

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4'2005

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція "УІЖ"

№ 4 (463)

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 2005

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісасвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада),
І.Ф.Курас (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев**
(Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-
Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флора** (Москва, Росія)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **В.М.Волковинський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**,
Ю.З.Данилюк, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов**
(заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.С.Лисенко**, **М.І.Панчук**,
Р.Я.Пиріг, **О.П.Ресніт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного
редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**,
В.П.Трощинський, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Ресніт**, д-р іст. наук
В.М.Ричка, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Матеріали в номер готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **В.І. Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор — Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка — Н.О.Горбань

Обкладинка — Н.О.Горбань

Підп. до друку 05.08.2005 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1300 прим. Зам. № 5-70.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Дісз-продукт", свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ "Київська книжкова фабрика"

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the
political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times
at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv,
Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34,
факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

*До 150-річчя від дня народження академіка Д.І.Яворницького
А б р о с и м о в а С. В. (Дніпропетровськ).*

Енциклопедист козаччини 4

До 125-річчя від дня народження В.К.Винниченка

К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Володимир Винниченко:
світоглядна еволюція..... 47

С о л д а т е н к о В. Ф. Документи ЦК РКП(б) 1920 р.
про В.Винниченка 70

До 100-річчя Першої російської революції 1905–1907 рр.

Р е є н т О. П. Революційні та соціальні рухи трудящих
мас України 89

Б о т у ш а н с ь к и й В. М. (*Чернівці*). Перегук революцій 107

СТУДІЇ

В е р м е н и ч Я. В. Еволюція адміністративно-
територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації 114

Ю с о в а Н. М. Започаткування в СРСР досліджень із
проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.) .. 145

Д о н і к О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) .. 159

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

П и р і г Р. Я. Проблеми підготовки наукової біографії
Михайла Грушевського 178

О р л и к В. М. (*Кіровоград*). Податкові органи Російської
імперії в Україні (історіографія проблеми) 190

У д о д О. А. Дидактика історії: яким має бути
універсальний підручник з української історії 199

РЕЦЕНЗІЇ

Д м и т р і є н к о М. Ф. Епістолярна спадщина
академіка Д.І.Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І.Яворницького . 210

Д м и т р і є н к о М. Ф. О.Рубльов. Західноукраїнська інтелігенція
у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) .. 213

Ш к в а р е ц ь В. П. (*Миколаїв*), Ш и т ю к М. М. (*Миколаїв*).
О.І.Гуржій, Л.І.Капітан. “Український історичний журнал” та
проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. 216

В д о в и н а О. Я. М.І.Зубов. Лінгвотекстологія
середньовічних слов'янських повчань проти язичництва 218

М а р о ч к о В. І. М.С.Дорошко. Компартійно-державна
номенклатура УСРР у 20–30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз ... 221

К р у ш и н с ь к и й В. Ю. Н.Л.Яковенко. Велика
Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на
європейське лідерство 222

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Б л а н у ц я А. В. (<i>Київ</i>), Ж е р е б ц о в а Л. Ю. (<i>Дніпропетровськ</i>). Актуальні проблеми історії Великого князівства Литовського та Корони в дослідженнях молодих учених	224
С о б а ч к о О. М. Всеукраїнська наукова конференція “Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження)”	226
П а т р и л я к І. К. Міжнародна наукова конференція “Україна в Другій світовій війні (до 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною)”	228
К у р ч е н к о В. В. (<i>Нью-Йорк, США</i>). IV Григоренківські читання в Колумбійському університеті	230
Д е м ’ я н е н к о Б. Л. (<i>Переяслав-Хмельницький</i>). II Міжнародна наукова конференція “Соборність України: історична спадщина й виклики часу”	231
М у ш и н к а М. І. (<i>Пряшів, Словаччина</i>). Наукова конференція “Національна політика Словачької республіки після 1989 року” .	232
С к и б а І. І. (<i>Ужгород</i>), Ф е р к о в О. В. (<i>Ужгород</i>). Міжнародна наукова конференція “Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення”	233
Н о в і к н и г и	237

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню “Вставка” автоматично (!) в кінці тексту.

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати два роздрукованих примірники, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації (українською й англійською мовами).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації, авторові не повертаються.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція “УІЖ”, вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

С.В.Абросимова*

ЕНЦИКЛОПЕДИСТ КОЗАЧЧИНИ

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях академіка Д.І.Яворницького – відомого українського історика запорізького козацтва, етнографа, фольклориста, археолога, археографа, музейного діяча й письменника. Аналізується творча лабораторія вченого, його внесок у розвиток українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Автор уводить до наукового обігу значний масив нових джерел, передусім листування Д.І.Яворницького.

Ім'я академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940) сьогодні є одним із найвідоміших в Україні. Він уславився перш за все як історик запорізького козацтва, неперевершений збирач історичних пам'яток і фундатор Дніпропетровського історичного музею. Його по праву вважають “енциклопедистом” козащини, “Нестором” Запорізької Січі.

Великих зусиль Дмитро Іванович доклав до популяризації історичних знань серед широкого загалу української людності. Значних масштабів набула його культурно-громадська діяльність.

Д.Яворницький гармонійно поєднував у собі енциклопедичність знань, широчінь наукових інтересів, неабияку працьовитість, всепоглинаючий дослідницький запал, подвижництво, організаційний і педагогічний талант. Він був великим патріотом України, активним і послідовним діячем українського національного руху, боровся за розвиток української культури і мови, проти цензурного тиску на друковане слово, матеріально й творчо підтримував українські періодичні видання та інші національні почини.

Діапазон наукових інтересів Д.Яворницького яскраво демонструє творча спадщина вченого, що налічує понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам'ятокзнавства, краєзнавства, а також художні твори – прозові й поетичні¹. Крім того, значний комплекс матеріалів, передусім фольклорних і лексичних, ще чекають на публікацію. За життя Дмитро Іванович зібрав 60 тис. слів для словника української мови, 10 тис. одиниць фольклорного матеріалу, записав понад 3 тис. пісень, дослідив більше 1000 археологічних об'єктів.

Дослідження творчості Д.Яворницького розпочалося ще за його життя². Першим відгуком на твори вченого були рецензії в періодичних виданнях України та Росії³. Оцінки були неоднозначними. Високу оцінку працям Дмитра Івановича дали Б.Грінченко, І.Нечуй-Левицький, О.Піпін, М.Сумцов, І.Франко та ін. Негативної критики дослідник зазнав з боку І.Житецького, О.Лазаревського, В.Ястребова й ін., які обвинувачували його в ідеалізації запорізького козацтва, белетризації наукових творів, у відсутності узагальнень і наукових методів дослідження, безсистемному нагромадженні в авторському тексті джерел та у відсутності їх критичного аналізу. За висловом Н.Полонської-Василенко, Д.Яворницький “почепив на історію Запоріжжя “серпанок романтизму””⁴.

Проте усі рецензенти відзначали велику наполегливу працю вченого у царині виявлення та збирання джерел, його “циру любов до рідної старовини”. Історик Д.Дорошенко головною заслугою Д.Яворницького вважав розшук і публікацію ним великої кількості етнографічного й топографічного матеріалу, що являє собою неоціненну джерельну базу для майбутніх досліджень⁵.

*Абросимова Світлана Вікторівна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького.

На думку сучасних дослідників (М.Олійник-Шубравської, М.Ковальського, В.Заруби, В.Воронова, Л.Скупейка, Н.Василенко, Н.Ченцової та ін.), критика творів Д.Яворницького з боку деяких істориків, зокрема О.Лазаревського, була тенденційною й однобічною, а її причини криються в різних оцінках ролі Запорізької Січі. Так, О.Лазаревський розглядав Запорізьку Січ в останні часи її існування як негативне явище, ліквідація якого, на його думку, була закономірною. Д.Яворницький, навпаки, вважав її прогресивним явищем в історії України⁶. У демократизмі й вільнолюбстві Запоріжжя він вбачав головну причину ліквідації Січі російським царизмом. Як уважають сучасні вчені, саме під ударами несправедливої критики Д.Яворницький не став писати 4-й том “Історії запорозьких козаків” і взагалі “переключився” на літературні твори⁷.

Етапним в оцінці життєвого шляху і творчого доробку Дмитра Івановича став 1913 р., коли широка громадськість відсвяткувала 30-річчя науково-педагогічної діяльності Д.Яворницького. Безумовно, ювілейні статті (О.Авчиннікова, М.Сумцова, Г.Гасенка, Д.Дорошенка, М.Новицького, Олени Пчілки, В.Строменка та ін.) відзначалися певним панегіризмом, проте яскраво висвітлили основні напрями діяльності дослідника, його головні здобутки і визначили роль, яку учений відіграв у культурно-громадському житті українського суспільства того часу⁸.

У 1920-ті рр. певне висвітлення здобула музейна, археологічна, фольклорно-етнографічна та літературна діяльність Д.Яворницького (В.Білий, П.Єфремов, П.Матвієвський)⁹.

Із моменту обвинувачення Д.Яворницького у 1933 р. в “українському буржуазному націоналізмі” і “контрреволюційній діяльності” його ім’я тривалий час було в опалі, а книги не перевидавалися. Радянська історіографія розглядала його як представника української буржуазної історіографії, у творах якого запорізька громада доходила до повної соціальної гармонії. Проте, як і дореволюційні вчені, радянські історики віддавали належне колосальній евристичній та публікаційній діяльності Д.Яворницького¹⁰.

У період короткочасної “відлиги” 1960-х рр. побачили світ декілька видань, присвячених ученому, передусім біобібліографічний покажчик “Дмитро Іванович Яворницький” (К., 1969), укладений І.Гапусенком, із ґрунтовною науковою біографією вченого. Укладач підкреслив, що головна заслуга Д. Яворницького полягала у визначенні прогресивної ролі козацтва в історії України, а також відзначив, що праці “енциклопедиста” козаччини мають не тільки велике наукове, а й суспільне значення і не втратили його і сьогодні. І.Гапусенкові належить публікація лекції Д.Яворницького, що була прочитана у 1901 р. студентам Московського університету¹¹.

У 1960-ті рр. і до сьогоднішня широку популярність здобула книга біографічних оповідань про Д.Яворницького дніпропетровського письменника Івана Шаповала “В пошуках скарбів”, перше видання якої побачило світ у 1963 р. І.Шаповал (1905–2003) особисто знав Д.Яворницького і деякий час працював ученим секретарем Дніпропетровського історичного музею, яким керував Дмитро Іванович. Високу оцінку цій книзі у популяризації творчості останнього дав Максим Рильський, котрий також був особисто знайомий із Д.Яворницьким і називав його “запорозьким характерником”.

Значний внесок у дослідження життя й творчості Дмитра Івановича зробила київська дослідниця Марія Олійник-Шубравська – автор численних наукових статей і першої, й поки що єдиної в історіографії, ґрунтовної монографії, присвяченої життєвому шляху та фольклористично-етнографічній діяльності вченого¹². Дослідниця підкреслила, що Д.Яворницький дивився на Запоріжжя переважно очима закоханого романтика. Звідси йде і певна ідеалізація ним Запорізької Січі. М.Олійник-Шубравській належить пріоритет активного введення до наукового обігу епістолярної спадщини Д.Яворницького, висвітлення творчих стосунків уче-

ного з видатними діячами науки та культури, як-от: М.Лисенко, М.Коцюбинський, Я.Новицький, І.Репін та ін. Вона також здійснила перевидання книг Дмитра Івановича “Запорозжя в залишках старовини і переказах народу”, “За чужий гріх” та упорядкувала збірку пісень, наспіваних Д.Яворницьким¹³. Усі ці видання супроводжуються ґрунтовними вступними статтями дослідниці.

На початку 1970-х рр., через тиск тоталітарної системи в Радянському Союзі, ім'я та праці Д.Яворницького знову майже 20 років перебували у забутті. І лише завдяки оновленню українського суспільства, піднесенню національного руху й здобуття Україною у 1991 р. незалежності, творча спадщина вченого повернулася до широкого читача, почалося активне дослідження його життєвого й творчого шляху. Своєрідними етапами у розробці наукової біографії видатного вченого є регіональні, всеукраїнські та міжнародні конференції, що проводить Дніпропетровський історичний музей, фундатором і директором якого понад 30 років (1902–1933) був Д.Яворницький. Перша така конференція відбулася у жовтні 1990 р. і була присвячена 135-річчю від дня народження вченого¹⁴. У 1993 р. у Запоріжжі відбулися наукові читання на пошану Д.Яворницького¹⁵.

Значно активізувалося дослідження творчої спадщини Дмитра Івановича у зв'язку із святкуванням 140-річного ювілею вченого у листопаді 1995 р.¹⁶

Останнім часом творчість Д.Яворницького є об'єктом дослідження істориків, археологів, фольклористів, етнографів, філологів, мовознавців, мистецтвознавців та ін. З'явилися дисертації, присвячені творчості Д.Яворницького у галузі археології (І.Яременко) та літературознавства (І.Руснак)¹⁷.

Певним внеском в історіографію дослідження творчої спадщини Д.Яворницького є статті-передмови до перевиданих книг вченого. Це, зокрема, статті О.Гуржія, М.Ковальського, В.Мороза, М.Олійник-Шубравської, І.Сварника, Г.Сергієнка, В.Смоля, П.Соханя, в яких аналізуються конкретні твори Д.Яворницького, його історичні погляди, визначається роль, яку вчений відіграв у розвитку вітчизняної гуманітарної науки¹⁸.

Вагомий внесок у популяризацію особистості й творчого доробку Д.Яворницького зробили письменники Г.Гусейнов, В.Савченко, М.Чабан, І.Шаповал та ін.¹⁹

У сучасній історіографії набули висвітлення нові аспекти в біографії Д.Яворницького, його історичні погляди, роль релігії й церкви у світогляді вченого²⁰. Підкреслено, що дослідницька методика Дмитра Івановича базувалася на “концептуальних імперативах М.Костомарова”, і що саме Д.Яворницький “завершив” формування історико-етнографічного напрямку в українській історіографії²¹. Дніпропетровський історик В.Заруба досить об'єктивно поставився до загальновідомої тези про ідеалізацію Д.Яворницьким запорізького козацтва. Дослідник відзначив, що учений бачив і негативні моменти в історії козацтва, передусім “різку майнову диференціацію й гостру соціальну боротьбу”²².

Глибоке обґрунтування актуальності створення наукової комплексної біографії Д.Яворницького належить М.Ковальському, в розвідках якого синтезовані завдання методологічного, історіографічного та джерелознавчого характеру²³. Учений визначив пріоритетні напрями у створенні такої праці, багато уваги приділив розробці джерельної бази з цього питання, дослідив варшавський і петербурзький періоди в діяльності Д.Яворницького, визначив внесок останнього у створення джерельної бази з історії України XVII–XVIII ст.

М.Ковальський підкреслив вплив М.Костомарова на дослідницьку методикою Д.Яворницького, в якій новаторським моментом був комплексний підхід до вивчення та використання пам'яток, формування джерельної бази дослідження. На думку М.Ковальського, Дмитро Іванович реалізував костомаровські задуми й настанови щодо вивчення історії запорізького козацтва, ґрунтуючись на залученні в арéal дослідження пам'яток писемності, даних фольклору, спогадів нащадків

козаків, на врахуванні особливостей природно-географічного середовища і топоніміки поселення запорожців²⁴.

Однією з особливостей Д.Яворницького М.Ковальський вважає те, що він був не кабінетним ученим, а популяризатором історії України в народних масах (шляхом публічних та навчальних лекцій, екскурсій)²⁵.

Останнім часом значно активізувалося введення до наукового обігу документів особового архіву Д.Яворницького²⁶, зокрема його епістолярної спадщини, значна частина якої зберігається в Дніпропетровському історичному музеї²⁷. У поєднанні з творами вченого, листування Д.Яворницького дає великі можливості для висвітлення життєвого шляху й творчої лабораторії історика.

Народився Дмитро Іванович Яворницький (Еварницький) 7 листопада (26 жовтня за ст. ст.) 1855 р. у с.Сонцівка Харківського повіту Харківської губернії (нині – с. Борисівка Харківського р-ну Харківської обл.) у родині бідного сільського псаломщика Івана Якимовича Яворницького (1827–1885), який незадовго до смерті став дяком. Мати – Ганна Матвіївна Терновська (? – 1917) – була простою селянкою. Свій родовід учений виводив від панів із Галичини, які по Національно-визвольній війні середини XVII ст. оселилися на теренах майбутнього Зміївського повіту на Харківщині²⁸. Дід Дмитра Івановича володів невеличким хутором Яворницький у Зміївському повіті. Згодом учений успадкував цей хутір²⁹.

Походження свого прізвища історик пояснював від слова “явор” або “яворник”. “Дерево таке, – зазначав він, – що здається на клена, тільки листи зеленіші, з зубцями на кінцях і більше від листа клена”³⁰. За свідченням Дмитра Івановича, згодом дехто з Яворницьких почав писати своє прізвище з букви “Є”, більшість – із букви “Я”. Самому вченому ще в школі “перевернули” прізвище – спочатку Єварницький, а потім Еварницький³¹.

На переважній більшості друкованих праць ученого стоїть прізвище Еварницький. Уперше прізвище Яворницький зустрічається в статтях 1890 р. (“Ж истории края” та “Церковное устройство у запорожских козаков”), що були надруковані в “Екатеринославских губернских ведомостях” із подвійним підписом: “Эварницький – Яворницький”. Із таким же підписом побачила світ його книга “Вольности запорожских козаков” (СПб., 1890). Але ще 1886 р. у листі до редактора “Киевской старины” Ф.Лебединцева Дмитро Іванович висловлював прохання, щоб його статті підписували так: “Д.И. Эварницький (Д.И.Яворницький)”, і пояснював: “Я хочу сказать этим, что я не лях, а украинец”³². Проте лише після 1905 р. учений вживає або подвійний підпис, або просто Яворницький і зовсім рідко Еварницький. За радянських часів Дмитро Іванович іменує себе тільки Яворницьким. За спостереженнями М.Олійник-Шубравської, у листуванні вчений почав вживати підпис Яворницький набагато раніше (ще у 1884 р.), ніж у друкованих працях.

Село Сонцівка, де народився майбутній академік, мало назву від прізвища засновника – поміщика Сонцева, і було розташоване на межі Курщини та Харківщини, на річці Липчик. Поблизу села був чудовий сад. Мальовничість рідного краю, співучість односельців справили великий вплив на формування характеру допитливого емоційного хлопчика. Музично обдарований, Дмитро зачаровано слухав пісні, що їх співали односельці. Чудово співали і його батьки.

Сім'я Яворницьких, хоча й зазнавала матеріальних нестатків, проте жила дружно. Вечорами, особливо взимку, родина збиралася в хаті, мати з бабусею пряли і співали пісень, бацько читав по складах книжки. Дмитро із сестрою Горпиною із захопленням слухали його. Саме батьківське читання безсмертного твору М.Гоголя “Тарас Бульба” запалило в душі 6-річного хлопчика невгасиму любов до Запоріжжя. Образ мужнього козака Тараса глибоко вразив Дмитра. Пізніше Д.Яворницький згадував, як він невтішно ридав над долею Тараса Бульби. “Як дочитали до того місця, де Бульбу вішають, сльози, дитські сльози, градом коті-

лись у мене із очей”³³. Відтоді й назавжди закохався Дмитро в історію легендарної Запорізької Січі та її славетних лицарів.

Бачачи потяг сина до знань, Іван Якимович намагався дати Дмитрові освіту. У рідній Сонцівці Д.Яворницький здобув початкову освіту й у 1867 р. вступив до харківського повітового училища, по закінченню якого у 1874 р., за сімейною традицією, продовжив освіту в харківській духовній семінарії. Однак священницький сан, залякність і схоластика, що панували в семінарії, не приваблювали романтичного допитливого юнака, закоханого в історію рідного краю. Тому закономірним було рішення Д.Яворницького залишити семінарію.

У 1877 р. він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету, що прославився ідеями слов'янського відродження, розквітом романтизму, піднесенням зацікавленості до етнографії, фольклору. Проте навчання Д.Яворницького в університеті (1877–1881) припадає на вельми сумний період в історії української науки й культури. Емський указ 1876 р. значно посилив тиск на українське друковане слово. Небезпечними були вияв симпатії до української мови, літератури, історії, їх дослідження і пропаганда.

З іншого боку, це був період піднесення суспільно-політичного руху в Російській імперії, формування революційної ситуації, кризи пануючої системи. Це був час апогею народницького руху, рушійною силою якого виступало студентство.

Становлення Д.Яворницького як вченого відбувалося під впливом прогресивних учених Харківського університету, передусім великих українських патріотів Олександра Потебні та Миколи Сумцова. Значний вплив на Д.Яворницького мав академік Олександр Опанасович Потебня (1835–1891) – видатний український філолог. Саме він залучив юнака до участі в студентському гуртку з вивчення історії, побуту та звичаїв народу, а також допоміг влаштуватися викладачем у харківську 3-ю гімназію. Безумовно, від О.Потебні Дмитро Іванович перейняв захоплення фольклором, нахил до збирання, записування і публікації народної творчості.

Також значний вплив на формування наукових інтересів і дослідницьких методів Д.Яворницького справили лекції й твори Миколи Федоровича Сумцова (1854–1922) – видатного українського етнографа, фольклориста, літературознавця, історика, прогресивного громадського діяча, професора, згодом академіка. Педагог-новатор, талановитий учений, послідовний борець за українське національне відродження, М.Сумцов дав путівку в наукове життя багатьом студентам Харківського університету. Д.Яворницького з М.Сумцовим зв'язувала багатолітня дружба, що тривала до смерті Миколи Федоровича (1922). Вони радилися, підтримували, допомагали один одному в житті й творчості.

Із великою вдячністю і повагою Д.Яворницький ставився до своїх університетських учителів. Їхні образи він втілював у автобіографічному романі “За чужий гріх” (1907), де О.Потебню вивів в образі професора Хмари, а М.Сумцова – в образі професора Донець-Залозного. Крім того, М.Сумцову Дмитро Іванович присвятив вірш “Працівнику за Україну” (1907), що увійшов до збірки поезій “Вечірні зорі” (1910).

Майже з початку навчання в університеті мрії Д.Яворницького були спрямовані на дослідження українського фольклору. Починаючи з 1878 р., він записував пісні в рідному селі, деякі з них у 1882 р. були опубліковані у “Русском филологическом вестнике” у Варшаві. Цю публікацію здійснив приятель і однокурсник Д.Яворницького, майбутній професор Харківського університету Михайло Халанський (1857–1910).

На момент закінчення університету (1881 р.) Д.Яворницький остаточно вирішив присвятити своє життя науці, а саме – дослідженню історії запорізького козацтва. Як обдарований студент, він був залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Ще в студентські роки він почав студіювати тему: “Виникнення та устрій Запорізького Коша”, що належала до кра-

мольних і за яку його було позбавлено стипендії. У категоричній формі попечитель харківського навчального округу генерал-лейтенант Максимович заявив початківцю, що “Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію”³⁴. Проте молодий учений не відмовився від обраної теми. Д. Яворницький почав інтенсивно збирати джерела, намагаючись залучити до свого дослідження писемні, фольклорні, етнографічні, зображувальні та археологічні пам’ятки. Йому вельми імпувало положення М.Костомарова про те, що історію треба вивчати не тільки за друкованими джерелами, а й за народними переказами та піснями.

За порадою своїх учителів – О.Потебні та М.Сумцова – Д.Яворницький вирушив у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину, де свого часу існувала Запорізька Січ. Згодом ареал наукових подорожей ученого поширився й на Полтавщину. Насамперед Д.Яворницький мав на меті висвітлити топографію Запоріжжя та побут степових лицарів. Для цього він розпочав ретельне дослідження місцевостей колишнього Запоріжжя. Починаючи з 1882 р., учений майже щороку мандрував запорізькими землями, провадив археологічні розкопки, записував пісні, розповіді нащадків запорізьких козаків, місцевих старожилів, оглядав приватні колекції, досліджував ландшафт і взагалі природні умови запорізького краю, передусім його окрасу – дніпрові пороги. Дослідник вважав, що писати історію будь-якого народу, “живущего на известной территории, не изучив и не осмотрев предварительно топографии края, это значило тоже, что писать историю в воздушном пространстве, а не на земле”³⁵.

Супутником і приятелем Д.Яворницького у його мандруванні землями колишніх Запорізьких вольностей був історик, фольклорист, археолог, етнограф, педагог із Олександрівська (тепер Запоріжжя) Яків Павлович Новицький (1847–1925)³⁶.

В особі Я.Новицького Дмитро Іванович мав найвідданішого і найциррішого у своєму житті друга, однодумця, колегу³⁷. Багато спільного об’єднувало цих подвижників рідної культури – історія запорізького козацтва, археологія і фольклор Придніпров’я, велика любов до пам’яток сивої давнини, відданість рідній землі й наполеглива праця на її користь. Сенсом життя для обох була наука, в якій, за висловом Д.Яворницького, були його життя, серце, пристрасть, увесь запал його юності.

У книзі “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” Д.Яворницький відтворив атмосферу подорожей із другом-побратимом Я.Новицьким: “Недолги были наши сборы. Кусок сала, рыба, хлеб и фляжка горилки составляли весь наш продовольственный запас; чумарка, блуза, длинные сапоги, дымчатые очки, походные палки составляли наше убранство... Сложив свою скудную провизию в сумку и повесив сумку при помощи палочки на плечо, мы весело и быстро зашагали вперед, останавливаясь и спрашивая по временам встречных дидов о какой-нибудь балочке, скельке или могилке, одиноко торчащей в степи. Чвалаем себе по степи как те козаки-сиромахи! Идём – идём, присядем; тут, кто песню споёт, кто думу проговорит”³⁸.

Із перших кроків наукової діяльності Д.Яворницький залучав до пошуків та збору пам’яток широкий аматорський загал, передусім учителів, священників, лікарів, управителів маєтків, статистиків, службовців, простих селян. Усі вони “поставляли” необхідну істориків інформацію, повідомляли про археологічні знахідки, розшукували пам’ятки, записували з вуст народу пісні, думи, перекази, прислів’я тощо. Влітку 1884 р. Д.Яворницький через газету “Днепр” звернувся до населення Катеринославщини з проханням надсилати йому усі матеріали, що стосуються історії запорізького козацтва.

Результати енергійного дослідження, що його здійснив Д.Яворницький протягом трьох років, знайшли відображення в серії його статей у харківській та катеринославській періодиці, а також у журналі “Киевская старина”, де 1883 р. бу-

ла надрукована одна з перших статей Дмитра Івановича “Жизнь запорожцев по рассказу современника-очевидца”. У тому ж році в “Харьковских губернских ведомостях” побачила світ його стаття “Топографический очерк Запорожья”, що мала історико-географічний характер. Цей напрям здобув продовження й у наступних публікаціях ученого в науковій періодиці Києва та Петербурга, у статтях: “Число и порядок Запорожских Сечей” (1884), “Топографический очерк Запорожья” (1884), “Запорожская пещера над Днепром”, “Переправа через днепровские пороги” (1885) та ін.

Творчі здобутки молодого дослідника не залишилися поза увагою наукової громадськості. У січні 1883 р. Д.Яворницького обрали членом Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, що надало йому нового імпульсу для подальшої праці.

На підставі виявлених джерел Д.Яворницький підготував серію публічних лекцій на тему: “Про запорізьких козаків”, з якими виступив навесні 1884 р. у Харкові. Перша лекція відбулася 21 квітня. Біржова зала, де Дмитро Іванович читав лекції, щоразу була переповнена. Протягом двох годин (а саме стільки тривала лекція) публіка насолоджувалася імпровізацією молодого вченого, який із захопленням, без конспекту читав лекцію про любих його серцю степових лицарів. Ці лекції мали величезний успіх, були опубліковані в катеринославській газеті “Днепр” і зробили Д.Яворницького досить популярним у колах харківської та катеринославської інтелігенції. Він виступив з ініціативою видати український літературний альманах, проте ця ідея не була реалізована. Тоді ж, восени 1884 р., у Харкові вчений познайомився з корифеями українського театру: М.Кропивницьким, М.Садовським, П.Саксаганським та ін. Він також підтримував міцні стосунки з діячами харківської “Громади” Д.Пильчиковим, М.Лободовським, своїми університетськими учителями О.Потебнею та М.Сумцовим, а також із природознавцем М.Срединським, живописцями О.Іваницьким та О.Рейніке й ін.

На цей час припадає дружба Д.Яворницького з відомим харківським поетом Яковом Щоголевім (1824–1898), який присвятив ученому вірш “В степу” (1884). На жаль, ця дружба тривала недовго. Причиною розриву стала донька Я.Щоголева – Єлизавета. Молоді люди покохали одне одного, але Я.Щоголев віддав дочку за багатого князя Шаховського. Д.Яворницький одружився з учителькою музики Варварою Петрівною Кокіною. Проте цей шлюб виявився невдалим і незабаром (1885 р.) стався розрив (не з вини Дмитра Івановича). Дітей у Д.Яворницького не було, й усе своє життя він допомагав своїм родичам (батькам, рідній сестрі Горпині, її дітям, двоюрідним братам, племінникам)³⁹.

Важливою подією у творчості Д.Яворницького у харківський період став VI археологічний з’їзд, що відбувся у серпні 1884 р. в Одесі. Уперше молодий учений мав постати перед високим науковим форумом Російської імперії. Напередодні з’їзду, під час археологічних розкопок, Д.Яворницький зламав руку, й зі зламаною рукою він приїхав до Одеси. На з’їзді Дмитро Іванович прочитав два реферати (“Поездка по Запорожью” та “Исследования о Сечи”), що отримали досить високу оцінку і, за свідченням самого вченого, зробили йому гучне ім’я. У листі до Я.Новицького він писав: “Газеты курят фимиам, графы, князья и профессора ищут знакомства”⁴⁰. За свідченням відомого українського мистецтвознавця, історика і музейника з Поділля Ю.Сіцінського (1859–1937), Д.Яворницький під час читання своїх рефератів на цьому з’їзді вживав українську мову (“під соусом: “Оце так розповідає якийсь-то там дід”), яку було заборонено на усіх російських археологічних з’їздах⁴¹. На з’їзді відбулися важливі для історика зустрічі та знайомства, зокрема з В.Антоновичем. Сам Д.Яворницький вважав себе вченим із моменту VI археологічного з’їзду.

Повернувшись до Харкова, історик почав готуватися до магістерських іспитів. Проте над ним вже збиралися “хмари”. Реакція 1880-х рр. позначилася на житті й Харківського університету, переслідувань зазнали усі демократичні елементи. За таких обставин енергійне дослідження й пропагування молодим ученим крамольної історії вільнолюбного запорізького козацтва, а також активна участь історика в громадському житті Харкова викликали вороже ставлення влади до Д.Яворницького. Він потрапив в опалу. Восени 1884 р. був звинувачений в “українофільстві й сепаратизмі”, і незабаром звільнений з університету, як “ярий українофил и даже сепаратист, изыскивающий все средства к тому, чтобы внедрять свои тенденции в юные сердца молодежи”. У листі до катеринославського знайомого Г.Маркевича учений пояснював: “И не думая и не думая быть сепаратистом. Люблю клочок земли! Люблю потому, что там есть широкий простор для моей раздольной натуры, люблю потому, что в чистых речных водах своей Украйны вижу печальный образ своей особы. Эх, знали бы люди, как тяжело мне жить на свете! Одно утешение – броситься в степь, углубиться в дни давно прошедшего времени... Так разве это сепаратизм?”⁴².

Однак, незважаючи на скрутні моральні й матеріальні обставини, в яких опинився молодий історик, він не припинив наукових студій і в грудні 1884 р. вирушив до Москви для розшуку в архівах джерел з історії запорізького козацтва. Там Д.Яворницький відвідав відомих учених: І.Забеліна, Д.Гловайського, М.Калачова, В.Ключевського, М.Ковалевського, Д.Анучина, С.Усова та ін. На деякий час Д.Яворницький виїжджав до Петербурга, де відбулася й доленосна для нього зустріч із видатним українським істориком Миколою Івановичем Костомаровим (1817–1885), який справив надзвичайне враження на молодого дослідника. “На меня он произвел необыкновенно чарующее впечатление, – писав Дмитро Іванович Я.Новицькому. – Правда, он уже представляет из себя развалину: правая рука совсем отнялась, ходит, согнувшись, шамкает, но всё же это лев, хотя и умирающий. Видимо, я ему очень полюбился: по целым вечерам не выпускал от себя, приглашал хлеба-соли откусать и на прощание дал свою карточку”⁴³.

У Петербурзі Д.Яворницький відвідував знамениті костомарівські “вітторки”, на які сходилися земляки-українці. Відомий український культурно-громадський діяч і згодом знайомий Д.Яворницького Василь Горленко (1853–1907) згадував атмосферу, яка панувала в помешканні М.Костомарова: “В цьому затишному куточку, звідки численні книги майже витіснили господаря, все, на перше око, нагадувало рідний край: і образ Охтирської богоматері, і портрети давніх діячів України, зокрема Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, рідна мова і інтереси рідної народності... Там начебто привиджувався куточок далекого рідного краю”⁴⁴. У свою чергу, Д.Яворницький згадував, що обід у Костомарових був сповна український: борщ, порося, вареники зі сметаною. Подавала дівчинка-українка у гарній плахті і червоних черевиках⁴⁵.

На костомарівських “вітторках” Д.Яворницький познайомився із петербурзькими українцями, відомими діячами української колонії у Північній Пальмірі, передусім із письменником Д.Мордовцевим (Мордовцем), Г.Вашкевичем, П.Саладиліовим та ін.

М.Костомаров порадив Д.Яворницькому, перш ніж писати історію запорізьких козаків, обійти усю запорізьку країну, а потім заритися в архівний матеріал, який зберігся від запорожців у різних музеях, архівах, бібліотеках, а далі не проминути і тих козацьких дум та історичних пісень, які збереглися в головах старих людей, передусім у сліпих бандуристів та кобзарів⁴⁶. Цей своєрідний “заповіт” маститого історика став дослідницьким “кредо” Д.Яворницького.

Керуючись порадою М.Костомарова, Дмитро Іванович повернувся до Москви і “зарився” в архіві іноземних справ, де розшукав велику кількість документів з історії запорізького козацтва. Уже за 4 дні дослідник виявив близько 200 справ.

Повернувшись до Харкова, історик намагався поновитися в університеті, а також влаштуватися на викладацьку роботу в якому-небудь провінційному місті. Проте ці наміри не здійснилися. Перебуваючи в Москві, Д.Яворницький обговорював із новими друзями – земляками з України – можливість свого переїзду до Москви та захисту магістерської дисертації в Московському університеті під патронатом професора В.Ключевського. Проте замість Москви учений опинився в Петербурзі. Це сталося на початку серпня 1885 р. Таку зміну планів сам Д.Яворницький пояснював бажанням друзів небіжчика М.Костомарова (помер 4.07.1885 р.), зокрема Г.Вашкевича, який на початку травня 1885 р. писав Д.Яворницькому: “Приїжджайте – робота знайдеться. [...] Обіцяю Вам, вельмишановний Дмитро Іванович, докласти усіх моїх, на жаль, пігмейських зусиль до влаштування Вам тут можливостей працювати. Сьогодні буду бачитись з Данилом Лукичем [Мордовцевим. – С.А.] та вчителями, які співчують Вам...”⁴⁷.

Узагалі 1885 р. – рік переїзду Д.Яворницького до Петербурга – був вельми трагічним і в особистому житті історика: того ж року, в липні, помер його батько і стався розрив із дружиною. Крім того, під час розкопок влітку 1885 р. він ледве не загинув, притиснутий землею. Над ним уже почали читати молитву. Всі ці трагічні події так вплинули на Дмитра Івановича, що він мало не збожеволів, проте передчасно посивів. За висловом самого історика, тільки праця мала позбавити його від того страшного душевного пригнічення, яке знесиловало вченого.

Розпач, тяжке моральне й матеріальне становище під час перебування у північній столиці імперії змінюється напруженою працею в архівах, бібліотеках, викладанням у Миколаївському інституті шляхетних панянок, другому кадетському корпусі, приватній гімназії Стоюніної, театральному училищі, царській капелі. За оцінкою самого Дмитра Івановича, у Петербурзі він працював стільки, як ще ніколи у житті⁴⁸.

Про плідну наукову працю Д.Яворницького у петербурзький період яскраво свідчить його творчий доробок. Протягом 1885–1892 рр. він написав і опублікував 56 статей і 7 монографій, здійснив плідні археологічні дослідження, виявив унікальні пам’ятки, записав безліч пісень та іншого фольклорного матеріалу, значно поповнив власну колекцію старожитностей. 1885 р. Д.Яворницького обрали членом-кореспондентом Московського археологічного товариства, а у березні 1886 р. – дійсним членом Імператорського російського археологічного товариства, яке у 1889 р. доручило ученому розшукати місце битви українського козацького війська під орудою гетьмана Богдана Хмельницького проти польського війська під Жовтими Водами (1648). У цьому Д.Яворницькому допомагав відомий катеринславський культурно-громадський діяч, краєзнавець, меценат і колекціонер Олександр Поль (1832–1890).

Результатом творчої співпраці Д.Яворницького з академічним художником Опанасом Сластьоном (Сластіоном) стало ілюстроване видання поеми Т.Шевченка “Гайдамаки”, що побачило світ 1886 р. у Петербурзі. До цього видання Дмитро Іванович написав передмову, а О.Сластьон зробив ілюстрації. Це видання Д.Яворницький назвав “монументом Тарасові”.

Улітку кожного року історик перебував в Україні, переважно на Катеринославщині, Полтавщині та Херсонщині, де провадив археологічно-фольклорні дослідження, в яких йому допомагали щирі друзі Я.Новицький, О.Сластьон, Х.Бондаренко, О.Іванницький, М.Комстадіус, І.Чайкін та ін. Д.Яворницький копав кургани (він називав їх “могилами”) у маетках А.Короленка, Г.Алексеева, Г.Скадовського, Ф.Міхеєва, М.Комстадіуса, О.Синельникова, П.Малинки, Г.Байдака та ін.

Внаслідок дослідницьких подорожей землями Запорізьких вольностей (так здавна називалися степи Запоріжжя, котрі традиційно знаходились у володінні Коша Запорізької Січі на правах займанщини) Д.Яворницький зібрав велику кіль-

кість матеріалу історико-географічного характеру. Вчений зазначив, що топографію південно-західного Запоріжжя він бачить як на долоні⁴⁹.

У квітні 1887 р. Д.Яворницький здійснив подорож на Соловецькі острови у пошуках джерел, що висвітлювали перебування там останнього кошового отамана Запорізького війська Петра Калнишевського (бл. 1690–1803), який після скасування 1775 р. Запорізької Січі був ув'язнений у Соловецькому монастирі, провів 25 років у тюремній камері, а коли був помилуваний Олександром I у 1801 р., то відмовився залишити острів і помер там у 1803 р.

Д.Яворницькому вдалося роздобути цінні документи про П.Калнишевського в монастирському архіві й записати спогади літніх ченців. Результатом цієї подорожі стала його стаття “Последний кошевой атаман Пётр Иванович Калнишевский”, що побачила світ у 1887 р. спочатку в новочеркаському журналі “Дон”, а потім окремою брошурою у друкарні О.Карасьова у тому ж Новочеркаську.

Повертаючись із Соловків, Д.Яворницький заїхав у славнозвісну Качанівку, що на Чернігівщині, у маєток відомого мецената і колекціонера Василя Васильовича Тарновського (1837–1899), який, продовжуючи справу своїх попередників, зібрав у Качанівці великі колекції української старовини, шевченківські реліквії тощо. Оглянувши ці багатющі колекції, Дмитро Іванович разом із В.Тарновським і родичем останнього – Є.Корбутом здійснили подорож на дніпрові пороги та по місцях колишнього Запоріжжя. Пізніше, у 1930-ті роки, цю подорож і своє перебування в Качанівці Д.Яворницький описав у нарисі “В.В.Тарновський”.

Підсумовуючи результати своїх досліджень цього періоду, вчений сам був вражений обсягом зробленого і пояснював це любов'ю до Батьківщини. “Но чего только человек не может преодолеть, любя свою Родину”, – писав він у грудні 1887 р. Я.Новицькому⁵⁰.

Результатом багаторічних подорожей Д.Яворницького стала перша двотомна монографія “Запорожье в остатках старины и преданиях народа”, що побачила світ у квітні 1888 р. у Петербурзі. Ця праця була видана завдяки матеріальній підтримці В.Тарновського, який пожертвував йому 1000 руб. У художньому оформленні книги брали участь відомі живописці І.Рєпін та О.Сластьон. Вона вийшла накладом у 1550 примірників у видавництві Л.Пантелеева, а друкувалася у друкарні М.Лебедева в Петербурзі.

Творчий задум цього твору виник у Дмитра Івановича ще у 1883 р. Джерельну базу, на якій ґрунтується ця книга, становлять “залишки старовини” та “перекази народу” – речові, зображувальні і фольклорні пам'ятки. Текст книги насичений оповіданнями запорізьких старожилів (“чудових дідів”), діалогами автора з ними, що подаються українською мовою, вживання котрої у друкованих працях того часу заборонялося (Ємський указ 1876 р.). Завдяки такому “прийому” Д.Яворницького, читачі мали змогу почути рідну мову. Саме це стало головною причиною заборони цього твору цензурою. Як зазначалось у цензурній справі, книга написана “отчасти на малороссийском наречии”, а також із “целью подъёма украинофильства”, й тому “подлежит более строгому рассмотрению”. Тільки завдяки клопотанням впливових знайомих, зокрема члена Головного управління у справах друку В.Юзефовича (племінника В.Тарновського), книга побачила світ⁵¹.

Праця “Запорожье ...”, за визначенням Д.Яворницького, являє собою щоденник подорожей шанувальника Запорізького краю. Завдання автора – максимально зафіксувати інформацію з історії запорізького козацтва, що залишилася в пам'ятках духовної та матеріальної культури колишнього запорізького ареалу. Тому книга насичена народними переказами, історико-топографічними характеристиками і детальним описом речових та зображувальних пам'яток, передусім культових. І це не випадково, бо саме церкви на землях Запоріжжя були основними “сховищами” козацьких церковних старожитностей: кириличних стародру-

ків, ікон, церковного одягу, посуду, дрібної культової пластики тощо. Переважна більшість цих реліквій не збереглася до наших днів, тому цінність книги Д.Яворницького значно зростає.

Наукове співтовариство цю книгу зустріло неоднозначно. Проте всі рецензенти відзначили вишуканість видання, працьовитість і наполегливість автора, який зібрав такий великий масив різноманітних джерел. Позитивну оцінку дали відомі етнографи О.Піпін, М.Сумцов, письменник Д.Мордовцев, які визначили твір Д.Яворницького як внесок у вивчення історії й етнографії України. За висловом О.Піпіна, “горячим, искренним чувством любви к родной старине проникнуты все страницы этой любопытной книги, посвященной прославлению Запорожья”⁵².

Суворою критики зазнав Д.Яворницький із боку І.Житецького, який головними недоліками книги вважав відсутність критики джерел і систематичного викладення матеріалу⁵³. Особливо скептично поставився рецензент до вживання автором фольклорних джерел, які, на думку І.Житецького, не мають у книзі жодної наукової цінності. Лірику Д.Яворницького він зневажливо назвав “непотрібними балачками” й, насамкінець, відмовив цьому твору у статусі наукового дослідження.

Проте сам Дмитро Іванович вважав цю книгу не стільки науковою, скільки щоденником подорожей шанувальника запорізького краю. Автор відзначив, що читає не знайде тут повної, систематично викладеної історії запорізьких козаків, а лише окремі епізоди і короткі натяжки на повну історію⁵⁴.

За визначенням М.Олійник-Шубравської, книга Д.Яворницького “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” була для свого часу новаторською працею історико-фольклорно-етнографічного характеру⁵⁵.

Одночасно із “Запорожьем...” учений видав “Сборник материалов по истории запорожских козаков” (СПб., 1888) – результат його копіткої евристичної праці в архівах.

“Збірник” був випущений тиражем у 350 примірників і коштував Д.Яворницькому 300 руб⁵⁶. Книга містить 118 документів, значна частина яких зберігалась у приватних колекціях, зокрема історика П.Єфименка, катеринославського архієпископа Феодосія (Макаревського), катеринославського землевласника Г.Синьогуба, катеринославського мецената і колекціонера О.Поля та ін. Документи, що стосуються особи останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського, Дмитро Іванович розшукав у Соловецькому монастирі, під час подорожі у травні 1887 р.

Хронологічні рамки документів: 1748–1829 рр. У вступній статті подається класифікація документів за їх походженням і змістом. Це – документи вищих органів влади Російської імперії та Гетьманщини, Коша і полкових канцелярій. Змістовний діапазон документів досить широкий, проте переважають ті, що висвітлюють зовнішні стосунки Запоріжжя з татарами, донськими козаками, слов’яно-сербськими поселенцями, політику наступу російського уряду на права і свободу запорожців, соціально-економічні стосунки на Січі. Блок документів стосується перебування кошового П.Калнишевського у Соловецькому монастирі.

Публікація здійснена за хронологічним принципом. Кожний документ супроводжується археографічним заголовком. У вступній статті публікатор визначив принципи передачі тексту документів. Окрім того, науково-довідковий апарат видання містить іменний та географічний покажчики. Підрядкові примітки містять текстовий коментар і палеографічні особливості автентичного тексту документів. На жаль, стосовно більшості документів не вказано “легенду”.

Наукова громадськість високо оцінила цю працю Д.Яворницького. Г.Житецький відзначив цінність “Збірника” як джерела з історії Запоріжжя, особливо подробиць і деталей козацького життя⁵⁷.

Значну увагу Д.Яворницький приділив дослідженню географічного фактора у формуванні запорізького козацтва, у його заняттях та способі життя. Цей аспект знайшов висвітлення у серії статей ученого і в спеціальній монографії “Вольности запорожских козаков” (СПб., 1890), яку автор визначив як історико-топографічний нарис. У цій книзі Д.Яворницький уперше в історіографії на комплексній джерельній основі докладно висвітлив географію запорізького краю в його історичному розвитку: кордони Запорізьких вольностей, розташування січей, клімат, рослинний і тваринний світ, водяні та сухопутні шляхи, ліси, балки, байраки, перевози, річки, озера, кордони паланок, родючість ґрунту, заняття козаків землеробством, городництвом, мисливством, рибальством, бджільництвом, ремісництвом, торгівлею тощо. Особливу увагу історик приділив дослідженню Дніпра, його порогів, узбережжя, дослідив історію походження топонімів та гідронімів, описав історичні події, пов’язані з тією чи іншою географічною реалією. Цю книгу вчений планував подати на здобуття магістерського ступеня.

1889 р. у Петербурзі побачила світ нова книга Д.Яворницького “Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края”, що є науково-популярним виданням і містить 11 нарисів, частина яких раніше була надрукована в періодиці. За словами Дмитра Івановича, у цій книзі він опублікував те, що було ним “заготоване для повної історії запорізьких козаків, без внутрішнього порядку, без загальної системи, під назвою “Нариси з історії запорізьких козаків”⁵⁸.

У нарисах розповідається про бойові подвиги козаків, про їх побут, одяг, зброю, клейноди тощо. Написані вони легко, популярно, жваво, з художнім хистом автора.

Найбільш ґрунтовним і великим за обсягом є перший нарис, присвячений правителю Катеринославського намісництва І.Синельникову. Цей нарис був уже третім варіантом статті про нього⁵⁹. Деякі інші нариси також були раніше опубліковані⁶⁰.

Значна увага у книзі приділяється народним переказам, що їх записали Д.Яворницький та його приятель Г.Алексеев (впливова особа, гофмейстер Двору, катеринославський губернський маршал, нумізмат і колекціонер) на Катеринославщині. У додатку до “Нарисів...” Дмитро Іванович опублікував 12 документів із приватних архівів катеринославських поміщиків, у тому числі 2 грамоти на гетьманство Д.Апостола з родинного архіву Синельникових, які були нащадками гетьмана.

“Нариси...” позитивно оцінили рецензенти⁶¹. Д.Яворницький вважав, що деякі нариси з цієї книги (зокрема, 2-й, 3-й та 4-й) можна використовувати у педагогічній роботі⁶².

Усі розглянуті вище книги й статті Д.Яворницького являли собою своєрідний “підготовчий матеріал” для повної історії запорізьких козаків, 1-й том якої побачив світ у 1892 р. у Петербурзі. Друкування цього тому коштувало 1600 руб., з яких 1500 руб. історикові позичили друзі – Микола Комстадіус та Лука Попов із Херсона.

До видань Д.Яворницького петербурзького періоду належить книга “История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда”, котра була видана у 1892 р. на кошти Миколи Миколайовича Комстадіуса (1864–1917) – останнього власника цього села і приятеля історика⁶³. М.Комстадіус був генералом, військовим юристом, автором книги “Записки путешественника”, цікавився історією та генеалогією свого роду, який походив зі Швеції.

Книга “История села Фалеевки-Садовой” – невелика за обсягом (всього 99 сторінок) – яскраво демонструє широчінь наукових інтересів Д.Яворницького у царині археології, історичної географії, генеалогії, геральдики, археографії, краєзнавства, а також комплексний метод використання джерел.

Завдяки археологічним дослідженням, які здійснив Д.Яворницький, йому вдалося висвітлити історію цього села із найдавніших часів. Вивчення документів родинного архіву Комстадіусів дозволило історикові реконструювати генеалогію

цього роду і взагалі обґрунтувати актуальність дослідження родинних архівів.

Д.Яворницький був не тільки дослідником, а й натхненним популяризатором української історії та культури. Окрім його численних наукових і науково-популярних публікацій у періодиці, важливу роль (саме з погляду емоційного впливу) відігравали його публічні лекції з історії запорізького козацтва, археології України та Росії, кобзарського мистецтва. Останні лекції супроводжувалися співами кобзаря.

Важливою подією в житті Д.Яворницького в петербурзький період було знайомство із видатним російським живописцем, уродженцем України Іллею Юхимовичем Рєпіним (1844–1930), яке відбулося у лютому 1886 р. під час панахиди по Т.Шевченкові, що її правила українська громада у Казанському соборі в Петербурзі. За словами Дмитра Івановича, з І.Рєпіним його познайомили запорожці⁶⁴. Як згадував історик, І.Рєпін сам підійшов до нього, і відтоді почалася міцна дружба між двома митцями, що тривала до кінця життя І.Рєпіна (1930). Ілля Юхимович давно мав думку створити картину про те, як запорожці, зібравшись на раду, пишуть відповідь турецькому султанові на погрозливий наказ останнього скоритися йому. Перший ескіз картини живописець зробив ще у 1879 р., а потім робота над нею припинилася, і тільки після знайомства з Дмитром Івановичем І.Рєпін знову продовжив малювати “Запорожців”⁶⁵.

Саме знайомство з Д.Яворницьким – неперевершеним знавцем історії запорізького козацтва, передусім побуту, звичаїв, духовного світу степових лицарів, стало імпульсом для художника у поверненні до праці над цією картиною й успішного її завершення. Неможливо перебільшити ролі, яку відіграв Д.Яворницький у відтворенні І.Рєпіним історичної вірогідності й колориту епохи. Історик щиро запропонував художникові свої знання про Запоріжжя, власну колекцію козацьких старожитностей. Спеціально для І.Рєпіна він написав нарис “Замечательная страница из истории запорожских казаков”, який вмістив у свою науково-популярну книгу “Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края” (СПб., 1889).

За порадою Д.Яворницького, І.Рєпін у 1888 р. здійснив подорож на Кубань, де мешкали нащадки запорожців і де зберігалися їхні традиції й реліквії. Окрім того, значних зусиль доклав Д.Яворницький щодо “постачання” натурщиків для створення багатьох образів цієї картини. І.Рєпіну позували: польський художник Я.Цюнглинський, одеський художник і відомий силач М.Кузнецов, колекціонер і меценат із Чернігівщини В.Тарновський, професор петербурзької консерваторії Д.Рубець, гофмейстер Височайшого двору і маршал катеринославського дворянства Г.Алексєєв. У ролі кошового отамана Івана Сірка І.Рєпіну позував популярний генерал М.Драгомиров. Натурщиком для образу писаря виступив сам Д.Яворницький – “Нестор” Запорізької Січі. Картина була закінчена 1892 р. Вона справила надзвичайне враження на усіх, хто її бачив. Вдячний за допомогу, художник подарував Дмитру Івановичу олійний ескіз цієї картини, що нині зберігається у Третьяковській галереї.

Одночасно зі створенням цієї картини, І.Рєпін виконав декілька малюнків для книги Д.Яворницького “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” і для 1-го тому “Истории запорожских казаков” (СПб., 1892).

На прохання Дмитра Івановича, І.Рєпін написав портрет Т.Шевченка, а також взяв участь у справі створення пам’ятника великому Кобзареві. 1908 р., на прохання київської громади, Д.Яворницький звернувся до І.Рєпіна із пропозицією взяти участь у конкурсі на кращий проект пам’ятника поетові. Ілля Юхимович дав згоду й зробив два ескізи. Однак на деякий час він їх відклав, “щоб краще обробити”, а потім ніяк не міг знайти цих ескізів. І лише багато років по тому, у грудні 1928 р., художник знайшов їх і один із них надіслав Д.Яворницькому.

Ймовірно, під впливом Дмитра Івановича у творчому доробку великого живописця з'явилися й інші картини з української тематики, як-от: "Чорноморська вольниця" (в кількох варіантах), "Роздача зброї гайдамакам" ("Запорозжці в Умані отримують зброю"), "Гайдамаки" та ін.

Окрім викладацької й наукової діяльності, Д.Яворницький поринув у культурно-громадське життя української колонії в Петербурзі. Доба, коли учений опинився у цьому місті (1885–1892), була, за визначенням історика Дмитра Дорошенка, мабуть, найглухішою в історії українського руху у другій половині XIX ст. Але й вона не була безплідною⁶⁶. На той час у Петербурзі зійшлися талановиті вчені й митці, активні діячі українського національного руху, з якими Д.Яворницький був добре знайомий, спілкувався, дружив. Серед них: Д.Мордовець (Мордовцев), Г.Вашкевич, К.Білиловський, С.Васильківський, О.Сластьон, О.Гатцук, П.Саладиллов, П.Стебницький, Ю.Цвітковський та ін. У Петербурзі Д.Яворницький заприятелював із художниками М.Мікешиним, І.Шишкіним, К.Маковським, художнім і музичним критиком В.Стасовим.

Коли Дмитро Іванович уже мав у Петербурзі власне помешкання, він почав влаштовувати у себе так звані "суботки", на яких збиралися його друзі та знайомі, передусім земляки-українці. Відвідували ці "суботки" видатні українські артисти, корифеї українського театру: М.Кропивницький, М. Садовський, П.Сагаганський, М.Заньковецька, Г.Затиркевич-Карпинська та інші, з якими Д.Яворницький познайомився ще в Харкові.

На таких вечорах-зустрічах співали пісень, танцювали, слухали чудову гру на кобзі Опанаса Сластьона, зокрема його улюблену думу "Плач бідних невольників у тяжкій турецькій неволі". Як згадував Дмитро Іванович, на одному такому вечорі, де були присутні І.Репін і трупа українських корифеїв, Ілля Юхимович пішов "викозулювати" гопака із М.Заньковецькою та М.Садовським.

Проте активна культурно-громадська діяльність Д.Яворницького, тематика його наукових досліджень викликали підозру влади. На нього, як вільнодумця і політично неблагонадійного, доносили міністрові освіти І.Делянову, за розпорядженням якого Дмитра Івановича двічі (1887 р. та 1891 р.) звільняли з педагогічної роботи "за тенденційний вияв у лекціях антипатії до московської історії та уряду й пристрасть до історії Малоросії". У листі до Я.Новицького (12.09.1887) історик писав: "Беда, братику, случилась большая: обвинен в неблагонадежности и удален со службы. Циркуляры разосланы по всем учебным округам с воспрещением принимать меня, где бы то ни было... Что делать, пока ничего и не приберу. Положение ... может быть ужасным... И что это за бедствия такие валяются на мою голову? Верись, брат, отупел я как-то от этого горя; даже не возмущаюсь, а так махнул рукой, да и шабаш. Будь, что будет, а хуже того, что есть, не будет"⁶⁷.

Через "політичну неблагонадійність" ученому в 1887 р. не вдалося скласти магістерські іспити в Петербурзькому університеті. Заборона викладати у навчальних закладах змусила Д.Яворницького шукати нових можливостей для працевлаштування.

Слід відзначити, що весь час перебування в Петербурзі Дмитро Іванович мріяв повернутися в Україну. Ще у серпні 1886 р. він писав редакторові часопису "Киевская старина" Феофану Лебединцеву: "Мне беда за бедой: не везет и в Петербурге; хочу бросить всю свою науку и уйти искать счастья в Галичине"⁶⁸. Дмитро Іванович намагався переїхати також до Чернігова, Полтави, Варшави, Катеринослава, Области війська Донського.

Проте найбільш реальним виявилось відрядження на три роки (1892–1895) у Туркестан чиновником з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові, з метою вивчення і цього краю і створення там музею. Фактично у Туркестані (спочатку в Ташкенті, потім у Самарканді) Д.Яворницький перебував 2 роки (до квітня 1894 р.).

Для ознайомлення з Туркестаном, його пам'ятниками приїжджали учені, письменники, митці, інша інтелігенція, високі урядовці, члени імператорської фамілії. Посада чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові, яку посів Д.Яворницький, належала до елітного чиновництва. Учений мав виконувати науково-дослідну роботу за фахом. Його посада передбачала можливість вільного пересування по всій імперії. Спочатку він оселився в Ташкенті, але невдовзі переїхав до Самарканда⁶⁹.

Давня історія та пам'ятки культури Туркестана захопили вченого. Проте він не міг спокійно спостерігати, як ці пам'ятки розкрадалися й вивозилися за кордон. 28 липня 1893 р. у самаркандській газеті "Украина" Д.Яворницький виступив зі статтею про заснування в Самарканді музею старожитностей. Історикові було доручено пошук та вивчення місцевих пам'яток і колекцій. Внаслідок цієї роботи музею у місті було відкрито у липні 1896 р., коли Д.Яворницького там уже не було. Проте саме український історик стояв біля витоків створення цього музею.

Внеском Д.Яворницького у дослідження історії та культури Середньої Азії є передусім написаний ним "Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях" (Ташкент, 1893). Путівник має історично-географічну тематику і містить характеристику природи, клімату, населення, його побуту, звичаїв. Автор подає докладний опис Мерва, Самарканда, Ташкента, їх архітектури. У додатку до путівника вміщено карти Туркестанського краю, Закаспійської залізниці та руїн давнього Мерва.

Результати фольклорно-етнографічних досліджень Д.Яворницького в Середній Азії висвітлювалися в місцевій і центральній пресі, зокрема у газетах "Украина", "Туркестанские ведомости", "Новости и биржевая газета". Так, у статті "О сартах" історик, внаслідок порівняльного аналізу, виявив загальні риси в мові та одязі сартів і запорізьких козаків ("Украина". 1893. 11, 18 червня). Середньоазійській тематиці присвячені розвідки: "О находке автобиографии Тамерлана", "Влияние Востока на древнерусскую жизнь", "Коллекция древностей Акрама Аскарора", "По Средней Азии. Характеристики и сближения", "К вопросу о начале города Ташкента", "Саардабы в Голодной степи" та ін. Ці публікації читалися з великим інтересом і мали наукове, просвітницьке та практичне значення, оскільки стосувалися краю, який був ще майже невивченим.

Плідна праця Д.Яворницького у дослідженні Середньої Азії була високо оцінена. За "Путівник" він одержав у 1893 р. орден Станіслава 3-го ступеня, а у 1894 р. – орден Бухарської Золотої Зірки 3-го ступеня (від Бухарського еміра). Тоді ж учений здобув чин колезького асесора.

Перебуваючи в Середній Азії, Д.Яворницький продовжував напружено працювати над історією запорізького козацтва. Незважаючи на відірваність від архівів і бібліотек, він наполегливо досліджував джерела, що були виявлені ним раніше. Завдяки налагодженим зв'язкам зі співробітниками московських архівів та бібліотек, власниками книгарень і видавництв, історик мав змогу отримувати копії архівних документів і книжки, потрібні йому для наукової праці.

У квітні 1894 р., за рік до офіційного закінчення відрядження, дослідник залишив Самарканд і виїхав спочатку в Україну, а потім до Москви, де працював в архівах. Завдяки наполегливій праці Д.Яворницький завершив 2-й том "Истории запорожских козаков" (СПб., 1895). Коли друкувався цей том, то уже був майже готовий і 3-й том, який побачив світ у 1897 р.

Тритомна монографія "История запорожских козаков" є головним науковим твором Д.Яворницького і вважається справжньою "енциклопедією", "літописом" запорізького козацтва⁷⁰. Книга ґрунтується на великій комплексній джерельній базі, структуру якої становлять різні типи історичних джерел: писемні, зображувальні, речові, усні. У свою чергу, кожен тип містить багато видів. За визначен-

ням самого автора, ним були використані писемні (передусім літописи, хроніки, мемуари, актові документи), топографічні, археологічні, некропольні, церковні та фольклорні пам'ятки⁷¹.

З історіографічної традиції Д.Яворницький залучив до свого дослідження твори українських і російських учених, античних, польських та німецьких авторів, географічно-етнографічну й тюркологічну літературу, статті із часописів, історико-статистичні видання, словники й інші довідники.

Особливістю джерельної бази цього видання, як і інших праць Д.Яворницького, є використання не тільки офіційних зібрань архівів, бібліотек, музеїв, а й багатьох приватних колекцій та особових архівів нащадків запорізьких козаків і шанувальників української старовини, колекціонерів.

Учений зазначив, що новизна його дослідження полягає в тому, що в ньому висвітлюється історія Запоріжжя від початку козаччини і до першої половини XVIII ст. Як підкреслив Дмитро Іванович, в історіографії того часу історія козаччини за цей період являла собою "terra incognita". Відома книга А.Скальковського висвітлювала історію лише останньої (Нової) Запорізької Січі (1734–1775).

Передбачаючи зауваження з боку критиків, Д.Яворницький підкреслив, що він уникав узагальнень.

У 1-му томі "Истории...", за визначенням самого автора, висвітлюється "внутрішній побут запорозької общини"⁷². Цей том насичений інформацією про кордони, гідрографію, топографію, клімат, рослинний та тваринний світ запорізького краю. Особливу увагу історик приділив устрою та функціонуванню Запорізького війська, його складу, чисельності, військовому поділу й адміністративно-судовій владі. Значний інтерес викликають розділи книги, де висвітлюється побут запорожців, їх заняття господарством, торгівлею, ремеслами. У книзі характеризуються церковний устрій і освіта на Січі. Також розглянуто зовнішні стосунки запорожців із християнськими та мусульманськими сусідами. Природно, значну увагу вчений зосередив на характеристиці збройних сил і бойових здібностей запорізьких козаків.

У 2-му томі "Истории...", що охоплює період 1471–1688 рр., знайшли відображення питання походження запорізького козацтва, його участь у боротьбі за національну і релігійну незалежність України проти Польщі, Криму і Туреччини, участь запорожців у народних повстаннях проти Польщі, Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького.

3-ій том "Истории..." охоплює 1688–1734 рр. і торкається складного й драматичного періоду в історії Запоріжжя – участі запорожців у російсько-турецькій та російсько-шведській війнах. Тут висвітлюються події, що відбувалися в Олешківській, Чортомлицькій та Кам'янській січах.

На думку Д.Яворницького, виникнення запорізького козацтва було обумовлено внутрішніми причинами, передусім соціально-економічними, військовими, етнографічними. Він вважав запорожців автохтонним українським населенням, "истинными сынами Малороссии", "плоть от плоти и кость от костей ее".

Історик зазначав, що сама природа ("історична підготовка") українського народу висунула на порядок денний таку форму суспільного життя, як козацька громада. Він підкреслив, що українська (за тодішньою термінологією – малоросійська чи південноросійська) народність, яка була вихована на вічовому ладі, самосуді та самоврядуванні, природно, намагалася "воскресити" у своїй пам'яті давніші ідеали, що колись існували у Південній Русі⁷³.

Українське козацтво, перші документальні згадки про яке вчений датує уставною грамотою 1499 р. великого князя литовського Олександра I, Д.Яворницький розподіляє на городове (реєстрове) й низове (запорізьке). Цей розподіл

він пов'язує з введенням у 1568 р. польським королем Стефаном Баторієм козацького реєстру. Проте дослідник підкреслив, що запорожці ніколи не відокремлювали себе від українців і, твердо стоячи за свої військові вільності, вони разом із тим стояли за цілісність України⁷⁴, що підтверджується їхньою участю в народних рухах, зокрема гайдамацькому.

За Д.Яворницьким, запорізьке козацтво являло собою громаду, устрій якої базувався на народоправстві, яке було більш широким, ніж народоправство в Афінах і Спарті, Пскові чи Новгороді⁷⁵. Ідеалізуючи Запоріжжя, учений твердив, що тут панував “повний ідеал рівності”, якого ще не знала історія, і де враховувалися лише особисті риси людини, наприклад, хоробрість, досвід, розум, винахідливість. Тому, робить висновок дослідник, будь-яка особистість, якою б важливою вона не була, “губилася” в запорізькій громаді, де усі справи вирішувалися спільно⁷⁶. Запорізький козак, в уявленні Д.Яворницького, це насамперед – воїн і лицар, який інтереси товариства ставить вище особистих. Запорожець – це вірний і відданий товариш, тому на Запоріжжі такого широкого розвитку здобув інститут побратимства. Зазначимо, що запорізьких побратимів Дмитро Іванович порівнював із киргизькими досами Середньої Азії⁷⁷. Відмінною рисою запорізького характеру учений вважав глибоку релігійність козаків. Проте ці поборники предківської віри й оборонці православної церкви, якими були запорожці, сприймали віру на рівні почуття, не вдаючись у тонкощі богословського вчення⁷⁸.

Запорізьке козацтво існувало за законами звичаєвого права, в основу якого були покладені “стародавні військові звичаї, словесне право і здоровий глузд”⁷⁹. Д.Яворницький уважав, що Запоріжжя досягло свого повного розвитку в XVI і XVII ст. Але з початку XVIII ст. спостерігається процес втрати відмінних рис оригінального самобутнього життя запорожців. Із другої половини XVIII ст. почалися обмеження з боку уряду Російської імперії, передусім це торкалося прав вибору військової старшини. Тоді ж розпочалося й соціально-економічне розшарування запорізької громади. Наприкінці свого історичного існування, наголошував Д.Яворницький, життя січового товариства мало чим відрізнялося від життя українських (городових) козаків⁸⁰.

Причину скасування Запорізької Січі у 1775 р. Д.Яворницький вбачав у тому, що царський уряд Російської імперії не міг “допустити, поряд із собою, існування такого явища, як запорозька община” з її незалежністю й демократичним устроєм, що приваблювали широкі маси пригнобленого закріпаченого населення імперії⁸¹. Поки Запорізьке військо було потрібним для охорони зовнішніх кордонів на півдні імперії й для боротьби з Туреччиною та Кримським ханством, доти царський уряд мирився з існуванням Запоріжжя, поступово обмежуючи права останнього.

Значну увагу Д.Яворницький приділив висвітленню стосунків Запоріжжя і взагалі України доби козаччини з Польщею та Росією. Учений наголосив на відмінностях історичної долі, культури, мови, суспільного ладу, частково обрядності між українцями і росіянами. Він уважав, що за “зовнішнім прийомом” та “внутрішнім баченням” українці були більш схожі з поляками ніж із росіянами. Цим вчений пояснював і ту ворожнечу, що виявили запорожці до росіян у тривожні часи Московської держави⁸².

За часів Б.Хмельницького пануючий клас України тягнув до Польщі, тоді як посполиті та козацька чернь – до Москви. Коли Б.Хмельницький упевнився, що Україні самій “не утримати своєї незалежності”, він вирішив “віддатися у протекцію” могутнішому правителю й зупинив свій вибір на російському цареві – східному православному монархові⁸³. Проте в Україні, у тому числі й на Запоріжжі, виникла “могутня партія”, яка не бажала йти у підданство до московського царя. Зокрема І.Сірко зі своїми козаками не присягав на Переяславській раді

1654 р. і пішов на Запоріжжя⁸⁴. Запорожці, наголошував Д.Яворницький, бажали бачити в російському цареві лише “верховного покровителя”, а не “самовладного володаря”⁸⁵.

У монографії здобула висвітлення діяльність видатних українських діячів, зокрема В.Хмельницького, І.Сірка, С.Палія, К.Гордієнка, І.Мазепи, П.Орлика та ін. Кошовий отаман Іван Сірко, в оцінці Д. Яворницького, це – великий полководець, найголовніший запорізький діяч XVII ст., типова особистість славетного запорізького козацтва⁸⁶. Справжній український (а не тільки запорізький) патріот, І.Сірко разом з тим, як відзначив Д.Яворницький, боровся за повну незалежність Запоріжжя не тільки від Москви, а й від гетьманської влади⁸⁷.

Характеризуючи гетьмана Павла Тетерю, Дмитро Іванович підкреслював, що це була впевнена у своїй політичній свідомості людина, котра боролася за незалежність України, але його орієнтація на польського католицького короля відвернула від нього запорізьких козаків та населення українських міст⁸⁸. Неоднозначну оцінку в монографії одержав гетьман Іван Мазепа – “натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння”⁸⁹. У його характері, зазначив Д.Яворницький, поєднувалися риси приватної людини й риси українського суспільно-громадського діяча, який бажав бачити свою Батьківщину незалежною у політичному відношенні⁹⁰.

У своїй фундаментальній монографії Дмитро Іванович переконливо обґрунтував прогресивну роль запорізького козацтва в історії українського народу та міжнародне значення героїчної боротьби козацтва проти мусульманської турецько-татарської навали, що загрожувала усьому слов'янському світові⁹¹. Запорожці, підкреслив учений, у своїх руках тримали “нити” майже усіх політичних подій XVI, XVII і навіть початку XVIII ст. на теренах усїєї Південно-Західної Русі⁹². Запоріжжя завжди мало велике значення в житті українського народу, – відзначив Д.Яворницький. Воно уособлювало заповітні прагнення українців до свободи, було скарбницею політичних і суспільних ідеалів народу, його живим протестом проти насильства та рабства⁹³.

Розпочинаючи працю над “Историею...”, Д. Яворницький планував видати і 4-й том, над яким уже працював у 1896 р., і в якому мав висвітлити історію останньої Нової Січі (1734–1775 рр.). Однак цей том так і не був написаний. Дослідники творчості вченого вважають, що причиною цього стала негативна критика творів Дмитра Івановича з боку О.Лазаревського, І.Житецького, В.Ястребова та інших рецензентів, а також те, що основне джерело – архів Коша Нової Січі – зберігався в Одесі у приватному зібранні О.Скальковського, і можливості попрацювати у цьому архіві у Д.Яворницького не було.

Замість 4-го тому історик підготував друге видання 1-го тому “Истории...” (М., 1900), у передмові до якого йшлося про намір видати і 4-й том. У 2-му виданні автор виправив деякі помилки і доповнив текст новими даними на підставі джерел, виявлених ним в архівах, а також здобутих під час відрядження в Туркестан⁹⁴.

Ще одним результатом напруженої дослідницької праці Д.Яворницького в Середній Азії стала книга “Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска запорожских низовых козаков” (СПб., 1894). Автор досить вдало висвітлив характер І.Сірка. Для Д.Яворницького Іван Сірко був втіленням запорізького ідеалу за весь час існування Січі.

Взагалі біографія І.Сірка давно цікавила історика. Починаючи з 1882 р., він майже кожного року приїздив на місце колишньої Чортомлицької Січі, “до Сірка”⁹⁵, спілкувався з “чудовими дідами” у Капулівці, Покровському та інших історичних селах, “виуджував” у них усе те, що вони “чули про грізного Сірка”⁹⁶, влаштовував пом'янки на могилі славетного отамана. Землю із його могили Д.Яворницький зберігав у себе як “саму найдорогшу для нього святиню”⁹⁷.

Монографія про І.Сірка ґрунтується, головним чином, на актових документах, почерпнутих дослідником із серійного видання “Акты Юго-Западной России”, а також на даних нарративних джерел, переважно на українських літописах і польських мемуарах. Д.Яворницький показав кошового отамана як визначного полководця, політика і дипломата, “колосальну особистість серед усіх низових козаків в усі часи історичного існування Запорозжя”, що відіграла видатну роль в обороні південних кордонів України й у боротьбі проти турецько-татарської навали і польського панування.

Образ І.Сірка не полишав історика і пізніше. У квітні 1899 р., у листі до М.Комарова, Д.Яворницький писав: “Я ще попробую себе і на історичній хроніці доби кошового Сірка”⁹⁸.

Багато зусиль доклав Дмитро Іванович до збереження могили І.Сірка як історичної пам’ятки. Він залучив до цієї справи місцевих селян, тих же “чудових дідів”⁹⁹, що жили в історичному селі Капулівці, й від яких Д.Яворницький записав перекази про славетного отамана.

Високий літературний рівень цієї книги відзначив О.Стороженко, який, зокрема підкреслив, що вона читається з великим інтересом, особливо ті місця, в яких ідеться про видатні події січового життя¹⁰⁰.

Останнім часом наука збагатилася новими даними з біографії Івана Сірка, зокрема стосовно його соціального походження та місця народження, участі отамана у тих чи інших подіях тощо¹⁰¹. Однак книга Д.Яворницького, завдяки насиченості фактичним матеріалом, образності мови та емоційності викладення, зацікавить і сучасного читача.

Після закінчення середньоазійського відрядження Д.Яворницький опинився у губерньському місті Владими́рі (на Клязьмі), де віце-губернатором був князь Микола Петрович Урусов – зять давнього і близького приятеля історика – Георгія Петровича Алексеєва. Із того часу Дмитро Іванович заприятелював із впливовим князем. Завдяки М.П.Урусову в губерньській друкарні м.Владими́ра у 1903 р. побачило світ одне з монументальних видань Д.Яворницького – двотомна збірка документів “Источники к истории запорожских козаков”, в якій було опубліковано 900 документів.

У той час Д.Яворницькому треба було вирішити дві головні проблеми: влаштуватися на роботу і скласти магістерські іспити. Проте тавро “неблагонадійного” заважало йому здобути посаду в університетах України та столичних містах імперії. Звернення до Казанського університету також виявилось марним. І знову на допомогу йому прийшли друзі. Завдяки Івану Яковичу Рудченку (рідному брату письменника Панаса Мирного), який очолював Варшавську казенну палату, 31 липня 1895 р. Д.Яворницького було зараховано на посаду чиновника з особливих доручень при цій палаті. До того ж учений отримав можливість займатися в архіві палати, що містив документи, які стосувалися історії України.

Але головним була можливість згодом влаштуватися у Варшавському університеті. Однак спочатку треба було скласти магістерські іспити. Встановленню стосунків Д.Яворницького із Варшавським університетом сприяли І.Рудченко і той же Г.Алексеєв, котрі зверталися з цього приводу до тодішнього (1894–1895) ректора цього навчального закладу П.Ковалевського. Наприкінці 1895 – на початку 1896 рр. Д.Яворницький склав 4 магістерських іспити (із стародавньої російської історії, нової російської історії, всесвітньої історії і з політичної економії)¹⁰². Дмитро Іванович планував також захистити у Варшавському університеті й магістерську дисертацію. Більше того, прихильники історика, зокрема Іван Рудченко, орієнтували його на здобуття кафедри. Однак ці надії не здійснилися.

Більшість професорів історико-філологічного факультету Варшавського університету поставилася недоброзичливо до опального “чужинця”, котрому активно протезували деякі впливові особи. Можливо, професори побачили в Д.Яворниць-

кому “конкурента”, а можливо, знову на перешкоді планам історика була його “неблагонадійність”. Справу погіршили й кадрові зміни: посаду ректора залишив П.Ковалевський; посаду декана – М.Любович і ученого секретаря – М. Новосадський, які сприяли Д.Яворницькому. Їх заступили недоброзичливі до Дмитра Івановича Г.Зенгер та І.Філевич.

Знову Д.Яворницькому довелося шукати роботу. Він намагався влаштуватися в Харкові, Полтаві, Белгороді, Одесі, а наприкінці лютого 1896 р. звернувся до професора Московського університету, видатного російського історика Василя Осиповича Ключевського (1841–1911) із проханням допомогти влаштуватися в Московському університеті. В.Ключевський запропонував місце приват-доцента. Дмитро Іванович погодився й почав готуватися до пробних лекцій, котрі прочитав восени 1896 р. Перша лекція мала назву “Найголовніші моменти з історії запорозького козацтва”, друга – “Вплив династичної польсько-литовської унії на політичний устрій західно-російських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського”. Для викладання в Московському університеті вчений розробив курс лекцій на тему: “Відношення Малої Росії та Запоріжжя до Москви”.

Після успішного прочитання пробних лекцій Д.Яворницький увійшов до складу “ученої соборності” Московського університету, де його колегами на історико-філологічному факультеті були відомі вчені: В.Ключевський, М.Любавський, В.Герье, П.Виноградов, Р.Віппер, О.Соболевський, М.Грот, С.Трубецькой та ін. Однак приват-доцентство не передбачало жалування. Тому, крім читання лекцій у Московському університеті, Д.Яворницький влаштувався викладачем історії в Строгановському училищі живопису, де отримував 46 руб. на місяць.

Лекції Д.Яворницького мали великий успіх у студентській аудиторії, особливо серед студентів-українців. Наприкінці 1897 р. його лекції відвідувало півтораста слухачів. За словами студента Петра Данилова (рідного брата літературознавця Володимира Данилова), студенти “люблять і шанують свого батька”, тобто Д.Яворницького. Пізніше, у 1903 р., наукове студентське товариство при Московському університеті заочно обрало Дмитра Івановича головою секції південних слов’ян. Учений не погодився, мотивуючи свою відмову тим, що він для цього вже старий, на що П.Данилов відповів: “Завчасно Ви себе до дідів зачисляєте. Розумом та досвідом воно, може, й дід, але душею – юнак, ще палений”¹⁰³.

Із багатьма своїми учнями Д.Яворницький підтримував стосунки й по закінченню ними навчання, надавав їм матеріальну допомогу, дружні поради, моральну підтримку, сприяв влаштуванню на ту чи іншу посаду, робив грошові внески у фонд допомоги бідним студентам, зокрема Харківського, Петербурзького та Московського університетів, гірничого інституту.

1898 р. Д.Яворницький видав нову книгу “По следам запорожцев”, за яку велася гостра боротьба із цензурою. По-перше, книга була надрукована без попередньої цензури, і коли остання розглянула її, то негайно заборонила, мотивуючи своє рішення тим, що значна частина тексту написана українською мовою, а духівництво введено у негативному плані. Книгу було відправлено на розгляд ще й церковній цензурі, яка наклала заборону на дві народні казки, що мали антирелігійне спрямування. Усе інше було залишено без зміни.

Д.Яворницький і видавець П.Бабкін підключили до “боротьби” із цензурою петербурзьких знайомих і друзів: С.Таль, К.Білиловського, Л.Пантелеева, Г.Алексеева, В.Ковалевського та ін. Врешті-решт цензурну заборону було знято і книгу передруковано.

Книга “По следам запорожцев” посідає особливе місце у творчості Д.Яворницького. Цю працю дослідники вважають “перехідним етапом до освоєння ученим-істориком літературно-художніх форм зображення дійсності”¹⁰⁴.

Розповідь у цій книзі ведеться від особи ученого-оповідача, який мандрує землями колишнього Запоріжжя. Він – знавець і шанувальник народних традицій, фольклору, тонкий психолог, уважний слухач і неперевершений оповідач. Оповідання, що містяться в цій праці, літературознавець Л.Скупейко розподіляє за жанрами на три категорії: історіографічні оповідання щоденниково-репортажного характеру, художньо-етнографічні нариси та власне художні оповідання.

У Москві активізувалася і літературно-громадська діяльність Д.Яворницького, чому сприяли творчі й дружні зв'язки ученого з літературно-мистецькими колами московської інтелігенції, його участь у літературних вечорах, дискусіях, співпраця з журналом “Детское чтение”, що його видавав відомий московський педагог Дмитро Іванович Тихомиров (1844–1915). У цьому журналі Д.Яворницький опублікував низку популярних статей, а саме: “Святки в Малороссии”, “Забытый украинский философ Сковорода”, “Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий”, “Свирговский, Ружинский и Подкова”, “Гетман Криштоф Косинский” та ін. У серії “Библиотека для семьи и школы”, яку видавала редакція журналу “Детское чтение”, у 1903 р. окремо були надруковані такі твори Д.Яворницького, як “Три неожиданные встречи”, “Слепой баян Фома Провора”, “Добрый пастырь”.

На вечорах у Д.Тихомирова Дмитро Іванович заприятелював із багатьма письменниками, журналістами, видавцями, передусім із письменником і перекладачем творів Т.Шевченка Іваном Олексійовичем Белоусовим, а також із М.Телешовим, М.Соловйовим-Несмеловим, В.Гольцевим, поетом із кріпаків С.Дрожжиним та ін.

Особливо дружні стосунки були у Дмитра Івановича з письменником і репортером Володимиром Олексійовичем Гіляровським (1853–1939) – “дядьком Гіляєм”. Разом вони відвідали в Яеній Полянї Л.Толстого. Це була друга зустріч Д.Яворницького із видатним російським письменником. Перша відбулася у грудні 1899 р. випадково, у потяжі. Цю зустріч учений описав пізніше у статті “Моя перша зустріч з Л.М.Толстим”¹⁰⁵. А про другу розповів В.Гіляровський у своїх мемуарах “Друзья и встречи” (М., 1934). Коли друзі ввійшли до кабінету Л.Толстого, письменник встав, підняв угору руки і, усміхаючись, сказав: “Вот они, запорожцы! Здравствуйте!”. Більше години розмовляли вони з великим письменником, якого Д. Яворницький зацікавив своїми розповідями про Запорізьку Січ¹⁰⁶.

Дмитро Іванович був постійним відвідувачем літературних і просто дружніх зборів московської інтелігенції у І.Белоусова, В.Гіляровського, Д.Тихомирова та ін. Він відвідував також Московський літературно-художній гурток, створений 1899 р., де брали участь відомі письменники А.Чехов, В.Короленко, М.Горький, О.Купрін, Л.Андрєєв, В.Вересаєв, Д.Мамін-Сибіряк, С.Скиталець, М.Гарін-Михайловський та ін.

У своїх дружніх і творчих стосунках Д.Яворницький був позбавлений національної обмеженості, співпрацював і підтримував дружні відносини з російськими ученими, письменниками, художниками, видавцями та ін.

Дмитро Іванович напрочуд легко й органічно входив у нове співтовариство, культурно-громадське коло, був чудовим співрозмовником, душею компанії. Згадуючи про “суботні” вечори у Д.Тихомирова, письменник М.Телешов відзначив, що “в пам'яті залишився тільки один професор Еварницький Дмитро Іванович, правірний українець з веселими запорозькими оповіданнями, який завжди цікаво і весело розповідав про Запорозжя і запорожців”¹⁰⁷.

Д.Яворницький плідно співпрацював із Московським археологічним товариством, Імператорським археологічним товариством, Російським воєнно-історичним товариством, Російським музеєм, Державним літературним музеєм (Москва), був обраний до складу Вітебської, Владимирської, Рязанської, Псковської, Тульської архівних комісій. Переїхавши до Катеринослава, Дмитро Іванович плідно співпрацював з Комісією освітніх екскурсій по Росії, провадив екскурсії в му-

зеї ім. О.Поля та на дніпрові пороги для багатьох студентів, учнів, інтелігенції з різних міст Російської імперії.

Мешкаючи в Москві, Д.Яворницький, як і раніше, читав багато лекцій у різних містах. Особливо часто приїжджав із лекціями в Україну і постійно мріяв про “курін” на березі Дніпра.

На московський період життя ученого припадає і видання його першого великого художнього твору – повісті “Наша доля – Божа воля” (1901). Твір був написаний ще 1898 р. і спочатку мав назву “Максим Вітряк”. Цьому твору, де автор “зачепив і солдатчину, і комерцію, і штунду”, не вдалося уникнути цензурних “страждань”, передусім через штунду. Сумну цензурну “одісею” цієї книги детально дослідила у своїй монографії М.Олійник-Шубравська. Нарешті ця повість під остаточною назвою “Наша доля – Божа воля” була надрукована у 1901 р. у часописі “Киевская старина”.

1900 р. спільними зусиллями Д.Яворницького і художників С.Васильківського та М.Самокиша побачив світ альбом “Из украинской старины”, що містив аркуші з живописними зображеннями типів запорізьких козаків та окремих видатних діячів України, як-от: гетьман П.Конашевич-Сагайдачний, філософ Г.Сковорода. Пояснювальний текст до цих малюнків підготував Д.Яворницький. Видання цього альбому стало значною подією в культурному житті України.

Тоді ж Д.Яворницький працював уже над новою повістю (точніше романом) “За чужий гріх”, яку закінчив восени 1903 р. Одночасно з цим у історика виникла думка написати оповідання про українське панство. Така книга під назвою “Поміж панами” побачила світ 1911 р. у Катеринославі.

Складною залишалася справа Д.Яворницького із захистом магістерської дисертації. З цього приводу він звертався до професорів Харківського, Київського, Новоросійського університетів, а також у Львівський університет до М.Грушевського¹⁰⁸. Проте з різних причин професори цих вузів відмовлялися рецензувати магістерську роботу Д.Яворницького. Врешті-решт, за допомогою професора Казанського університету Ф.Міщенка, Дмитро Іванович звернувся до цього навчального закладу. Але і тут справа вирішувалася занадто складно і тяглася з кінця 1896 р. до 1901 р. Знову на допомогу прийшли впливові знайомі та друзі. Той же Г.Алексєєв у жовтні 1899 р. звернувся до М.Алексєєнка (1847/1848–1917) – уродженця Катеринослава, вченого юриста, державного і громадського діяча, ректора Харківського університету (1890–1899). У 1899–1903 рр. М.Алексєєнко був почитателем Казанського навчального округу. Він допоміг Дмитру Івановичу у справі захисту магістерської дисертації. Захист відбувся 29 квітня 1901 р. На здобуття наукового ступеня магістра російської історії учений репрезентував 2-е видання 1-го тому “Истории запорожских козаков” (М., 1900). Офіційними опонентами були професор М.Смирнов, заслужений професор Д.Корсаков і приват-доцент М.Фірсов, які, в цілому, дали високу оцінку роботі Д.Яворницького, одночасно докоряючи йому за ідеалізацію запорізького козацтва, некритичне ставлення до джерел і нечіткий виклад матеріалу. Більшістю у вісім голосів проти двох Д.Яворницький здобув ступінь магістра російської історії.

Проте і після здобуття магістерського ступеня службового просування Д.Яворницького в університеті не відбулося. Він, як і раніше, читав у Московському університеті необов’язковий курс історії Малоросії та Запоріжжя. Залишаючись приват-доцентом, Дмитро Іванович не отримував платні, тому мав заробляти на життя різними підробітками, давати приватні уроки, співпрацювати в періодичних виданнях, розкопувати кургани тощо.

Невизначеність становища, матеріальні нестатки, слабе здоров’я, постійні хвороби і травми, обвинувачення у “неблагонадійності” і, через це, переслідування, звільнення та заборона викладати у навчальних закладах, недоброзичливе ста-

влення критики, перешкоди на шляху здобуття магістерського ступеня і просування по службі, душевний дискомфорт – усе це призводило Д.Яворницького до глибоких тривалих депресій. Він зневірився у своїх здібностях науковця і вважав, що “взявся не за своє діло, себто бути професором університету”. Тоді усі його думки знову “обернулися” до України. Наприкінці жовтня 1901 р. історик писав Б.Грінченкові: “У цей рік Москва мені страшенно нудна стала, і якби мене гаспид виніс з неї куди-небудь у Запорожжя, у хуторець, коло дніпрових порогів, то я був би найщасливішим у світі чоловіком. Там би я робив те, що хочеться робити, а не те, що треба “офіційно”. Іноді, чуєте, і рота не хочеться розкрити, а тучки йди та читай лекцію... Ненавиджу я це діло, хто його знає й як!”¹⁰⁹.

Нарешті його мрія здійснилась. У 1902 р. він був запрошений на посаду директора Катеринославського обласного музею ім. О.Поля. Із цього часу енергія вченого спрямовується на музейну справу¹¹⁰. Запрошення очолити музей ініційовано було підготовкою до XIII археологічного з'їзду, що мав відбутись у серпні 1905 р. у Катеринославі.

Обраний до складу оргкомітету з'їзду, який очолювала голова Московського археологічного товариства графиня П.Уварова, Д.Яворницький виступив одним із головних “координаторів” у справі залучення до організації з'їзду широкого аматорського загалу. Він також керував влаштуванням виставки до цього наукового форуму. Проте головним була його масштабна дослідницька робота у царині археології¹¹¹. За дорученням оргкомітету, дослідник протягом трьох сезонів (1903–1905) дослідив 103 кургани і городища, здобув безліч пам'яток, що надійшли у різні зібрання, у тому числі й до Катеринославського музею ім. О.Поля, а також експонувалися на виставці під час XIII археологічного з'їзду.

На з'їзді Д.Яворницький взяв участь у роботі кількох секцій і керував секцією “Запорозька старовина”, а також виступив із великою доповіддю-звітом на урочистому відкритті з'їзду. Археологічні досягнення Дмитра Івановича здобули високу оцінку з боку колег. У 1906 р. його обрали дійсним членом Московського археологічного товариства.

На думку сучасних дослідників (І.Ковальнової, І.Яременко), становлення Д.Яворницького-археолога відбувалося саме через його участь в археологічних з'їздах¹¹². Дмитро Іванович брав участь у VI (Одеса, 1884), VII (Ярославль, 1887), VIII (Москва, 1890), XI (Київ, 1899) та XIII (Катеринослав, 1905) археологічних з'їздах. Як вважають І.Ковальова та І.Яременко, Д.Яворницький розробив власну методику археологічних досліджень, репрезентував схему еволюційного розвитку стародавнього населення Полудневої України, заклав підвалини вивчення археологічних культур даного регіону України і започаткував такий напрям, як археологія козацького періоду. Книгу Д.Яворницького “Публичные лекции по археологии России” (1890) І.Яременко вважає однією з перших спроб створення посібника з археології.

Археологічні розкопки учений завжди поєднував із фольклорно-етнографічними та лексикографічними дослідженнями. Від учасників експедицій і місцевого населення він записував пісні, легенди, перекази, занотовував слова для “Словника української мови” тощо. Фольклорні матеріали, зібрані під час археологічних досліджень, увійшли складовою частиною до збірки вченого “Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг.”¹¹³

Повертаючись до XIII археологічного з'їзду, слід зазначити, що задоволення Д.Яворницького від власних наукових досягнень деякою мірою змарніло від того, що і на цей з'їзд, як і на попередній (Харків, 1902), не було “допущено” української мови, і тому в роботі цього форуму не взяли участі українські вчені з Галичини. Окрім того, під час з'їзду між Д.Яворницьким і зберігачем музею Антоною Склярєнко “розпалився” конфлікт, у який було втягнуто й місцеве Наукове

товариство. Останнє вимагало провести в музеї ревізію. Проте, навпаки, усім обвинуваченням, рада музею запропонувала А.Скляренко залишити службу в музеї, а Д.Яворницькому висловила подяку за невтомну працю на посаді директора музею.

Нервовий стрес, якого зазнав Д.Яворницький у протистоянні з Науковим товариством, а також напружена дослідницька й організаційна робота під час підготовки та проведення XIII археологічного з'їзду значно погіршили стан здоров'я вченого. Він страждав і фізично, і душевно. “Слабий я, братику, – писав Дмитро Іванович поетові К.Білиловському, – дуже слабкий став... Часто так тяжко, що взяв би згорнув руки та й усе...”¹¹⁴. Тривалий час перебував історик у депресивному стані, залишив літературну творчість, зневірився у своїх здібностях письменника, навіть збирався виїхати з Катеринослава.

Через хворобу і послаблення “творчого духу” Д.Яворницький відмовився від написання історії Донського війська, від участі в XIV археологічному з'їзді (Чернігів, 1908). Дедалі частіше він мріяв про подорож на Близький Схід. 1910 р. ця мрія здійснилася. Дмитро Іванович відвідав Єгипет, побував у Єрусалимі. У Гелуані він зустрічався з Лесею Українкою. Внаслідок цієї подорожі музейне зібрання збагатилося оригінальними пам'ятками східної культури¹¹⁵.

У той час у Д.Яворницького почала прогресувати давня хвороба очей – катаракта. Пізніше йому було зроблено дві операції на очах (перша – у 1913 р. у Харкові, друга – у 1915 р. у Києві).

Повернувшись із Близького Сходу, Д.Яворницький узяв активну участь у підготовці Південноросійської обласної сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки, що відбулася у Катеринославі 1 липня – 10 жовтня 1910 р. Він був експертом по кустарному відділу цієї виставки.

Повернення Д.Яворницького до активної наукової та громадської діяльності виявилось у його співпраці в місцевій пресі (“Вестник Екатеринославского губернского земства”, “Дніпрові хвилі”, “Приднепровский край”), де він опублікував низку статей з історії запорізького козацтва та історії краю. Дмитро Іванович продовжував також археологічні дослідження, пошук писемних і фольклорних пам'яток. У 1915 р. він опублікував нарративну пам'ятку “Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского Крестовоздвиженского монастыря, в 1750–1751 гг.”

У катеринославський період у творчості Д.Яворницького домінувала праця над літературними творами. У Катеринославі, після цензурного послаблення, у зв'язку із проголошенням Маніфесту 17 жовтня 1905 р., побачили світ україномовні художні твори Д.Яворницького: повість “За чужий гріх” (1907), “У бурсу! У бурсу! У бурсу!” (1908), “Русалчине озеро” (1911), “Драний хутір” (1911), “Де люди, там і лихо” (1911), “Поміж панами” (1911), збірка поезій “Вечірні зорі” (1910) та ін.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. різні політичні партії намагалися залучити до своїх справ таку авторитетну людину, як Д.Яворницький. Під впливом загального суспільно-політичного піднесення того часу й, зокрема, з боку одного з лідерів октябристів М.Родзянка, з яким учений підтримував стосунки, Дмитро Іванович запрошувався на засідання правління катеринославського відділення цієї партії, переклав українською мовою “Маніфест 17 жовтня”, був (хоча й формально) деякий час редактором газети “Русская правда”. Але швидко зрозумів її напрям і відмовився від редакторської роботи.

У той час учений спрямував свою діяльність на пропагування української історії, на відродження історичної пам'яті та рідної мови. Він доклав багато зусиль до видання україномовної періодики. З ініціативи й під редакцією Д.Яворницького 23 лютого 1906 р. у Катеринославі вийшло перше і, на жаль, єдине число газети-тижневика “Запорожжє”, що мала яскраво визначену національно-визвольну спрямованість і тому була заборонена. Того ж року Дмитро Іванович запропону-

вав катеринославській міській думі перейменувати 124 вулиці міста (всього у місті було 224 вулиці) на історичні назви¹¹⁶.

Важливою сторінкою у творчому житті Д.Яворницького у Катеринославі була його діяльність у губернській ученій архівній комісії (1903–1916), що являла по суті історичне товариство¹¹⁷, і в якій Дмитро Іванович співпрацював із відомими дослідниками: В.Біднов, В.Данилов, Д.Дорошенко, В.Машуков, Я.Новицький, В.Пічета, А.Синявський та ін. Дмитра Івановича було обрано почесним членом комісії. На її засіданнях історик виступав із доповідями та оглядами архівних документів, порушував питання про передачу архіву комісії музею ім. О.Поля, прочитав багато публічних лекцій (“Про кобзарів, бандуристів та лірників”, “По дніпрових порогах”, “Переволочанська фортеця та її околиці”, “Подорож до Жовтих Вод” та ін.). Він також виступав і на сторінках “Летописей” – друкованого органу комісії, де опублікував розвідки, присвячені гетьманові П.Конашевичу-Сагайдачному, українському етнографу М.Закревському, творчості Т.Шевченка. Остання стаття під назвою “Запорозжці в поезії Т.Г.Шевченка”¹¹⁸ була передрукована й окремим виданням (1912). Ще раніше, у 1909 р., Д.Яворницький видав збірку “Матеріалів до біографії Т.Шевченка”. Це видання було здійснено коштом катеринославського українського діяча В.Хрінникова. Дмитро Іванович був оригінальним інтерпретатором творчості Т.Шевченка, якого він вважав світовим генієм. Історик зазначав, що саме в історичному Запоріжжі вбачав Т.Шевченко “проміні”, котрі “зогрівали його серце, лікували його душу, викликали живі образи... непорушних героїв”. Саме Запорізьку Січ Тарас Шевченко вважав тим щасливим краєм, де люди не знали тяжкого рабства. Д.Яворницький підкреслив, що захистом визвольних і патріотичних традицій українського народу Т.Шевченко “вивів свій народ з меж чисто етнографічних і поставив його на широкий шлях культури”¹¹⁹.

Д.Яворницький завжди посідав активну громадську позицію, що зокрема яскраво виявилось в його діяльності у просвітянському русі, передусім у катеринославському культурно-освітньому товаристві “Просвіта”¹²⁰. Учений входив до ради товариства, деякий час був його головою. Він прочитав багато лекцій у катеринославській “Просвіті” та у “Просвітах” інших міст України. Як впливова особа, він відстоював інтереси просвіти у владних структурах (дозвіл на проведення лекцій, вечорів, ювілеїв, шевченківських свят, будівництва народного дому тощо). Багато зусиль доклав дослідник до святкування в Катеринославі 100-ї річниці від дня народження Т.Шевченка (1914). Святкування в Катеринославі було дозволено під особисту відповідальність ученого, якого обрали почесним головою ювілейного комітету. Активно співпрацював він і в друкованому органі катеринославської “Просвіти” – часописі “Дніпрові хвилі” (1910–1913), де були опубліковані 4 великих оповідання ученого: “Закохана пара, або пан Борзак та пані Борзачка”, “Русалчине озеро”, “Дракий хутір”, “Три несподівані стрічі”, вірші “Т.Г.Шевченкові”, “Все йде, все минає”, “Горе орла” та історичний нарис “Як жило славне Запорозьке низове війско”. Останній твір було також видано окремою брошурою (1912).

У “Просвіті” Д.Яворницький співпрацював з однодумцями В.Бідновим, Л.Бідною, Д.Дорошенком, Н.Дорошенко, І.Трубою, Є.Вировим, І.Рудичевим, Т.Сулимою-Бичихиною, Ю.Павловським, В.Хрінниковим, С.Липківським, П.Щукінін та ін., разом з якими доклав багато зусиль пропагуванню української історії та культури, відродженню національної гідності та формуванню національної свідомості. Завдяки (значною мірою) Д.Яворницькому, катеринославська “Просвіта” підтримувала тісні стосунки із “осередками товариства в інших містах України. Дмитро Іванович прочитав багато лекцій з історії запорізького козацтва та археології в Полтаві, Чернігові, Миргороді, Лубнах, Херсоні, Харкові, Житомирі,

Одесі, Ромнах, Катеринодарі та ін. Мав міцні творчі й дружні стосунки з видатними українськими діячами-просвітянами Б.Грінченком, І.Шрагом, М.Кочубинським, М.Вороним, М.Биковим, М.Комаровим, В.Кравченком, Г.Доброскоком, С.Ерастовим та ін.

Д.Яворницького було обрано дійсним членом Кубанського обласного статистичного комітету (1901), Ростовського товариства історії, старожитностей та природи (1911), Українського наукового товариства (1913), Наукового товариства ім. Т.Шевченка (1914), Таврійської вченої архівної комісії, почесним членом Товариства аматорів вивчення Кубанської області (1914) та ін.

Про визначну роль Д.Яворницького в науковому й культурно-громадському русі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. яскраво свідчить святкування 30-річчя його літературно-наукової діяльності, що відбулося в листопаді 1913 р. На адресу ювіляра надійшли сотні вітальних телеграм, з'явилися численні ювілейні публікації у багатьох часописах, була надрукована біографічна брошура “Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий” (Катеринослав, 1914).

Майже усі відзначили два головних напрями в діяльності ученого, в яких він досяг визначних здобутків. Це – історія запорізького козацтва і створення музею ім. О. Поля. В ювілейній промові сам Дмитро Іванович досить критично оцінив свою діяльність, наголосивши, що, як письменник, він “не вартий і доброго слова; як археолог – він так собі; як людина – годилося б далеко кращим бути, а от Яворницький – історик зовсім поганенький. Та як збирач археологічного матеріалу й особливо фольклору – на цьому полі я дещо зробив”. У цій промові Дмитро Іванович підкреслив свою любов до рідної української мови, яку він полюбив із раннього дитинства, коли бабуся розповідала йому казки.

Сучасники Д.Яворницького визнали його діяльність вельми корисною для суспільного розвитку України, а самого історика вважали “вартовим” рідної науки, дослідження і діяльність якого мали велике національне значення¹²¹.

Непереврені збирацькі здібності Д.Яворницького здобули яскраве втілення у Катеринославському музеї ім. О.Поля (з 1926 р. – Дніпропетровський історико-археологічний, а з 1940 р. – Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького), беззмінним директором якого він був понад 30 років (1902–1933). Завдяки подвижницькій пошуковій праці ученого, фонди музею зросли до 85 тис. одиниць зберігання. Музей перетворився на найбільше у світі зібрання запорозької старовини. У ювілейній промові 1913 р. сам Д.Яворницький підкреслив, що він “зібрав великий та різноманітний матеріал, що стосується історії запорізьких козаків, і передав його майбутньому поколінню. Він уміщений до нашого музею та являє собою цінний для науки внесок. Матеріал цей потрібний історичному, археологічному, етнографічному, акторському, юридичному, кожній освіченій та просто дотепній людині”¹²².

Новий етап у науковій і культурно-громадській діяльності Д.Яворницького розпочався після скасування в Росії царизму в лютому 1917 р. Цей період відзначився бурхливим національним та політичним життям в Україні, коли відбувалася українізація середньої й вищої освіти. Піднесення національної самосвідомості охопило широкі верстви українського суспільства.

У бурхливому 1917 р. Д.Яворницький брав участь у діяльності відродженої катеринославської “Просвіти” (1916 р. була заборонена), виступав із численними лекціями в “Просвіті”, у товаристві “Січ”, на різних освітніх курсах.

У той час Д.Яворницький доклав багато зусиль щодо охорони пам'яток старовини у краї. Він розробив програму охоронних заходів на Катеринославщині, очолив губернський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва. Під час громадянської війни постійно охороняв музей і його колекції від пограбування, навіть домігся “охоронної грамоти” від батька Н. Махна. Проте не вдалося уникнути

грабiжницького нападу на будинок ученого. “Меня подвергли мучительной пытке, – свiдчив Д. Яворницький, – допрашивая, где у меня скрыты сокровища”¹²³. Прагнення зберегти музейнi колекцiї змусило Дмитра Iвановича у квітнi 1919 р. вiдмовитися вiд пропозицiї переїхати до Києва i працювати в Академiї наук.

Д.Яворницький вельми прислужився становленню та українізації вищої освіти на Катеринославщині. Він став одним із перших професорів Катеринославського університету – у 1918 р. його було обрано професором кафедри історії України, де він читав курс історії місцевого краю. Цей курс був розрахований на студентів 1-го і 2-го курсів. На 1-му курсі вивчалася історія краю у давні часи, а на 2-му – історія краю періоду козаччини¹²⁴. Це був перший курс з історії місцевого краю, що читався у вищій школі того часу. Жодних підручників не було. Тому Д.Яворницький розробив цей курс самостійно і звернув особливу увагу студентів на те, щоб вони обов’язково конспектували за ним лекції, які він читав українською мовою. Але не всі студенти знали українську мову, і тому Дмитро Iванович заспокоїв їх, наголосивши, що буде викладати якомога простіше й іспити буде приймати як українською, так і російською мовами, бо у такій справі, зазначив вчений, він “ніколи не держався вузького погляду, і те, що гарне своє, і те, що хороше чуже, однаково схияляло мене до себе”¹²⁵.

Він також викладав у вищому педагогічному інституті, гірничому інституті, першій реальній школі.

Д.Яворницький включився і в процес українізації церкви на Катеринославщині. Він був прихильником впровадження служби Божої рідною мовою. У його творчому доробку – переклади українською мовою Літургії, Книги Псалмів, церковного твору святого Андрія архієпископа Критського “Великого покаянного канону”¹²⁶. Із цими перекладами Д.Яворницького були обізнані широкі кола його знайомих, колег, у тому числі священники В.Котляревський, А.Пальчевський, М.Клеоповський, К.Шарай та ін.

1918 р. Д.Яворницький здійснив ще одну спробу здобути докторат. Цього разу – у Харківському університеті (попередня спроба була 1916 р. у Новоросійському університеті). Проте знову не пощастило. Як повідомляв професор М.Сумцов, у той час “вiдношення професури до українського вороже занадто”. М.Сумцов радив другові “перетерпiть на якийсь короткий час”¹²⁷.

Того ж, 1918 р., відбулася значна подія в особистому житті Дмитра Iвановича. Він одружився з учителькою Серафимою Дмитрівною Буряковою (1879–1943), яка стала йому вiдданим другом до кінця життя.

У 1920-ті рр. Д.Яворницький активно співпрацював із багатьма періодичними виданнями: “Споживач”, “Кооперативне життя”, “Червоний шлях”, “Молодая кузница”, “Зоря”, “Нові шляхи”, “Життя й революція”, “Етнографічний вісник”, де було вміщено його історичні та фольклорно-етнографічні розвідки, статті, присвячені творчості Т.Шевченка, музейній справі, спогади про зустріч із видатним письменником Л.Толстим. Учений написав нарис (у формі тез) “М.Костомаров”, готував до публікації документи, що висвітлювали діяльність мислителя, політичного діяча і письменника О.Герцена.

Визначною подією у творчому житті Д.Яворницького було видання “Словника української мови” (Катеринослав, 1920) – результат майже 40-річної невтомної праці ученого. На жаль, вийшов тільки 1-й том. Наступні два залишилися невидані. Роботу над Словником дослідник продовжував до кінця життя. Він залучив до цієї справи широкий загал фахівців і аматорів. 1928 р. Дмитро Iванович звернувся окремою листівкою до громадськості з проханням збирати й надсилати йому все, що “стосується до людської словотворчості” й потрібно “для складання українського словника справжньою народною мовою”. Дмитро Iванович працював над Словником навіть у найтрагічніший період життя, коли у 1933 р. був вигна-

ний із музею. За власним висловом Д.Яворницького, Словник став “альфою й омегою” його життя. Цей Словник (разом із музеєм ім. О.Поля) Дмитро Іванович вважав “найкоштовнішим своїм скарбом”.

З ім'ям Д.Яворницького пов'язане й становлення архівної справи на Придніпров'ї в 1920-ті рр. Йому належить ініціатива розробки заходів щодо охорони архівів у краї. У березні 1922 р. він очолив Катеринославське губернське архівне правління¹²⁸. На цій посаді Дмитро Іванович працював до серпня 1924 р. і знову виявив себе подвижником, доклав значних зусиль до розшуку, збирання та врятування архівних матеріалів. Уже немолода, обтяжена хворобами людина, Д.Яворницький весь час їздив по губернії, шукаючи документи, на власні кошти привозив численні архівні стоси; обладнував (знову ж на власні кошти) архівне приміщення, щоб зберегти для науки неоціненні джерела. У червні 1924 р. він звітував керівникові архівної служби України академікові Д.Багалію: “Ми стільки натягали до себе архівного матеріалу, що через нього й пролізти в помешкання ледве-ледве можна”¹²⁹.

У 1920-ті рр. Д.Яворницький брав активну участь в академічному науковому житті України. У 1925–1930 рр. він завідував науково-дослідною кафедрою українознавства, що працювала при Катеринославському (з 1926 р. – Дніпропетровському) історичному музеї й підпорядковувалася безпосередньо ВУАН¹³⁰. Колегами Дмитра Івановича по цій кафедрі були професори М.Злотников, П.Єфремов, В.Пархоменко, молоді учені А.Новак, І.Степанів. При кафедрі діяла аспірантура. Аспіранти К.Гуслистый, П.Матвієвський, П.Козар, Т.Гавриленко, Т.Скубицький провадили дослідження в галузі історії, археології, етнографії, фольклору. Кафедра співпрацювала з Катеринославським науковим товариством, почесним головою якого було обрано Д.Яворницького. Дослідницька діяльність Дмитра Івановича була спрямована на збирання й археографічне опрацювання лексичного та фольклорного матеріалу, написання курсу історії місцевого краю (з доісторичних часів до кінця XV ст.), на проведення археологічних розкопок. Учений працював також над темою: “Колонізація колишніх північних окраїн Вольностей запорозького козацтва”. У червні 1925 р. Президія ВУАН відзначила діяльність керівника кафедри Д.Яворницького у царині української історії, археології та етнографії, й особливо у складанні “Словника української мови”.

Аналізуючи діяльність ученого на посаді керівника науково-дослідної кафедри, можна погодитися з думкою Г.Мернікова у тому, що було б перебільшенням вважати Д.Яворницького фундатором власної наукової школи. Це підтверджують і його аспіранти. Один із них – П.Матвієвський зазначив, що “про “учнів” Дмитра Івановича дуже важко казати. У повному розумінні слова він не мав учнів, тобто осіб, які під його керівництвом (справжнім) і за його завданням виконували б будь-яке дослідження. Він дивився на “учнів” спрощено, вважав, що нема чого будь-кому ще займатися тим, чим займався він, тому що він вже все зробив, сказав і надрукував”¹³¹. Одночасно не можна не погодитися і з думкою Г.Швидько та О.Удода про вплив Д.Яворницького на наукову творчість відомого українського історика й етнографа К.Гуслистого, котрий вважав Дмитра Івановича своїм учителем¹³².

Безумовно, великим був авторитет і вплив маститого ученого. За науковими консультаціями та порадами до нього зверталися дослідники з різних регіонів України й Росії, представники української еміграції з Праги та Варшави, польські, німецькі, чеські, англійські вчені (Д.Гьотце – директор Штайнцбурзького музею в Рьомгільді; М.Міннз – професор Кембриджського університету; Л.Нідерле – академік, видатний чеський учений-славіст; Ф.Поспішил – завідуючий етнографічного відділу Моравського краєзнавчого музею у Брно та ін.). Ім'я неперевіреного знавця історії запорізького козацтва було добре відоме широкому громадському

загалом. Навіть із далекого американського Пітсбурга зверталися до Дмитра Івановича шанувальники його творчості (Карлаш, М.Мілоевич)¹³³.

У той час розвідки ученого з'являються у наукових ювілейних збірниках, зокрема на пошану академіків М.Грушевського (1926) та Д.Багалія (1928)¹³⁴. 1924 р. Д.Яворницький був запрошений М.Грушевським до співпраці у Комісії УАН з дослідження Запоріжжя і Степової України¹³⁵. Того ж року за вагомих внесок у розвиток вітчизняної науки Дмитро Іванович був обраний членом-кореспондентом ВУАН.

1925 р. громадськість відсвяткувала 70-річчя від дня народження “Нестора” Запорізької Січі. Ця дата не залишилася поза увагою й української наукової еміграції у Празі, де перебували давні колеги Д.Яворницького, зокрема Василь Біднов та Дмитро Дорошенко, які, так само, як і 1913 р. (під час святкування 30-річного ювілею вченого), виступили з доповідями на урочистому засіданні Історико-філологічного товариства у Празі¹³⁶.

Важливою подією в житті Д.Яворницького наприкінці 1920-х рр. була комплексна науково-дослідна археологічна експедиція на Дніпробуді, яку він очолював протягом 1927–1932 рр.¹³⁷ Значних зусиль Дмитро Іванович доклав щодо формування колективу експедиції, до якого залучив уже відомих дослідників і початківців. У її складі працювали археологи, етнографи, фотографі, креслярі: А.Добровольський, М.Міллер, О.Федоровський, В.Грінченко, П.Смолічев, М.Рудинський, Ф.Кіранов, Г.Авраменко, В.Соляник, І.Северин, П.Козар, О.Тахтаї, Е.Федорович, Т.Тесля, В.Білецька та ін. Результати цієї експедиції певною мірою здобули висвітлення на сторінках наукового “Збірника” Дніпропетровського історично-археологічного музею, що вийшов у 1929 р. за редакцією Д.Яворницького.

Внаслідок широкомасштабних досліджень на Дніпробуді наука збагатилася практичним досвідом і теоретичними узагальненнями. До наукового обігу було введено безліч історичних пам'яток. Як зазначила відомий археолог, професор І.Ковальова, здобуті пам'ятки “вперше дали змогу реконструювати стародавню історію Наддніпрянщини”.

Відчуваючи ступінь відповідальності вчених щодо місії цієї експедиції, Дмитро Іванович відзначив, що “нам ніхто не простить, якщо ми не зуміємо глибоко дослідити узбережжя та острови Дніпра, що їх тепер затопить вода”.

Води Дніпра мали поглинути й пороги – невід'ємну частину й унікальну окрасу ландшафту Придніпров'я. Існувало 9 великих порогів, що тяглися від Старого Кодака до слободи Ляхівки: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовніговський, Будильський, Лишний і Вільний. Коли стало відомо, що дніпрові пороги внаслідок пуску Дніпровської ГРЕС будуть затоплені, тоді посилювався потік відвідувачів сюди, щоб побачити на останнє, “як водянні хвилі Дніпра-Славути співають по гранітних порогах”. А кращого гіда, ніж Д.Яворницький, неможливо було й уявити. Багатьох вабила подорож із “енциклопедистом козаччини”, його захоплюючи розповідь про пороги, історичні події, що відбувалися тут. Свого часу Євген Чикаленко, переповнений враженнями від подорожі з Дмитром Івановичем, відзначив, що “пройтись з Яворницьким дніпровими порогами – се ж пережити всю минувшину, уявити у всіх дрібницях запорозьке життя”¹³⁸. Збирався до Д.Яворницького на дніпрові пороги і видатний український історик Михайло Грушевський. На жаль, ця подорож не здійснилася¹³⁹.

Історія склалася так, що Д.Яворницькому довелося “протягом всього життя і всієї праці зібрати і списати всю спадщину Запоріжжя”, і ми можемо лише здогадуватися, що відчував літній академік, коли води Славутича поглинули дніпрові пороги, узбережжя й острови, де відбувалися доленосні події української історії, де вирувала люба його серцю запорізька вольниця. Проте, попри все, залишилася непорушна народна пам'ять про дніпрові пороги. У збереженні цієї пам'яті

велику роль відіграв саме Д.Яворницький і, зокрема, його історично-географічна книга “Дніпрові пороги” (Харків, 1928), що містить численні, тепер уже унікальні, фотографії дніпрових порогів.

Логічним підсумком багаторічної напруженої науково-дослідної праці Д.Яворницького стало обрання його у 1929 р. дійсним членом ВУАН. Така висока оцінка його діяльності надала вченому творчої енергії. Не дивлячись на похилий вік, Дмитро Іванович мріяв про здійснення нових планів. Як і завжди, він багато працював. Не випадково давній однодумець академіка Антон Синявський порівнював Д.Яворницького із запорізьким дубом, що “велетенски стоїть на сторожі наукової справи і під його вітками знаходять захист молоді робітники”¹⁴⁰.

Проте вже насувалися страшні сталінські часи, набирали обертів масові чистки від “неблагонадійної” інтелігенції, тотальне стеження, викриття “шкідників”, доноси, фабрикувалися справи і проводилися гучні процеси.

Хоча Д.Яворницький і не брав участі у політичному житті, однак він перебував на обліку в ДПУ як соціально небезпечний елемент. Уже в першій половині 1920-х рр. за ним було встановлено таємний нагляд. В архівах було виявлено донос на Д.Яворницького, в якому йшлося про те, що історик передрікав всенародне повстання проти радянської влади¹⁴¹. Знаходячись під “прискіпливим оком” системи, Дмитро Іванович не боявся підтримувати, заступатися, прохати, влаштовувати на роботу до музею, залучати в експедиції тих, хто зазнав утисків із боку влади. Наприкінці 1920-х рр. розпочалися перевірка музеїв робітничо-селянськими інспекціями, скорочення штатів, звільнення співробітників старої школи, реорганізація музейної структури. У музейному співтоваристві України того часу було відомо, що у Д.Яворницького в музеї можна знайти притулок і займатися улюбленою працею. Збереження творчого потенціалу музейної справи в Україні під час утисків із боку тоталітарної системи є великою заслугою Дмитра Івановича.

До суду над членами сфальсифікованих ДПУ “Спілки визволення України” (СВУ) та “Українського національного центру” було притягнуто багато тих, із ким Д.Яворницький приятелював і співпрацював. І хоча самого академіка у 1930-ті рр. не заарештували, його активно таврували на різних зборах та у пресі. У червні 1932 р. заступник директора музею Я.Ходак звинуватив Дмитра Івановича у реакційності, ігноруванні марксистсько-ленінської методології, усуненні з музею співробітників-комуністів. А на бюро міськкому КПУ (5.08.1933) учений був обвинувачений у буржуазному націоналізмі, підтримці членів СВУ, у наданні можливостей працювати в музеї різним “петлюрівцям” тощо. Не забули нагадати йому про його активну громадську діяльність у дожовтневий період. У постанові бюро “Про стан крайового музею” відзначалося, що “музей під керівництвом українського націоналіста академіка Яворницького разом з усім штатом класово ворожих елементів, які скупчилися в музеї, являє собою впродовж тривалого часу, аж до сьогоднішнього дня, один з організаційних центрів націоналістичної контрреволюційної роботи на Україні”.

В унісон з офіційною владою таврувала Д.Яворницького і місцева преса. 27 серпня 1933 р. у газеті “Зоря” з’явилася стаття А.Горба “Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди”, в якій працівники музею на чолі з директором обвинувачувалися в “антирадянських націоналістичних діях”, у пропагуванні історичного минулого і своєрідності культури запорожців, що, на думку автора статті, було потрібним “націоналістичній контрреволюції”¹⁴².

Після такого нищівного обвинувачення, за наказом міністра освіти УРСР В.Затонського від 31 серпня 1933 р., Д.Яворницького було звільнено з посади директора музею. Під час обшуку 23 вересня у нього були забрані особисті речі. До моральних страждань додалися ще й фізичні. Не можна без болю читати листа Д.Яворницького до його приятеля О.Коваленка: “Так, друже мій Олекса Васильо-

вичу, мене зовсім вичистили з музею... Настрій у мене надзвичайно тяжкий. Бюю сам за себе”¹⁴³.

Не витримавши такої несправедливості, вчений тяжко захворів, майже на півроку. Його вороги написали ще й до Києва, щоб із Д.Яворницького зняли звання академіка, але, за словами самого Дмитра Івановича, “там їм сказали – це вже “зась””. Із академіків його “не скинули”, але чотири місяці не виплачували академічної пенсії. Ті часи були дуже тяжкі для вченого та його родини. Щоб не вмерти з голоду, доводилося продавати різні речі і з того й жити.

Намір розправитися з Д.Яворницьким влада не полишила. 1937 р. була сфабрикована чергова справа так званого “Українського націоналістичного контрреволюційного підпілля” на чолі з головою РНК П.Любченком. Лідером цієї організації у Дніпропетровську був “визнаний” завідуючий обласним відділом народної освіти С.Крупко. Не забули і про Д.Яворницького, котрого також “зарахували” до верхівки цього “підпілля” й відвели роль “натхненника”, який здійснював зв’язок із закордоном, ще починаючи з 1920-х рр. (спочатку через художника І.Репіна, а по смерті останнього – через його дочку В. Репіну). Заарештовані по цій справі були примушені слідством давати свідчення проти Д.Яворницького. Проте самого вченого (літню й хвору людину) не заарештували¹⁴⁴.

Деякий час після вигнання з музею і через тривалу хворобу Д.Яворницький працював в основному над “Словником української мови” та обробкою фольклорних матеріалів. Він досить скептично ставився щодо видання його творів у цей період і вважав, що “мабуть, наші великі археологічні здобутки нескоро побачать світ”. Як академік, він кожного року звітував перед Академією, складав плани творчих досліджень, їздив на чергові академічні сесії.

В останні роки свого життя Д.Яворницький працював над темою “Послідовна зміна народів у південній частині України”, готував до друку збірку народних пісень, написав історію міста Катеринослава (уперше ця книга побачила світ 1989 р.), спогади про М.Костомарова, І.Репіна, Л.Толстого, В.Тарновського. 1939 р. Д.Яворницький був обраний до складу ювілейної Шевченківської комісії, що була створена з нагоди 125-ої річниці від дня народження кобзаря. До цього ювілею вчений підготував статті “Шевченко і Репін” та “І.Ю.Репін про Т.Г.Шевченка”. Дмитро Іванович залишався вірним своєму правилу – працювати, “не чекаючи нізвідки і ні від кого ні нагороди, ні похвали”, працювати доти, “поки служать тобі руки і поки б’ється живе серце в твоїх грудях”, працювати “на користь народу і на благо Батьківщини, дорогої тобі”¹⁴⁵.

І в останні роки свого життя Дмитро Іванович вів жваве листування з колегами, старими друзями. До нього зверталися за порадою, творчою консультацією; редакції часописів прохали написати статтю чи спогади про стосунки з відомими діячами. Багато людей відвідали того часу затишну гостинну оселю “запорізького батька”. Вірним другом і помічницею Дмитра Івановича до останнього залишалася його дружина Серафима Дмитрівна.

Напружене і насичене подіями життя академіка Д.Яворницького перервалося о п’ятій годині ранку 5 серпня 1940 р. Як розповідала дружина вченого, Дмитро Іванович “випив чашу страждань до останньої краплі. Мучився, кричав, стогнав”. Ховали Д.Яворницького 6 серпня 1940 р. о 8-й годині вечора на новому кладовищі у степу. Був оркестр тієї музики, яку завжди слухав історик у парку ім. Т.Шевченка. Говорили промови. С.Яворницька запам’ятала промову, яку українською мовою чудово сказав артист України А.Хорошун.

Указом Президії Верховної Ради УРСР “Про увічнення пам’яті академіка Д.І.Яворницького” від 11 жовтня 1940 р. його ім’я було надане Дніпропетровському історичному музеєві. Увічнюючи пам’ять видатного вченого, Дніпропетров-

ський виконком облради депутатів трудящих 18 липня 1946 р. прийняв рішення про відкриття філіалу історичного музею в будинку академіка Д.Яворницького (м. Дніпропетровськ, площа Шевченка, 5). Проте лише 18 липня 1964 р. було відкрито меморіальний будинок-музей і встановлено меморіальну дошку. Однак після короткочасної “відлиги” 1960-х рр. почався новий наступ тоталітаризму і цей музей було закрито на “реставраційні роботи”. Знову його було відкрито 3 листопада 1988 р. Заповіт ученого поховати його біля стін створеного ним музею був виконаний лише 1961 р., коли було зроблено перепоховання. 8 листопада 1995 р., з нагоди 140-річчя від дня народження академіка у Дніпропетровську біля історичного музею його імені відбулося урочисте відкриття пам’ятника видатному вченому (скульптор – В.Наконечний, архітектор – В.Мірошниченко). Цей пам’ятник споруджений на народні кошти.

Д.Яворницький належав до учених із широким дослідницьким діапазоном. Як представник романтичного народництва в українській історіографії, він виявляв великий інтерес до соціально-побутової історії, до проблем мови, фольклору, піснетворчості, духовності українського народу¹⁴⁶. Формування історика відбувалося у період утвердження народницької ідеології в національній свідомості українців¹⁴⁷. Народницька школа характеризувалася міцним зв’язком між історичними та етнографічними інтересами й ілюстративно-описовим методом дослідження. У центрі уваги народницької історіографії були народ, його історія і культура.

Д.Яворницькому вельми імпонувала ідея “народної історії” М.Костомарова. У життєписі останнього Дмитро Іванович відзначив: “Костомаров має величезне значення як історик духовного розвитку, духовного життя свого народу. Він ... невідступно проводив у своїх працях ідею народної історії”¹⁴⁸.

Кожний народ, вважав Д.Яворницький, має свою вдачу і свої звичаї, стійкість яких визначає його суспільний устрій¹⁴⁹. Проте історичний розвиток відбувається за своїми внутрішніми законами, порушення котрих, на думку вченого, призводить до боротьби народів. Так, порушення економічної рівноваги в державі, тобто зубожіння і гноблення народу з боку панства, зазначав історик, викликає намагання народу вийти з цього стану через боротьбу з іншим народом¹⁵⁰.

Романтична складова творчості Д.Яворницького здобула яскраве висвітлення в ідеалізації ним козацької держави, героїзації козацтва. Не випадково, сучасники вважали Дмитра Івановича співцем козацької слави. Для Д.Яворницького-романтика був притаманний емоційно-психологічний підхід до минулого, в яке він намагався “проникнути”, відчути його “дух”, вжитися в нього, зрозуміти людей того часу та їх події, зазирнути зсередини у минуле. Як підкреслив В.Ульяновський, унікальність Д.Яворницького становить рідкісний факт проникнення історика “у предмет своїх студій до такої міри, що останній став осердям особистого життя самого дослідника. Козацька психологія, звичаї, світогляд, “козацька душа” загалом були не просто пізнані Яворницьким, а всупереч його волі перейняті ним самим”. Саме цим зумовлюється і “переважаючий етнографічний метод в усіх працях історика: лише етнографія давала можливість уявити, пізнати і відтворити стиль життя, моделі поведінки й мислення козацтва”. На прикладі Д.Яворницького спостерігаємо неймовірно “органічне поєднання суб’єкта і об’єкта вивчення, автора і героя, історичних реалій і суб’єктивно-інтимних, навіть інтуїтивних почуттів”¹⁵¹.

Сучасники вважали Д.Яворницького “етнографічним українцем”, називали його “запорозьким характерником”, “запорозьким батьком”, а І.Репін вивів в образі козака-писаря на картині “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”. Це зображення символізувало психологічне й інтелектуальне “злиття” Д.Яворницького з предметом його дослідження¹⁵². Сам учений називав себе “Дмитром Байдою”, “козаком-неборакою”. Не тільки у творчості, а й у повсякденному жит-

ті Дмитра Івановича, у його побуті й лексиконі постійно була “присутня” запорізька тематика.

Виходячи з того, що романтизм – це не тільки культурне явище, але і стан душі людини, настрої, тип мислення¹⁵³, зазначимо, що у творчості Яворницького-романтика важливу роль відігравав його внутрішній стан, емоційні переживання і настрої. Ще з дитинства він мріяв побачити святе для нього місце Запорізької Січі й тому, коли це виявилось можливим, учений самовіддано поринув у здійснення своїх мрій, “измерил, исходил, истоптал ногами” терени колишнього Запоріжжя. Ціннісна система Д.Яворницького складалася з таких понять, як “Дніпро”, “пороги”, “Запоріжжя”, “запорожці”, “степ”, “пісня”, “сопілка”. Ці поняття були для нього вищими над усе. “Вечно бы скитался, в буквальном смысле слова скитался, по степи, вечно бы слушал живой шум живого Днепра”¹⁵⁴. Не випадково, у творчій спадщині дослідника немало творів, написаних у формі подорожніх записок. Саме в ареалі колишнього існування запорожців відчував Д.Яворницький найбільшу гармонію власного існування.

Образність мови, емоційне забарвлення історичних творів Д.Яворницького дозволяють віднести його до істориків-художників. Як відзначив літературознавець Л.Скупейко, ідея “художньої історії” Дмитра Івановича тісно пов’язувалася з костюмаровською ідеєю “народної історії”¹⁵⁵. Показовим є те, що у творчості його кумира М.Костомарова, Д.Яворницькому вельми імпонували високі художні риси костюмаровських творів, художні засоби передачі колориту епохи, намагання через використання українського фольклору більш адекватно відтворити історичні події минулого.

Д.Яворницький був безмірно закоханий у предмет свого дослідження. Загалом його захоплювало усе старовинне. Проте це захоплення, за власним визначенням ученого, було “не захопленням бездіяльного розуму, а необхідною потребою кожної освіченої людини, яка ревно ставиться до діянь своїх пращурів і турботливо зводить будівлю для своїх нащадків”¹⁵⁶.

Як уже зазначалося, особливістю дослідницької методології вченого був новаторський для того часу комплексний підхід як до предмета дослідження, так і до джерельної бази останнього. “Я не мог довольствоваться изучением одних только военных подвигов запорожцев, – писал він, – а непременно хотел представить себе, в возможной полноте, и всю внутреннюю их жизнь”¹⁵⁷. Як підкреслив М.Ковальський, заслугою Д.Яворницького була реалізація ним нових підходів до вивчення історії запорізького козацтва – намагання її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотожному ареалі їхнього проживання, із врахуванням автентичних природних, кліматичних умов і топонімів¹⁵⁸. Д.Яворницький уперше в історіографії залучив у свої дослідження великий масив різних типів історичних джерел. Ученого можна вважати “піонером” комплексного джерелознавства у царині дослідження історії запорізького козацтва.

Уже в першій своїй монографії “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” історик подав власну класифікацію використаних ним джерел. Усі джерела він поділяв на 2 великих класи: “залишки” і “перекази”, що відповідало загальноприйнятій у тогочасній історіографії класифікації джерел.

У той період в історичній науці панував позитивізм, згідно з яким наука мала ґрунтуватися на вивченні конкретних фактів, які дослідники вважали їх “позитивними фактами” – “слідами” людської діяльності, котрі збереглися в джерелах у вигляді “залишків” чи “переказів”. Для істориків-позитивістів головним були документи: “тексти, нічого, окрім текстів”, ніяких висновків та узагальнень, ніяких теорій, законів, міркувань, пояснень. Девізом позитивістської історіографії була формула: “Історія робиться за документами”. Академічна історіографія суворо дотримувалася чіткої ієрархії джерел і визнавала домінанту саме документального матеріалу.

Д.Яворницький, навпаки, як прихильник комплексного підходу до вивчення історії запорізького козацтва, не обмежувався лише писемними джерелами. Він вважав, що тільки шляхом кропіткого студіювання топографії запорізького краю, народної словесності в тісному зв'язку з побутом народу (різноманітними етнографічними даними про його життя) можна зрозуміти “душу і серце” народу. Учений підкреслював, що серед місцевої людності важко розшукати саме “залишків” запорізької культури, і, якщо вони є, то у досить незначній кількості. Тому будь-які спогади (“перекази”) про запорожців є вельми важливим джерелом.

І тому не випадково, що Д.Яворницький, для якого фольклорні джерела (перекази, пісні, оповідання “чудових дідів” тощо) мали таку ж цінність, що й писемні джерела, зазнав негативної критики з боку “суворі” позитивістської науки, зокрема такого “камінного документаліста”, як О.Лазаревський.

Проте на прикладі Д.Яворницького спостерігаємо поєднання представника романтичного історичного народництва та історика-позитивіста. Якщо формування ученого відбувалося під впливом романтичного народництва, то його “входження” в науку відбувалося у період, коли, за визначенням М.Грушевського, народницький напрям в українській історіографії еволюціонував від романтичного історичного народництва до чисто документальних праць кінця ХІХ ст.¹⁵⁹ Не випадково, сучасний історик С.Леп'яко визначив головну фундаментальну працю Д.Яворницького “Історію запорозьких козаків” зразком позитивізму в українській історіографії¹⁶⁰.

Д. Яворницький вважав своїм головним завданням – виявлення і публікацію джерел. Однією з найважливіших складових творчого доробку Дмитра Івановича є його археографічні праці. Учений опублікував значний корпус писемних джерел. Окрім спеціальних збірників документів (“Сборник материалов для истории запорожских казаков”, “Источники для истории запорожских казаков”, “До історії Степової України”), вельми насичені цитуванням документів та інших видів писемних джерел конкретно-історичні твори Д.Яворницького, особливо 2-й та 3-й томи його фундаментальної монографії “Історія запорозьких козаків”. Крім того, дослідник упорядкував і видав каталоги, як результат камерального опрацювання пам'яток із музейних та приватних зібрань. Під час святкування 30-ліття його науково-педагогічної діяльності (1913 р.) Дмитро Іванович відзначав, що можна не погоджуватися з тим, що він писав, можна написати краще за нього, проте ніхто не переробить тих джерел, які він опублікував. Щоб зібрати ці джерела, підкреслив ювіляр, “я все життя працював. а тепер все це можна використувати, сидячи у кабінеті”. Д.Яворницький був неперевершеним шукачем джерел. Пошук і збирання пам'яток були його справжньою “стихією”. І це не випадково, бо “культ джерел, нестримний потяг до їх розшуку та описання” був “родовою рисою” українських істориків-романтиків¹⁶¹. Для Д.Яворницького, як історика-романтика, запорізькі старожитності були не тільки джерелом для наукових студій, а й предметом естетичної антикварної насолоди.

Значних зусиль Д.Яворницький доклав до збереження та вивчення культурних пам'яток. 1906 р. він одержав дозвіл Синоду на вилучення з церков культурних речей (схоронність яких церкви не мали змоги забезпечити) із метою їхнього зберігання у Катеринославському музеї ім. О.М.Поля. Завдяки цим заходам, Дмитро Іванович зібрав великі колекції ікон, церковного одягу, культових стародруків, дрібної культурної пластики тощо. У музеї був створений церковний відділ, а в церковному залі експонувалися великі кам'яні хрести з могил запорожців, церковний одяг, аналог з останньої запорізької Покровської церкви, а також стародруки, що були вкладами запорізьких козаків у церкви Нової Січі (1734–1775) тощо.

Аналіз джерельної бази історичних, історико-етнографічних та історико-географічних творів Д.Яворницького свідчить, що, окрім джерел, виявлених ним

особисто, учений використовував джерела, які йому “постачали” місцеві аматори з Катеринославщини, Херсонщини, Полтавщини та інших регіонів України¹⁶². Вони проводили власні дослідження, збирали приватні колекції, брали участь в археологічних дослідженнях, які здійснював Д.Яворницький. Швидко навкруги поширювалися чутки про ученого, який розкопує кургани, шукає запорізькі скарби, збирає старовинні речі, записує пісні, легенди, прислів'я тощо. Багато людей повідомляли ученого про кургани та старожитності, що були у тій чи іншій місцевості, й “постачали” йому різні речі, згадували пісні і перекази, що їх співали та розповідали ще їхні діди – свідки минулих подій.

Залучення до евристичної роботи широкого аматорського загалу є однією з особливостей творчої лабораторії Д.Яворницького. Сам він такий метод дослідження пояснював бажанням “возможно ближе стать к малороссийскому населению края и через то обогатить себя различного рода этнографическим материалом, очень ценным в моих глазах”. “Я не находил более удобного и более простого способа для сближения с простым народом, – підкреслював дослідник, – как раскопки курганов или могил”¹⁶³.

Розробляючи “магістральну” тему своїх наукових зацікавлень, Дмитро Іванович одночасно студював історію краю, де існувало і діяло запорізьке козацтво, тобто, за визначенням І.Колесник, його дослідження набувають краєзнавчого напрямку¹⁶⁴.

Найбільш значною, суто краєзнавчою працею Д.Яворницького є книга “Історія міста Катеринослава”, написана у 1937 р., але вперше побачила світ у 1989 р. Це був перший популярний за формою нарис з історії великого міста, який охоплював період із 70-х рр. XVIII ст. і до початку 30-х рр. XX ст.

Новий широкий підхід Д.Яворницького до вивчення історії запорізького козацтва, залучення в ареал дослідження даних не тільки історичної, а й інших наук, – все це, на думку сучасних дослідників, “підводило” вченого до створення праць перехідного характеру, сказати б, синкретичних жанрових форм відтворення історичної дійсності. Тяжіння Дмитра Івановича до художнього відображення минулого сприяло тому, що Д.Яворницький “в пошуках сфери вияву своїх задумів і здібностей дедалі частіше звертається до художньої творчості”¹⁶⁵. Прискорила цей процес і негативна критика з боку академічної історіографії.

Д.Яворницького-вченого талановито доповнює Д.Яворницький-письменник, у творчому доробку котрого: роман, повісті, оповідання, поезії. Саме у художніх творах знайшла найбільш повний вираз поетична натура автора, його “здатність” захоплюватись усім яскравим, барвистим, кольористим, “внутрішня потреба до образного висловлювання, яку сковували вимоги наукового об'єктивізму в історичних працях” (П.Єфремов).

Шанувальник деталей, точного відтворення “побутової картини” епохи, Д.Яворницький у своїх художніх творах залишався етнографом. Свої прозові твори він вважав “прямо таки етнографією”, “списаною з живих людей”, які “ще й досі живуть і так само роблять, як у мене написано”¹⁶⁶. Якщо наукові праці Д.Яворницького мають певне художнє забарвлення та, за визначенням П.Єфремова, написані рукою, безперечно, художника, то прозові твори, навпаки, відзначаються “документалізмом” характерів героїв і побуту, детальністю¹⁶⁷. Проте художнім творам Д.Яворницького притаманне й глибоке дослідження внутрішнього світу людини¹⁶⁸.

Прозові твори ученого є своєрідним наслідком його збирацької роботи. Підтверджує це і назва його збірки оповідань “Поміж панами”, про яку сам автор зазначав, що це ціла галерея типів сучасного українського панства, з яким йому “приходилось стріватись на широкому шляхові” його “гайдамацького життя”¹⁶⁹.

Створені Д.Яворницьким реалістичні картини з життя українського села продовжують традиції української класичної літератури. І.Нечуй-Левицький вва-

жав, що у художніх творах Дмитра Івановича є таке, що “трапляється найбільше в англійських письменників, у Діккенса, Штерна, Шерідана”¹⁷⁰. Д.Яворницький письменник, за своєю творчою манерою, належав до художньо-епічної традиції XIX ст., а у поетичній творчості – до фольклорно-історичної течії українського романтизму. Серед його поетичних творів – історичні (“На скасування Січі”, “Перед Полтавським боєм”), вірші-посвяти (Т.Шевченкові, М.Костомарову, М.Сумцову, М.Кропивницькому, М.Заньковецькій та ін.). Найбільш значним художнім твором Д. Яворницького є автобіографічний роман (автор називає його повістю) “За чужий гріх” (1907), в якому висвітлюються взаємини інтелігенції з народом.

Майже усі читачі відзначали чудову українську мову художніх творів Дмитра Івановича, її образність, музикальність. На відміну від наукових праць, котрі написані російською мовою, літературні твори Д.Яворницького написані українською, і майже усі вони побачили світ після 1905 р., коли тиск на українське друковане слово був послаблений.

Твори Д.Яворницького мали широку народну аудиторію, були вельми популярні (передусім художні) особливо у селах, містечках, тобто у провінції. Дмитро Іванович, за визначенням П.Єфремова, був “масовим” українським письменником.

Д.Яворницький був натхненним, емоційним дослідником і популяризатором рідної історії. Його твори, лекції та екскурсії справляли на читачів і слухачів ефект своєрідного “каталізатора” у пробудженні історичної пам’яті, національної свідомості. Твори вченого вимагали “працювати” не тільки розум, а й душу, серце, почуття.

Не випадково, приятель Д.Яворницького, видавець П. Бабкін вбачав у ньому не стільки вченого, скільки глибокої душі людину, душі чутливої й вразливої, котра, як у дзеркалі, повинна відображати у собі увесь навколишній світ, з усіма його радощами і стражданнями¹⁷¹.

Д.Яворницький сам відчував у собі поетичність душі. “Я сам не поет, – писав він К.Білиловському, – але ж маю поетичне чуття”¹⁷². Близькість ученого до поетичної стихії втілювалася у словах, які він так любив повторювати: “Ми – археологи-поети”, “ми – історики-художники”.

Великий вплив на формування поетичної натури Д. Яворницького-історика і письменника мала творчість М.Гоголя, Т.Шевченка, Г.Сковороди, Я.Щоголіва та ін. Не може не виникнути асоціацій із твором М. Гоголя, коли читаємо у Д.Яворницького рядки, присвячені описанню ночі на Дніпрі¹⁷³.

У декого книги Д.Яворницького з історії запорізького козацтва асоціювалися зі співом кобзаря. Херсонський приятель Дмитра Івановича Л.Попов казав, що коли він слухає кобзаря, то думкою переноситься у поетичну історію Запоріжжя Д. Яворницького¹⁷⁴, а роменський письменник і музейник І.Голлон писав історикові: “Ви – сама поезія. Вашу душу, втілену у вивчення старовини, в любовне збирання кожної рисочки минулого людського побуту – я відчуваю і шаную”¹⁷⁵.

Д.Яворницький поєднував у собі історика-художника з істориком-дослідником¹⁷⁶. Для першого характерним є “вживання у минуле, інтуїтивне осягнення його і творче зображення”. Сила таланту такого історика криється в його уяві, за допомогою якої він воскрешає далекі образи минулого, “викликає” їх з історичної далечини і, стираючи грані часу, робить минуле сьогоденням, яке проходить перед нашими очима. А головною ознакою історика-дослідника є його здібності розшукувати факти. Сам Д.Яворницький вважав себе більше “художником”, ніж ученим. Для багатьох він був “істориком-художником”, який яскраво зображує найкращі риси запорожців – лицарів мужності й волі, пробуджує у читачів кращі риси душі й викликає любов до Батьківщини¹⁷⁷.

Не випадково, свідома українська інтелігенція поклала на Д.Яворницького великі надії у справі створення белетристичних творів з історії запорізького ко-

зацтва, які “захоплять читача і навернуть його до бажання ґрунтовніше познайомитись із минулим України, її історією”. Провідні діячі української громадськості надавали великого значення історичній белетристиці у справі відродження національної свідомості. “Наша українська історія, – зазначав у листі до Д.Яворницького український громадський діяч і письменник з Кубані Г.Доброскок, – від Богдана до Мазепи, має великий інтерес задля сучасного стану, і всяка белетристична детальна намальована річ має в наші часи велику вартість”. Це положення не втратило актуальності й сьогодні.

Враховуючи велике наукове та культурне значення творчої спадщини Д.Яворницького, Академія наук УРСР у 1988 р. ухвалила спеціальну постанову про видання вибраних праць ученого у 20-ти томах (21 книзі). 2004 р. побачив світ 1-й том цього зібрання¹⁷⁸. Раніше були перевидані такі монографії вченого, як тритомна “Історія запорозьких козаків”, “Дніпрові пороги”, “Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозького низових козаків”, “Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний”, “Запорожжя в залишках старовини та переказах народу”, “Вольності запорозьких козаків”, альбом “З української старовини”, роман “За чужий гріх”, фольклорний збірник “Пісні, наспівані Д.Яворницьким”. Уперше побачили світ “Історія міста Катеринослава” та “В.В.Тарновський”.

Життя Д.Яворницького є яскравим прикладом безкорисливого служіння науці й рідному народові, остронь болючих проблем якого вчений ніколи не стояв. Він належав до кращих представників української інтелігенції, якій на початку ХХ ст. вдалося у складних умовах активізувати національний рух і створити інфраструктуру для розвитку національної культури.

Оцінюючи творчі надбання Д.Яворницького, його учитель, колега і друг, академік М.Сумцов зазначив: “Ви в житті своєму стільки турбувались за все добре і позасвічували стільки ліхтарів, що вони повинні освітлювати увесь шлях Вашого життя і нести Вам задоволення, втіху та радість”¹⁷⁹.

І сьогодні “ліхтарі”, засвічені Д.Яворницьким, освітлюють шлях тим, хто продовжує його традиції, примножує наукові та духовні надбання українського народу. Твори видатного “Нестора” Запорізької Січі перевидуються масовими тиражами. Ними захоплюються мільйони читачів. Створений ученим музей зберігає і примножує унікальні колекції історичних пам’яток. Творча спадщина академіка Д.Яворницького успішно “працює” на пробудження історичної пам’яті й збагачення духовних скарбів українського народу.

Майже століття тому український громадський діяч і письменник В.Александров висловив Д.Яворницькому щире і сердечне “земляцьке спасибі” і зазначив, що це “Вам скаже і вся Україна, та і весь учений світ за Ваші розвідки Запорозького краю і за таке старання і дотепне його описання, якого до Вас не було, та й після Вас не буде”¹⁸⁰.

¹ Бібліографію праць Д.Яворницького див.: Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1969. – С. 43–54; Шубравська М. М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 234–245; Яворницький Дмитро Іванович (1855 – 1940) // Бібліографія вчених ДДУ. Гуманітарні науки. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 4–8.

² Огляд літератури з історії життя та творчості Д.Яворницького див.: Гапусенко І.М. Знач. праця. – С. 37–42; Шубравська М.М. Знач. праця. – С.6–10; Двірна К.П. Сучасні проблеми історіографічної дослідженості творчості Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 33–35.

³ Див.: Бібліографічний покажчик праць професора Дмитра Івановича Яворницького (1883–1928) // Збірник [Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею]. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 261–272.

⁴ Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця // Український історик. – 1983. – № 2–4. – С. 48.

⁵ Дорощенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 172.

⁶ Ченцова Н.В. Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 333–345; Воронов В.І. Оцінка О.М.Лазаревським наукових праць Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії. – С. 36–38.

⁷ Шубравська М.М. Зазнач. праця. – С. 69; Заруба В. Великий історіограф // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 8; Скупейко Л. Художня проза Д.І.Яворницького // Там само. – С. 21.

⁸ Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д.Яворницького з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913 р.): З музейної колекції. – Дніпропетровськ, 1998. – 28 с.

⁹ Єфремов П. Письменник-кольорист (До українського літературного руху на Катеринославщині) // Єфремов П. Молитва богу невідомому: Літературно-критичні статті. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 54; Білий В. Минуле етнографії на кол. Катеринославщини та її сучасні завдання // Збірник. – С. 249; Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею // Там само. – С. 5–43.

¹⁰ Голубуцький В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 16.

¹¹ Яворницький Д.І. Про значення українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1968. – № 7. – С. 118–127.

¹² Шубравська М.М. Зазнач. праця.

¹³ Українські народні пісні, наспівані Д.І.Яворницьким: Пісні та думи з архіву вченого. – К., 1990; Яворницький Д. І. За чужий гріх. – Харків, 1993; Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Ч. 1–2. – К., 1995.

¹⁴ Див.: Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ, 1991. – 80 с.

¹⁵ Див.: Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького: Зб. статей. – Запоріжжя, 1993.

¹⁶ Див.: Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – 328 с.

¹⁷ Яременко І.І. Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д.І.Яворницького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Руснак І.Є. Літературна творчість Д.І.Яворницького і розвиток української прози початку ХХ століття: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1995.

¹⁸ Ковальський Н.П. Д.И.Яворницкий и город на Днепре // Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С. 5–14; Гуржій О.І. Людина повна любові і знань // Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Дніпропетровськ, 1898. – С. 5–9; Сергієнко Г.Я. Яворницький та його історична праця “Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків” // Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 3–15; Смолій В.А. Літопис українського козацтва // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 9–20; Сварник І. Від перекладача // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 5–10; Шубравська М.М. Харківський період життя Д.І.Яворницького та його автобіографічний роман “За чужий гріх” // Яворницький Д.І. За чужий гріх. – С. 5–26; Її ж. Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорожжя // Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К., 1995. – С. 5–26.

¹⁹ Чабан М. Сучасники про Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1995; Савченко В.В. Народжений під знаком Скорпіона: Психологічна драма на дві дії. – Дніпропетровськ, 1997. – 108 с.; Шаповал І. Козацький батько: Образ Д.І.Яворницького у спогадах письменників, діячів культури та науки. – Кривий Ріг, 1989. – 255 с.

²⁰ Журба О.І. Діяльність Д.І. Яворницького в Катеринославській “Просвіті” // Питання історії України: історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 80–88.

²¹ Заруба В. Великий історіограф // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С.5.

²² Там само. – С. 7.

²³ Про внесок М.Ковальського у дослідження життя та творчості Д.Яворницького див.: *Абросимова С.В.* "Personalica" у творчому доробку професора М.П.Ковальського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 43–50.

²⁴ *Ковальський М.П.* Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І.Яворницького: (деякі роздуми історика) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1993. – С. 105.

²⁵ *Він же.* Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 6.

²⁶ *Кіржаєв С.М., Ульяновський В.І.* Особисті матеріали Д.І.Яворницького у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР // Там само. – С. 15–19; *Пицик О.В.* Архівні документи Д.І.Яворницького в експозиції меморіального будинку-музею академіка // Скарбниця ріднокраю. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 34–39; *Ковальський М.П.* Невідомі документальні свідчення про варшавський період наукової діяльності Дмитра Яворницького (1895–1896 рр.) // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 5–21.

²⁷ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: Каталог музейної колекції. – Дніпропетровськ, 1992. – 220 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького (далі – ЕСЯ). – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – 888 с.; 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького. – 460 с.

²⁸ Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ). Ал-52-329/1/539. Лист Д.Яворницького до О.К.Коваленка. 8.08.1907 р.

²⁹ Дніпропетровський історичний музей (далі – ДІМ). – Ф. 10. – Арх-3796.

³⁰ Інститут літератури НАНУ (далі – ІЛ НАНУ). – Ф. 61. – Од. зб. 880.

³¹ ЧІМ. – Ал-52-329/1/539; *Еварницький Д.И.* По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 199.

³² ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 3. – Од. зб. 6949.

³³ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 4-3. – Од. зб. 70.

³⁴ Цит. за: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 19.

³⁵ *Авчинников А.Г.* Дмитрий Иванович Эварницкий. – Екатеринослав, 1914. – С. 13.

³⁶ Про Я.П.Новицького див.: *Бровко А.С., Бровко Б.А.* Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997; Матеріали перших Новицьких читань. – Запоріжжя, 2002.

³⁷ Див.: *Іваннікова Л.В.* Д.І.Яворницький та Я.П.Новицький: до проблеми взаємин // Регіональне і загальне в історії. – С. 14–16.

³⁸ *Еварницький Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Т. I. – С. 149.

³⁹ *Тимофеева І. М.* Деякі відомості про родину Д.Яворницького з його епістолярної спадщини // З минування Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 41–45; *Тележняк К.О.* З особистого життя академіка Д. І. Яворницького // Скарби музеїв: Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 102–106.

⁴⁰ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-3789.

⁴¹ ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 482.

⁴² ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 22.

⁴³ ДІМ. – Ф.10. – Арх-3801.

⁴⁴ *Горленко В.* Две поездки с Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – № 1.

⁴⁵ *Яворницький Д. В.В.*Тарновський //Хроніка-2000. – К., 1996. – Вип. 16. – С.140.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-12054.

⁴⁸ *Абросимова С.В., Ковальський М.П.* Д.І.Яворницький в Петербурзі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 3–14.

⁴⁹ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-3805.

⁵⁰ Там само. – Арх-3811.

⁵¹ Цензурну історію "Запорожжя..." див.: *Олійник-Шубравська М.М.* Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запо-

рожжя // *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини та переказах народу. – К., 1995. – С. 20–22.

⁵² *Пыпин А.* Запорожское гнездо // *Истор. вестник.* – 1888. – № 12. – С. 751; *Вестник Европы.* – 1889. – № 1. – С. 449–450.

⁵³ Див.: *Житецкий И.* [Рец. на кн.: *Эварницький Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888] // *Киевская старина.* – 1888. – № 11. – С. 36.

⁵⁴ *Яворницький Д.І.* Запорожжя... – С. 32.

⁵⁵ *Олійник-Шубравська М.М.* Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького... – С.25.

⁵⁶ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-3817.

⁵⁷ *Житецкий И.* [Рецензія] // *Киевская старина.* – 1888. – № 12. – С. 71–72.

⁵⁸ ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 29.

⁵⁹ Див.: *Исторический вестник.* – 1887. – Т. XXVIII. – № 6. – С. 630–638; *Екатеринославские губернские ведомости.* – 1889. – № 8, 9, 11.

⁶⁰ *Эварницький Д.И.* Замечательная страница из истории запорожских козаков // *Екатеринославские губернские ведомости.* – 1889. – № 45. – С. 296–297; № 46. – С. 305, 306; № 47. – С. 313, 314; Выбор войсковой старшины у запорожских козаков // Там же. – № 23–25; Где девались запорожские войсковые клейноды // *Истор. вестник.* – 1889. – Т. XXXVIII. – № 11. – С. 394–403.

⁶¹ *Житецкий И.* [Рецензія] // *Киевская старина.* – 1890. – № 2. – С. 366–368.

⁶² ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 30.

⁶³ Див.: *Абросимова С.В.* Книга Д.І.Яворницького “Історія села Фаліївки-Садової” // *Вчений-подвижник.* – С. 46–49.

⁶⁴ Про стосунки Д.Яворницького з І.Репіним див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький. – С. 31–41, 137–144, 224–226.

⁶⁵ *Яворницький Д.И.* Как создавалась картина “Запорожцы” // *Художественное наследство.* И.Е.Репин. – М.; Л., 1949. – Т. II. – С. 57–106.

⁶⁶ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 544.

⁶⁷ *Олійник-Шубравська М.* 50 листів Д.І.Яворницького до Я.П.Новицького // *Наука і суспільство.* – 1988. – № 11. – С. 51.

⁶⁸ ІР НБВУ НАНУ. – Ф. 3. – Од. зб. 6951.

⁶⁹ *Перкова А., Абросимова С.* Д.І.Яворницький у Середній Азії // *Борисфен.* – 1991. – № 5. – С. 3.

⁷⁰ Див.: *Смолій В. А.* Літопис українського козацтва // *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 9–20.

⁷¹ Див.: *Сварник І.* Від перекладача // *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 9; *Виноградов Г.М.* Особливості джерельної бази праці Д.І.Яворницького “Історія запорозьких козаків” // *Вчений-подвижник.* – Дніпропетровськ, 1991. – С. 25–27.

⁷² *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 25.

⁷³ Там само. – К., 1991. – Т. 2. – С. 15.

⁷⁴ Там само. – Т. 3. – С. 291.

⁷⁵ Там само. – Т. 1. – С. 149, 150.

⁷⁶ Там само. – С. 150.

⁷⁷ Там само. – С. 243.

⁷⁸ Там само. – С. 262.

⁷⁹ Там само. – С. 163, 188.

⁸⁰ Там само. – С. 151, 176; Т. 2. – С. 17.

⁸¹ Там само. – Т. 3. – С. 7.

⁸² Там само. – Т. 2. – С. 144.

⁸³ Там само. – С. 186.

⁸⁴ Там само. – С. 188.

⁸⁵ Там само. – С. 192.

⁸⁶ Там само. – С. 229, 232, 322.

⁸⁷ Там само. – С. 370, 437, 438.

- ⁸⁸ Там само. – С. 257.
- ⁸⁹ Там само. – Т. 3. – С. 286.
- ⁹⁰ Там само. – С. 287.
- ⁹¹ *Яворницький Д. І.* Про значення українського козацтва: Вступна лекція, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р. // Укр.іст. журн. – 1968. – № 7. – С. 121.
- ⁹² Там само. – С. 125.
- ⁹³ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 293.
- ⁹⁴ Там само. – Т. 1. – С. 26.
- ⁹⁵ ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 153.
- ⁹⁶ Там само. – Од. зб. 141; *Яворницький Д. І.* Оповідання дідів на місті Чортомлицької Січі // Споживач [Катеринослав]. – 1920. – № 5–6. – С. 22–28; *Він же.* Предання о кошовом атамане Иване Сирке, записанне в поездку по Запорожью летом 1896 года // *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 484–487.
- ⁹⁷ ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 144.
- ⁹⁸ Одеська державна наукова бібліотека. ВР. – Ф. 28. – К. 10. – Од. зб. 489.
- ⁹⁹ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-17507; *Еварницький Д. І.* По следам запорожцев. – С. 298–322.
- ¹⁰⁰ *С[тороженко] А.* [Рецензія] // Киевская старина. – 1894. – № 10. – С. 160.
- ¹⁰¹ Див.: *Мицик Ю.* Отаман Иван Сирко. – Запоріжжя, 2000. – С. 4–6; та ін.
- ¹⁰² Див.: *Ковальський М. П., Абросимова С. В.* Магістерські іспити Д. І. Яворницького і Варшавський університет // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5–6. – С. 313–333.
- ¹⁰³ ЕСЯ. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 148.
- ¹⁰⁴ *Скупейко Л.* Художня проза Д. І. Яворницького // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 20.
- ¹⁰⁵ *Яворницький Д. І.* Моя перша зустріч з Л. Толстим // Життя й революція. – 1928. – Кн. X. – С. 74–82.
- ¹⁰⁶ *Гиляровский В.* Друзья и встречи. – М., 1934. – С. 11–12.
- ¹⁰⁷ *Телешов Н.* Избранные сочинения в трёх томах. – Т. 3. Записки писателя. – М., 1959. – С. 19.
- ¹⁰⁸ ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 309.
- ¹⁰⁹ ІР НБВУ НАНУ. – Ф. 3. – Од. зб. 40201.
- ¹¹⁰ *Абросимова С.* Академік Д. І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні (з нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею) // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 97–105.
- ¹¹¹ *Яременко І. І.* Д. І. Яворницький: Археологічні дослідження 1903–1907 рр. // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 53–57.
- ¹¹² *Ковальова І. Ф.* Стосунки Д. І. Яворницького з Московським археологічним товариством // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 313.
- ¹¹³ *Еварницький Д. І.* Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. – Екатеринослав, 1906. – 772 с.
- ¹¹⁴ ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 174.
- ¹¹⁵ *Фоменко І. А., Шамрай Г. Ф.* Пам'ятки мистецтва та матеріальної культури Стародавнього Єгипту в зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Вчений-подвижник. – С. 66–69.
- ¹¹⁶ *Лазебник В. І.* Як працювала Катеринославська міська дума // З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 104.
- ¹¹⁷ *Абросимова С. В.* Катеринославська вчена архівна комісія і напрямки її діяльності // До 90-річчя Катеринославської вченої архівної комісії (1903–1916). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 1–4.
- ¹¹⁸ *Еварницький Д. І.* Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вип. 8. – С. 102–159.
- ¹¹⁹ *Яворницький Д. І.* Народні основи в поезії Т. Г. Шевченка // Споживач. – 1920. – № 4. – С. 4.

¹²⁰ Журба О.І. Діяльність Д.І.Яворницького в катеринославській “Просвіті” // Питання історії України: Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 104–112; *Vin je*. Сторінками катеринославської “Просвіти” // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 1. – С. 133–153.

¹²¹ Див.: Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д.Яворницькому з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913 р.). – Дніпропетровськ, 1998. – 28 с.

¹²² [Еварницький Д.И.][Промова на ювілеї] // Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-учёной деятельности. – Екатеринослав, 1914. – С. 10–16.

¹²³ ДІМ. – Н.В. – 13575.

¹²⁴ ІР НВУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 22162.

¹²⁵ Там само. – Од. зб. 22042.

¹²⁶ Грунтовний аналіз релігійного аспекту в житті та творчості Д.Яворницького див.: Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д.І.Яворницького // Мара Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 757–781.

¹²⁷ ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 539.

¹²⁸ Абросимова С. Д.І.Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 129–135.

¹²⁹ ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 264.

¹³⁰ Швидько Г.К. Д.І.Яворницький і дослідження історії України в Катеринославському ІНО // З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 33–36.

¹³¹ Цит. за: Портнов А. Павло Матвієвський – маловідомий історик-краєзнавець // Борисфен. – 2002. – № 8. – С. 2.

¹³² Див.: Швидько Г.К. Дослідження з історії Запорозької Січі в Дніпропетровському університеті // Історія запорозького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 8; Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998. – С. 22.

¹³³ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-16055.

¹³⁴ Яворницький Д. Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий: (Матеріали до біографії) // Ювілейний збірник акад. М.С.Грушевському. – К., 1927. – С. 295–305; ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 27.

¹³⁵ Листи М.Грушевського до Д.Яворницького // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 382–386.

¹³⁶ ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 51; Абросимова С.В. Д.І.Яворницький і українська еміграція в 20–30-х рр. ХХ ст. // Питання історії України: Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 129–140.

¹³⁷ Ковальова І.Ф. Д.І.Яворницький-організатор та керівник першої новобудовної археологічної експедиції // Вчений-подвижник. – С. 42–44.

¹³⁸ ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 606.

¹³⁹ Там само. – С. 149.

¹⁴⁰ Там само. – С. 477.

¹⁴¹ Шпекторенко Й. Доповідна записка ГПУ про Д.І.Яворницького // Вільна думка. – 1992. – № 2.

¹⁴² Мицик Ю.А., Черненко А.М. Несправедливість // Зоря. – 1988. – 30 грудня.

¹⁴³ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-47462.

¹⁴⁴ Ченцов В. “Натхненник української націоналістичної контрреволюції...” (невідомі факти про останні роки життя академіка Д.І.Яворницького) // Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 191–207.

¹⁴⁵ Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Яворницкий: К 30-летию литературно-учёной деятельности. – Екатеринослав, 1914. – С. 10.

¹⁴⁶ Колесник І. І. Курс української історіографії у вищій школі і нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 309.

- ¹⁴⁷ Колесник І.І. Українська історіографія: XVIII – початок XX століття. – К., 2000. – С. 251.
- ¹⁴⁸ ІЛ НБВУ. – Ф. 1. – Од. зб. 21934.
- ¹⁴⁹ Яворницький Д. І. Історія... – Т. 1. – С. 163.
- ¹⁵⁰ Там само. – Т. 2. – С. 75.
- ¹⁵¹ Ульяновський В.І. Релігія і церква в житті та творчості Д.І.Яворницького. – С. 757.
- ¹⁵² Там само. – С. 766.
- ¹⁵³ Див.: Хропко П. Учителю учителів // Слово і час. – 1993. – № 12. – С. 23.
- ¹⁵⁴ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-3803.
- ¹⁵⁵ Скупейко Л. Знач. праця. – С. 20.
- ¹⁵⁶ Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 264.
- ¹⁵⁷ Там же. – С. 1.
- ¹⁵⁸ Ковальський М.П. Історіографічні аспекти... – С. 105.
- ¹⁵⁹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 12.
- ¹⁶⁰ Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996. – С. 18.
- ¹⁶¹ Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 35.
- ¹⁶² ДІМ. – Ф. 10. – Арх-12023, 12552.
- ¹⁶³ Авчинников А. Г. Указ. соч. – С. 14.
- ¹⁶⁴ Колесник І.І. “Регіональне” як чинник формування української національної історіографії // Записки історичного факультету. – Одеса, 1995. – Вип. 1. – С. 78, 79.
- ¹⁶⁵ Скупейко Л. Знач. праця. – С. 21.
- ¹⁶⁶ ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 44. – Од. зб. 896.
- ¹⁶⁷ Сфремов П. – Знач. праця. – С. 54.
- ¹⁶⁸ Руснак І.Є. Знач. праця. – С. 15.
- ¹⁶⁹ ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 44. – Од. зб. 895.
- ¹⁷⁰ Нечуй-Левицький І. “Де люде – там і лихо”: Повесть Д.І.Яворницького 1911 року // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 22. – С. 301–304.
- ¹⁷¹ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-11809.
- ¹⁷² ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 141.
- ¹⁷³ Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1. – С. 249, 251.
- ¹⁷⁴ Эварницкий Д.И. Запорожцы в поэзии Т.Г.Шевченка // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 111.
- ¹⁷⁵ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-18804.
- ¹⁷⁶ Там само. – Арх-12899.
- ¹⁷⁷ Для визначення типу історика застосовуємо класифікацію М.Богословського. – Див.: Богословский М.М. Историография, мемуаристика, эпистолярная: (научное наследие). – М., 1987. – С. 98–99.
- ¹⁷⁸ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-13270.
- ¹⁷⁹ Яворницький Д. Твори: У 20-ти т. – К.; Запоріжжя, 2004. – Т. 1. – 515 с.
- ¹⁸⁰ ЕСЯ. – Вип. 2. – С. 12.

The article throws light upon life and creative pass of academician D.I.Javornyts'kyi – well-known Ukrainian historian of Zaporizhzhia Cossacks, ethnographer, specialist in folklore, archeologist, archeographer, museum figure and writer. It analyses creative laboratory of the scientist, his input in development of Ukrainian national movement of the end of the 19th – beginning of the 20th cc. The author brings into scientific use considerable file of new sources, first of all correspondence of D.I.Javornyts'kyi.

До 125-річчя від дня народження В.К.Винниченка

С.В.Кульчицький*

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО: СВІТОГЛЯДНА ЕВОЛЮЦІЯ

У статті аналізується система світоглядних цінностей Володимира Винниченка, його ідеологічна еволюція від соціал-демократизму до націонал-комунізму, спроби знайти спільну мову з більшовиками і причини невдачі цих останніх.

Ми досі не можемо визначити свого ставлення до Володимира Винниченка. Ми – це колишні радянські люди, тобто ті, хто в своєму житті пережив колосальну світоглядну травму. Наше ставлення до нього ускладнюється ще й тим, що ступінь травмованості в нас різний, а немало людей взагалі не відмовилися від колишніх ідеологічних цінностей. У невеликої частини – тих, хто працює в осередках сучасної КПУ, ця невідмова є демонстративною, у більшості вона прихована, і такі люди живуть роздвоєним життям. Звичайно ж, багато хто зовсім не задумується над ідеологічними цінностями, замінюючи їх чим-небудь іншим, наприклад, латиноамериканськими серіалами.

Проблема радянських ідеологічних цінностей має й інший зріз, пов'язаний із самою природою комунізму. В країні (тепер – у країнах), де за останнього змінилося три покоління, нема чіткого визначення – що таке комунізм? Зовсім невелика частина людей погоджується з тим, що він таки існував. Більшість називає соціалізмом те, що було, а комунізмом вважає його пропагандистську машкару: міфічне суспільство з молочними ріками та киселевими берегами. Внаслідок цього комуністична практика, й особливо її репресивна складова, трансплюється на інші поняття: частіше за все – на сталінізм (і я цим грішив), меншою мірою – на більшовизм.

Не дивно, що в нашу епоху погляд на В.Винниченка надзвичайно мінливий. Різні люди у різноманітних обставинах підходять до нього з протилежних позицій та дають взаємовиключаючі оцінки. Ще й треба подякувати їм, що дають, тому що переважна більшість зовсім не згадує Володимира Кириловича – ні як письменника, ні як революціонера, ні як батька-засновника УНР.

Кілька слів про В.Винниченка як батька-засновника тієї держави, від якої ми ведемо свій родовід. Українська компартійно-радянська номенклатура зберегла владу під час розвалу СРСР, але змушена була спертися на нові цінності, щоб суверенізувати її. Так ми і жили 13 років з цією номенклатурою, поступово пристосовуючись до глобального ринку, приватної власності й нових ідеологічних орієнтирів. Ставлення керівників незалежної України до трьох батьків-засновників УНР було різним: М.Грушевського канонізували, В.Винниченка більш-менш терпіли та навіть окремі твори видавали в "Шкільній бібліотеці", а про С.Петлюру не бажали і згадувати.

Ось з таким багажем ми підходимо до чергового ювілею Володимира Кириловича. Сучасне українське суспільство ще не визріло достатньою мірою, щоб об'єктивно оцінити масштаб цієї особистості – справді гігантський. Добре хоча б те, що ми не забуваємо його. Але В.Винниченка треба вивчати й вивчати. Тут є велике поле діяльності для істориків, філологів, політологів. Про архіви останнього треба потурбуватися. Тут також є поле діяльності для нової влади. Треба домовлятися з українською діаспорою у Північній Америці та з урядом США, щоб перевезти ці архіви в Україну.

*Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, заст. директора Інституту історії України НАНУ.

***

У неувазі (часом і неповазі від незнання) до В.Винниченка нема чисеїсь злої волі. Досліджуючи епоху, в якій Володимир Кирилович жив і діяв, історикам треба вивчати його самого, щоб розповісти про нього суспільству. Передусім треба вивчити ідеологічні орієнтири цієї людини, її світоглядний злам. Це завдання досить складне, тому що самі дослідники зазнають такого ж зламу. Однак воно полегшується наявністю унікального за своїми якостями щоденника. Значну частину життя В.Винниченко вів останній, у якому робив щирі спроби розібратися в самому собі.

Всі, хто писав про Володимира Кириловича, фіксують наявність зламу у його світоглядних позиціях. Чому ж В.Винниченко не визнав останнього навіть наодинці із самим собою, тобто в щоденникових записках?

Відповісти на це замість нього повинен історик, якого з дитинства виховували на ідеях марксизму-ленінізму. Він теж пройшов світоглядну еволюцію. Наважитися на таку відповідь я можу, тому що маю об'єктивну перевагу перед Володимиром Кириловичем: живу в інший час. Наприкінці ХХ ст. комунізм теоретично й практично цілком вичерпав себе. Тепер легше оцінювати це вчення, ніж півстоліття тому, коли його реальність та силу підтверджувала могутня наддержава. Адже відомо: поки явище не вичерпало себе, його важко відділити від інших, щоб вивчити у чистому вигляді.

В.Винниченко був професійний революціонер, і вершини його життя пов'язані з революцією. Якою саме? Відповідь на питання про світогляд останнього треба починати з визначення характеру її.

В дослідженні минулого висновки залежать від того, як згрупувати історичні явища й факти. Історію 1917 – 1920 рр. писали ті, хто тоді переміг. Вони поділили факти на три групи: Лютнева буржуазно-демократична революція, пролетарська революція, яку у 10-у річницю урочисто назвали Великою Жовтневою соціалістичною, громадянська війна. В цій класифікації не знайшлося місця для національних революцій у Російській імперії. Підкреслювалося, що національне питання було другорядним.

Після 1991 р. попередні переможці зійшли зі сцени. Разом з ними пішла в небуття концепція Великого Жовтня. Почала формуватися концепція Української революції як самостійного історичного феномену. Соціально-економічна складова революційних подій на території України тепер мало кого цікавила. На перший план вийшло розв'язання національного питання. Наявність спільних, тобто загальноросійських, закономірностей революційного процесу стала заперечуватися. Революція у Росії почала вивчатися в курсі загальної, а не вітчизняної історії, поряд з матеріалами про Першу світову війну та Листопадову революцію у Німеччині.

Потужна постать Володимира Винниченка не пасує ні до першої, ані до другої концепції. Вона вкладається у формат подій тільки за двох умов: по-перше, якщо ми не відділятимемо національної й соціальної складової в революції; по-друге, якщо відмовимося від вузькопартійного погляду на останню.

Цілком зрозуміло, що возведення перевороту більшовиків у ранг самостійної революції пояснювалося інтересами переможців. Жовтнева революція кваліфікувалася як пролетарська, тому що більшовики оголосили себе партійним авангардом робітничого класу. Відповідно попередня, Лютнева революція розглядалася як буржуазна: до влади тоді прийшли представники лівої частини партійно-політичного спектру Державної думи.

Проте сучасниками подій, не виключаючи більшовиків, Російська революція сприймалася як цілісний процес, в рамках якого певні політичні сили вдавалися до заколотів та переворотів з метою захоплення влади – корнілівського або

ленінського. Більшовики завжди клялися іменем революції, але саме вони припинили її розгоном Установчих зборів у січні 1918 р.

Російська революція почалася зі зруйнування імперії. Самодержавство повалили не політичні партії, а ради робітничих і солдатських депутатів, які утворилися на гребені стихійного народного повстання спочатку в імперській столиці, а потім – у всій країні. Солдатами були переважно селяни. Завжди розпорошені умовами сільськогосподарського виробництва, вони не могли створити власної політичної організації. Проте з 1914 р. багатомільйонне селянство було організоване армією, дістало в свої руки зброю й навчилося нею користуватися.

Спочатку російським соціалістичним партіям вдавалося утримувати контроль над народними низами, об'єднуваними у радах робітничих та солдатських депутатів. Ці партії проголосили кінцевою метою революції скликання Установчих зборів, віддали державну владу, яка фактично перебувала в руках рад після розпаду імперської адміністративної вертикалі, легітимним партіям Думи, а згодом, після перших політичних криз, розділили її з цими останніми. Проте вкрай радикальні гасла Російської революції формулювалися від початку радами: землю – селянам, фабрики – робітникам, мир – народам! Називати буржуазною революцією, яка ставила за мету ліквідацію капіталізму, не випадає. Російська революція мала декілька зрізів, і головним у ній був робітничо-селянський, а точніше – радянський зріз. Все-таки далеко не всі робітники й особливо селяни зазіхали на приватну власність.

В українських губерніях ради формувалися, як правило, в промислових регіонах та на фронтах, тобто у російськомовному середовищі. Відповідно вони контролювалися загальноросійськими партіями соціал-демократів (переважно меншовиками) й есерами. Депутати рад не співчували українській державності, скоріше навпаки. Вони були рушійною силою Російської революції на території України.

Аналогічними силами національної революції були селяни і нечисленна українська інтелігенція. Революційні події 1905 – 1907 рр. в Україні практично не здобули національного забарвлення через те, що розпорошені селяни не відіграли у них істотної ролі. Тепер же вони були одягнуті в солдатські шинелі й надали могутню підтримку українським партіям у створенні національної державності.

Серед українських селян частка міцних господарів була досить високою. У них здебільшого не поділяли настроїв селянської бідноти, спрямованих на зрівняльний поділ землі та пов'язану з ним ліквідацію поміщиків як класу. У цілому, однак, класові інтереси українських і російських селян збігалися. Давалося взнаки існування їх в одній державі впродовж сотень років. Соціально-економічні умови в українських та російських губерніях мало відрізнялися. Отже, соціальна складова у Російській і Українській революціях в основному збігалася. Гасло зрівняльного поділу поміщицьких маєтків було популярним також в Україні. Поділяв його, на відміну від інших лідерів національної революції, й В.Винниченко.

Через кілька місяців після падіння самодержавства на авансцені революції опинилася партія більшовиків. Ленінська політична програма була комуністичною, а не радянською. У країні, населення якої складалося в основному з дрібних власників, не існувало міцного соціального ґрунту для поширення комуністичних ідей. Ніхто з останніх не міг співчувати ліквідації приватної власності. Однак більшовики завойовували популярність у радах своєю позицією щодо ліквідації поміщиків та капіталістів. Це радянське гасло збігалось до певної міри з принципово іншим, комуністичним гаслом ліквідації всієї приватної власності. Більшовики могли собі дозволити на певний час не акцентувати уваги на необхідності ліквідації приватної власності селян, кустарів, ремісників, торгівців.

Після придушення корнілівського заколоту більшовицький з'їзд взяв курс на збройне повстання. В зв'язку з цим В.Ленін тимчасово відмовився від комуні-

стичних гасел на користь радянських. Зокрема більшовики висловилися за зрівняльний поділ землі замість утворення великих господарств (комун і радгоспів). Гасло "Фабрики – робітникам!" не деталізувалося, хоч кожна сторона після націоналізації підприємств планувала протилежні дії: робітники – їх приватизацію, а більшовики – одержавлення.

Зміна гасел для останніх була корисною. Вони ототожили себе з радянською революцією, витіснили з рад політичних конкурентів – меншовиків й есерів – і здобули під час жовтневого перевороту політичну владу. Зміцнившись, вони повернулися до комуністичної політики. Випадки приватизації підприємств робітничими колективами Ленін назвав вкрай небезпечним анархо-синдикалізмом. Зрівняльний поділ землі став фактом, але в 1919 та 1929 рр. були зроблені спроби переходу до колгоспів і радгоспів, перша з них – провальна, однак друга – успішна. Тим не менше, гасла "Землю – селянам, фабрики – робітникам!" у масовій свідомості залишилися більшовицькими. Такими їх називає й В.Винниченко¹.

Подивимося на жовтневий переворот його очима. Разом з більшовиками до влади прийшли ради. Одразу почалася реалізація гасел, висунутих ними на початку Російської революції. Радянська влада була реальною в кожній своїй ланці. Владними функціями ради наділяли мільйони людей. Чи могла конкурувати з такою справді народною владою та парламентська республіка, яку повинні були встановити Установчі збори?

Тільки у 1920 р., під час перебування в Харкові й Москві, Володимир Кирилович побачив, що собою, насправді, являла радянська влада. За виконкомрами рад, які користувалися розпорядчими функціями, приховувалася незрима влада компартійних комітетів. РКП(б) поділилася на зовнішню та внутрішню партії. Перша з них зберігала всі ознаки політичної партії, а друга, номенклатурна, стала державною структурою – нервовим центром усіх легально існуючих організацій. Кожний компартійний комітет цілком підпорядковувався тому, який стояв вище за адміністративно-територіальним поділом. Замість проголошеної "диктатури пролетаріату" під виглядом радянської влади встановилася диктатура купки компартійних вождів.

Закладені у радах можливості для встановлення партійної диктатури В.Ленін побачив ще в 1905 р. Вони якраз і були реалізовані під час жовтневого перевороту. Встановлений восени 1917 р. компартійний контроль над радами призвів до цілковитої зміни їхньої внутрішньої суті. Найголовнішою функцією компартійних комітетів відтоді стало так зване "радянське будівництво". З органів революційної самодіяльності народних низів ради перетворилися на підконтрольну більшовикам державну структуру, персональний склад якої спочатку визначався компартійними комітетами, а потім легітимізувався на виборах.

За допомогою таких "кишенькових" рад більшовики почали після розгону Установчих зборів альтернативну радянській та цілком іншу за своїми цілями комуністичну революцію. Вона здійснювалася всупереч волі переважної більшості населення, а тому розтягнулася на довгих два десятиліття. Більшовицька революція не має прямого відношення до Російської.

Дуалізм винайдені Леніним системи влади допоміг більшовикам справитися з визвольним рухом у більшості національних окраїн імперії, що розпалася. Використовуючи військову силу і нестримну соціальну демагогію, вони створили й утвердили національні радянські республіки. Завдяки конституційно незримій компартійній диктатурі, конгломерат зовні незалежних (з 1922 р. – союзних) республік, насправді, являв собою не менш централізовану країну, ніж дореволюційна імперія. У цьому В.Винниченко мав нагоду пересвідчитися в 1920 р., коли приїхав на деякий час у Москву та Харків з еміграції.

Основною метою комуністичної революції було підведення економічної основи під створений більшовиками у 1917 р. диктаторський політичний режим. Мова йшла передусім про побудову планової економіки, здатної керуватися директивами з одного центру. Після перших невдач державна партія зробила тимчасову перерву в комуністичному штурмі й з 1921 – 1923 рр. лібералізувала соціально-економічну і національну політику. Жахлива практика, якою обернулася у 1918 – 1920 рр. більшовицька революція, була віднесена на рахунок нав'язаного війнами "воєнного комунізму", який нібито не мав жодного стосунку до справжнього комунізму. Концепцію його, яка рятувала пропаговану більшовиками комуністичну перспективу, В.Ленін розробив тільки в 1921 р., тобто вже після переходу до непу. Відтоді комунізм був оголошений "світлим майбутнім", а поточним завданням стало так зване "соціалістичне будівництво", здійснюване методом масового терору. Свого апогею останній досяг у десятиліття 1929 – 1938 рр., тобто під час другого комуністичного штурму.

В.Винниченко міг стежити за "соціалістичним будівництвом" у СРСР тільки на основі повідомлень радянської преси та надто суб'єктивних свідчень окремих осіб. Тому він часто приймав бажане за дійсне й, як правило, запізнювався з висновками. Щоденникові записи 20-х і першої половини 30-х рр. переконливо показують, однак, його розчарування у комунізмі. Підставою для цього була практика будівництва останнього в СРСР.

Володимир Кирилович був радянцем, тобто прихильником рад як органів революційної активності народних низів у соціальній революції. Коли більшовики привласнили радянські гасла й внаслідок цього підпорядкували собі ради, він став прибічником комуністичної ідеології в її ленінській інтерпретації. Інакше кажучи, комунізм почав йому подобатися тільки тоді, коли В.Ленін з тактичних міркувань відмовився від комуністичних гасел та взяв на озброєння радянські.

Прагнучи розв'язати проблеми соціальної революції у радянському дусі, В.Винниченко в 1917 р. відмежовувався, тим не менше, й від рад, і від більшовиків внаслідок невизнання ними національного питання. Після "екскурсії" в Харків та Москву у 1920 р. він оформив своє відмежування в таких гострих виразах, що заробив собі почесне звання "ворога народу".

Вересень 1920 р. – одна з важливих дат у житті Володимира Кириловича. Він не прийняв продиктованих Москвою "правил гри" й знову опинився на чужині. Відмова від співробітництва з більшовиками поставила крапку на кар'єрі його як політика, хоча він тоді цього не усвідомлював. Багато років В.Винниченко не втрачав надії повернутися на Батьківщину, спочатку як активний політик, а згодом – як приватна особа. Проте ця надія не впливала на характер його гострих висловлювань щодо політичної лінії більшовиків.

Прагнучи бути чесним із собою і з іншими, Володимир Кирилович не піддавав свої висловлювання й дії самоцензурі. Після повернення він виступив з відкритим листом "Революція в небезпеці! (Лист Закордонної групи УКП до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки)". Цей памфлет був надрукований окремою брошурою одночасно українською, німецькою, французькою й італійською мовами. Вона мала вихідні дані "Відень-Київ, 1920 р."

Малотиражна брошура на початку 20-х рр. загубилася серед сотень тисяч різноманітних зразків поліграфічної продукції, що з'явилися тоді в Європі, але вдруге народилася в упорядкованому Тарасом Гунчаком і Романом Сольчаником тригоному збірнику документів та матеріалів "Українська суспільно-політична думка в 20 столітті", який був надрукований мюнхенським видавництвом "Сучасність" у 1983 р. й на зламі 80 – 90-х рр. завозився невеликими партіями в Україну. Підрозділ "Володимир Винниченко про радянську владу на Україні", що складався переважно з тексту забутої віденської брошури, з величезним інтересом

читали всі, хто у ту зламну епоху переосмислював стереотипи та замислювався над напрямками реформування політичного устрою після завоювання державної незалежності.

Відкритий лист написаний з властивим В.Винниченку подвоєним талантом політика і письменника. Політик формулював убивчі звинувачення, а письменник знаходив для них образну та емоційно насичену форму викладу.

Володимир Кирилович визнав, що уявлення членів організованої ним в еміграції Закордонної групи УКП про становище у Росії й в Україні не збіглися з реальною дійсністю. Визнаючи за РКП(б) роль керівного центру світового комуністичного руху, він з гиркотою підкреслював, що основною рисою цієї партії є "абсолютний централізм" як у внутріпартійному житті, так і в усіх галузях її діяльності – економічній, державній, політичній, національній та ін. Централізм, підкреслював Володимир Кирилович перебуває у глибокій суперечності з тенденціями самої революції, а вся діяльність правлячої партії має дві сторони: одну – формальну, декларативну, а другу – дійсну, реальну.

"Будучи відірваною від Росії й України, – писав В.Винниченко, – "Закордонна Група Україн. Ком. Партії", до якої я належу, мала змогу зазнайомитись тільки з декларативною, програмовою стороною діяльності керуючої партії. Судячи про становище на Україні по тих офіційних документах-деклараціях, що доходили за кордон, а також по тих майже офіційних відомостях, які вона листовно одержала від бувших боротьбистів, теперішніх членів Комуністичної партії (большевиків) України, наша організація вірила, що українська робітничо-селянська державність, справді, твориться, що, будучи в федеративному зв'язку з Совітською Росією, беручи поміч у неї й сама даючи сили на спільну справу, вона в той же час самостійно розвиває свої внутрішні сили. Так само Закордонна група гадала, що Комуністична партія (большевиків) України, стоячи в тісному зв'язку з Рос. ком. партією, має певну самостійність існування й діяльності, що вона походить з широких пролетарських мас села й міста України, що тісно зв'язана, поріднена з цими масами й у них черпає свою силу"².

Фактично ж, як заявив В.Винниченко, коли побачив зблизька систему влади у радянських республіках, РКП(б) була "сліпою машиною" в руках невеликої купки людей. Залізна дисципліна у партії "нового типу", якою так пишались вожді більшовиків, була дисципліною не однодумців, а солдатів. Вона базувалася не на вірі та відданості ідеї, а на страху кари або бажанні вислужитися перед начальством. Принцип абсолютизму, як називав Володимир Кирилович статутний принцип демократичного централізму, покладався в основу діяльності не тільки правлячої партії, а й держави. В результаті, робив він висновок, влади рад у радянських Росії та Україні майже вже немає, а самих їх зведено до ролі декоративних установ.

В.Винниченко з гиркотою визнавав, що УСРР не є самостійною й незалежною робітничо-селянською державою, що уряд її не виборний, а сформований правлячою партією, причому навіть не КП(б)У, а безпосередньо політбюро ЦК РКП(б)³.

Ці положення брошури Володимира Кириловича я цитую з двоїстим почуттям. Згадую, що наприкінці 80-х рр. вони були одкровенням для всіх нас. Проте за півтора десяти років дослідники комуністичного тоталітаризму просунулися далеко вперед, і тепер можна побачити, що саме єднало або роз'єднувало В.Винниченка з більшовиками.

Володимир Кирилович помилково вважав, що причини його розбіжностей з ними полягають тільки в національному питанні⁴. Справді, воно роз'єднувало діячів Української революції та керівників Росії. Однак завдяки специфічній системі влади, яку побудував В.Ленін, більшовикам вдалося переконати багатьох, що

вони здатні це питання розв'язати. Тому треба зупинитися на характері української радянської державності.

Коли ми розглядаємо короткий проміжок часу між жовтнем 1917 р. й січнем 1918 р., то завжди підкреслюємо тільки одну сторону більшовицького перевороту: розправу з політичними противниками. Це якраз те, що лежить на поверхні. А, насправді, вони зробили набагато більше: прибрали до рук ради. Цей вираз повинен зрозуміти кожний, хто хоч раз у житті голосував до 1989 р. Вибори в органи влади, якими стали ради після жовтневого перевороту, надійно контролювалися компартійними комітетами. Це означало, що вони після того, як необережно підтримали більшовиків, потрапили під контроль останніх, докорінно змінили свою природу і стали прикриттям незримої, тобто не описаної у радянських конституцій диктатури ленінської партії. Фактично ж це була диктатура купки компартійних вождів. Вони будували партію на засадах так званого "демократичного централізму", який не мав ознак справжньої демократії. До речі, В.Винниченко не вважав цей термін синтезом непок'єднаних понять. Йому здавалося, що централізм та демократію можна пок'єднати в одному виразі. Не одному Володимирі Кириловичу так здавалося. Якраз тоді утворилася опозиційна група децистів, тобто тих, хто бажав відновити нібито втрачений у РКП(б) принцип демократичного централізму. Навесні 1920 р. вони організували "повстання" делегатів Всеукраїнської конференції КП(б)У. Це був єдиний в історії РКП(б)–ВКП(б)–КПРС випадок непокори периферійної організації партійному центру.

Компартійно-радянський режим, який назвали радянською владою, був геніальним витвором Леніна. Хоч партійні комітети фактично стали державними органами, вони взяли безпосередньо на себе обмежену частку управлінських функцій (передусім – пропаганду й кадри). Левова частка державної роботи пок'єдалася на виконавчі комітети рад. Завдяки розмежуванню функцій партія зберегла політичну владу, але не брала на себе відповідальності за поточні справи. Ради не позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами попереджувалися заміщенням відповідальних посад у радянських установах тільки членами партії. В останній, як правильно зазначав В.Винниченко, панувала залізна дисципліна.

У відкритому листі Володимир Кирилович зробив інтуїтивний висновок про те, що влади рад у Росії та в Україні "майже вже немає". В умовах диктатури вони, справді, змінили свою природу. Проте більшовики не звели ради, як він твердив, до ролі декоративних установ. Навпаки, більшовицька диктатура здійснювалася майже виключно через них. Навіть чекістські органи у кожній ланці адміністративно-територіального поділу підпорядковувалися, хай тільки формально, виконавчим комітетам рад.

Така політична система позбавляла державну партію залежності від виборців. Навпаки, якраз останні ставилися в залежність від партії. Тобто населення фактично позбавлялося права наділяти владою тих, кого воно обирало до її органів. Одночасно через систему рад компартійна диктатура заглиблювалася у народні низи. Досягалася це шляхом надання мільйонам громадян реальних, хоча й обмежених, управлінських або контрольних функцій. В результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися у народності такого режиму було важко, тим більше, що свої кадри він черпав з народних низів.

Виходячи з викладеного вище, слід зробити висновок про те, що ради не були елементом національної революції ні в первинному, ні у спотвореному більшовицькою диктатурою вигляді. Спочатку вони уособлювали на території України Російську революцію, яка займала інколи нейтральну, а здебільшого – ворожу позицію щодо національно-визвольного руху пригноблених царизмом народів. Коли

жовтневий переворот і наступні дії партії Леніна по зміцненню радянської влади звели нанівець Російську революцію, Українська Народна Республіка опинилася вічною з диктатурою, яка поставила за мету знову "зібрати" імперію, що розпалася.

Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість більшовикам вибудовувати державу у довільних формах. Видимі конструкції останньої не мали значення, бо за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Якраз ця особливість їй дозволила запровадити у життя національну радянську державність. Иззовні вона здавалася істотною поступкою визвольному руху пригноблених народів.

Радянська Україна створювалася в 1917 р. з тактичних міркувань, щоб полегшити поглинення УНР. Після перемоги у громадянській війні ленінський Раднарком збирався позбавити Україну національної державності. Виявилось, однак, що джина вже випустила з пляшки. Таку ідею мало хто підтримав навіть в українських компартійно-радянських колах. Врешті-решт, радянизовану Україну й інші національні республіки побудували як формально незалежні від Росії держави.

Облудна суть української радянської державності для С.Петлюри була зрозумілою від початку. Мало сумнівався у цьому і М.Грушевський. Коли Михайло Сергійович зважився приїхати в УСРР, то тільки для того, щоб займатися науковою працею. Він демонстративно уникав найменших проявів заангажованості у політичних справах, хоч можновладці з ЦК КП(б)У постійно провокували його на виявлення солідарності з радянською владою.

В.Винниченко, як бачимо, зробив спробу політично співробітничати з більшовиками й навіть увійти до складу компартійно-радянського керівництва УСРР. Чим же він відрізнявся від інших керівників УНР?

Це правда, що ради робітничих та солдатських депутатів були головною рушійною силою Російської революції на території України. Проте національна революція теж мала весь спектр соціальних гасел, аж до екстремістських. Володимир Кирилович якраз і був яскравим представником екстремістської течії всередині УСДРП. Коли у 1906 р. скрізь по селах поширилися селянські виступи проти поміщиків, він запропонував, як свідчив Є.Чикаленко, "організувати по всій Україні, і то в одну ніч, підпали поміщицьких садів, і був дуже огірчений, коли це відкинуло"⁵.

Треба констатувати, що один з керівників національної революції за тривалий час досить-таки тісного спілкування з більшовицьким режимом не зрозумів, що ради робітничих та солдатських депутатів стали іншими. Тільки перебуваючи у Москві й Харкові в 1920 р., В.Винниченко пересвідчився у двох фактах: по-перше, ради підпорядковані компартійним вождям; по-друге, національна радянська державність нічого не варта. Розчарування було настільки глибоким, що вилилося в гострі інвективи відкритого листа проти облудної політики Москви.

Москва та Харків не забарилися з реакцією. Уряд Х.Раковського інспірував у радянській пресі серію статей, в яких В.Винниченка характеризували як заперклого українського націоналіста. V Всеукраїнський з'їзд рад, який працював від 25 лютого до 3 березня 1921 р., вивів його зі складу ВУЦВК (членом цього найвищого радянського органу УСРР Володимир Кирилович став заочно, ще до приїзду в Москву, на IV Всеукраїнському з'їзді рад у травні 1920 р.). Окремою постановою V з'їзд оголосив В.Винниченка поза законом як "ворога народу".

Оголошення поза законом означало, що тепер він міг стати жертвою будь-якої людини, котра взяла б на себе клопіт фізично знищити його. Як правило, чекісти в таких випадках не покладалися на самоплив і самі організували таємні операції по ліквідації "ворогів народу" за рубезжем. Над життям Володимира Кириловича нависла загроза. Тим не менше, він не змінив тону своїх висловлювань

на адресу більшовицького режиму. У виданні "Нова Україна", започаткованому в Празі, В.Винниченко писав у 1923 р.:

"Цим заявляю, що, дійсно, я – щирий ворог цієї банди, яка сміє називати себе представниками народу. Ворогом такого "народу", цебто реакційної деспотичної олігархії, я є вже 23 роки... І як тоді я вважав за честь собі бути ворогом царсько-жандармського "народу" й бути поза законом насильників і гнобителів українського народу селян і робітників, так і тепер із гордістю приймаю титул ворога непо-чекістського, окупаційного, насильницького і грабіжницького "народу" й хочоче, всією душею стаю поза його закон"⁶.

Незабаром, однак, ставлення Володимира Кириловича до більшовиків знову почало мінятися. Справа не в ньому – змінювалася економічна та національна політика Кремля. Відразу після утворення СРСР, у квітні 1923 р. XII партійний з'їзд проголосив курс на коренізацію (в УСРР – українізацію). Метою було укорінення структур влади серед населення національних республік. Тобто коренізація мала змусити чекістів, чиновників і пропагандистів перейти на мову того населення, серед якого вони працювали. Однак радянська кампанія коренізації не могла не зближуватися у певних вимірах з політикою українізації, яку здійснювали В.Винниченко та його колеги під час існування УНР. Спільним знаменником для обох типів українізації – національного й радянського – була дерусифікація. Переслідвану сотні років рідну мову українці тепер почули в школах і закладах культури.

На відміну від інших союзних республік, де коренізація обмежувалася переважно завданнями зміцнення державної влади, в Україні ця офіційна кампанія супроводжувалася стрімким національно-культурним відродженням. На це були свої причини.

За економічним та людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Саме тому вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих угруповань у Москві. В квітні 1925 р. Й.Сталін узяв партійну організацію республіки під власний контроль, призначивши на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У наближеної до нього людини – Лазаря Кагановича. Перебуваючи в республіці до липня 1928 р., Каганович забезпечив підтримку свого патрона республіканською партійною організацією у боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі. Проте за підтримку треба було платити. Такою платою стала згода Сталіна і Кагановича на певну свободу дій компартійно-радянського керівництва УСРР у національно-культурній галузі. Користуючись їх підтримкою, націонал-комуністи в республіканському керівництві почали витискувати з політики українізації максимум можливого.

Лібералізація курсу Кремля у галузі економіки та культурно-національної політики позначилася й на імміграційному законодавстві. За Ризьким мирним договором 1921 р., радянські республіки і Польща обопільно зобов'язувалися надавати переселенцям та реемігрантам матеріальну допомогу й моральну підтримку. В радянському законодавстві ці норми було поширено на всіх громадян, які з власної волі або завдяки воєнним обставинам опинилися за межами СРСР. У зв'язку з цим до українських радників і секретарів повноважних представництв у Берліні, Варшаві, Празі й інших столицях стали звертатися бажачі набути громадянство УСРР та переселитися до Радянського Союзу. Найбільш гучним став приїзд у Київ у березні 1924 р. М.Грушевського.

Щоб стали зрозумілими обставини, пов'язані з виникненням питання про повернення Володимира Кириловича, треба розповісти спочатку про долю його літературних праць в Україні. Виявляється, що керівництво УСРР розрізняло тоді Винниченка – політика й письменника. Політика оголосили "ворогом народу", а письменника активно друкували, хоча гонорар не платили. Роздратований Володимир Кирилович 13 квітня 1921 р. звернувся до ЦК КП(б)У з відкритим листом,

опублікованим у газеті "Українські робітничі вісті" (Вінніпег, Канада): "Оповістивши мене "ворогом народу", поставивши мене поза свій закон, непо-чекізм без мого дозволу видає мої літературні праці і краде мій авторський гонорар. Причому, щоб крадені речі краще продавались, праці сі видаються з портретом "ворога народу" і з передовою статтею, в якій цього "ворога народу" називають пролетарським письменником, революціонером, виразником працюючих клас і т.п."⁷.

Жодної реакції з боку урядових кіл цей протест не викликав. Державне видавництво України (ДВУ) продовжувало публікацію окремих, ще дореволюційних творів В.Винниченка, бо вони користувалися великим попитом. А незабаром Володимир Кирилович пересвідчився в ефективності ринкових відносин, хай навіть спотворених "непо-чекістською" диктатурою. Кооперативне видавництво "Рух" оголосило про намір надрукувати п'ятитомник вибраних творів популярного письменника. Насправді, видавничий проект виявився набагато масштабнішим. "Твори" В.Винниченка були видані "Рухом" за 1923 – 1926 рр. в 21 томі. У 1926 р. останній розпочав новий видавничий проект. За два роки він видав три серії "Творів" В.Винниченка: "Оповідання" (у восьми томах), "Драматичні твори" (в семи томах) та "Романи" (у семи томах). Разом з незакінченою серією "Нові твори", розпочатою в 1928 р., було видано 25 томів загальним обсягом 6642 стор. Жодний український письменник не мав таких багатотомних видань своїх творів.

У 1924 р. Володимир Кирилович завершив працю над першим в історії української літератури утопічним романом у трьох томах "Сонячна машина". Однак ніхто на Заході не виявив бажання видавати тритомник мовою оригіналу або в перекладі. Тоді він передав рукопис працівникові ДВУ, який перебував у постійному представництві СРСР у Празі, а той – раднику постпредства з українських справ Антону Приходьку. Останній був у минулому членом УПСР і входив до Центральної Ради, а в 1920 р. разом з групою боротьбистів перейшов до КП(б)У. Він прочитав роман, відіслав його у Харків, до видавництва, й написав В.Винниченку листа з пропозицією повернення в Україну.

Про дальший перебіг подій ми дізнаємося з письменницького щоденника. Під час перебування в Празі до нього завітала довірена особа М.Скрипника – Олександра Бадан. Він заявив, що має бути посередником у переговорах про повернення Володимира Кириловича. Приходько пропонував повернутися за умови поступок у національному питанні. Це відкрило б шлях до участі В.Винниченка в уряді УСРР. Володимир Кирилович занотував під 31 січня 1925 р. цю інформацію та додав: "Розуміється, безнадійно, але факт цей цікавий як показчик їхньої слабості"⁸.

Через кілька тижнів, уже з Парижа Винниченко написав листа Бадану, а у щоденнику занотував собі: "Мій песимістичний погляд: розходження настільки великі, що порозумітися неможливо. Українізація (справжня) тісно зв'язана з економічними і політичними питаннями. Централізація і диктатура Політбюро РКП є ті причини, які внеможливають усамостійнення політики і фінансів на Україні. Справа не в посаді для мене, а в загальних поступках"⁹.

Як бачимо, Володимир Кирилович не дивився на українізацію крізь рожеві окуляри, чим нерідко грішать сучасні українські історики. Крім того, для нього було неясно, які сили стоять за спиною А.Приходька. На відміну від переговорів з М.Грушевським, які точилися в ЦК КП(б)У навколо проблеми його майбутньої роботи у Всеукраїнській академії наук, А.Приходько ставив питання про політичне співробітництво. В.Винниченко як письменник не цікавив офіційний Харків. Його твори видавалися в Україні незалежно від місцеперебування автора.

Все це непокоїло Володимира Кириловича. Він мав підстави думати, виходячи з досвіду переговорів 1920 р., що його бажать використати для внесення розколу в еміграцію й тільки. Щоб запобігти цьому, В.Винниченко накреслив собі такий план дій: "Мій план: спровокувати на переговори, на виставлення ними

умов (по можливості, в документах), заявити про свої позиції. Розуміється, ні до якої згоди прийти у нас не може, в це може вірити наївний Олександр (Бадан – Авт.). Але скористатися з можливості викрити їх – треба. З огляду на чергове завдання опанувати селом вони можуть вступити в серйозні балачки зі мною, маючи намір, розуміється, використати мене для себе та й більш нічого, не думаючи ні про які поступки”¹⁰.

Цілком зрозуміло, що не посада у компартійно-радянському апараті цікавила В.Винниченка. Це він переконливо довів ще в 1920 р. З яким же теоретичним багажем Володимир Кирилович вступав у новий діалог з представниками радянської влади? Безліч різноманітних висловлювань у щоденнику поряд з блискучим аналізом теоретичних поглядів В.Винниченка, який здійснив у свій час Іван Лисяк-Рудницький, допомагає розібратися в цьому непростому питанні.

І.Лисяк-Рудницький опублікував у мюнхенському журналі "Сучасність" у 1980 р. статтю "Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка". Найбільш видатний представник української історико-філософської думки ХХ ст. висловив такий вердикт: "Суть Винниченкової соціально-економічної концепції можна, мабуть, краще визначити її негативними, ніж позитивними цілями. Він пристрасно відкидає тодішній суспільний лад, "капіталізм", в якому бачив явне втілення соціальної несправедливості. При цьому він не робив ніякої різниці між недорозвиненим, напівколоніальним капіталізмом російським (включно з українським) та в передових країнах Заходу. Він з глибини серця ненавидів "панів і буржуїв", що їх уважав за паразитарний клас, та прагнув ліквідації цього класу. Він вірив, що тільки люди фізичної праці, робітники й селяни, – господарсько продуктивні й суспільно корисні. Зате буржуазія – це "клас непрацюючих..., вічно безробітні, вічно гуляючі люди". Трударі голодують, а буржуї об'їдаються кав'яром і трюфелями, запиваючи шампанським і дорогими коньяками. Цей образ буржуазного обжерства настирливо повторюється на сторінках публіцистики Володимира Кириловича. Винниченко щиро обурювався на тих, які хотіли, щоб Україна була такою державою, "як у людей", тобто з класовою диференціацією та звичною соціальною нерівністю”¹¹.

І.Лисяк-Рудницький погоджувався з тим, що більшу частину свого життя, від студентської лавки до середини 1930-х рр., Володимир Кирилович виступав як переконаний і войовничий марксист. Разом з тим він підкреслював, що Винниченків марксизм був своєрідний. Для ілюстрації цього висновку він запозичив образну характеристику свого молодшого друга Ярослава Пеленського (який, зауважу у дужках, нині працює в НАН України). У статті в "Українській літературній газеті", опублікованій у квітні 1960 р., Пеленський назвав Володимира Кириловича "нешлюбною дитиною Карла Маркса з вродливою й темпераментною українською молодницею”.

Дуже важливо підкреслити, що Винниченків марксизм (так само, як явище, відоме під назвою "марксизм-ленінізм") був надто спрощений. І.Лисяк-Рудницький підкреслював, що з вчення К.Маркса і Ф.Енгельса Винниченко сприйняв тільки есхатологічно-утопійну, але не пізнавально-наукову частину. "Його в марксизмі, – продовжував Лисяк-Рудницький, – захоплювали такі речі, як протест проти несправедливості капіталістичного ладу, міф пролетарської революції, візія майбутнього ідеального соціалістичного суспільства. Крім цього, він засвоїв типова марксистську фразеологію”¹².

За три десятки років відданого служіння соціалістичній ідеї Володимир Кирилович мав можливість оволодіти азбукою марксизму, як це зробили його соратники Юліан Бачинський, Микола Порш або Лев Юркевич. Однак В.Винниченко не використав такої можливості, бо не відчував у цьому потреби. Його віра в соціалізм мала містично-релігійний характер та не потребувала наукових доказів. Він не засуджував цієї сліпої віри, тому що вважав її цілком природною.

Яскравою ілюстрацією такого ставлення до соціалізму може служити виступ В.Винниченка на робітничому святі у Львові в квітні 1912 р. "Наш народ – релігійний, – сказав він, – як і всякий народ, де б він не жив, як всяка група людей, яка страждає. Релігія – се перш усього бажання уникнути страждання, це є віра, уповання, надія на те, що колись страждання не буде, а буде щастя. В цьому смислі кожний, кому тяжко, хто гине під тягарем мук і не має на скинення його з себе тут, на землі ніякої надії, той хоч би для того, щоб легше нести цей тягар, мусить уповати на те, що колись буде добре. В цьому смислі для робочих мас соціалізм є релігією. Пролетаріат і його проводирі уже мають спромогу знати, що той світ є під великим сумнівом. Вони знають, що щастя можна і скорше добути, тому вповане своє, надію покладають на соціалізм, на боротьбу, на організацію, на всі ті засоби, які, на їх думку, допоможуть цьому"¹³.

Отже, для Володимира Кириловича марксизм був тільки засобом, який міг допомогти об'єднаним в організацію робітникам здобути щастя не у потойбічному світі, а за життя. Він покладався на розпропаговані інтелігенцією робітничі маси, які в революційній ситуації повинні були побудувати життя на соціалістичних засадах.

Разом із своїми колегами – українськими соціал-демократами – В.Винниченко побудував політичну організацію, зовсім не схожу на ленінську "партію нового типу", тобто без залізної дисципліни, жорсткого підпорядкування нижчих ланок вищим та культу вождя. Більшовицька партія, яку В.Ленін називав краплею у розбурханому народному морі, повинна була нав'язати десяткам мільйонів людей неприйнятний для них спосіб життя. УСДРП мала допомогти пролетарським масам усвідомити свої власні інтереси, не більше того.

Більшовики й меншовики, з одного боку, та українські соціал-демократи, з другого, – мали протилежні погляди, всупереч "інтернаціоналістській" риториці, на національне питання. Цим протилежність між меншовиками й українськими соціал-демократами вичерпувалася. Повторюю, однак, що між більшовиками та українськими соціал-демократами стояло на заваді не тільки національне питання, як це часто здавалося В.Винниченку.

Ставлячи розв'язання українського питання революційними засобами на перше місце, він відсував всі інші проблеми на другий план. Тому в спілкуванні з більшовиками Володимир Кирилович завжди надавав надто великого значення "типовій марксистській фразеології" (за наведеним вище виразом І.Лисяка-Рудницького). Не відразу йому вдалося зрозуміти, що ця остання для більшовиків була маскувальною. Тільки у 1920 р. він переконався в тому, що РКП(б) – КП(б)У будується як диктаторська партія, після чого не побажав мати з нею нічого спільного. На смерть В.Леніна В.Винниченко відгукнувся у щоденнику такими словами: "Брутальність, лицемірство, езуїтизм, нечесність з собою – покриває ті якості розуму й волі, якими він, безперечно, володів"¹⁴. А через кілька днів після цього запису в приватному листі Володимир Кирилович так висловився про вождя більшовицької партії та засновника радянської держави: "Він – алхімік, сухий, нецирий, дисгармонічний, а не революціонер. Тим паче, що й об'єктивно його революційність дала не революцію, а жорстоку реакцію"¹⁵.

У 1925 р. зміни в радянській Україні під впливом політики українізації знову збудили у В.Винниченка надію на повернення. Ця остання жевріла попри критичні закиди на адресу більшовицької українізації. В щоденнику під 11 березня 1925 р. з'являються такі фрази:

"Все більш обсідають думки про спробу співробітництва з большевиками. Також є багато проти. Треба буде виступити проти самого себе. Правда, багато з тих позицій, що я займав у 1920 році, визнані большевиками. Маю сатисфакцію. Але головніші все ж таки відкидаються. Тут знову доводиться переглядати питання: чи доцільно, чи виправдано примусовим способом заводити певні соціально-

економічні форми? Це радикальне питання. Коли вирішити його позитивно, тоді, будучи послідовним, з цього можна в певних обставинах визнати і диктатуру Політбюра"¹⁶.

Цитата довга, але дає багато інформації для роздумів про те, куди могла завести Володимира Кириловича туга за Батьківщиною. Українізацію комуністичного типу він уже готовий був розглядати як перехід більшовиків на його позиції. Одночасно В.Винниченко схвалював пропагандистську оболонку комуністичних перетворень, не турбуючись тим, що проти них виступали ті, кого більшовики бажали примусово ошчасливити. А логіка насильного ошчасливлення підводила до виправдання диктатури компартійних вождів, проти якої так гостро він виступив у 1920 р.

Невдовзі почалося листування з Антоном Приходьком. Володимир Кирилович поставив вимогу, щоб керівники УСРР звернулися до нього без посередників та відповіли на питання про сутність національної політики радянської влади. Вірний своїй тактиці, він не робив таємниці з листування. В емігрантській пресі, вже підігритій поверненням М.Грушевського, почали по-всякому коментувати Винниченкові переговори. Одні вказували на жадобу влади, інші виставляли мотивом бажання видати в Україні "Сонячну машину"¹⁷. Дуже зло прокоментував переговори з владою у своєму щоденнику Сергій Єфремов – колега й суперник його по Центральній Раді: "Вже давненько кружляє чутка, що Володимир Кирилович Винниченко знов подав "на Высочайшее имя прошение о помиловании". Помилявся, мовляв, каюсь і дозвольте прийхати, буду цяцею"¹⁸.

Переговори закінчилися зовсім не так, як бажав В.Винниченко. Ніхто з харківських можновладців до нього не звернувся. І не випадково: вже був не 1920-й рік. 6 жовтня 1925 р. в газеті "Известия ВЦИК" з'явилася стаття Бориса Воліна "Проделки Винниченки". Її розхристано-образливий тон цілком відповідав назві. Суть статті полягала у "викритті" таємних замірів емігранта: проникнути в СРСР та зсередини підтримати інтервенцію європейських держав, коли вона станеться. Якраз у той час преса почала запевняти радянських людей у неминучості останньої проти "першої в світі країни соціалізму". Чекання інтервенції виправдувало ексцеси диктатури і забезпечувало громадсько-політичну підтримку моделі індустріалізації, спрямованої на переважний розвиток галузей важкої й оборонної промисловості.

Б.Волін не був рядовим журналістом. До 1921 р. він займав посади у радянському апараті – голова Харківського губвиконкому, заступник наркома внутрішніх справ УСРР. Кар'єра в уряді не склалася, і він подався у пресу, де став справжньою "акулою пера". Редакція "Известий" доручала йому відповідальні виступи фейлетонного характеру, бо писав він зло й талановито.

Українські газети негайно передрукували фейлетон, в якому – це можна було бачити неозброєним оком – використовувалися сфальсифіковані факти. Незважаючи на всю свою упередженість щодо давнього суперника, навіть С.Єфремов занотував у щоденнику: "Досить гидотне враження лишається од цієї історії"¹⁹.

Фейлетон образив В.Винниченка, але нічому його не навчив. Він сприйняв цю атаку як ініціативу самого Воліна, і тільки. Не насторожив навіть факт негайного передрукування безглуздих перекручень українськими газетами.

В 1926 р. Володимир Кирилович опублікував у Львові брошуру під виразною назвою "Поворот на Україну". В ній він закликав емігрантів вертатися на Батьківщину, щоб взяти участь "у праці й боротьбі за соціалістичний устрій"²⁰.

Ця брошура через кілька місяців потрапила в Київ. 4 січня 1927 р. С.Єфремов здивовано зауважив у своєму щоденнику: "Винниченко думає, що тут у нас хтось справді буде соціалізм!"²¹ Проте Володимир Кирилович був упевнений у цьому тільки в текстах, адресованих іншим. У його щоденниковому запису від 9 листопада 1926 р. нотується: "Вагання: чи їхати на Україну, коли навіть кли-

катимуть? Занадто чорно малює опозиція пануючу більшість. А що, коли справді так є? А що, коли в компартії вже ніяким соціалізмом і не пахне, коли, дійсно, це вже термідор"²².

Волінський фейлетон затримав відсилку листа від 10 жовтня 1925 р. А.Приходьку. Прочитавши його, В.Винниченко написав 19 жовтня ще один лист своєму кореспонденту та обидва опублікував у найбільш відомій львівській газеті "Діло" (14 листопада 1925 р.). На цьому листування з Приходьком обірвалося, але Володимир Кирилович не припиняв спроб зв'язатися з українськими можновладцями іншими шляхами. Характерний запис у щоденнику під 15 листопада 1926 р.: "Страшно плету, як павук, нитки відносин з Україною, але Чека акуратно рве їх, і даремно я чекаю відповіді". Нарешті, запис від 21 травня 1927 р., з якого видно, що вигнанець уже все зрозумів: "Вернутись я не можу, бо мій поворот – не бажаний. Чубар, Скрипник, Затонський відповіли грузинським комуністам на їхні запити в справі мого повороту ("він нам не потрібний")".

Уважно слідкуючи за радянською пресою, В.Винниченко старався скласти уявлення про життя в Україні. Він розумів, що преса є кривим дзеркалом, але робив власні висновки, часто навіть на основі відсутності, а не присутності інформації. Досить рано Володимир Кирилович зрозумів, що кампанія українізації вичерпується. Під 11 вересня 1932 р. у щоденнику зроблено такий запис:

"Цікаво: ніколи ніде в радянській пресі ні слова нема про національне питання, про нац. відносини, про українізацію. Очевидно, ці питання все твердо й історично вирішені й не потребують ніякого більше обговорення. Тільки як саме? Чи не так само, як і царський уряд колись "остаточно" вирішив?"²³.

Безумовно, тут ми маємо передчуття корінного зламу у політиці центру щодо України. Варто відзначити, що поняття "петлюрівська українізація", запровадження якого Москва давала сигнал про припинення політичної кампанії, розпочатої в 1923 р., з'явилося тільки наприкінці 1932 р., та й то у секретній формі. Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та у Західній області від 14 грудня 1932 р. мала такий пункт:

"Предложитъ ЦК КП(б)У и СНК Украины обратитъ серьёзное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение её, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации"²⁴.

В обстановці терору голодом, який розпочався на Кубані одночасно з УСРР, було здійснено депортацію населення кількох станиць і скасовано здобутки здійсненої М.Скрипником українізації. Відтоді там запанувала російська мова "як більш зрозуміла для кубанців"²⁵. Це була сталінська відповідь на пропозицію М.Скрипника об'єднати Кубань з Україною.

Чи міг В.Винниченко на основі доступних йому джерел інформації зрозуміти, що Сталін розпочав спрямований проти українського селянства терор голодом?

18 вересня 1932 р. Володимир Кирилович згадав у щоденнику отриманий лист від видавництва "Рух" з повідомленням про чергову висилку гонорару. Висилка була заблокована Наркоматом фінансів РСФРР, але він про це дізнався пізніше. А тоді зробив такий запис: "Гроші цьому злочинцеві й шкідливій людині висилаються. І то в той час, коли страшна скрута на валюту, коли в Україні голод. Через що, для чого, яка логіка в цьому?"²⁶ Отже, він знав про голод?

У першій половині 1932 р. в УСРР, справді, спалахнув голод, викликаний зимовими хлібозаготівлями 1931–1932 рр. У селян забирали основний продовольчий ресурс – хліб. Ті, хто не мав інших запасів продовольства (картопля, квасоля, сало, фруктова сушня тощо) до нового урожаю, гинули від голоду. Базари дав-

но припинили існування, бо село не мало продовольства на продаж, а придбати хліб у містах або на новобудовах було неможливо: там панувала карткова система. В українському селі голод припинився тільки влітку 1932 р., тобто з новим урожаєм. Голодомор, викликаний каральною конфіскацією всіх продовольчих ресурсів у "боржників" по хлібозаготівлях в українських та кубанських селах, розпочався в останні два місяці 1932 р. й тривав до літа 1933 р. Отже, голод, про який йшлося у щоденнику В.Винниченка, був звичайним після колективізації станом села. Він спостерігався тоді в багатьох місцевостях СРСР, особливо у хлібовиробних регіонах.

Про становище в Україні В.Винниченко дізнався значно пізніше. Дізнався... і не повірив! Ось запис у щоденнику від 18 травня 1934 р.:

"З України до Галичини приїхала вчителька, яку взято на інтерв'ю. Виглябло немовби мільйони з голоду. Голод і тепер є! Нищення української інтелігенції, кастрування укр. мови в діловодстві, в установах, університетах – немовби починається перехід на навчання руською мовою, себто русифікація. Укр. мови на вулицях уже не чути. Отже... контрреволюція? Щось підозріло чорно малює "вчителька"²⁷.

Терміном "вчителька", взятим у лапки, Володимир Кирилович краще, ніж словами, позначив неприйняття негативної інформації з УСРР. Йому, справді, було важко розібратися в хитросплетеннях підступної сталінсько-постишевської національної політики. Офіційно поширюваний культ Тараса Шевченка, сам Павло Постишев в українській вишиванці замість популярного у більшовицьких вождів напіввійськового френчу, оголошення про переведення столиці республіки знову в Київ – ці факти лежали на поверхні, а не передавалися пошепки. Й усе-таки, десь через місяць, коментуючи дивну для себе інформацію про появу у Москві ресторанів з джазом, фокстротами, винами та ікрою, він її порівнював з іншою: "А там, на околицях столиць і на околицях Союзу люди їдять людей"²⁸. Отже, інформація про голодомор невідступно переслідувала...

Такий детальний аналіз поінформованості В.Винниченка про реальний стан в Україні у 1933 та 1934 рр. потрібний, щоб увести у реальний контекст його останні "поворотівські" документи: лист до ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 р. й опубліковану в 1934 р. брошуру "За яку Україну?"

У щоденнику Володимира Кириловича нема зауважень, безпосередньо пов'язаних з листом у ЦК КП(б)У. Як правило, такі акції він обдумував завчасно та в письмовій формі. З іншого боку, суть його відображена у щоденникових записах досить детально. Адже йшлося про національну політику Москви в Україні.

Останню В.Винниченко розглядав у суто практичній площині: його вкрай занепокоїли пов'язані з нею самогубства М.Хвильового і М.Скрипника. Сила й переконливість аргументації в цій частині листа були неперевершені. Зовсім не випадково якраз ці сторінки були перекладені у ЦК КП(б)У російською мовою із зрозумілою метою: показати Сталіну.

"Я не знаю всех условий и причин смерти таких выдающихся и ценных людей на Украине, как Хвильевой и Скрыпник, но мне, как и всем, ясно, что произошли они на почве национальных отношений и конфликтов. И если даже допустить, – продолживав Володимир Кирилович, – что только они сами виноваты во всем (как это некоторые стараются представить), то и тогда возникает вопрос: как же это так страшно разрешен национальный вопрос, что такие люди лишают себя жизни из-за него? И какэж же силы и безысходности должны быть эти конфликты, если такой во всех отношениях испробованный, верный, честный партийный товарищ, как Скрыпник, не мог найти у своих старых партийных друзей ни мирного разрешения вопросов, ни утешения, ни поддержки, ни снисхождения, ничего иного, видно, как враждебности, которая толкнула его в смерть"²⁹.

Наведені рядки обвинувачували П.Постишева та Й.Сталіна, який стояв за його спиною, в смерті одного з ветеранів комуністичної партії. Далі В.Винниченко, користуючись більшовицьким термінологічним словником, майже прямо звинувачував політичне керівництво у шкідницькому знищенні людських сил. Національна політика більшовиків в Україні кваліфікувалася у листі як об'єктивне відновлення старої царської політики³⁰.

Лист Володимира Кириловича розглядався на об'єднаному листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У окремо від інших питань. Два секретарі ЦК, М.Попов та П.Любченко присвятили тавруванню В.Винниченка спеціальні виступи. Попов зокрема назвав його "старим вовком української контрреволюції".

З 1933 р. твори Володимира Кириловича більше не друкувалися в УСРР, а, наявні у книжкових магазинах і бібліотеках вилучалися з обігу й знищувалися за актом. Згадувати ім'я В.Винниченка в пресі або по радіо дозволялося тільки у контексті виступів Попова та Любченка на об'єднаному листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Сталінське табу на позитивне згадування прізвища Володимира Кириловича протрималося п'ять з половиною десятиліть.

Заключним акордом Винниченкового прагнення повернутися на Батьківщину стала стаття "За яку Україну?" Машинописний текст цієї статті обсягом у 44 стор. було виготовлено в Парижі й розмножено на ротаторі у вигляді брошури. Він розсилався по адресах за вибором автора. Зокрема 11 лютого 1934 р. Володимир Кирилович надіслав її львівській радянській газеті "Праця", яка виконувала функції легальної прикриття підпільної КПЗУ. Відповідна нотатка в щоденнику звучала так: "Цікаво дуже, чи вистачить сміливості у "Праці" надрукувати мою статтю "За яку Україну?"³¹

Щоб прояснити це питання, треба хоча б ескізно охарактеризувати зміст статті. Спочатку автор наводив у вільному викладі свій лист у ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 р. Ретельно відтворювався той текст, що його там переклали російською мовою (так званий "Лист Сталіну"). Далі В.Винниченко викривав облудність звинувачень на його адресу, що пролунали на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р., й на закінчення ставив запитання: що корисніше для українського трудового народу: чи гіпотетична буржуазна, самостійна Україна, чи наявна радянська, соціалістична Україна "в тісному союзі з іншими радянськими республіками"? Висновок був такий: "Можна головою ручитися, що українська "самостійна" буржуазна влада так не дбала б за освіту, розвиток, культурність трудящих мас, як це робить тепер радвлда"³².

Аналізуючи суспільно-політичний світогляд Володимира Кириловича, І.Лисяк-Рудницький проти наведених вище слів висловив таке зауваження: "Це писалося вже після того, як "радвлда" виморила в Україні голодом кілька мільйонів т.зв. "трудящих" і коли саме відбувалося масове винищення українських культурних кадрів, включно з усією старою верхівкою КП(б)У. Можна тільки дивуватися, до яких несамовитих абсурдів доводило ідеологічне доктринерство людину, якій не можемо відмовити ані інтелігентності, ані патріотизму"³³.

Якби в той час В.Винниченко знав про голодомор, навряд чи можна було б обмежитися його звинуваченням у доктринерстві. Проте, як було показано вище, про нього він дізнався тільки в травні 1934 р. (й не повірив).

Мабуть, не слід дивуватися панегірику на адресу радянської України "в тісному союзі з іншими радянськими республіками". До останнього Володимир Кирилович добре придивився у 1920 р., але потім була українізація. Упереджене ставлення до цієї політики у Винниченка почало змінюватися після 1925 р., коли він побачив результат: національне відродження. Після цього він готовий був забути про первинну та основну для Москви мету українізації – коренізацію диктаторської влади. Більше того, він готовий був, як це показано вище, прийняти диктату-

ру компартійних вождів, якщо вона забезпечила б хай навіть примусове запровадження безкласового суспільства й національне відродження в Україні.

Дивує інше: як він міг недооцінювати реальну силу свого літературного таланту, коли обертав його проти сильних світу цього? Перекладені російською мовою дві сторінки з листа Володимира Кириловича у ЦК КП(б)У виявилися визначальними для його подальшої долі. Діючи, як завжди, прагматично, Сталін не знизив останнього, як С.Петлюру, Є.Коновальця або Л.Троцького. Він просто прирік В.Винниченка на забуття.

Тим часом Володимир Кирилович 11 лютого 1934 р. поставив собі питання: чи вистачить у редакції газети "Праця" сміливості надрукувати його статтю "За яку Україну?" 21 березня він, щоправда, занотував: сміливець у Великій Україні, хто б надрукував цю статтю, був би розстріляний. А 21 червня 1934 р. через свого друга, художника Миколу Глуценка (якого небезпідставно підозрював у співробітництві з ДПУ) В.Винниченко передав півдесятка примірників брошури в радянське торгпредство у Парижі для відправлення дипломатичною поштою в Харків. Він розумів, для кого призначені примірники ("для ДПУ, Політбюра і взагалі для начальства, яке нікуди її не пустить"), але все-таки чекав на яку-небудь реакцію³⁴.

Весною 1935 р. Володимир Кирилович все ще думав, що до нього можуть прислухатися в СРСР. У "Трудовій Україні" – неперіодичному органі партії українських есерів, що виходив у Празі, він опублікував "Одвертий лист до Сталіна і Політбюра ВКП". Задумуючи його, В.Винниченко занотував у щоденнику: "Щоб написати, треба вірити в реальність і корисність такого листа. А віри такої саме й немає..."³⁵ Тим не менше, написав та опублікував.

Навіть у середині 1935 р. Володимир Кирилович цікавився відгуками на брошуру "За яку Україну?" 17 червня він прочитав статтю колишнього члена Центральної Ради Аркадія Животка, який працював викладачем українського вузу в Чехословаччині, був йому вдячний за коректний тон відгуку й аніскільки не здивований неприйняттям національної державності у радянській обolonці замість "буржуазної"³⁶.

Ні в публічних виступах, ні у власному щоденнику В.Винниченко не признався в помилковості своїх комуністичних позицій. Тим не менше, І.Лисяк-Рудницький не помиляється, коли стверджує, що він відійшов від концепції націонал-комунізму у середині 30-х рр., тобто після винищення Сталінін та Постишевим цієї течії в українському політичному житті. Одночасно, як підкреслював І.Лисяк-Рудницький, Володимир Кирилович покінчив із марксизмом, хоча до кінця життя продовжував мріяти про "земний рай" – безкласове й неантагоністичне суспільство³⁷.

Справді, на початку і в середині 30-х рр. В.Винниченко почав розчаровуватися у комуністичній ідеї. Між словом та ділом, між теорією й практикою більшовизму пролягала безодня. Володимир Кирилович не міг зрозуміти, чому носії найбільш радикальних визвольних ідей запровадили після приходу до влади розвинуту систему державного терору.

Вивчаючи творчість В.Винниченка, Г.Костюк дійшов висновку, що саме в той час він перестав покладати надії на можливість у короткі строки, тільки за рахунок запровадження якісно іншої організації суспільства зробити життя людини щасливим. Причина провалу всіх соціальних експериментів полягала, на думку Володимира Кириловича, в природі самої людини. Щоб оновити життя на справедливих основах, остання повинна була оновити спочатку себе – свою психіку, душу, мораль, побут. Тільки нова людина здатна перебудувати світ на основі правди, добра, людяності³⁸.

Справедливість цього спостереження підтверджується щоденниковим записом від 18 липня 1932 р.:

"Сучасним комуністам здається, що досить змінити соціально-економічну базу людського господарювання, і життя людей почне ставати щасливим. Але в дійсності ох як ще багато доведеться перетерпіти, поки почне творитися, дійсно, щасливе життя... Може, цілі віки минуть, поки людство вичистить себе від чорнила феодально-буржуазного існування"⁹.

Відомо, що В.Винниченко вже на початку 20-х рр. не поєднував свої комуністичні переконання з російським більшовизмом. Коли почалася кампанія українізації та зажеврїла надія на повернення в Україну, його абстрактна віра у комуністичну ідею почала суміщатися з радянською політикою. На початку 30-х рр. вона знову стала абстрактною.

Уявлення Володимира Кириловича про комунізм як "світле майбутнє" змістилися у далеку перспективу, вимірювану століттями. Й усе-таки після побиття всіх горщиків з керівниками КП(б)У в паризькій брошурі 1934 р. "За яку Україну?" він у котрий уже раз заявив про свою відданість комуністичній ідеології.

Згадуючи цей факт, І.Лісяк-Рудницький дивується, але тут же дає ключ до його розуміння: Винниченко прощає за марксизмом, але не з тією кінцевою метою, що її ставив собі останній. Як і раніше, він прагнув "земного раю", створення безкласового неантагоністичного ладу¹⁰.

Володимир Кирилович до самого кінця свого життя так і не засудив комуністичної ідеології. Такий крок (комуністичну практику в сталінському Радянському Союзі він не втомлювався засуджувати) виглядав би, на його думку, незрозумілим та недоречним. Адже він перестав вірити у комунізм, але винайшов собі адекватний замітник – конкордизм, ідеї якого можна знайти вже в першій редакції його роману "Нова заповідь" (1932 р.). Цілісна теорія нового суспільного ладу викладена в досі неопублікованому післявоєнному двотомному філософському трактаті "Конкордизм".

Останнім В.Винниченко називав систему всебічного (духовного, матеріального, правового, фізичного й ін.) погодження між людьми, засновану на колектократії. Нею була названа універсальна система виробничих кооперативів, у якій всі працівники є співвласниками кожного окремого підприємства і тому мають право на свою частку прибутку.

Як тут не згадати те, що Володимир Кирилович з 1917 р. був радянцем та поділяв разом з іншими радянське гасло "Фабрики – робітникам!" Винниченкова концепція колектократії живилася й американським "народним капіталізмом", який почав розвиватися з кінця XIX ст. Тоді окремі приватні підприємства почали розподіляти частину прибутків між працюючими і (або) випускати додаткові акції для придбання їх членами трудового колективу.

Аналізуючи під цим кутом зору творчість В.Винниченка, Г.Костюк згадав роман "Хочу!" (1916 р.). В ньому було зроблено спробу показати творення нових соціальних відносин між працедавцем та робітниками на базі заінтересованості останніх у прибутках. Проповідником ідеї "отворченої вільної праці" в романі виступив молодий поет Андрій Халепа¹¹.

Сучасна дійсність дала нам можливість перевірити ідею колектократії на практиці. З 1991 р. почалася приватизація державних підприємств. Вона набувала різних форм, у тому числі – передачі підприємств у руки трудового колективу. Виявилось, що така схема роздержавлення найбільш невдала під кутом зору ефективності виробництва. Поведінка працюючої людини залежить від того, ким вона себе відчуває – співвласником підприємства або найманим працівником, який не повинен турбуватися про технічне переозброєння, ринки збуту продукції, умови її реалізації тощо. Найбільшою мірою на таке відчуття впливає походження одержуваного доходу. Якщо частка прибутку в доході є більшою, ніж частка заробітної плати, працівник відчуває себе підприємцем, при зворотному стані

справ – робітником. Коли співвласниками є всі працюючі, одержуваний прибуток після розподілу не може перевищувати заробітної плати. Виробничі перспективи таких підприємств завжди залишалися незадовільними, поки діяла ця схема приватизації.

Оцінюючи концепцію конкордизму, І.Лісяк-Рудницький справедливо зауважив, що Володимир Кирилович належав до тих людей, які не можуть жити без утопії⁴².

Утопічність конкордизму не вимагала особливих доказів. Врешті-решт, соціальний мир не можна ототожнювати з відсутністю антагонізмів. Боротьба суперечливих суспільних сил є двигуном прогресу. І навпаки, формування гармонійного суспільства, про яке мріяв В.Винниченко, боротьба з "дискордією" пов'язані з насиллям. Прагнення "ощасливити" суспільство примусовими заходами завжди вело до протилежного: диктатури, тиранії, гноблення.

Різнопартійна українська еміграція завжди боролася не стільки з більшовизмом, скільки з інакодумаючими у власних лавах. Будучи породженням колошального заряду ненависті, вихлюпнутого на людське суспільство Першою світовою війною, більшовизм глибоко вплинув також на своїх ворогів. Більшою або меншою мірою противники ленінізму зробили власною філософією сповідуваний більшовизмом заповіді: "Хто не з нами, той проти нас!", "Якщо ворог не здається, його знищують!"

Представники різних політичних сил трималися командами, підтримуючи один одного. Володимир Кирилович на цьому тлі залишався самотнім, бо не зраджував своїй політичній позиції радянця після того, як більшовизм опанував ради, змінив політичну природу останніх та ототожнив їх із собою. Внаслідок цього еміграція почала сприймати радянсько-комуністичну позицію В.Винниченка як більшовицьку й вивела його із своїх лав. Але він здебільшого не переймався цим, бо завжди відчував себе представником великого колективу – українського народу. Це давало йому силу все життя керуватися обраним з юності принципом "чесності з собою". В останньому публіцистично-мемуарному творі "Заповіт борцям за визволення" (1949), який йому не судилося побачити надрукованим, Володимир Кирилович формулював своє життєве кредо афористично: "Будь чесним з собою, себто: не ховай від себе самого правди, не лукав сам з собою, не бреш сам собі, бо, збрехавши собі, обдуривши себе, ти будеш здатний на злочинну, надзвичайно шкідливу для колективу брехню іншим"⁴³.

Виступаючи на презентації документального телефільму "Кому повім печаль мою..." (студія "Контакт", режисер Т.Золоєв, сценарій Г.Сиваченко), Мирослав Попович підкреслив, що В.Винниченко в еміграції залишався єдиним законним представником легітимної української влади⁴⁴. Це дружно проігнороване довоєною еміграцією спостереження абсолютно вірне. Йому першому Центральна Рада видала мандат на урядування. Отже, перші у ХХ ст. здобутки української виконавчої влади пов'язані з його іменем. На новому витку національно-визвольної боротьби він очолив верховний законодавчий орган УНР – Директорію, а Трудовий конгрес підтвердив цей мандат.

М.Попович відзначив ще одну притаманну Володимирі Кириловичу як політичному діячеві якість: "Винниченко був єдиною людиною, яка нічим себе не скомпрометувала, починаючи з 1918 року аж до кінця війни і після неї. Він не пішов на капітуляцію перед комуністами. Всі пішли: і Грушевський, і Христюк, за винятком хіба що верхівки петлюрівського керівництва. З іншого боку, він не пішов у подальшому ні на яке співробітництво з німецькими нацистами. І саме за це постраждав, вийшовши з боротьби сам-один"⁴⁵.

Сказане вище пояснює якісну зміну в становищі емігранта з Мужена (неподалік від Канн) після Другої світової війни. Сталося так, що без власних зусиль він вийшов із забуття.

Після всіх пертурбацій, викликаних реалізацією у 1945 – 1946 рр. таємних ялтинських угод про видачу Сталіну підданих Російської імперії та громадян Радянського Союзу, в країнах Заходу залишилися все ж сотні тисяч українців. Політичне обличчя української еміграції істотно змінилося. До подій 1917 – 1920 рр. вона вже ставилася як до далекого минулого. Власне, ці останні об'єктивно ставали таким у світлі всього того, що трапилося з 1939 р. І на цьому тлі почала проявлятися в своєму реальному масштабі постать ще живого В.Винниченка.

Володимир Кириловичу почали писати. Зміст листів якнайкраще проаналізував він сам у червні 1948 р. в дописі до редакції газети "Українські вісті" (Новий Ульм, Німеччина). "Всі автори, – писав він, – без ніякого примусу, без ніякої користі для себе висвітлюють високу оцінку моєї громадської, політичної та літературної діяльності, називаючи мене першим головою першого уряду відродженої української Держави, незламним борцем за всебічне визволення українського народу, славним сином України, великим учителем, найбільшим, найкращим письменником сучасної України та десятками подібних назв (Я з великим зусиллям і ніяковістю переказую вислови про мене, але мушу робити це в інтересі істини). І майже всі дописувачі ставлять мені запитання в таких приблизно виразах:

"Чого ж не чути Вашого голосу в еміграції? Чому ніде не можна знайти ні одної Вашої книги? На Україні советська влада карає засланням, тюрмою і навіть смертю за тримання і читання Ваших творів, і все ж таки вся Україна, нишком передаючи з рук до рук, читає їх. А тут, за кордоном, у країнах вільного слова, немає їх ніде. В чому річ?

Коли німці захоплювали Україну, вони приваблювали на свій бік українців повідомленням, що на Україні вже сформувався український уряд під проводом Винниченка, і українські червоноармійці масово перебігали до німців, бо вони вірили в Вас...

А тут, – пишуть вони, – де живе не вигаданий німцями, а реальний Винниченко, де не німцями, а українцями формуються уряди, центри, проводи, де виробляються програми, де обмірковуються способи і форми визволення України, ніякої Вашої участі не помітно і навіть імені Вашого не згадується. А зате в величезній більшості емігрантської преси (так само, як у советській) лайки на Вас можна вичитати скільки хоч. Чим усе це пояснити?!"

"І одні з кореспондентів, – продовжував далі Володимир Кирилович, – самі пояснюють і мені, і собі це тим, що проводирі українських політичних груп бояться мене, моєї конкуренції, мого впливу на маси еміграції. Інші пояснюють, що причиною тому є розходження в поглядах між мною і тими проводирями. А ще інші, слухаючи й читаючи обвинувачення мене в комунізмі, в зраді Україні й запродавстві большевикам, з дивуванням і непорозумінням запитують:

Та як же можна таке говорити?! Адже ті самі большевики весь час називали та й тепер називають Вас "буржуазним націоналістом", "оскаженілим самостійником", "запродавцем капіталістам, слугою буржуазії". Невже ж українці в еміграції цього не знають?! А як знають, то як же пояснити таке дивне, абсурдне обвинувачення?!"⁴⁶

Цей надзвичайно прецизійний самоаналіз всебічно ілюструє всі нюанси становища, в якому опинився муженський затвірник в епоху, коли в Європі та у всьому світі починалося протистояння двох наддержав.

Змінилася історична епоха. Змінилася українська еміграція, в середовищі якої Володимир Кирилович перебував. Але не змінився сам В.Винниченко. Його письменницький хист і дар політичного аналізу, діючи в унісон, могли продукувати глибокі й точні прогнози. Він не помилявся, оцінюючи власне становище в еміграції, та не чекав у найближчому майбутньому від неї будь-яких лаврів. Як

завжди, в центрі всесвіту В.Винниченка перебував український народ, його проблеми, його біль і кров.

Нові кордони соборної України були визнані міжнародним співтовариством та становили один з елементів післявоєнного світового устрою. УРСР стала членом-засновником ООН, багатьох міжнародних організацій. Однак вона, як і раніше, корилася кривавій сталінській диктатурі, яка ставилася до найбільшої національної республіки Радянського Союзу з особливим упередженням.

В.Винниченко міг боротися із сталінщиною тільки одним способом: письменницькою діяльністю. Твори, над якими він працював в останні роки життя, були художніми, але несли у собі потужний заряд спрямованої проти марксизму-ленінізму публіцистичності. Навіть, маючи під 70 років, Володимир Кирилович не втрачав якостей бійця.

Свої зусилля В.Винниченко зосередив на переробці роману "Нова заповідь". Він працював над романом з довоєнних часів (перша редакція – 1932 р.), тепер зробив новий, короткий варіант, разом з дружиною Розалією Яківною переклав текст французькою мовою. Ця редакція побачила світ у квітні 1949 р. в паризькому видавництві. Український оригінал з'явився роком пізніше в Новому Ульмі (Німеччина), у видавництві газети "Українські вісті".

10 травня 1949 р. літературно-артистичне товариство Клуб де Фобур влаштувало прилюдне обговорення французького перекладу "Нової заповіді". В центрі уваги присутніх були не стільки ідеї книги, скільки особистість її автора. Головний доповідач назвав Володимира Кириловича "великою людиною європейського рівня"⁴⁷.

Книгу В.Винниченка помітили й інші французькі громадські організації. Зокрема Товариство сприяння розвитку мистецтва, науки і літератури нагородило автора срібною медаллю та почесним дипломом⁴⁸. З розгорнутою інформацією про цю подію виступив популярний паризький тижневик "Ле нувель літерер". Професор Ілько Борщак, який постійно жив у Парижі, писав з цього приводу: "Після Шевченка і Марка Вовчка В.Винниченко є перший український письменник, що на його твір з красивого письменства відгукнулася французька опінія"⁴⁹.

Після "Нової заповіді" В.Винниченко захопився романом, який став останнім у його письменницькій кар'єрі. Новий твір мало нагадував традиційний літературний. Це – роман ідей, роман соціальної тези, роман-памфлет. Сам Володимир Кирилович називав його політичною концепцією в образах⁵⁰.

Історія написання роману вичерпно простежується за Винниченковим щоденником. Письменник приступив до роботи 26 листопада 1949 р. За три місяці була готова перша редакція. Володимир Кирилович працював, як завжди, дуже швидко. Від березня до червня 1950 р. перша редакція відшліфовувалася автором, й у міру готовності розділів вони перекладалися французькою мовою. Остаточний передрук відредагованого українського тексту завершено 28 червня 1950 р. Отже, В.Винниченко пропрацював над романом сім місяців.

До цього твору письменник поставився, як до всіх попередніх: ретельно відпрацьовував сюжетні повороти, щоб тримати читачів у постійній напрузі, турбувався про те, щоб психологічні портрети основних героїв були життєво достовірними і розгорталися з природним динамізмом, відшліфовував діалоги та описи пейзажів тощо. Разом з тим він ставив завдання висвітлити в певній життєвій ситуації свої політичні ідеї. Йому хотілося гармонізувати у цілісному творі обидва завдання – літературне й політико-філософське. Коли почалася доробка першої редакції, письменник занотував у щоденнику (запис від 27 березня 1950 р.): "Все більший і більший сумнів: чи не жертвую я літературною, мистецькою стороною ради ідейної, пропагандивної"⁵¹. Однак переживав він даремно. З літературної точки зору роман – цілком на висоті.

Володимир Кирилович довго роздумував над назвою роману. За кілька тижнів до завершення першої редакції він зважився поставити в заголовок одіозне ім'я. Запис у щоденнику від 4 лютого 1950 р. такий: "Здається, найкраща назва може бути: "Слово за тобою, Сталіне!" Слова персонажа, взяті в лапки"⁵².

Поряд з деякими класичними оповіданнями та п'єсою "Чорна Пантера і Білий Ведмідь" роман (єдиний з усіх) передбачений для текстувального й оглядового вивчення програмою середньої загальноосвітньої школи. Тому він був опублікований у 1999 р. в серії "Бібліотека школяра" видавництвом "Наукова думка". На жаль, у цій хрестоматії через об'єктивні причини не знайшлося місця для блискучої передмови Г.Костюка, написаної до першої публікації роману. Вперше він був виданий з рукопису в Нью-Йорку у 1971 р. Комісією для вивчення й збереження спадщини В.Винниченка при Українській вільній академії наук. Передмова обсягом 80 стор. увійшла також до книги Г.Костюка "Володимир Винниченко та його доба" (Нью-Йорк, 1980). Обидві публікації в Україні є бібліографічною рідкістю, хоча доступні спеціалістам.

Не переказуючи змісту дослідження Г.Костюка (його важко назвати передмовою), хотілося б повторити у цій статті телеграфно коротку узагальнюючу характеристику останнього і, мабуть, найбільш визначного великоформатного твору В.Винниченка:

"Головна вартість роману, на нашу думку, – в його мистецькому зображенні радянської дійсності. Психологічно-правдива атмосфера загального страху. Диявольське ламання елементарної етики в стосунках між людьми, навіть найближчими, рідними. Донощиттво як органічна властивість суспільного життя. Гостро антагоністичне станове, класове розмежування та національна нерівність між народами Радянського Союзу. Страшні народні злидні при одночасній постійній пропаганді щастя й добробуту. Загальний, зовнішньо-крикливий ентузіазм любові й відданості радянській владі при глибоко захованій загальній ненависті до неї"⁵³.

Г.Костюк дивився на роман Володимира Кириловича очима репресованого. На людину з іншим життєвим досвідом, у тому числі на наших сучасників, яких сталінщина не торкнулася, роман не може справити рівновеликого емоційного впливу. Однак його об'єктивна цінність від цього не зменшується.

В липні 1950 р. В.Винниченко відсвяткував своє 70-річчя. Святкування було скромним, хоч його поздоровили багато шанувальників.

Ще кілька місяців Володимир Кирилович працював у звичному темпі. Однак з осені постійно наростала втома, а з нею – апатія. Давалася ознаки багаторічна виснажлива фізична праця. В листопаді почалися тяжкі болі у голові та горлі. Грудень і майже весь січень наступного року довелося пролежати в ліжку.

Коштів на систематичне лікування не знайшлося, але у лютому його фізичний стан дещо покращився. Та 6 березня 1951 р. о сьомій годині вечора настала смерть.

Немало істориків, від петлюрівця Зіновія Книша до комуніста Івана Хмілья, закидали В.Винниченка брудними звинуваченнями, використовуючи для цього його негативні самооцінки. Вони наївно сподівалися таким способом переконати читачів у справедливості своєї власної позиції. Однак Володимира Кириловича бруд не торкнувся. Його можна було тимчасово відсунути в тінь, а потім навіть видряпати прізвище з підручників. Однак український народ завжди прагнув свободи й незалежності. Ім'я В.Винниченка невіддільне від цих понять, і воно залишатиметься з народом. Він вже зайняв своє місце у вітчизняній історії.

¹ Нитченко Дмитро. Листи письменників // Березіль. – 1993. – № 7 – 8. – С. 54 – 55.

² Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Том. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 463 – 464.

³ Там само. – С. 465 – 466.

- ⁴ *Винниченко Володимир*. Щоденник. – Т. 1 (1911 – 1920). – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – С. 445.
- ⁵ Цитується за: Панченко Володимир. Молоді літа Володимира Винниченка // Київ. – 1997. – № 3 – 4. – С. 152.
- ⁶ Нова Україна (Прага). – 1923. – Ч. 7 – 8. – С. 286.
- ⁷ Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 94 – 95.
- ⁸ *Винниченко Володимир*. Щоденник. – Т. 2 (1921 – 1925). – Едмонтон–Нью-Йорк, 1983. – С. 508.
- ⁹ Там само. – С. 517.
- ¹⁰ Там само. – С. 22.
- ¹¹ *Лисяк-Рудницький Іван*. Історичні есе. – Том. 2. – К., 1994. – С. 98.
- ¹² Там само. – С. 106.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.
- ¹⁴ *Винниченко Володимир*. Щоденник. – Т. 2. – С. 282.
- ¹⁵ *Жулинський Микола*. Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 126.
- ¹⁶ *Винниченко Володимир*. Щоденник. – Т. 2. – С. 528.
- ¹⁷ *Міщук Р.* (упорядник). Листи В.Винниченка до А.Приходька // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 29.
- ¹⁸ *Єфремов С.* Щоденники. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 267 (запис під 17 серпня 1925 р.).
- ¹⁹ Там само. – С.285.
- ²⁰ *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 107.
- ²¹ *Єфремов С.* Вказ. праця. – С. 450.
- ²² *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 157.
- ²³ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 70.
- ²⁴ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 293.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 70.
- ²⁷ Там само. – № 6. – С. 85.
- ²⁸ Там само. – С. 87.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 6205. – Арк. 13.
- ³⁰ Там само. – Арк. 14.
- ³¹ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 84.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6443. – Арк. 41.
- ³³ *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 107.
- ³⁴ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 84 – 86.
- ³⁵ Там само. – С. 90.
- ³⁶ Там само. – С. 91.
- ³⁷ *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 107.
- ³⁸ *Костюк Г.* Записки Володимира Винниченка // Володимир Винниченко. Щоденник. – Т.1 (1911 – 1920). – С. 22 – 23.
- ³⁹ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 66.
- ⁴⁰ *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 107.
- ⁴¹ *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – С. 77.
- ⁴² *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 108.
- ⁴³ *Винниченко Володимир*. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 8.
- ⁴⁴ *Попович Мирослав*. “Я роблю так і інакше робити не можу...” // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 56.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ *Нитченко Дмитро*. Вказ. праця. – С.52 – 53.
- ⁴⁷ *Сиваченко Галина*. “Кому повім печаль мою?..” (Неопубліковані щоденники В.Винниченка) // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 150.
- ⁴⁸ *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – С. 71.
- ⁴⁹ *Борщак І.* “Нова заповідь” у Парижі // Україна (Париж). – Збірник четвертий. – 1950. – С. 289.
- ⁵⁰ *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – С. 83.
- ⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С.82.

⁵³ Там само. – С. 78.

The article analyses system of world outlook values of Volodymyr Vynnychenko, his ideological evolution from social democratiz to national communism, attempts to find common language with Bolsheviks and reasons of this attempts failure.

В.Ф.Солдатенко*

ДОКУМЕНТИ ЦК РКП(б) 1920 р. ПРО В.ВИННИЧЕНКА

В опублікованих документах і супровідному коментарі-розвідці йдеться про предметне з'ясування позиції ЦК РКП(б) щодо спроби повернення Володимира Винниченка в Україну, вступу до КП(б)У й призначення його на відповідальні державні посади в УСРР. З'ясовується співвідношення між особистісною мотивацією непростих рішень і кроків відомого політика, пошуком керівництвом ЦК КП(б)У, зокрема Х.Раковським і Д.Мануїльським, варіантів можливого використання різних талантів В.Винниченка на користь нації, України й реакцією на них В.Леніна, політбюро ЦК РКП(б). Робиться загальний висновок про нігілістичне ставлення ЦК РКП(б) до національних аспектів розвитку УСРР і відсутність необхідних важелів для проведення власного курсу в керівництва КП(б)У, що унеможливило досягнення позитивного результату та стало причиною від'їзду В.Винниченка на еміграцію.

1

Витяг

із протоколу №17 засідання політичного бюро ЦК від 1 червня 1920 р.

Присутствовали: Ленин, Троцкий, Зиновьев, Каменев, Бухарин, Крестинский, Радек, Владимирский.

С л у ш а л и:

1. Украинские вопросы:

в) о Винниченко.

П о с т а н о в и л и:

1. в) Принять предложение, т.Винниченко о вступлении в нашу партию, поручив т.Каменеву сообщить о предстоящей ему серьезной работе на Украине с тем, чтобы он предварительно направил-ся с т.Зиновьевым в Петроград, а затем вместе с ним же в ближайшем будущем на Украину.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 3. – Ед. хр. 85. – Л.1, 3.

2

Витяг

із протоколу засідання політичного бюро ЦК від 8 червня 1920 р.

Присутствовали: т.т. Ленин, Троцкий, Калинин, Томский, Крестинский, Каменев, Радек, Преображенский, Владимирский Ходоровский, Султан-Галиев, Саид-Галиев.

С л у ш а л и:

33. О Винниченко.

П о с т а н о в и л и:

33. а) Поручить т.Троцкому переговорить с т.т. Зиновьевым и Сталиным относительно возможного и скорого использования Винниченко на Украине.

б) Подтвердить решение политбюро об обязательной поездке т.Зиновьева на Украину, с поручением ускорить ее.

РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Ед. хр. 86. – Л.1, 6.

*Солдатенко Валерій Федорович – д-р іст. наук, завідувач відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

3

Витяг

із протоколу №20 засідання політичного бюро ЦК від 15 червня 1920 р.

Присутствовали: т.т.Ленин, Троцкий, Калинин, Крестинский, Зиновьев, Бухарин, Радек, Каменев.

С л у ш а л и:

8. О Винниченко.

П о с т а н о в и л и:

8. По поводу предложенных назначений Винниченко политбюро считает наименее уместным пост наркомпроста УССР, но окончательное решение откладывает до получения заключения от тт.Раковского, Зиновьева и Сталина.

РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Ед. хр. 88. – Л. 1, 2, 4.

4

Протокол №(33) 5

заседания пленума Центрального комитета РКП от 5/VIII-1920 г.

Присутствовали: Ленин, Троцкий, Серебряков, Бухарин, Артем, Томский, Радек, Рудзутак, Зиновьев, Крестинский, Калинин, Андреев, Преображенский, Рыков, Чичерин, Карахан

С л у ш а л и:

18. – Просьбу Винниченко командировать его за границу.

П о с т а н о в и л и:

18. – Передать на разрешение оргбюро.

РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Ед. хр. 33. – Л.1, 2.

5

Виписка

з протоколу №36 засідання політичного бюро ЦК від 13 серпня 1920 р.

Присутствовали: Ленин, Троцкий, Крестинский, Томский, Преображенский, Финн, Ударов, Зоф.

С л у ш а л и:

5. Просьбу т.Винниченко разрешить ему выезд за границу.

П о с т а н о в и л и:

5. Предложить Наркоминделу выпустить за границу тов.Винниченко.

РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Ед. хр. 102. – Л.1.

6

Виписка

з протоколу №41 засідання політичного бюро ЦК РКП(б) від 6.IX.1920 р.

Присутствовали: Ленин, Троцкий, Калинин, Сталин, Крестинский, Рыков.

С л у ш а л и:

25. Телеграмму тов. Раковского о т.Винниченко.

П о с т а н о в и л и:

25. Принять следующую резолюцию.

Политбюро констатирует изменчивость настроения т.Винниченко, и поэтому Политбюро, не возражая против его немедленного принятия в партию, предлагает не давать никакого поста, испытав его сначала на деловой работе.

РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Ед. хр. 107. – Л.1, 5.

7

Витяг

із протоколу №49 засідання політичного бюро ЦК від 9 жовтня 1920 р.

Присутствовали: тт.Ленин, Сталин, Каменев, Крестинский, Бухарин, Преображенский, Радек, Покровский, Лебедев-Полянский, Питкене, Курский и Цюрупа.

С л у ш а л и:

6. Заявление Винниченко.

П о с т а н о в и л и:

6. Опубликовать в «Правде».

РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Ед. хр. 113. – Л.1.

Видрукувані вище документи торкаються важливого епізоду в житті одного з найвідоміших громадсько-політичних діячів України ХХ ст. В.Винниченка. До обставин спроби його повернення на Батьківщину в 1920 р., переговорів з вищим партійно-радянським керівництвом, вступу до КП(б)У історики зверталися неодноразово¹, кожного разу додаючи нові деталі, важливі подробиці із загалом непростих, суперечливих суспільних процесів.

Кінцевий результат усієї акції виявився цілковито залежним від позиції політбюро ЦК РКП(б). І хоча принципи взаємин між директивними інстанціями партії та її регіональними осередками ніколи і ні для кого не були секретом, а сутність переговорного діалогу, ролі його суб'єктів багато де в чому на сьогодні з'ясовані, оригінали рішень політбюро ЦК РКП(б) тим не менше раніше не публікувались.

Між тим, вони проливають додаткове світло на надзвичайно істотні й цікаві факти не лише політичної біографії В.Винниченка, а й на характерні, показові аспекти функціонування Компартії України в 1920 р., на складні моменти всього тогочасного життя.

Залишивши в лютому 1919 р. головування в Директорії УНР, В.Винниченко на еміграції болісно переживав трагедію нації, що в черговий раз потрапила у кривавий вир громадянської війни. Він вважав дедалі нагальнішими кроки назустріч настроям і пориванням народних мас, що вкотре виказували значно більше симпатії більшовикам, радянській владі. Із початком революції в Угорщині український політик запропонував свої дипломатичні послуги для встановлення міждержавних контактів і створення своєрідного "радянського ланцюга", який би поєднав Радянську Росію, Радянську Україну і Радянську Угорщину, а надалі, можливо, продовжився й на захід Європи.

Результатом глибокого, часто безжально-чесного, принципового осмислення трьох революційних років в Україні став відомий тритомник "Відродження нації", написаний за другу половину 1919 р. Водночас це й критична оцінка власних дій, поведінки самого В.Винниченка, що практично постійно знаходився на самому гребені суспільного життя й далеко не завжди знаходив бездоганні рішення, здійснював достатньо виважені, виправдані кроки.

Неповторно талановитий, по-справжньому глибинний і всебічний аналіз тогочасних процесів привів автора історико-філософського трактату до переконливих висновків: політика національних урядів здебільшого не відповідала сподіванням і інтересам переважаючої маси народу України. Останній зовсім не випадково пішов за більшовиками, підтримав радянську владу. Отже досвідом доведено – історична правота, життєва правда, – за останніми. І хоча в праці не бракує різких, критичних, надзвичайно гострих зауважень і висловлювань на адресу РКП(б), РСФРР, КП(б)У, УСРР, негативних оцінок і навіть засудження їх національної політики, симпатії автора-мислителя набувають дедалі визначеніших обрисів.

Схиляння В.Винниченка до комуністичної ідеології, радянської практики не було лише результатом індивідуальної еволюції видатної особистості. Воно уособило масштабні трансформації, що відбувалися в українському політикумі в цілому. Пік популярності і реальний вплив УПСР і УСДРП на 1920 р. залишилися в минулому, а самі партії потрапили в смугу затьожної всеохоплюючої кризи. З УПСР і УСДРП виділились достатньо чисельні ліві течії боротьбистів і незалежників, створивши самостійні партії з цілком визначеними комуністичними орієнтаціями – Українську комуністичну партію (боротьбистів) і Українську комуністичну партію, що вступили у співпрацю з Компартією (більшовиків) України, делегували своїх представників до уряду УСРР, владних органів у центрі і на місцях, зміцнюючи тим самим потенціал і позиції радянського ладу в Україні. Принципового значення набула самоліквідація у березні 1920 р. УКП(б) і рішення про вступ її членів до КП(б)У – віднаходився непростий шлях консолідації найради-

кальніших елементів, що брали на себе історичну відповідальність за долю, майбутнє нації.

У колізіях, пережитих В.Винниченком 1920 р., із надзвичайною рельєфністю втілилися означені, дуже складні, не позбавлені внутрішньої суперечливості тенденції. Відтак відразу варто відмежуватися від тих, хто вбачає у поведінці В.Винниченка чи то вияви малозрозумілого, часом епатуючого дивацтва, чи то дрібного політиканства з кон'юктурною підтасовкою до запрограмованої мети надважливих моментів, що, буцімто, і виявилось в необ'єктивній оцінці співвідношення між національно-визвольною і соціальною революціями, кваліфікації ключових історичних подій, часом несподіваних, непривабливих характеристиках особистісних рис і поведінки багатьох громадсько-політичних діячів тощо.

Є вагомій підставі стверджувати, що не бажання будь-що повернутися в радянську Україну зумовили відомі акценти у "Відродженні нації", а, навпаки, науковий аналіз минулого і поточного досвіду стали відповідними ідейно-сутнісними аргументами, які істотно вплинули на прийняття наступних політичних кроків". Тут слід обов'язково зазначити, що самого В.Винниченка відзначали непересічні моральні риси. Сформулювавши ще в пору юності категоричний імператив – "чесність із собою" – великий українець з гідністю проніс його через усе своє нелегке життя і з однаковою мірою строгої, навіть вимогливої об'єктивності судив і себе, й інших. Це переконливо підтверджують його інтимні щоденникові записи, які він вів упродовж 40 років. Порівняння написаного лише для власного вжитку з розрахованим на широкий загальний завжди суголосні, відверті, щирі, позбавлені кон'юктурних нашарувань і будь-якого, особливо примітивно-корисливого, угодовського розрахунку.

Урешті не можна пройти й повз детермінанти інших особливостей духовного, психологічного складу, характеру, вдачі Володимира Винниченка. Неймовірно обдарована особистість, надзвичайно вразлива й чутлива до чужого горя, будь-якої несправедливості, наруги, завжди відкрита до істинного співпереживання, він завжди залишався плоттю від плоті народного організму. Не раз після прикрих невдач і дошкульних поразок, ганебних провалів у політиці він намагався самоізолюватися від суспільного життя, з головою зануритись лише в художню творчість, де мав справді велетенські, просто таки заздрісні здобутки. Однак не міг навіть короткого терміну насолоджуватись "чистим мистецтвом", радістю творення прекрасного, бути щасливим. Бо він завжди усвідомлював, відчував, що поряд, або деінде серед його співвітчизників стільки бідувань і всілякого лиха, чорних проявів зла, що не міг залишатись осторонь. Йому здавалось, що він не лише може, а й зобов'язаний допомогти знайти шлях до кардинальної зміни життя, що він знає, як для цього треба діяти. Навіть подумки він не допускав, що торування дороги у світле майбутнє, творення нового, прогресивного суспільного устрою, до справжнього розвою рідної нації може статися без його щонайдіяльнішої участі.

А відтак і перебування на еміграції В.Винниченко вважав вимушеною, однак неодмінно скороминущою паузою, прелюдією до нового етапу активної боротьби на користь народу, разом з народом заради торжества національної ідеї, соціального прогресу.

Ще у вересні 1919 р. В.Винниченко вийшов із УСДРП і створив у Відні Закардонну групу українських комуністів. До її складу ввійшли активні учасники Української революції: В.Левинський, Г.Паламар, М.Галаган, В.Мазуренко, Ю.Тищенко, Ю.Гасенко, П.Чикаленко, М.Шраг, М.Чечель та ін. Близькими до винниченківської були й комуністичні організації, що паралельно й дещо пізніше оформилися в Берліні, Празі, Будапешті, інших центрах Європи й США.

Велике натхнення викликав у душі В.Винниченка, його колег ленінський "Лист до робітників і селян України за приводе перемог над Денікіним" і резолю-

ція VIII конференції РКП(б) "Про радянську владу на Україні" (грудень 1919 р.). Вони розцінили їх як щире прагнення Комуністичної партії справедливо, з урахуванням давніх прагнень українського народу вирішити національне питання в Україні. Ці документи уважно вивчалися Закордонною групою українських комуністів і переважна більшість її членів під впливом В.Винниченка зорієнтувала свою діяльність на активну співпрацю із КП(б)У і створюваною в Україні в той час Українською комуністичною партією³.

Дедалі стверджуючись на думці, що на відстані, з-за кордону, ефективно впливати на перебіг подій неможливо, В.Винниченко з дозволу спільної конференції Закордонної групи УКП і Закордонної організації УПСР (25 лютого 1920 р.) офіційно звернувся до радянської влади з проханням надати можливість повернутися в Україну.

Чекаючи на розв'язання питання, український патріот намагається, як може, зашкодити оформленню всіляко підтримуваного Англією, Францією і США альянсу (союзу) Ю.Пілсудського й С.Петлюри, направляє керівникам ЦК КП(б)У Д.Мануїльському, В.Затонському, а також лідерам ЦК УКП низку листів з конкретними пропозиціями протидії можливим трагічним варіантам розвитку подій⁴.

Тим часом прохання В.Винниченка розглядалося на найвищому рівні. 4 травня 1920 р. голова РНК В.Ленін передав прямим дротом до Києва телеграму члену оргбюро ЦК КП(б)У і голові Галицького організаційного комітету КП(б)У Ф.Жону (копія Х.Раковському в Харків): "Щодо Винниченка в принципі згодні. Порозумійтеся з Раковським про деталі"⁵. Слід додати, що в примітках до зібрання ленінських творів зазначено: "В рукопису телеграми слово "деталі" закреслено рукою невідомого і написано "форму залучення Винниченка до урядової діяльності"⁶. Останнє уточнення, по-перше, гадається, не могло бути доволі зроблено будь-ким без узгодження із самим В.Леніним і, по-друге, у ньому чітко йдеться про ранг діяльності – "урядова".

24 травня Володимир і Розалія Винниченки з дипломатичними паспортами на імена Йозефа та Наталії Симонів перетнули радянський кордон і прибули до Москви.

Однак уже перші контакти з К.Радеком (член ЦК РКП(б), секретар Комінтерну), Х.Раковським (член політбюро ЦК КП(б)У, голова РНК УСРР, член ЦВК і ВУЦВК), Г.Чичеріним (нарком закордонних справ РСФРР), відповідальними працівниками наркомату закордонних справ РСФРР В.Винниченко розцінив як образливе для себе зондування його поглядів, як сумніви щодо щирості його намірів зробити внесок у революційну справу, будівництво радянської України. Тому В.Леніну було направлено паралельно відразу два листи. Першого – від С.Мазуренка – однопартійця й людини, що чимало клопоталася про приїзд відомого українського громадсько-політичного діяча до Москви. У ньому йшлося про бажання В.Винниченка вступити до партії більшовиків. Другий написав сам український комуніст. У ньому було викладено його бачення (платформу) оптимізації стосунків між радянськими республіками – Україною й Росією. Відстоюючи варіант по суті конфедеративних відносин між УСРР і РСФРР ("справжньою федерацією") і висловлюючи сумніви щодо можливості реалізувати відповідну модель через невіру в те, що він одержить необхідні для цього реальні важелі – політичні повноваження – В.Винниченко заявив про небажання їхати до Харкова й намір повернутись за кордон⁷.

Незважаючи на те, що В.Ленін не дав письмової відповіді на згадані листи, контакти В.Винниченка з провідними діячами РКП(б), – членами політбюро ЦК Л.Каменевим, Л.Троцьким, а також Г.Чичеріним були продовжені, і загальна атмосфера на них дещо пом'якшала. Зокрема, Л.Каменев запропонував підготувати у письмовому вигляді доповідну записку з викладом поглядів групи, яку представляв В.Винниченко, "на чергові завдання політики в Україні"⁸.

А Г.Чичерін 29 травня 1920 р. направив голові РНК України Г.Раковському телеграму, де повідомляв: "Днями до Вас виїздить Винниченко, який перебуває тут. Члени політбюро знаходять допустимим ввести його до Раднаркому України як наркомоса і застголарднаркома"⁹.

Гадається, варто звернути увагу на те, що Г.Чичерін посилається не на рішення політбюро, а лише на думку членів політбюро (невідомо яких – В.С.), що істотно знижувало вагомість висловленого дипломатичною мовою варіанта ("знаходять допустимим") використання В.Винниченка на урядовій роботі. Те, що рекомендації Г.Чичеріна мали більше приватний характер, підтверджується і наступним.

Отримавши в Харкові телеграму з Москви 30 травня, уже наступного дня питання про В.Винниченка було розглянуто на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Було ухвалено запропонувати ЦК РКП(б) призначити Володимира Кириловича "нашим послом закордоном, тов. Раковському переговорити з Москвою"¹⁰. Тобто Х.Раковський і його колеги по політбюро ЦК КП(б)У досить точно зрозуміли приватний характер порад Г.Чичеріна й тонко, без загрози бути звинуваченими в порушенні партійної дисципліни, зіграли "на пониження" одержаних рекомендацій.

Звісно, це було далеко не те, на що розраховував В.Винниченко, і офіційна Москва, одержавши інформацію з Харкова, змушена була "тягнути час", не надто кваплячись знайти прийнятний вихід. Зокрема, політбюро ЦК РКП(б) за участю В.Леніна двічі обговорювало питання про вступ українського діяча до більшовицької партії (1 червня – документ №1) і про можливість використання його на роботі в Україні (8 червня – документ №2).

Про самі факти розгляду згаданих питань було відомо давно¹¹. А ось зміст ухвалених рішень залишався достеменно невідомим навіть для фахівців, хоча про них добре знав В.Винниченко й у щоденнику зафіксував свою реакцію.

Нічого конкретного, крім позитивного сприйняття бажання В.Винниченка стати членом РКП(б) у зазначених вище ухвалах немає. Тому український політик не розумів, для чого потрібні своєрідні "оглядини" – поїздка до Петрограда – для "представлення" революційній столиці, що офіційно пояснювалося необхідністю його ознайомлення з роботою державного апарату. Зрозумілішими стають і доручення Л.Троцькому, Г.Зинов'єву (кандидат у члени політбюро ЦК РКП(б), голова виконкому Комінтерну, голова Петроградської ради) і Й.Сталіну (член політбюро і оргбюро ЦК РКП(б), нарком у справах національностей РСФФР) – після відмови В.Винниченка "представлятися" в революційній столиці активізувався пошук прийнятного рішення.

Тим часом В.Винниченко саме завершив написання записки, про що його просив Л.Каменєв, і 9 червня передав її (на 15 рукописних сторінках) до ЦК РКП(б). Він дедалі конкретизував програму першочергових заходів, що їх слід було реалізувати в Україні у разі взаємопогодження на його роботу в Україні:

– опублікувати від імені російського й українського радянських урядів спростування вигадок контрреволюційної української, польської, єврейської преси про обмеженість і навіть фіктивність української робітничо-селянської державності;

– видати постанови відповідних органів про діяльність в Україні Раднаркому в такій же кількості комісаріатів, що й у Росії;

– усунути таке "ненормальне" становище, коли комісаріати РСФФР зносяться з губернськими та іншими установами в Україні, оминаючи відповідні комісаріати УСРР;

– для найдоцільнішого й успішного використання економічних ресурсів України в інтересах революції залучити до активної допомоги та ініціативи місцеві сили, що може бути досягнуте найкраще встановленням певного господарського плану;

– якомога скоріше повинна приступити до роботи створена комісія по виробленню федеральної конституції;

– оскільки нинішній керівний центр України, за деякими даними, не відповідає завданням моменту, що висуваються, "то необхідно поповнити персональний склад його 3–4 партійними членами, відомими своїм щирим і твердим ставленням до принципу федерації"; до числа осіб, які мали доповнити склад політбюро ЦК КП(б)У, мав обов'язково ввійти В.Винниченко;

– керуватися принципом, за яким "революція на Україні, як і в будь-якій іншій країні, повинна опиратись на місцеві комуністичні сили", навіть добре підготовленими, надійними і перевіреними, але не місцевими, мало знайомими з місцевими умовами кадрами "неможливо створити міцну радянську владу". У зв'язку з цим "необхідно твердо і ясно встановити, що жоден партійний або радянський працівник не може бути відкликаний з України або направлений до неї без відома і згоди керівного Українського партійного центру – ЦК..."; потрібне першочергове залучення корисних, перевірених українських партійних і радянських працівників, відкликаних з України, або тих, що працювали за її межами¹².

Сформульовані положення в записці ретельно обґрунтовувалися, хоча поряд висловлювалися і застороги, чи можна їх буде реалізувати і чи одержить відповідні прерогативи для цього автор накресленого проекту.

Із запискою В.Винниченка ознайомився В.Ленін¹³, однак, як і до того, нічого не відповів. Невідомо, чи розглядався спеціально документ іншими членами ЦК РКП(б), чи виносили його на засідання керівного партійного органа, однак Л.Каменєв, Г.Зинов'єв, Л.Троцький знали його зміст і в розмовах запевняли В.Винниченка у принциповій згоді з його спрямуванням¹⁴.

Однак на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 15 червня (документ №3) була не лише відкинута пропозиція ЦК КП(б)У, а й рішення спростована по суті приватна думка – рекомендація Г.Чичеріна. Мотиви тут достатньо прозорі. Прерогативи наркома освіти були в той час дуже широкими й віддавати низку ідеологічно надважливих позицій суспільства (початкова, середня, спеціальна, вища освіта, наукові установи, видавнича й бібліотечна справа, періодична преса, література, усі галузі мистецтва з кіно включно й т. ін.) під контроль особистості, щодо світоглядних позицій і орієнтацій якої могли виникнути (хай і з часом) сумніви, ЦК РКП(б) уважав небачним, і навіть небезпечним.

Звертає на себе увагу й те, що вже втретє впродовж короткого часу в рішеннях політбюро ЦК РКП(б) щодо В.Винниченка фігурує прізвище Г.Зинов'єва, якому постійно доручається здійснити поїздку в Україну. Розрахунок був також досить прозорим: протиставити можливим націоналістичним "збоченням", "рецидивам" В.Винниченка принципово-інтернаціоналістську позицію одного із загально-визнаних ще з початку імперіалістичної війни борця за міжнародну пролетарську солідарність, керівника Комінтерну.

Однак аргументи для прийняття остаточного рішення про від'їзд до Харкова В.Винниченко віднайшов і після спілкування з деякими діячами УКП, що приїжджали до Москви і переконували свого колегу по революційній боротьбі у нарастанні українізаторських зусиль уряду УСРР. Однак візит на Батьківщину, який тривав з 25 червня до 6 липня 1920 р., виявився вкрай невдалим. Партійно-радянське керівництво України явно не бажало розв'язувати питання про співпрацю з В.Винниченком, наділення його солідними повноваженнями. Поставивши 30 червня до порядку денного питання "Про Винниченка", політбюро ЦК КП(б)У вирішило відкласти обговорення до наступного засідання¹⁵. З липня з цього питання на повідомлення Х.Раковського було ухвалено "влаштувати спільну нараду з Винниченком"¹⁶. Така нарада, а може просто зустріч з Х.Раковським, його колегами, очевидно відбулася між 3 і 6 липня 1920 р.

Судячи з усього, питання розглядалися не у вузькому прагматичному ключі, а в широкій постановці, з обговоренням принципових засад політики КП(б)У.

Відтворюючи невдовзі зміст переговорів, Володимир Кирилович відзначав: "На засіданні ЦК КП(б)У відповідальними членами цієї організації мені було дано таку відповідь, після якої в мене вже не лишилось ніякого сумніву, що мене було одіслано до ЦК КП(б)У, тільки для того щоб уникнути в Москві прямої відповіді на мої питання. Одні члени ЦК КП(б)У говорили, що у них взагалі нема ніякої тенденції, ніякого напрямку чи то до федерації, чи то "єдиної-неділимої", другі казали, що є тенденція на федерацію, але тут же зараз самі собі заперечували, й говорили, що ніяких центрів на Україні не може й не повинно бути. Із цих невизначених плутаних і суперечливих висказувань я мав підставу зробити такий висновок: або ЦК КП(б)У сам не знає напрямку тої політичної роботи, яку провадить, або ж він його знає та чомусь не хоче прямо сказати; але коли не хоче сказати, то це очевидно не є тенденція на утвердження власних українських центрів революції, себто не є тенденція на федерацію.

У Москві, коли мене відсилалось у Харків із членів ЦК РКП мені було сказано, що ЦК КП(б)У є тільки "еманація" (випромінювання, відблеск чи що) ЦК РКП. Отже значить відповідь ЦК КП(б)У була тільки еманациєю-відблиском відповіді ЦК РКП"¹⁷.

Повернувшись до Москви дуже розчарованим, у вкрай пригніченому стані, накопичивши чималий критичний арсенал, В.Винниченко проте не втрачає віри в соціалістичну революцію, радянський лад, у Комуністичну партію. Зазнавши невдачі у переговорах з більшовицьким керівництвом, В.Винниченко схиляється до можливості зближення з укіпистами. Однак пріоритет у торуванні шляхів до побудови нового суспільства він беззаперечно залишає за РКП(б). У "Листі до українських робітників і селян", переданому лідерам УКП А.Річицькому і Ю.Мазуренку поряд із звинуваченнями РКП(б) і КП(б)У у великодержавництві, є дуже прикметні слова:

"Треба твердо пам'ятати кожному укр. комуністові, а також кожному члену УКП, що ніякої ворожості не повинно бути до КП(б)У. Це є рідна партія, це є наш дужчий брат, який силою ріжних об'єктивних і суб'єктивних причин робить помилки. Ми не можемо і не хочемо брати участі в тих помилках. Визнаючи величезну роль, яку зграла в комуністичній революції Російська комуністична партія, визнаючи всю її силу, значіння, ідейне керівництво, ми одначе не повинні заплющувати очей на помилки, ким би вони не робилися, чи самою РКП чи її уповноваженими; твердо, чесно і непохитно, в інтересах революції ми повинні ці помилки викривати і перед самою РКП і перед КП(б)У, і перед європейським пролетаріатом, і перед українськими працюючими масами, так само ми повинні всіма силами виправлять ці помилки, але виправляти не ворожостю, не саботажом, не ухилянням від праці, а навпаки, якомога активнішою організацією революційних українських сил, втягуванням їх в процес будування соціалістичної робітничо-селянської держави. Через це всякий укр. комуніст і всякий українець, прихильний справі революції, повинні якнайактивніше підтримувати совітську владу, повинні входити в усі її установи й інституції, повинні широко й енергійно помагати організації Червоної армії, допомагати продовольчій кампанії, відновленню промисловості, словом чесно, совісно брати органічну участь в обороні, в охороні, в зміцненню й будуванню УСРР"¹⁸.

Залишаючись послідовним виразником радикальних орієнтацій, Володимир Кирилович закликав і своїх співвітчизників керуватися вірою в переустрій суспільства революційним шляхом. Він наполегливо роз'яснював, що реальну можливість не лише до соціальної справедливості, а й для справжнього національного визволення й відродження відкриває тільки "комуністична революція". "І вже хоча би тільки з національних мотивів кожний українець, що не експлуатує чужої праці, повинен якнайгарячіше бажати перемоги революції, захоплення

нею всього світу й перебудови всього ладу на комуністичний. Мало того, кожному такому українцеві треба бути найбільш вірним прихильником совітської влади і найпослідовнішим комуністом, бо чим чистіше фактичніше буде переводитися влада рад (совітів), чим точніше буде виконуватися комуністична програма, тим швидчим темпом піде й національне відродження, тим необхідніше буде втягнуто маси в робітниче-селянське державне будівництво, а тим самим неминучише буде надано всій будівничій роботі ті національні форми, які найблищі, найприродніші масам. Найбільша помилка КП(б)У є та, що ця партія не виконує постанов і програми РКП, себто своєї ж власної програми, що члени її не відчувають і не розуміють, що вони не послідовні, не цільні в своїх заявах і ділах, – "нечесні з собою". І завдання кожного укр. комуніста – кликати і їх, і маси до неухильного, точного, чесного виконання комуністичної програми"¹⁹.

Уважаючи свою місію в радянській країні вичерпаною, В.Винниченко звертається з проханнями до К.Радека й Г.Чичеріна відрядити його від III Інтернаціоналу до Америки, де б він міг вести корисну для революційної справи роботу. Однак політбюро ЦК РКП(б) вагається, не може визначитись (документ №4 від 5 серпня 1920 р.) і В.Винниченко починає клопотатися про від'їзд на еміграцію. Із рішенням політбюро не забарилося. Уже 13 серпня позитивна відповідь була одержана (документ №5). Правда, шокуючим, брутальним були формулювання: "запропонувати наркомату закордонних справ випустити (підкреслення моє – В.С.) за кордон В.Винниченка".

Однак, мабуть було не до образ (та й навряд чи хто на те б зважав). Тож не змігши з ряду причин, зокрема через нове ускладнення стосунків із Польщею, залишити межі РСФРР, В.Винниченко 17 серпня 1920 р. знову попрямував до Харкова. Стверджувати, що цього разу український політик мав скільки-небудь чіткий план дій, неможливо. Швидше, він покладався на долю, на удачу, на випадок. Здавалось, він рівною мірою готовий за сприятливих обставин залишитись для роботи в Україні чи то політичної, чи літературної – невідомо; і, водночас, прагне виїхати (тепер уже через Україну) за кордон. У Харкові, він не збирався затримуватись, планував на запрошення голови Дніпросоюзу перебраться до Києва, де обіцяли створити необхідний мінімум умов для прожиття. Однак, на рядову політичну роботу він би нізащо не згодився. Розумів, що існували нездоланні проблеми щодо можливості діяльності і на літературному терені.

Схоже, що й ЦК КП(б)У ладен був згодитись на побажання В.Винниченка. 19 серпня політбюро ухвалило дозволити від'їзд письменника до Києва, "доручивши губкому матеріально його забезпечити"²⁰. Тим часом з'ясувалося: оперативно реалізувати намір неможливо через те, що повстанці розібрали залізничні колії. Письменник же, сумніваючись у можливості вести літературну працю, почав шукати шляхів залишення України, укотре звернувся по допомогу до Х.Раковського і Д.Мануїльського (член ЦК КП(б)У, нарком землеробства УСРР). Контакти несподівано переросли у переговори, які стали продовженням попереднього туру, що мав місце наприкінці червня – на початку липня 1920 р.

Намагаючись пояснити поведінку В.Винниченка під час його спілкування з партійно-радянським керівництвом, більшість істориків зосереджуються на тому, що він вів затяжний "торг" за "посади", за "портфелі". Із "видимого" боку це так і виглядає. Однак, здається, для наближення до істини слід заглибитись у проблему, не обмежуючись відповідями на питання, чи став Володимир Кирилович формально членом КП(б)У і чому радянська сторона відмовила йому у вимозі кооптування до політбюро ЦК КП(б)У, що й стало вирішальною причиною розриву відносин.

Питання про те, чи вступав український громадсько-політичний діяч до лав КП(б)У, для нього самого не мало великої, тим більше надзвичайної ваги. Він якийсь час демонстративно не хотів ставати членом РКП(б), а волів вступати са-

ме в КП(б)У, прагнучи підкреслити тим національний характер комуністичної організації в Україні. Водночас, назвавши свою групу за кордоном "українською комуністичною", В.Винниченко готовий був до її об'єднання з укапістами. Тобто, у будь-якому разі він сам себе ідентифікував комуністом і до інших організацій такого ж спрямування, такого ж найменування, за великим рахунком, ставився як до дружніх, союзних, з якими можливою і, навіть, бажаною була співпраця, об'єднання. Варто зауважити, що вступ до КП(б)У за тих обставин був рівнозначний повному підкоренню волі ЦК РКП(б), так що можливі національні "демонстрації" Володимира Кириловича мали б надто умовне, відносне значення. І сам він зрештою це добре усвідомлював²¹. Отже, в душі, за життєвою позицією він вважав себе комуністом, готовим до співпраці з комуністичними ж організаціями заради досягнення революційної мети, заради реалізації української ідеї.

Тому під час наступних контактів із керівництвом УСРР і КП(б)У він згоджується вступити до більшовицької партії й увійти до уряду. Тим більше, що в ході нового туру переговорів Володимиру Кириловичу пообіцяли значно збільшити прерогативи. 31 серпня він записав: "Мануїльський, трохи не присягаючись, запевняє мене, що я матиму змогу і проводити українізацію, і розвивати українську культуру, і дбати про відбудовування українського господарства, і втручатись в усе радянське будівництво, слідкуючи, щоб не було кривди національно-державним українським інтересам. Словом, запевняє, що я не тільки не зраджу національне визволення, а матиму всю спромогу якнайбільше допомагати йому. Чи вірити? Завтра я маю балакати з Раковським. Перевірю: коли запропонують самі, або згодяться на мою пропозицію установити військовий комісаріат з певними конкретними функціями, коли запропонують усе те, що конкретно пропонувалось два місяці тому в Москві, значить, тепер, дійсно, мають на меті дати мені змогу робити, а не фігурувати. Коли ж знов почнеться пропонування портфелів без реальних функцій, значить все лишається по-старому і робити я не зможу"²².

Можна, утім, думати, що така перспектива не стільки задовольнила відомого політика, скільки насторожила, почасти навіть налякала. Він, скоріше за все, був просто не готовий, морально не готовий повернутися в Україну. У нього просто вичерпався запас політичної волі. Адже, задовго до повернення на Батьківщину, він інтуїтивно охрестив свою спробу "новим шляхом на Голгофу". Потім він ще не раз вживав цей термін, хворобливо реагуючи не лише на серйозні моменти, а іноді й на дріб'язкові, випадкові, став занадто нервовим, підозріливим.

Цікаво, якщо раніше В.Винниченко дуже часто виміряв свої вчинки відповідністю вимозі "чесність із собою", то в 1920 р. з'являється нехарактерна для попередніх життєвих етапів теза "нечесність з собою", тривалі "копання" у своїй совісті із приводу можливої зради раз і назавжди обраному імперативу.

Розуміючи всю умовність оцінки настроїв за механічним підрахунком кількості слів, присвячених тому чи іншому об'єкту, не можна не зауважити, що про бажання виїхати за радянський кордон В.Винниченко згадує не рідше, ніж про переїзд в Україну. Тому ще до остаточного вирішення питання він шукає аргументи, щоб відмовитися від можливих пропозицій, і готовий знайти їх де завгодно, навіть у найсвятішому – рідній нації, її дійсній чи удаваній неготовності до історичної творчості. Він явно нервує і майже у розпачі занотує: "І мимоволі лукава, потайна надія ворухиться в мені, що РКП в особі Раковського ще раз одсуне мене, ще раз одштовхне простягнуену до них моїм сумлінням революціонера і комуніста руку, і цим увільнить в мені від нової Голгофи українця. "А ще, можливо, хай мине мене чаша сія"²³.

В.Винниченко бачить вихід у негайному від'їзді за кордон, однак переговорний процес із Д.Мануїльським і Х.Раковським зайшов досить далеко.

Не виключено, що в процесі спілкування на керівників УСРР великий вплив справили самобутній талант, широка ерудиція й внутрішня культура, феєричний інтелект, глибина й образність мислення В.Винниченка, а також його переконаність у правоті своєї позиції, щира й беззавітна віра у необхідність і можливість вдосконалення світоустрою. Його думки були надзвичайно привабливими, а сам він суто по-людськи просто не міг не викликати симпатії й поваги.

Можливо, відзначені риси краще за інших могли гідно оцінити саме люди з ґрунтовною європейською університетською освітою, яку мали і Д.Мануїльський, і Х.Раковський. До того ж, краще за інших вони могли зрозуміти природну, хоч і непросту еволюцію на комуністичні позиції свого партнера по переговорах. Адже обидва прийшли в більшовицьку партію порівняно недавно – 1917 р. (Д.Мануїльський у складі групи міжрайонців був прийнятий до РСДРП(б) на VI з'їзді партії, а Х.Раковський після звільнення з румунської в'язниці й приїзду до Петрограда), а до цього довгі роки, як і В.Винниченко, брали участь у міжнародному соціал-демократичному русі, пройшли школу справжньої демократії, добре засвоїли її принципи.

Відтак імовірність того, що Д.Мануїльський і Х.Раковський виявляли в той момент більшу зацікавленість і активність, ніж В.Винниченко, цілком реальна.

Досягши величезного політичного успіху в попередньому, 1919 р., залученням у більшовицьку партію значної частини боротьбистів, за що В.Ленін, зокрема, висловлював величезну вдячність персонально Х.Раковському, лідери КП(б)У розраховували (вони це й інтуїтивно відчували й свідомо до того прагнули), що прихід В.Винниченка в комуністичні лави призведе до примноження позицій радянської влади не лише за рахунок особистих рис і неабияких потенцій непересічної, надзвичайно обдарованої особистості (більшовики не могли похвалитись надлишком у своєму колі подібних індивідуумів), а означатиме незрівнянно більше – початок повернення на свій бік патріотично налаштованих течій, угруповань із національно-демократичного й емігрантського таборів. Тож, зрозуміло, варто було не упускати сприятливого шансу, максимально ефективно скористатися з нього.

Зрештою, у ділових і моральних рисах В.Винниченка Х.Раковський і Д.Мануїльський переконалися восени 1918 р. Більшовицькі діячі саме очолювали делегацію РСФРР на переговорах з Українською Державою, що проходили в Києві. До них і звернулися ті представники Українського національного союзу (його в той час очолював В.Винниченко), які готували антигетьманське повстання. На квартирі члена УСДРП, товариша (заступника) міністра фінансів гетьманського уряду В.Мазуренка В.Винниченко кілька разів зустрічався з посланцями Москви. Він згадував пізніше про це так: "Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху ввійшли в переговори з представниками російської совітської мирової делегації Х.Раковським і Д.Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувалися визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. Зі свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні. Д.Мануїльський, із яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його й зламати з підписом, коли того бажання немає, – я їхати кудись підписувати відмовився так само, як і від пропонуванних грошей. Але договір лишився договором"²⁴.

До речі, останнє якщо не пояснює причину, то, принаймні, дозволяє висловити припущення щодо неї: чому В.Винниченко у березні 1920 р. направляв листи з Відня поряд із В.Затонським саме Д.Мануїльському, який ще не займав найвищих партійно-радянських посад в УСРР, а також поряд із Х.Раковським звернувся до того ж таки Д.Мануїльського з проханням взяти участь у вирішенні його долі в серпні–вересні.

1 вересня 1920 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено постанову з двох пунктів: а) у зв'язку з новою заявою Винниченка про бажання ввійти до партії й уряду, доручити тов. Раковському вести з ним переговори й домогтися письмових декларацій, які пов'язують його з партією; б) питання про характер роботи залишити відкритим²⁵.

Такий поворот подій, здавалось, влаштував Володимира Кириловича. Він вирішив у новому документі повторити свої вимоги, які висував раніше, і в разі прийняття декларацій вважати їх гарантом того, що його принципова українська позиція враховуватиметься в партійно-радянському курсі. Справа з підготовкою заяви-декларації посувалася доволі швидко, адже все, до найменших дрібниць, було обдумане, у буквальному розумінні слова виношено, вистраждано.

Очевидно, інформація про підготовку українським політиком розгорнутого документа про вступ до КП(б)У послужила підставою для нового розгляду політбюро ЦК КП(б)У питання про В.Винниченка на засіданні 5 вересня. В одному з варіантів чернетки протоколу запис постанови такий: "Після прийняття Винниченка до партії, призначити його застголраднаркомом, наркомзовнсправ і включити в ЦК"²⁶. В іншому варіанті та в чистовику останнє формулювання набуло такого вигляду: "Якщо декларація виявиться прийнятною, в партію прийняти, запропонувати ЦК РКП включити його в ЦК КПУ і призначити застголраднаркомом і наркомзовнсправами"²⁷. Того ж дня Х.Раковський телеграмою сповістив про це рішення ЦК РКП(б), В.Леніна.

Зрозуміло, виявлена керівництвом України ініціатива, суперечила попереднім рішенням офіційної Москви, а, відтак, отримання згоди на запропонований варіант залишалось проблематичним.

6 вересня телеграма Х.Раковського обговорювалася на засіданні політбюро ЦК РКП(б). Ухвалена резолюція обмежувалася згодою на прийняття В.Винниченка до партії (мабуть свідомо не вказувалося, що претендент незмінно підкреслював бажання вступити саме до КП(б)У). Водночас політбюро ЦК РКП(б) висловилося проти призначення В.Винниченка на відповідальні посади до випробування його на "діловій роботі". Що означало останнє, сказати непросте. Зміст документа був відомий історикам з копії, надісланої в ЦК КП(б)У²⁸, а нині є можливість ознайомитись із його оригіналом (документ № 6).

Вище керівництво КП(б)У потрапило в об'єктивно нелегку ситуацію. Обидяне вже В.Винниченку під час переговорів руйнувалося майже вщент, зовсім дезавувалося рішенням директивного партійного органу. І саме того ж дня, 6 вересня 1920 р. В.Винниченко завершив і передав до ЦК КП(б)У свою розгорнуту заяву. Рукописного варіанту (оригіналу) не виявлено. Однак зберігся машинописний переклад заяви російською мовою, вірність якого підтверджена підписом відповідального працівника апарату ЦК КП(б)У і завірена печаткою, а також підписана самим В.Винниченком²⁹.

Володимир Винниченко передусім роз'яснював мотиви свого приїзду в Україну. Основною причиною він висував прагнення Закордонної групи українських комуністів зашкодити агресії Польщі проти радянських республік – України й Росії, зробити посильний внесок у справу соціального й національного визволення, розпочатою соціалістичною революцією.

Автор заяви застерігав, що він намагався уникнути необдуманого, невизначеного кроку, протягом трьох місяців ретельно вивчав ситуацію в Україні й дійшов таких висновків:

"1) Дійсного, завершеного соціалістичного будівництва на Україні ще немає. Але тільки убогі розумом, знаннями і досвідом люди, або безсовісні демагоги, вороги трудящих, можуть звинувачувати за це комуністичну партію чи радянську владу³⁰. Основні причини повільного розвитку соціалістичного будівництва полягали в наслідках імперіалістичної і громадянської воєн, які, на думку В.Винниченка, будуть невдовзі подолані. І "не лише послідовний марксист, а кожен, хто не живе з чужої праці, повинен визнати, що лише Комуністична партія гарантує трудящим повне рішуче звільнення від класового гніту, тільки вона безпощадно, без компромісів знищує в самому корені, у самих основах і зародках будь-якої можливості класового панування паразитичних класів і кладе фундамент нового ладу, із яким жодні буржуазні цивілізації з їх "спокійними" організаціями не можуть зрівнятись по силі і розміру майбутнього розвитку продуктивних сил людства, по можливості розквіту його духовних сил, по грандіозності і розмаху комуністичної, колективістичної цивілізації, тобто по величезним можливостям усього того, що простою мовою називається вічним і ще не нездійсненим поняттям щастя людей"³¹.

2) Такі ж чинники, які заважали соціальному переустрою суспільства, за В.Винниченком, загальмували й державне будівництво. Водночас він висловлював тверде переконання в тому, що "з боку правлячих центрів революції немає не тільки жодних тенденцій до знищення української робітничо-селянської державності, а, навпаки, є ясна тенденція до створення і розвитку її (як би це не було неприємно русифікаторським реакційним елементам, які все ще мріють про "Єдину Неподільну") у сенсі внутрішньої самостійності і зовнішньої тісної федерації, перш за все [з] РСФРР, а потім із тими робітничо-селянськими республіками, які в ході революції будуть вступати до соціалістичного світового федеративного союзу"³².

Вади в державному будівництві Володимир Кирилович також не ладен був пов'язувати з політикою центральних органів партії, а пояснював інерцією, успадкованою від української демократії, що не змогла своєчасно зрозуміти органічного зв'язку між соціальними і національними чинниками розв'язання українського питання. Не виключаючи труднощів у цій сфері й у наступному, В.Винниченко висловлював упевненість, що з переходом до мирного будівництва "Робітничо-селянська українська державність набуде точних, ясних форм, які, не порушуючи тісного зв'язку з робітничо-селянською Росією, дадуть можливість найраціональніше використати і розвинути всі революційні творчі сили трудящого українського народу"³³. Торжество позначеної тенденції неодмінно мало повернути на бік політики Комуністичної партії всі живі сили суспільства.

3) "Щодо політики КП(б)У в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії повинні визнати, що ні за одної влади на Україні, не виключаючи й урядів Української Народної Республіки, для українських трудящих класів не розкривались такі широкі можливості, як останнім часом за радянської влади на Україні"³⁴.

4) Автор заяви визнавав закономірним ідейне й організаційне керівництво з боку РКП(б) "всіма комуністичними молодими організаціями", відзначаючи, що "чим швидше українські національні елементи візьмуть активну участь в організації й роботі керівної партії, чим помітніше виявлять себе цінними, надійними і відданими справі визволення трудящих членами її, тим швидше і точніше визначаться і взаємовідносини між РКП і КП(б)У, з тим більшою самостійністю буде вона проводити революційну будівничу роботу на Україні"³⁵.

Після таких висновків В.Винниченко знайшов за можливе завершити документ наступними словами: "Повністю поділяючи таку програму, тактику і політику КП(б)У, я заявляю ЦК КП(б)У про своє бажання вступити в КПУ. Разом із тим упевнений, що й усі члени моєї організації "Зак. група укр. комуністів" (як центр її у Відні, так і всі її секції в Берліні, Празі, Будапешті, Римі, Яблонівім та інших містах Європи), ідейні позиції якої не розходяться з моїми висновками, отримавши мою доповідь, негайно вступають до лав КП(б)У. З комуністичним привітом В.Винниченко"³⁶.

Мабуть, таких мотивованих заяв від бажаючих пов'язати свою долю з більшовицькою партією, можна виявити за всю її історію зовсім небагато. Важко вивити, які моменти документа могли не влаштувати партійно-радянське керівництво УСРР, настільки застосовані формулювання є втіленням лояльності. Хіба що кваліфікація незначних масштабів досягнень була в більшості об'єктивною. Однак і вона була "вбрана" у такі шати, за якими прямої вини більшовицької партії, радянської влади розгледіти було просто неможливо.

Однак, мабуть у даному разі В.Винниченко був не зовсім чесним із партнерами по переговорному процесу, та й і з самим собою. Він внутрішньо не був переконаний у написаному, знову й знову "копирсався" в морально-психологічному аспекті свого вчинку. 8 вересня він зазначав: "Я вчора запитав себе і Коху (дружину – В.С.): чи чистий я перед собою і перед своїм народом, ідучи на працю в сучасний уряд? І відповідь наша була: чистий. Не ради слави чи розкошів я йду на це, а ради великої справи визволення з-під усякого гніту. І ця мета повинна все стояти передо мною, ради неї я можу прийняти всі труднощі, всі темні й тяжкі сторони цієї роботи"³⁷.

Отже, самозаспокоєння не наступало. Тим більше, що почали надходити відомості про перші реакції на заяву до ЦК. Згідно з щоденниковими записами Володимира Кириловича, про рішення політбюро ЦК КП(б)У йому стало відомо 8 вересня³⁸. Можливо, то були інформації попереднього характеру, ще до офіційного рішення. Можливо, якимось чином він щось дізнався про реакцію на кроки українського проводу з боку ЦК РКП(б), хоча жодних прямих слідів щодо цього не виявлено.

Вірогідніше за все В.Винниченко оцінював постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 7 вересня 1920 р. Хоча формально це був документ непартійного органу, він не міг бути ухваленим без згоди політбюро ЦК КП(б)У. Та й голова уряду – Х.Раківський – реально посідав найвищу сходинку не лише в державній, а й у партійній ієрархії.

У матеріалах листування загального відділу ЦК збереглася копія згаданої постанови: "Товариш Володимир Кирилович Винниченко призначається і затверджується заступ[ником] гол[ови] Ради нар[одних] комісарів і нар[одним] комісаром закор[донних] справ Укр[аїнської] Соц[іалістичної] Рад[янської] Респ[убліки]". Документ підписали – за голову ВУЦВК Д.Мануїльський, голова РНК – Раківський, секретар ВУЦВК – М.Кабаненко"³⁹.

Дивним залишається, як у даному разі могли по суті проігнорувати позицію ЦК РКП(б). Можна висловити лише припущення, що політичний, ідеологічний, моральний виграш від залучення В.Винниченка до найвідповідальнішої державної роботи керівники УСРР вважали настільки вагомим, що ладні були піти на порушення партійної дисципліни і вже потім якось уладнати справу з ЦК РКП(б). Залишалось відреагувати на заяву В.Винниченка і в партійному сенсі. Це також оперативно було зроблено.

У протоколах засідань політбюро ЦК КП(б)У за 8 вересня 1920 р. інформації про проведення засідання немає. Однак за 9 вересня оформлено два протоколи (№46 і №47) відразу про два засідання (рідкісний випадок).

У першому разі прийняте рішення сформульоване таким чином:

1) В основі декларацію прийняти. Доручити тов. Раковському вказати Винниченку на необхідність докладно роз'яснити в декларації моменти про куркульство і національну державу.

2) Вважати його (тобто В.Винниченка – В.С.) остаточно прийнятим у партію. Запрошують як всіх членів партії ЦК на засідання політбюро"⁴⁰.

У чернетці протоколу пункти мали інший порядок, а зміст був ідентичним"⁴¹. Що ж стосується додаткових вимог до заяви В.Винниченка, то вони, слід прямо сказати, не зовсім зрозумілі.

Щодо куркульства, то в його заяві йшлося (як, утім, і в офіційних документах РКП(б)), про "злісний соціально-ворожий спротив куркулів та їх ідеологів, які є в даний час останньою опорою і надією роздавленої крупної буржуазії і світового імперіалізму"⁴². А щодо національної держави, то тут, звичайно, членів політбюро відлякувало відверте декларування рівноправності УСРР і РСФФР.

Слід сказати, що прізвище В.Винниченка у згаданому протоколі (№46) присутнє не тільки в спеціальному, шостому пункті, а ще й у вісімнадцятому, присвяченому Д.Мануїльському. Останній був призначений керівником делегації УСРР на мирних переговорах із Польщею в Мінську. І саме з цього приводу політбюро ухвалює рішення: "Поїздки т. Мануїльського на мирні переговори просити ЦК РКП відмінити і делегувати замість нього т. Винниченка, а в разі відмови просити в ЦК РКП дати члена колегії Наркомзема"⁴³.

Як видно, політбюро ЦК КП(б)У вже розраховувало на В.Винниченка як на високого урядовця. Разом з тим, очевидно, вища більшовицька інстанція в Україні не була впевнена в тому, що з її пропозиціями погодиться офіційна Москва і дипломатично "втягувала" ЦК РКП(б) у розгляд конкретного, далеко не найважливішого питання, щоб своєрідним "лакмусовим папірцем" ще раз прозондувати позицію директивного органа (а раптом вона пом'якшала?) Не виключено, що у разі негативної реакції з боку центру резервувалася можливість для відпрацювання варіанта "зворотного ходу", де конкретна ланка була б лише початком усього ланцюжка.

В.Винниченко не вдовольнявся ухваленими рішеннями. Він і надалі наполягав на нереалізованій вимозі, яка врешті була для нього найголовнішою, розглядалась як єдиний гарант набуття реальної влади – введення його до складу політбюро ЦК КП(б)У. І вищий партійний орган більшовиків України змушений був 9 вересня ще раз розглядати заяву В.Винниченка. Було ухвалено: "Вважати неможливим формальне включення тов. Винниченка в політбюро до чергового пленуму ЦК, вважаючи в той же час, що запрошення і право бути присутнім на всіх засіданнях політ, і орг. бюро дає повну можливість брати активну участь у керівництві парт, і рад. роботою"⁴⁴.

На тому ж засіданні було розглянуто і питання – "Офіційна публікація повідомлення про Винниченка". З цього приводу було взято до відома інформацію А.Яковлева (Епштейна) про те, що питання буде попередньо вирішене ЦК РКП(б)⁴⁵.

А політбюро ЦК РКП(б), розглядаючи питання про В.Винниченка того ж дня (документ №7), твердо стояло на своєму. Із комплексу питань було вицленене одне – про заяву В.Винниченка з бажанням вступити до КП(б)У. Документ був не просто прийнятим, а й з багатьох позицій корисним, вирашним. Тому його й було вирішено надрукувати в "Правде".

Цілком виразна, промовиста мовчанка з приводу інших рішень партійно-радянського керівництва УСРР не залишала сумнівів – позиція ЦК РКП(б) жодних змін не зазнала.

Однак рішення про призначення В.Винниченка заступником голови раднаркомом УСРР і наркомом закордонних справ через Українське телеграфне агентство

встигли уже потрапити до газет⁴⁶. Блискавично розлетілись чутки про зміну курсу уряду, про зміцнення українізаторських, самостійницьких тенденцій. Заговорили навіть про можливу заміну Х.Раковського на посаді голови РНК на В.Винниченка. Останній же почав усерйоз думати над першочерговими завданнями, зокрема над розв'язанням кадрової проблеми.

Такий розвиток подій, мабуть, виявився до певної міри несподіваним для ЦК РКП(б). У Москві, очевидно, сподівалися, що свою самостійність лідери України здатні виявляти (чи то демонструвати) лише до певної межі, яку в даному випадку оцінили подоланою. А відтак, за дорученням В.Леніна, до російського телеграфного агентства (РОСТА) було направлено запит, на підставі яких документів надруковано повідомлення з Харкова про урядові призначення В.Винниченка⁴⁷. Уже 11 вересня В.Ленін ознайомився з пояснювальною запискою заступника відповідального секретаря РОСТА щодо публікації "неперевіреного повідомлення Українського телеграфного агентства з Харкова" про призначення В.Винниченка заступником голови Раднаркому України й запропонував секретарю ЦК РКП(б) М.Крестинському оголосити від імені ЦК сувору догану Українському агентству за публікацію неперевіреної інформації, з попередженням про більш суворе стягнення, якщо подібне повториться⁴⁸. Характерна й примітка укладачів збірника, що оголошення було опубліковане, а "призначення не відбулося".

Як би з тієї ситуації виплутувалися керівні діячі УСРР – сказати важко. Однак, на той час питання уже втратило свою гостроту. Ще 9 вересня В.Винниченко "приватно (невідомо від кого – В.С.) довідався, що вчора ((?) можливо, то був свідомий витік інформації – В.С.), політбюро ЦК КП(б)У розглядало мою "Декларацію" про вступ у КП(б)У, одхилило її, не згодившись на деяких принципіальних пунктах (підкреслено мною – В.С.). Раковському доручено говорити зо мною з цього приводу і домагатись од мене поправок"⁴⁹.

У світлі всього викладеного реакцію В.Винниченка в цілому (хоча й не у всьому) можна зрозуміти як очікувану: "Я не смію радіти, – записав він того ж таки дня, – в мені тріпоче радість, що, може, я вискочу ще з цієї справи, увільнюсь од "влади", од цих "наркомів", од тої чаші, яку героїчно взявся випити. Не смію радіти, що "вони" дійсно на принципових пунктах не згодились. Тоді ж виявляється їхня справжня фізіономія, тоді виявляється вже остаточно, що іменно центр провадить певну політику і тоді ж я з найчистішим сумлінням можу остаточно розірвати з ними. Ані на ніготь я не уступлюся, голубчики ви мої, з моїх принципових позицій! Ви мусите уступитися!

"Вони" самі поставили мені вимогу написати цю "Декларацію". Спасибі їм, я написав. Але вони зміркували, що не вони поставили на своєму, а я, що, прийнявши цю мою декларацію, вони приймають якраз те, що за першого мого приїзду відхилили, через що вийшла вся незгода. Значить, тепер усе ж таки вони приймають мої позиції, не зважаючи на те, що немов би перемогли, і я, скорившись, прийшов до них? Розуміється, вони це розчухали і їхня амбіція та дійсні позиції не дозволяють на це згодитись. І через те, мабуть, "Декларацію" одхилено.

Коли б же то так! Якби ж, нарешті, вже все чисто вияснилось і іменно на цьому принциповому ґрунті стався розрив. Тоді б не було вже ніяких сумнівів ні в мене, ні в кого"⁵⁰.

Судячи з усього, В.Винниченко напружено шукав самовиправдання. Осільки кооптацію до політбюро почав уже іменувати "дурницею", "формальністю", за яку, начебто, більшовики вхопились, щоб розірвати з ним – В.Винниченко – стосунки.

Не можна не звернути уваги на певний алогізм міркувань і дій українського політика. Ще зовсім недавно він рішуче таврував централістичні порядки, за якими без згоди Москви в Україні не вирішувалися ніякі питання. А сьогодні він

хотів, щоб на порушення елементарних (хай навіть показних) демократичних заasad, статутних норм, без обрання на з'їзді, чи на конференції до складу ЦК, без проведення пленуму ЦК він був "призначений" членом політбюро. А чи не провокував він радянську сторону саме на завчасно прийнятний (значить прорахований) для нього негативний результат?

Звинувачення у бажанні партійно-радянського керівництва використати гучне ім'я В.Винниченка для прикриття антиреволюційної, антиукраїнської лінії, гадається, є значними гіпертрофуваннями. Адже зовсім не КП(б)У, її керівництво шукали В.Винниченка за кордоном, запрошували його на роботу до урядових установ (хто знає взагалі, чого більше можна було радянському проводу чекати від такої співпраці – позитивів чи негативів?). Ясно, що в ситуації, яка склалася, більшовицькі політики прагнули вибороти якомога більше користі для себе. Можна й зрозуміти те, що "випробування" "заїжджим політиком" колективних та індивідуальних якостей партійно-радянських "верхів", виявлення їх "дійсної фізіології" без зустрічної готовності взяти на себе чіткі зобов'язання, лише налаштували останніх проти В.Винниченка. А часом зухвала його поведінка викликала подив і роздратування.

Можна гадати, що небажання В.Винниченка знайти компроміс, його блискавична реакція на рішення політбюро ЦК КП(б)У (як було відзначено вище, можливо й недостовірне, спотворене, а, можливо, і з конфіденційною інформацією про позицію Москви, якої, буцімто, не в силах було подолати за всього бажання) були з полегшенням зустрінуті партійно-радянським керівництвом України. Вони увільняли його (керівництво) від відповідальності, автоматично знімали питання про погодження непростой ситуації з В.Леніним, офіційною Москвою.

Врешті доводиться говорити й про те, що в даному разі почуття міри явно зраджувало відомому українському діячеві. І ще: у політиці не можна обійтись без компромісів, ультиматуми ж – не найкращий шлях до порозуміння, особливо якщо "тили" ненадійні. Тоді це взагалі дуже скидається на авантюризм. Чи давав собі повний звіт у тому В.Винниченко – сказати важко. В усякому разі, здається, у його уявленні картина поставала зовсім інша. Тому-то, картаючи більшовицьке керівництво, він говорив: "Питання про вступ у політбюро явилось останнім проблемним каменем їхньої широти. І ця проба остаточно виявила їхню дійсну фізіологію. На ньому й кінчаються мої відносини з ними. А цим закінчується й моя політична діяльність. Перейдено і це. Шукав гармонії, – знайшов найбільшу дисгармонію, нечесність із собою. Не приймаю її, не можу прийняти. Шукатиму далі, вона мусить бути як не тепер, то пізніше"⁵¹.

Невдовзі Володимир Винниченко з азартом виправдовуватиме свій розрив з КП(б)У, уважатиме, що він узагалі не був членом більшовицької партії. Знову схилившись у бік укапістів, ставши на шлях об'єднання з ними, він зауважить: "Я особисто тепер ще більш радий, що не вступив у КП(б)У, – великий гріх узяв би на себе цим..."⁵². Він обережно писатиме лише про "переговори з Центральними Комітетами Рос. Ком. Партії та Ком. Парт. України про мій вступ у партію..."⁵³. Мабуть, на даному аспекті не варто загострювати особливої уваги. Адже сам цей акт був далеко не основною метою такого непростого візиту на Батьківщину.

Гадається, головні причини невдачі всієї кампанії щодо повернення в Україну слід шукати в дещо інших площинах, ніж їх пропонував сам Володимир Винниченко.

Видатний український діяч на той час, швидше за все, вичерпав запас політичної волі, колишнього революційного запалу, готовності до самопожертви. В юності його зовсім не лякало всесилля поліцейської держави, на злам якої він беззастережно кидався. Він не особливо бентежився й тоді, коли всупереч великодержавним погрозам Тимчасового уряду згоджувався очолити Генеральний Секретаріат, разом із колегами робив перші, найважчі самочинні кроки щодо відроджен-

ня української державності, вступав у нерівний дипломатичний двобій із офіційним Петроградом.

Володимир Кирилович виявляв неабияку мужність, відкидаючи ультиматум, пред'явлений Центральній Раді ленінським Раднаркомом, що було рівнозначно оголошенню стану війни між Україною і радянською Росією. Він сам пропонував заарештувати себе, щоб допомогти "лівішим" елементам у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті оволодіти ситуацією і припинити кровопролиття у боротьбі за владу.

Володимир Кирилович очолив Український національний союз, коли там його настрій практично ніхто не поділяв. Він із поодинокими прихильниками готував антигетьманське повстання, став на чолі Директорії, у надзвичайно складній обстановці скеровував відродження Української Народної Республіки, був на чолі держави, коли вона потрапила в щільне кільце фронтів...

1920 р. він був уже інший. І справа не в тому, що він начебто зверхньо відкидав не те що буденну працю революціонера-чорнороба, а вимагав щонайвищих посад в УСРР.

Він просто вже сумнівався в перемозі як соціальної революції, так і торжества національної справи, української ідеї. Революціонер, комуніст, який через десятиліття самовідданої боротьби втратив віру у перспективу, в ідеали – то вже не революціонер. То величезна трагедія особистості. Саме її апогей і переживав на рідній землі в 1920 р. видатний українець. Він так любив свій народ, свою націю, свою Вітчизну і змушений був якось принижено втікати від них. І в утечі цього разу було щось схоже на зраду, зраду найціннішому в житті, і зраду самому собі.

13 вересня Володимир Винниченко залишив Харків, а 21 вересня 1920 р. й Москву, щоб до кінця життя стати політичним емігрантом.

В епізоді біографії однієї особистості відбилися істотні проблеми тогочасного партійного будівництва⁵¹.

З одного боку, мова про чинники формування комуністичної організації в Україні, про багатокорінність КП(б)У. До більшовицьких організацій – як репрезентантів передусім пролетаріату – у процесі революційної практики приєднувалися загони, групи, що вичленилися з українських політичних партій соціалістичного спрямування, на власному досвіді переконалися у перевагах програми й політики РКП(б), історичній доцільності й перспективності радянської влади. Ідеться про ліві елементи з УПСР та УСДРП, які представляли інтереси переважачою більшості української нації.

Однак процес блокування (оформлення реальної багатопартійної політичної системи) й організаційного об'єднання (природним центром тяжіння незмінно залишалася більшовицька партія як найчисельніша, найвпливовіша, найдосвідченіша й найзаслуженіша політична сила) виявився дуже непростим, часом надзвичайно заплутаним і суперечливим. Позитивний результат виявлявся рівнодіючою значної суми об'єктивних і суб'єктивних підходів і тенденцій.

Одним із визначальних моментів тут була позиція ЦК РКП(б). Як засвідчує розвиток ситуації навколо візиту В.Винниченка, офіційна Москва не особливо прагнула розібратися у специфіці партійного й державного будівництва в Україні, не завжди враховувала, зокрема, вагу національного аспекту. Місцеві ж партійні працівники не мали в своєму розпорядженні достатньо дієвих важелів для оптимальної реалізації національного інтересу, змушені були миритися з рішеннями, правомірність і обґрунтованість яких була небездоганною, а практичне втілення в життя оберталася більше негативним ефектом.

Звичайно, без апробації суспільним досвідом, важко однозначно судити, яким би виявився результат участі В.Винниченка в діяльності КП(б)У і РНК УСРР, якби у вересні 1920 р. було досягнуто угоди, знайдено компроміс. Однак із

високим ступенем вірогідності можна ретроспективно прогнозувати, що шкоди б це не принесло, а користь була б не просто істотною, а й спроможною надати дійсно нової якості суспільним процесам в Україні, зокрема вплинула б на розвиток нагальних національно-політичних тенденцій, стала важливим складником пересторог щодо відомих негараздів, які спіткали народ у наступні десятиліття.

Уважне ставлення до уроків минулого, їх критичне, творче використання – необхідна умова пошуку оптимальних варіантів політичної поведінки як у день сьогоднішній, так і в прийдешній.

¹ Див., напр.: *Лоцицький В.* Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. – 1989. – №34 – 24 серпня; *Солдатенко В.* Путь на Голгофу // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 59–67; *Його ж.* Еволюція суспільно-політичних поглядів В.Винниченка в період Української революції // Укр. іст. журнал. – 1995. – №1. – С. 17–21; *Його ж.* Епізод політичної біографії В.Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С. 205–250; *Лоцицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 36–46; *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – К., 2005. – С. 221–287.

² Детальніше див.: *Солдатенко В.* Винниченків твір “Відродження нації”: мотивація, історія створення та загальна оцінка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 34–50.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 3, 4, 8.

⁴ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну. – С. 208–211.

⁵ *Ленін В.І.* Телеграма Ф.Я.Кону // *Ленін В.І.* Повне зібрання творів – Т. 51. – С.190; *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. – Т. 8. Ноябрь 1919 – июнь 1920. – М., 1977. – С. 517.

⁶ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т. 51. – С. 421.

⁷ Див.: *Солдатенко В.* Назв. праця. – С. 214–216.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 34, 49.

⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 156. – Арк. 96.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Арк. 22.

¹¹ *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 611, 633.

¹² *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I (1911–1920). – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С. 40–46, 51–54.

¹³ *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 639.

¹⁴ Див.: *Солдатенко В.* Назв. праця. – С. 223.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 39; Спр. 11. – Арк. 26.

¹⁶ Там само. – Спр. 7. – Арк. 40; Спр. 11. – Арк. 28 зв.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 15, 16, 27, 28.

¹⁸ Там само. – Арк. 20, 21, 32.

¹⁹ Там само. – Арк. 21, 22, 32, 33.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 64.

²¹ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 441.

²² Там само. – С. 473, 474.

²³ Там само. – С. 475.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1823. – Оп.2. – Спр.4. – Арк. 16 зв.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 69; Спр. 11. – Арк. 67, 70.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 11. – Арк. 77.

²⁷ Там само. – Арк. 73, 74; Спр. 7. – Арк. 72.

²⁸ Див.: *Солдатенко В.* Назв. праця. – С. 239.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 60–62 зв.

³⁰ Там само. – Арк. 60 зв.

³¹ Там само. – Арк. 61.

- ³² Там само.
- ³³ Там само. – Арк. 61 зв.
- ³⁴ Там само. – Арк. 62.
- ³⁵ Там само. – Арк. 62 зв.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 477.
- ³⁸ Там само. – С. 478.
- ³⁹ Див.: Солдатенко В. Назв. праця. – С. 242.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.138. – Арк.115.
- ⁴¹ Там само. – Ф. I. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 73; Спр. 11. – Арк. 79, 81, 82, 84.
- ⁴² Там само. – Арк. 61 зв., 62.
- ⁴³ Там само. – Арк. 72; Спр. 11. – Арк. 74.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 7. – Арк. 75.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 79; Спр. 11. – Арк. 91.
- ⁴⁶ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 478.
- ⁴⁷ РДАСЦ. – Ф. 5. – Оп. 4. – Спр. I. – Арк. 1.
- ⁴⁸ Ленинский сборник. XXXVII. – М., 1970. – С. 238, 239. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – М., 1978. – С. 263.
- ⁴⁹ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 478.
- ⁵⁰ Там само. – С. 478, 479.
- ⁵¹ Там само. – С. 480.
- ⁵² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83 зв.
- ⁵³ Там само. – Арк. 85.
- ⁵⁴ Детально про це див.: Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. – С. 221–287; Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – С. 161–209.

In published documents and attached commentary and investigation it is told about subjective clarification of TsK RKP(b) concerning the attempt of returning of Volodymyr Vynnychenko to Ukraine, joining KP(b)U and assigning him to important state positions in USSR. The article clarifies correlation between personal motivation of difficult questions and steps of well-known politician, pursuit by the governing body of TsK KP(b)U, including Kh.Rakovs'kyi and D.Manujil's'kyi, variants of possible usage of V.Vynnychenko many-sided talents to benefit the nation, Ukraine and reaction to them V.Lenin and Politburo of TsK RKP(b). The author makes general conclusion about nihilistic attitude of TsK RKP(b) towards the national aspects of USSR's development and lack of needed factors for carrying out own course in KP(b)U's governing body that made impossible achieving positive result and became the reason of V.Vynnychenko's emigration.

До 100-річчя Першої російської революції 1905–1907 рр.

О.П.Реснт*

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТА СОЦІАЛЬНІ РУХИ ТРУДЯЩИХ МАС УКРАЇНИ

У статті розглядається соціально-економічне становище трудящих мас України в період Першої російської революції 1905–1907 рр., роль профспілкових організацій в об'єднанні робітників для їх спільної боротьби за свої політичні й економічні права.

Економічна криза на початку ХХ ст., зовнішньополітичні невдачі царизму, незбалансована внутрішня політика уряду викликали революційне піднесення трудящих мас. Ланцюгова реакція антиурядової стихії швидко охопила всю територію Російської імперії та різні соціальні верстви населення. Причинами револю-

*Реснт Олександр Петрович – чл.-кор. НАНУ, завідувач відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.

ційних подій стали: масове зубожіння трудящих, надзвичайно високий ступінь їх експлуатації та непомірно низька оплата праці, погані санітарно-гігієнічні побутові умови, байдужість власників фабрик і заводів до питань охорони й безпеки праці, свавілля адміністрації та підприємців.

Січнева трагедія 1905 р. у Петербурзі засвідчила розгубленість влади, її неспроможність швидко й ефективно реагувати на вимоги часу. Не покладаючи сподівань на неї, трудящі маси активно включалися в боротьбу за свої політичні та економічні права. Виявляючи солідарність із тими, що перші виступили проти царизму і стали його жертвами, мешканці різних регіонів імперії водночас висували свої соціально-економічні вимоги. Робітники Миколаєва заявили, що пролетарська солідарність вимагає від них приєднатися до голосу протесту трудящих Росії. На підтримку останніх виступили робітники Києва, Катеринослава, Одеси, Херсона та інших міст України. Серед гасел, з якими 13 січня вийшли на вулиці одеські робітники, була також вимога 8-годинного робочого дня. Під час мітингу 17 січня паровозобудівники Харкова зібрали гроші у фонд допомоги петербурзьким робітникам.

У середині січня маніфестації, мітинги, демонстрації, страйки відбувалися в усіх великих промислових центрах України. 12 січня розпочався страйк на Південноросійському машинобудівному заводі у Києві, учасники якого вимагали поліпшення санітарних умов праці, звільнення майстрів котельного та механічного цехів, а також припинення війни з Японією. Того ж дня припинили роботу цехи акціонерного товариства Гретера і Криванека у Києві й Дніпровського заводу в Кам'янському. 19 січня розпочався страйк у Катеринославських головних паровозних майстернях. Того ж дня в місті страйки охопили 22 підприємства та близько 12 тис. чол. Поширюючись на весь гірничопромисловий район, вони, однак, не переросли у загальний страйк, оскільки відбувалися в різний час.

Серед лютневих виступів найпомітнішими стали страйки у паровозовагонних майстернях, на заводах Гельферіх-Саде, Харківському паровозобудівному, де вони тривали з 5 до 17 лютого, а також на заводах Гартмана в Луганську та Миколаївському суднобудівному. Близько 2,5 тис. миколаївських корабелів рішуче вимагали запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати на 30-50%, скасування штрафів, усунення існуючого складу адміністрації та особистих свобод. Уповноважені передали ці вимоги директору заводу і погодилися працювати до отримання відповіді. Коли стало відомо, що адміністрація підприємства не піде на поступки, страйк відновився і тривав до середини березня. Солідарність зі страйкуючими виявили робітники інших підприємств. Найманці сусіднього Чорноморського заводу вирішили передати одноденний заробіток страйкарям¹.

Лютневі страйки і за кількістю учасників, і за тривалістю перевищували січневі. У березні страйкова хвиля почала спадати, хоча виступи продовжувалися. Робітники заводів та шахт Юзівки умовою поновлення роботи висунули збільшення зарплати й скорочення робочого дня. У відповідь власники підприємств оголосили локаут, звільнивши з роботи близько 12 тис. чол. Робітники залізничних майстерень Катеринослава передали керівництву вимоги, що стосувалися збільшення тарифів, усунення з цехів окремих майстрів, а також права страйкувати. Лише загроза закриття підприємства і безробіття прискорили припинення страйку і вихід його учасників на роботу.

У страйках першої чверті 1905 р. взяли участь близько 170 тис. робітників та службовців, які охопили усі основні галузі індустрії². Вони засвідчили досить великий потенціал пролетаріату. Водночас їм бракувало узгодженості, внаслідок чого кожен трудовий колектив свої нагальні завдання вирішував самотужки. Проте навіть за тих умов на багатьох промислових підприємствах капіталісти під тиском виступів пішли на поступки, скорочуючи робочий день, збільшуючи розцінки, здійснюючи кадрові ротації.

Домінуючими залишалися економічні вимоги, хоча дедалі частіше робітництво підтримувало і політичні гасла, спрямовані на демократизацію суспільства.

Новий спалах активності припав на 1 травня 1905 р., коли у великих містах (Харкові, Катеринославі, Миколаєві) відбулися маніфестації та страйки, в яких взяли участь 50 тис. чол.³

Високий рівень протистояння між працею та капіталом тривав і надалі. Протягом квітня–червня в Україні відбулося понад 200 страйків, у яких взяли участь 80 тис. чол. (близько 17% усіх страйкуючих у той період). І тільки у липні страйковий рух пішов на спад: у 60 страйках взяли участь близько 20 тис. робітників. У серпні зафіксовано 35 страйків та 5–6 тис. учасників – здебільшого робітників невеликих підприємств⁴.

Масштаби соціальних потрясінь налякали правлячу верхівку, і вона вдалася до політичних та економічних поступок. Першою з них була обіцянка скликати Державну думу – представницький орган, що мав символізувати демократизацію самодержавного режиму. Однак міністр внутрішніх справ О.Булигін відсував на узбіччя суспільного життя міський пролетаріат та селянську бідноту. Це робило практично неможливим відстоювання інтересів трудящих легальними засобами й спричинило хвилю протестів. Бойкот булигінської думи проголосили робітники харківських заводів – паровозобудівного, Гельферіх-Саде, Мельгозе і млинів, Катеринославської залізниці, Олександрівська, Миколаєва та інших міст. Старший фабричний інспектор Полтавської губернії інформував керівництво, що "страйки мали демонстративний характер; вони продовжувались один день, причому робітники ніяких вимог фабрикантам не ставили. Страйки відбувалися одночасно з вуличними демонстраціями і мали значення протесту робітників із приводу недопущення до Державної думи виборних від робітників"⁵.

Протягом липня–вересня страйкували близько 30 тис. чол. Ці виступи продемонстрували прагнення пролетарських верств активно втручатися в суспільне життя та використовувати для захисту своїх інтересів усі засоби, в тому числі й представницькі інституції.

Виступ залізничників Москви і Петербурга став початком загальноросійського страйку, який у радянській літературі називався політичним. Дійсно, значна частина демонстрацій та маніфестацій відбувалися під такими гаслами: "Геть самодержавство!", "Хай живе свобода!" та ін. Однак страйки залишалися основною формою економічної боротьби, хоча інколи набували і політичного забарвлення.

Страйк російських залізничників 5 жовтня підтримали робітники паровозних та вагонних майстерень Харкова, а через кілька днів – усіх заводів міста. Мітинги й сходки супроводжувалися спорудженням барикад, сутичками робітничих дружин із військами та поліцією. До збройного спротиву армійським підрозділам вдалися пролетарі Катеринослава, 30 з яких загинули на вулицях міста. У боях полягло 9 одеських робітників, які билися з урядовими військами на барикадах. Однак репресії не зламали борців за свої права. Цар змушений був 17 жовтня видати маніфест, що декларував демократичні свободи і скликання Державної думи, якій надавалися законодавчі функції.

Проте навіть цей крок не спинив лавину народного гніву – виступи трудящих продовжувалися до кінця жовтня. У всеросійському страйку протягом місяця взяли участь 120 тис. робітників України⁶. Під час його проведення деякі професійні об'єднання координували дії страйкарів, надавали їм організованого характеру. 10 жовтня начальник Київського охоронного відділення отримав таємне донесення, в якому наводився список членів Південно-Західного відділення Всеросійської спілки залізничників*, причетних до організації страйків на Мо-

³Всеросійську спілку залізничників створено на установчому з'їзді, який відбувся нелегально в Москві у квітні 1905 р. У травні у Києві створено Південно-Західне відділення спілки. Комітет відділення почав роботу зі створення філії на лінії Південно-Західної залізниці. Першим виникло Одеське відділення.

сковсько-Київській та Південно-Західній залізницях. Документ містив пропозицію про арешт ініціаторів страйків, попередження "народних мітингів, які збуджували населення й настроювали його проти існуючого ладу"⁷.

Революційні події 1905 р. викликали до життя нові форми громадської самодіяльності пролетаріату. Такими стали ради робітничих депутатів, що виконували функції владних органів під час страйків та інших виступів. Однак вони не могли замінити собою професійні спілки, які щоденно займалися захистом інтересів працюючих.

Конфлікт між владою й народом, працею і капіталом не лише загрожував правлячому режимові, а й далі погіршував економічну ситуацію у країні. Страйки та локаути спричинили різкий спад виробництва, погіршення ринкової кон'юнктури і матеріального становища працюючих. Життя підказувало, що в даній ситуації не можна обмежуватися лише формами протесту, а слід шукати шляхи до компромісу, взаєморозуміння, узгодження корпоративних та класових інтересів великих суспільних груп. Коли у власників підприємств і робітників з'являлося стійке усвідомлення необхідності нових підходів до розв'язання суперечностей, вони успішно долали будь-які перешкоди.

1 лютого 1905 р. в Україні вперше було укладено колективний договір на правовій основі між правлінням Російського паровозобудівного й механічного товариства та директором Харківського паровозобудівного заводу, з одного боку, і групою уповноважених від робітників, – з іншого. Угоді передували страйк і вибори комісії робітників, яка розпочала переговори із керівництвом підприємства. Згідно з договором, вона дістала право розбирати конфлікти між працюючими та адміністрацією, з'ясовувати причини звільнення робітників, наглядати за правильністю надходження й витрат штрафних відрахувань, брати участь у розгляді питань про зміни розцінок підрядних робіт, а також, за необхідності, вести переговори з директором заводу. Текст документа визначав порядок виборів уповноважених до складу комісії, їх права й обов'язки⁸. 11 лютого подібну угоду підписали власники харківських друкарень та їх трудові колективи. На такий же крок зважилися власники й адміністрація заводу Гельферіх-Саде, що сіли за стіл переговорів з уповноваженими від робітників у серпні 1906 р. Тексти колективних договорів містили зобов'язання щодо тривалості робочого дня і відпусток, норм виробітку, штрафів, заробітної плати, охорони праці, санітарно-гігієнічних умов на виробництві.

Поява перших колективних договорів свідчила, по-перше, про недоліки в необхідній нормативній базі, яка б регулювала сферу праці, а то і її відсутність, по-друге, про здатність робітників брати активну участь у виробленні нових умов найму, формулювати та закріплювати їх у відповідних юридичних документах.

Досвід боротьби пролетаріату проти експлуатації, за свої соціальні права в кінці XIX – на початку XX ст. став однією з головних передумов масового профспілкового руху. Політичні партії (загальноросійські та українські) не могли стати органами повсякденної боротьби за інтереси пролетаріату навіть тоді, коли це відбувалося в їх назві (наприклад, РСДРП) чи програмних положеннях. Маючи вузьку соціальну базу, політичні партії лівої орієнтації об'єднували незначну частину робітників і малопомітно впливали на основні пролетарські маси. До того ж ліворадикальні, революційні засоби, що використовувалися ними у протистоянні з царським режимом і капіталом, відлякували багатьох робітників від їх акцій. Тому профспілки почали виникати і діяти не завдяки тим же більшовикам чи народникам, як про це твердила література радянської доби, а швидше супроти, як альтернатива безкомпромісній конфронтації й непримиренності.

Прагнучи залучити пролетарські верстви як політичну силу до сфери свого впливу, політичні партії соціалістичного спрямування включали до своїх програм соціально-економічні блоки, що мали привабити до них нових членів. Так,

РСДРП мала одну з найрадикальніших програм, в якій декларувалися не лише загальнодемократичні свободи, а й перетворення пролетаріату на провідну силу суспільства – гегемона. У резолюції про професійний рух II з'їзду РСДРП (1903 р.) наголошувалося, що завданням партії у цій галузі є "керівництво повсякденною боротьбою робітників за поліпшення умов праці й агітація за усунення всіх тих перешкод, які ставляться професійному рухові законодавством російського самодержавства, словом – об'єднання розрізаних зібрань окремих груп робітників у єдину організовану боротьбу робітничого класу"⁹. До цього рішення долучалася резолюція з'їзду про фабричних старост, в якій членам РСДРП рекомендувалося брати участь в їх виборах, аби домогтися революційного складу останніх.

Українська народна партія (УНП, 1902 р.) вважалася "партією українського міського й сільського пролетаріату", яка виступала за 8-годинний робочий день, жорочення його на шкідливих виробництвах та для підлітків 16–18 років; заборону праці дітей за наймом; охорону праці вагітних жінок. УНП виробила низку пропозицій, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічних умов і безпеки праці, впровадження пенсійного забезпечення інвалідів, створення незалежного від робітників та підприємців інспекторату. Керівництво партії наполягало на тому, щоб зробити дані вимоги "основними державними законами охорони праці"¹⁰.

Українська демократична партія (1905 р.) відстоювала "введення детально розробленого законодавства для забезпечення нормального становища пролетаріату як сільськогосподарського, так і промислового, та з метою гарантії його від експлуатації встановити тривалість робочого дня, засоби до збереження здоров'я робітників у зв'язку з їх статтю та віком, забезпечити їх від інвалідності, винагороди працюючим за всякі втрати, заподіяні їм під час роботи на підприємстві тощо"¹¹.

Українська радикальна партія (1905 р.) висунула гасла подолання нерівності у правах на засоби виробництва, ліквідації умов для експлуатації, встановлення 8-годинного робочого дня для дорослих і 6-годинного – для підлітків 14–18 років, заборони дитячої праці, понаднормових робіт, обмеження нічної та жіночої праці (зокрема вагітних жінок), надання до – і післяпологових відпусток; повного відшкодування роботодавцем втрати працездатності чи каліцтва на виробництві; безплатної медичної допомоги від власників підприємств у разі хвороби; соціального страхування від нещасних випадків; незалежного контролю фабричної інспекції за санітарно-гігієнічними умовами праці; юридичної відповідальності підприємців за недотримання законів про охорону праці¹².

Однак, незважаючи на досить детально вироблені положення, які торкалися соціального захисту трудящих, вони залишалися у чисто декларативній площині, оскільки не підкріплювалися дійовими механізмами для їх реалізації. Для повсякденної, кропіткої роботи з розв'язання поточних проблем і суперечностей, що виникали між найманими працівниками та підприємцями, потрібні були інші, неполітичні інституції корпоративного характеру – тобто професійні спілки.

Профспілки формувалися в ході діяльності виборних заводських комісій, делегатських або депутатських зборів, комісій уповноважених тощо. Діючи на підставі закону про фабричних старост, вони у роки революції, за згодою властей і підприємців, поступово розширювали коло своїх повноважень. На поступки в даному питанні пішли також об'єднання капіталістів. На нараді представників гірничопромисловців півдня Росії (Харків, лютий 1905 р.) було визнано право робітників на скликання зборів для обговорення виробничих питань та висування виборних, які зможуть відстоювати права працюючих перед адміністрацією. Вони укладали угоди з дирекцією підприємств, а місцева влада їх затверджувала.

У ході лютневого страйку на заводі Гартмана у Луганську адміністрація змушена була погодитися на існування депутатських зборів. Тоді ж, на підставі

угоди з дирекцією, розпочали діяльність делегатські збори Брянського металургійного заводу в Катеринославі. Порядок виборів делегатів від робітників, їх повноваження, функції заводських зборів депутатів викладалися у "Правилах про старост чи депутатів суднобудівного, механічного й ливарного заводів у Миколаєві", вироблених і затверджених керівництвом підприємств та представниками трудових колективів 24 березня 1905 р. Протягом лютого-квітня того ж року представницькі органи робітників виникли на Південноросійському машинобудівному заводі у Києві, арматурному – в Миколаєві, металургійних підприємствах Юзівки й Кам'янського, залізничних майстернях Києва, Катеринослава, Харкова, Олександрівська. До осені того року налічувалося близько 30 заводських комісій, делегатських і депутатських зборів.

Організація професійних спілок була справою новою й складною. Інерція мислення, пасивність, страх перед можливим звільненням, безробіттям та репресіями сповільнювали процес формування об'єднань і зростання кількості їх членів. Ще у березні 1905 р. установчі збори уповноважених від робітників Жилівського рудника Слов'яносербського повіту Катеринославної губернії заснували спілку й обрали її правління. Однак її лави зростали повільно, а спроби організувати страйк зривалися консервативною частиною службовців. Лише у серпні спілчани зуміли переконати колег у необхідності більш рішучих дій. Страйк швидко придушили, а після арешту його ініціаторів спілка припинила своє існування.

Влітку виникла низка професійних об'єднань на середніх та дрібних підприємствах і в ремісничих майстернях: у Києві – спілка взуттєвих заготівельників, Харкові – друкарів, слюсарів, робітників механічних майстерень, будівельників, шевців, тютюнників, прикажчиків, Одесі – машинобудівників, друкарів, булочників, кравців, портових робітників та моряків Чорноморського торговельного флоту ("Морська реєстрація"). Включившись у страйкову боротьбу, професійні об'єднання домагалися поступок від власників підприємств. Після двотижневого страйку в травні 1905 р. київська спілка взуттєвих заготівельників добилася підвищення зарплати на 10%, відміни понаднормових робіт, запровадження у майстернях правил внутрішнього розпорядку. Страйк робітників тютюнової фабрики у Кременчуці, який відбувся під керівництвом професійної спілки, завершився підвищенням їм зарплати на 25%.

Провідні позиції у профспілковому русі продовжували займати залізничники. У Харкові виникла Південноросійська професійна залізнична спілка. У червні 1905 р. започатковано нелегальну спілку робітників і службовців Катерининської залізниці. Посланці з України взяли участь у II з'їзді Всеросійської залізничної спілки (ВЗС), що відбувся в Москві у липні 1905 р. Політичні суперечності довкола питання про "нейтральність", "позапартійність" профоб'єднань розкололи ВЗС. Південноросійська спілка пішла за більшовиками.

Вересень 1905 р. позначений спробою створити всеросійське об'єднання профспілок. На нараді у Харкові обрано перший в імперії міжспілковий керівний орган – Центральне бюро професійних спілок, який контактував з відповідними об'єднаннями Петербурга, Москви, інших міст із метою скликання їх з'їзду чи конференції.

Із 24 вересня до 7 жовтня 14 делегатів профспілок Петербурга, Харкова, Катеринослава, Нижнього Новгорода та Сормова на нелегальних нарадах у Москві обговорювали питання професійного руху. Ці наради увійшли в історію під назвою I Всеросійської конференції профспілок. Дискусії точилися в основному довкола партійних впливів на них. Більшовики опонували меншовикам, есерам і кадетам у питанні про незалежність професійних об'єднань, звинувачуючи їх у тому, що вони скеровують діяльність останніх на тред-юніоністську орієнтацію. Спрямовуючи спілки на активну боротьбу проти капіталу, конференція рекомен-

дувала створювати обласні та районні центральні бюро профспілок і ухвалила рішення про скликання у грудні 1905 р. у Москві Всеросійського з'їзду спілок із метою створення єдиного центру й вироблення програми дій на майбутнє.

Такими були перші кроки на шляху консолідації професійних спілок та створення їх єдиної стратегії.

Скориставшись проголошеною Маніфестом 17 жовтня свободою, трудові колективи почали активно створювати професійні об'єднання, хоча офіційного дозволу і відповідної нормативної бази на це ще не існувало. На початку листопада збори київських токарів, столярів, різьбярів ухвалили рішення про створення профспілки. Її завдання вбачалося не лише в захисті економічних потреб, а й у тому, щоб здійснювати "найширшу освіту робітничого класу та виховання його для свідомого громадського життя і відстоювання його політичних інтересів"¹³. Майже одночасно виникла професійна спілка пекарів Києва, до якої увійшли близько 250 чол. Спілка друкарів міста об'єднала не менше 600 робітників. А всього у той період почало діяти 18 спілок, які орієнтувалися на поліпшення економічного становища своїх членів та встановлення для них 8-годинного робочого дня.

Активно діяли й ті профспілки, що були створені раніше. Так, спілка Жилецького рудника (Слов'яносербський повіт) спробувала організувати страйк у жовтні 1905 р. У той час у її лавах налічувалося 343 члени (із 6 тис. робітників). 2000 чол. об'єднувала спілка, яка з'явилася на заводі Адміралтейства у Миколаєві. У Катеринославі профспілковий рух активізувався вже у листопаді, коли виникли спілки друкарів, пекарів, кондитерів, залізничників, слюсарів, трамвайників, водопровідників.

Загалом в Україні до кінця 1905 р. налічувалося 107 професійних спілок: 30 – в Одесі, 18 – Києві, 13 – Харкові, 11 – Катеринославі, 8 – Миколаєві, 27 – у Полтаві¹⁴.

Профспілки створювалися і функціонували як органи соціально-економічного захисту трудящих. Спроби ліворадикальних партій надати їм політичного спрямування помітних успіхів не мали. Звинувачуючи меншовиків, есерів, єврейські та українські помірковані кола в тому, що вони прагнуть перевести спілки із класових позицій на ґрунт тред-юніонізму, більшовики намагалися втягнути професійні об'єднання в політичні акції, зокрема, грудневе збройне повстання. Це їм не вдалося, й спілчани більшості міст України не взялися до зброї, обмежившись акціями солідарності та страйками.

Влада створювала всілякі перешкоди для організації професійних об'єднань у галузях, які визначали життєдіяльність державного механізму. 14 грудня 1905 р. міністр шляхів сполучення Немішаєв видав наказ, в якому начальнику Південно-Західних залізниць пропонувалося "у найрішучішій формі оголосити всім службовцям про заборону їм брати участь в організації пенсійних кас, а також в інших організаціях, недозволених у встановленому порядку. Всі ці організації по своїй суті несумісні з устроєм залізничної служби, а тому службовці, що прилучаються до такого роду організацій, підлягають звільненню від служби". Наступного дня з'явився службовий наказ № 234 "Про заборону службовцям Південно-Західних залізниць брати участь у виборних організаціях, недозволених у встановленому порядку"¹⁵.

У цей період з'являються перші центри, які координували діяльність професійних спілок. Слідом за Всеросійською спілкою залізничників у листопаді 1905 р. було сформовано Всеросійську профспілку поштово-телеграфних службовців, до якої увійшли відділення в Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі. Після Харкова міські центральні бюро професійних спілок виникли в Києві, Катеринославі й Одесі. Поява великих галузевих і територіальних об'єднань стала важливою ланкою в розвитку профспілкового руху України.

Революційні події 1905 р. підштовхнули уряд до нормативного регулювання взаємин між працею та капіталом. Після Маніфесту 17 жовтня розпочалася робота над підготовкою профспілкового законодавства. З метою вироблення єдиної позиції у ставленні до проекту відповідного закону 24–28 лютого 1906 р. у Москві було скликано II Всеросійську конференцію профспілок, у якій взяли участь делегати з Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси. За партійним складом це були більшовики, меншовики, есери й безпартійні. Більшовики спробували нав'язати учасникам конференції думку про те, що профспілкове законодавство царського уряду спрямоване на розкол пролетаріату і гальмування революційних подій. Закликаючи до боротьби за скликання Установчих зборів та утворення демократичної республіки, більшовики наполягали на створенні нелегальних спілок, не рахуючись із нормами законодавства. Меншовики обстоювали не лише явочний, а й легальний порядок формування професійних об'єднань. Їх позиція виявилася більш конструктивною. Вона лягла в основу ухваленої резолюції.

У рішеннях конференції наголошувалося, що спілки не повинні обмежуватися функціями кас взаємодопомоги, а мають "бути бойовою організацією для боротьби проти капіталістів". Вказувалося на необхідність впорядкування їх фінансів, створення страйкових фондів, а також формування єдиних територіальних і всеросійських галузевих об'єднань. Делегати конференції обрали організаційну комісію для підготовки й скликання Всеросійського з'їзду профспілок і контактів із професійними спілками на всій території імперії та Західної Європи.

4 березня 1906 р. було введено "Тимчасові правила про професійні товариства, які засновуються для осіб у торговельних і промислових підприємствах чи для власників цих підприємств", які мали діяти до прийняття загального закону про спілки й товариства. Прагнучи поставити останні під контроль держави, уряд забороняв їм ставити політичні завдання.

Згідно з цими правилами, спілкам надавалося право шукати шляхи полегшення непорозумінь, що виникають на ґрунті договорів про найом за допомогою угоди чи третейського розгляду. Функції спілок зводилися до виплат грошової допомоги своїм членам, організації кас взаємодопомоги, бібліотек, професійних шкіл. Натомість вони не мали права нагромаджувати страйкові фонди та влаштовувати страйки.

У таких стратегічно важливих для функціонування державного організму галузях, як залізниця, пошта і телеграф, державна служба, сільське господарство створювати профспілки заборонялося. Ця заборона поширювалася на міста, губернії, області країни.

Згідно з правилами, для реєстрації й відкриття професійних товариств необхідно було подати заяву разом зі статутом спілки до губернського "присутствія" за два тижні до її відкриття. Якщо діяльність об'єднань визнавалася такою, що "загрожує громадському спокою та безпеці", вони підлягали ліквідації. До ст. 124 Кримінального кодексу 1903 р. вносилося доповнення, згідно з яким передбачалося покарання (до 3 місяців арешту) за недотримання положень, викладених в указі від 4 березня. У цій статті спеціально обумовлювалися каральні заходи для тих товариств і спілок, які у своїй діяльності керувалися політичними гаслами. На цій підставі чиновники відмовляли у реєстрації багатьом об'єднанням. Публічні збори їх мали проводитися з відома, а то й за присутності поліції. Про всі свої акції товариства та спілки повинні були повідомляти владним структурам.

Попри всі обмеження, "Тимчасові правила..." стали першим юридичним актом, що закріплював за найманими працівниками право на створення професійних спілок. Про високий рівень цих правил свідчить те, що вони були внесені до "Зводу законів Російської імперії за 1906 рік". Згідно з цим документом, профспілки дістали статус юридичної особи і могли набувати й відчужувати майно,

утворювати капітали, укладати угоди, подавати позови та виступати відповідачами в суді. Усі справи, що торкалися професійних спілок, розглядалися у першому департаменті Урядового сенату після висновку обер-прокурора більшістю голів сенаторів.

У законі чітко окреслювалася сфера компетенції профспілок. Головним напрямом їх діяльності визначалися економічні інтереси найманих працівників, зокрема, усунення непорозумінь, що виникали на ґрунті договірних умов між прадавцями та найманими робітниками, за допомогою угод чи третейських судів; вони могли з'ясувати розміри заробітної плати в різних галузях промисловості й торгівлі, надавати грошову допомогу своїм членам, організувати похоронні допомогіві каси. Закон дозволяв їм відкривати власні бібліотеки, надавати юридичну допомогу своїм членам, а також сприяти останнім у пошуку робочих місць.

У документі викладалися принципи організації спілок. У професійні товариства могли вступати ті, хто працював на промислових чи торговельних підприємствах (казенних і приватних) та займався однорідними чи пов'язаними за характером видами робіт, тобто вони організовувалися на професійно-цехових засадах¹⁶.

Поява цього закону засвідчувала той факт, що клас найманих працівників відчув себе здатним організувати і легітимно відстоювати свої інтереси. Із цими реаліями змушені були рахуватися не тільки підприємці, а й держава. Безумовно, це був крок уперед на шляху регулювання взаємин між працею та капіталом. Організовані працівники дістали певні юридичні гарантії, а також дійові важелі впливу на власників підприємств. Це істотно обмежувало можливості для зловживань, наджорсткої експлуатації, невмотивованих звільнень. Переміщення сфери праці у правове поле, окреслене "Тимчасовими правилами...", зменшувало потенціал соціального напруження і створювало умови для звільнення значних прошарків трудящих із-під впливу ліворадикальних партій. Водночас закон стимулював легальні форми самоорганізації найманих працівників, сприяв розвитку профспілкового будівництва.

Легалізація професійних спілок активізувала роботу зі створення профспілкових осередків на підприємствах різних галузей виробництва. Серед перших легальних спілок в Україні було професійне об'єднання типолітографічних робітників Харкова, офіційно зареєстроване 20 березня 1906 р. У травні розпочали свою діяльність Харківське товариство електротехніків і Катеринославська спілка робітників борошномельних та круподерних млинів. У червні було зареєстровано 6 легальних профспілок у Катеринославі. Користуючись можливістю легалізації, в середині 1906 р. із підпілля вийшла одеська спілка робітників машинобудівної промисловості, яка до вересня мала у своєму складі близько 3000 членів. На той період припадає й формування спілки деревообробників в Одесі, що до кінця року об'єднувала 1674 члени¹⁷.

Найбільше було невеликих спілок, які створювалися на цехових засадах: об'єднання вантажників, слюсарів, покрівельників, деревообробників, борошномелів, малярів, шевців, модисток, булочників, квіткарів, друкарів, робітників тютюнової промисловості, фотографів, перукарів, конторників, кравців тощо. Водночас з'явилися й великі спілки. Влітку 1906 р. перша з них виникла на Брянському заводі у Катеринославі. Ініціативна комісія виробила проект статуту спілки, яким передбачалося об'єднання металістів Катеринославської, Херсонської й Та-врійської губерній. Однак чиновники під час реєстрації спілки обмежили сферу її діяльності лише Катеринославською губернією. Підготовча робота лягла на плечі тимчасового бюро засновників та уповноважених по запису робітників у члени спілки. Наприкінці липня загальні збори, в яких взяли участь майже 1 тис. чол., обрали її правління і ревізійну комісію. У серпні було створено відділення спілки металістів у Нижньодніпровську, а ще пізніше – в Олександрівську.

Влітку й восени 1906 р. відбулося оформлення спілок металістів Петровського заводу в Єнакієвому, Донецько-Юрїївського заводу в Алчевську, Дніпровського заводу у Кам'янському, залізничного та сталеливарного заводу у Дружківці. 1 жовтня зареєструвалася профспілка машинобудівників заводу Гартмана. Восени пройшли офіційну реєстрацію професійні організації машинобудівників Одеси, металістів Бердянська, Мелітополя, Великого Токмака, Товариства з реєстрації спілок металургів та машинобудівників Горлівки, Краматорська, Маріуполя, Юзівки. Проте внаслідок опору іноземних власників цих підприємств чиновники не санкціонували їх оформлення.

Загалом влада блокувала реєстрацію потужних професійних об'єднань у провідних галузях важкої індустрії. Вона хотіла мати справу з невеликими, керованими спілками, оскільки у великих громадських організаціях вбачала загрозу існуючому ладу. Так, харківський губернатор тільки на початку 1900 р. відмовив у реєстрації 26 спілкам. Восени того ж року в губернії було закрито 53 профспілки й не зареєстровано 104 товариства. Протягом року з приводу антидержавної діяльності було заарештовано 193 члени правління професійних об'єднань, 79 із них вислани у віддалені регіони імперії¹⁸. "Охранка" працювала на повну потужність і влітку 1906 р., коли вже діяли "Тимчасові правила...". Серед звинувачень на адресу тих, хто "закликав до ліквідації існуючого устрою", інкримінувалася також участь у профспілковому русі. У звинувачувальному акті Київської судової палати від 14 серпня 1906 р. у провину М.Геттеру ставилося те, що він, окрім іншого, "займався в м. Фастові влаштуванням професійних спілок робітників"¹⁹. Отже, на місцях продовжувала діяти інерція сприйняття закликів до організації й консолідації пролетаріату як таких, що спрямовані проти влади.

Незважаючи на перепони чиновників, професійний рух набував широкого розвитку. До кінця 1906 р. у 37 населених пунктах Київської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Подільської губерній та Північної Таврії діяло понад 160 легальних спілок робітників і службовців. Найбільш інтенсивно процес об'єднання найманих працівників відбувався у Катеринославській – 45 зареєстрованих спілок та Херсонській губерніях – 72 спілки (69 – в Одесі)²⁰. Нерівномірність територіального розміщення професійних об'єднань на території України пов'язана з різною щільністю розташування промислових підприємств, зокрема важкої індустрії, регіональними особливостями, національним складом пролетаріату в різних губерніях, ступенем самосвідомості окремих груп і галузевих загонів робітництва. Ставлення до профспілок із боку губернської влади також наклало відбиток на характер їх утворення. У свою чергу, влада не могла не рахуватися з інтересами підприємців, зокрема іноземних капіталістів, які не бажали поступатися, коли мова заходила про долю тих, хто своєю тяжкою працею приносив їм величезні прибутки. Стримуючим фактором залишався репресивно-каральний апарат самодержавства. Налякана революційним вибухом, правляча еліта прагнула опанувати становище за допомогою сили й покарань інакомислячих та опозиціонерів. Саме до таких деякі високі бюрократи відносили активістів профспілкового руху, які часто були членами радикальних політичних партій і мали імплантувати в робітнице середовище політичні вимоги й гасла.

Спад революції не позначився на темпах формування професійних спілок. Як і раніше, основний кількісний приріст давали дрібні (до 150 членів) та середні товариства (200–300 членів). Поряд із ними міцніли великі професійні організації. У 1907 р. спілка металістів Катеринослава об'єднувала 2 тис. чол., Кам'янського – 1 тис., Алчевська – 2 тис., спілка машинобудівників Луганська – 2137, Одеси – 3 тис., спілка друкарів Києва – 1,1 тис. членів²¹.

Провідними об'єднаннями залишалися спілки металістів і машинобудівників, які традиційно вважалися найактивнішою й класово свідомою частиною пролетаріату. Меншою за чисельністю була група спілок, до якої входили представники інших галузей індустрії. Середню та дрібну промисловість у професійному русі представляли досить помітні спілки друкарів, деревообробників, харчовиків, швейників, працівників торговельно-промислових підприємств. У середині 1907 р. в Україні налічувалося близько 230 легальних професійних спілок²².

У 1907 р. із новою силою виявилася тенденція до формування регіональних і галузевих профцентрів. Ще в 1906 р. 9 професійних організацій Харківсько-Миколаївської залізниці, що об'єднували 700 членів, створили виконавчий комітет на чолі з М.Карпенком. Виконавчий орган проводив шляхові з'їзди, де обговорювались економічні й політичні питання, відправляв на місця директивні листи, інструкції та літературу. У 1907 р. на спільному з'їзді Харківсько-Миколаївської й Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць було обрано виконком, який координував роботу профорганізацій. Усього ж на південних залізницях діяло понад 20 профспілок, в яких налічувалося 1700 чол. (половину із них становили робітники)²³.

У грудні 1906 р. у Дружківці відбулася нелегальна міжгалузева конференція професійних спілок Донбасу і Придніпров'я, в якій взяли участь представники спілок металістів, машинобудівників, гірників, прикажчиків та кравців. Після гострих дебатів між більшовиками й меншовиками з приводу організаційних форм та спрямування діяльності профспілок було обрано Центральне бюро профспілок Донбасу.

Робилися також спроби об'єднання професійних спілок у масштабах України. Ініціатором скликання крайової конференції профспілок виступив Катеринославський комітет РСДРП. Передбачалося залучити до участі в ній спілчан Катеринославської, Харківської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Таврійської губерній та Донської області. Арешт членів комітету не дозволив реалізувати цей задум, однак вже сама поява ідеї свідчила про розгортання профспілкового руху в Україні. Його активісти брали участь у формуванні всеросійських галузевих профспілкових об'єднань. 1906 р. делегати ряду товариств взяли участь у Всеросійських конференціях і з'їздах спілок швейників, залізничників, 1907 р. – з'їздах друкарів, архітектурно-будівельних робітників, техніків.

Жорстка позиція властей щодо спроб політизації професійних організацій не дозволила зареєструватися значній кількості спілок. Лише за 5 місяців 1907 р. харківський губернатор відмовив у реєстрації 26 спілкам, пояснюючи це їх неблагонадійністю. Київському губернатору було подано 17 заяв від існуючих професійних товариств. Однак їх статuti довгий час не реєструвалися, а багатьом із них взагалі цього робити не дозволялося. Київській спілці металістів відмовили у реєстрації тому, що в її статuti містився вираз про те, що її "членам забороняється займати місця страйкуючих". Спілка булочників і кондитерів не була офіційно визнана тому, що вона допомагала поліпшенню становища трудящих шляхом економічної боротьби, виступала за соціальне страхування, мала наміри ввійти у зносини з іншими спілками з метою організації страйків і виготовлення листівок. Аналогічні претензії стали приводом для відмови у реєстрації київській спілці деревообробників, причому, як недолік останньої, вказувалося на те, що її статут передбачав можливість запрошувати на свої засідання позаспілкових робітників із правом дорадчого голосу²⁴.

Незарєстровані профспілки діяли нелегально. На початку 1907 р. урядовцям було відомо про діяльність 27 нелегальних спілок²⁵. Фактично ж їх було значно більше. Наприкінці 1907 р. таких об'єднань налічувалося понад 60, з них 12 – у Миколаєві й 13 – на Волині. Оскільки влада забороняла створювати професійні товариства на залізницях, у цій галузі також виникали нелегальні осередки.

1700 робітників Південно-Західної, Харківсько-Миколаївської, Курсько-Харківсько-Севастопольської, Катеринославської та інших залізниць об'єднували 20 нелегальних професійних осередків²⁶.

Про складність легалізації спілок, згідно з "Тимчасовими правилами...", писали правління одеської профспілки слюсарів: "На початку наша спілка споживала плоди 4-го березня, тепер же доводиться мати справу з його тлумачами. І якщо закон 4-го березня гіркий для робітників, то тричі гірко йому від його тлумачів"²⁷.

Незважаючи на всі перешкоди, профспілковий рух в Україні поступово ставав реальним чинником суспільного життя. До кінця 1907 р. (за неповними офіційними даними) в Україні діяла 281 легальна спілка. Для багатьох тисяч найманих працівників це була єдина можливість відчутти себе у вирі життя. Внаслідок сильної протидії власників підприємств, адміністрації та державних чиновників робітники далеко не скрізь могли реалізувати своє право на утворення профспілки. Досить часто за бажання стати членом спілки робітники ризикували залишитися за ворітьми заводу, фабрики чи майстерні. Але і там, де все ж вдавалося створювати професійні товариства, вони охоплювали незначний прошарок трудящих: так, гірники, консолідовані в спілки, становили близько 1% зайнятих у галузі. Профспілковим органам у більшості випадків було складно налагоджувати зв'язки з робітниками на підприємствах – поліція й адміністрація пильно стежили за ними, аби зовнішній вплив на працюючих був щонайменший. Із міркувань державної безпеки переслідувалося формування галузевих, міжгалузевих і територіальних профспілкових об'єднань. Влада заохочувала виключно цехові засади у творенні професійних осередків, оскільки їх можна було тримати під контролем.

Протягом 1905–1907 рр. відбувалося складання основних форм профспілкового будівництва. Загальні та делегатські збори стали вищими керівними органами спілок. На них обиралися правління, обговорювалися їх звіти, затверджувалися кошториси видатків і надходжень, розглядалися різноманітні соціальні й економічні питання, умови праці на виробництві тощо. Збори давали можливість залучити широкі маси трудящих до свідомого громадського життя та самодіяльності. Повідомляючи про збори спілки друкарів, кореспондент однієї з київських газет писав: "Засідання тривало близько 6 годин... Ті, хто зібрався, весь час уважно і серйозно займалися справою. Помітна була також рідкісна на подібних зборах солідарність: деякі пропозиції були прийняті й затверджені майже одностайно; так, наприклад, пропозиція мати у правлінні платного секретаря; затверджено інструкцію про надання допомоги безробітним..."²⁸. Крім того, було прийнято рішення створити депутатські збори й обрано індивідуальним закритим голосуванням правління спілки. Збори київської спілки металістів 25 березня 1907 р. обговорювали питання про мету і завдання професійного товариства, викладених у доповіді, про організацію відділення спілки в Південно-Західному краї, утворення секції робітників-електротехніків, випуску друкованого органу, виборів керівних органів спілки. Склад правління запропонували делегатські збори, а загальні збори мали проголосувати за кожну кандидатуру. Незгодний з тією чи іншою кандидатурою міг викреслити її прізвище у видрукованому списку і внести інше²⁹. Застосування демократичних засад у ході виборів керівних органів профспілки забезпечувало їх авторитет серед рядових членів та сприяння з їх боку в роботі.

Більшість загальних зборів мали не формальний, а напружений робочий характер. Серед обговорюваних питань часто були ті, що торкалися виховання у членів спілок почуття обов'язку і відповідальності перед своєю організацією й товариствами, сплати членських внесків, відвідування зборів, виконання рішень зборів і правління; активній участі в заходах спілок та ін.

У період між зборами виконавчі та керівні функції спілок здійснювали правління. Оскільки великі об'єднання займалися різноманітними справами, при них

створювалися декілька комісій: правові, медичні, культурно-освітні, бібліотечні, клубні й ін. Наприклад, при правлінні спілки металістів заводу Гартмана діяли слідча, розціночна комісії, примирна камера, опіка над лікарем, довідкове бюро. За допомогою комісій до активу спілки залучено понад 30 чол., які допомагали правлінню розслідувати конфлікти між адміністрацією та робітниками, розробляли розцінки і контролювали їх дотримання, вишукували можливості й кошти для допомоги безробітним. Спілка металістів Брянського заводу мала юридичну, бібліотечну, медичну комісії, довідкове бюро³⁰.

Велике значення для консолідації та підвищення свідомості найманих працівників мала поява профспілкової преси. Протягом 1906–1907 рр. профспілки Катеринослава видавали журнал "Вестник труда", Одеси – "Южный профессиональный листок", "Рабочее дело", "Союз", Харкова – газети "Труд" і "Союз". Інколи видання власного друкованого органу ставало нагальною життєвою необхідністю спілки. Так, члени київської спілки булочників працювали на дрібному виробництві в різних куточках міста. Щоб підтримувати постійний зв'язок із ними, правління вирішило видавати власний друкований орган. Це було виправдане рішення ще й тому, що київська спілка булочників об'єднувала також працівників цієї галузі всього Південно-Західного краю. Профспілкова преса інформувала найманих працівників не лише про спілковий рух, а і про політичні та економічні події в Російській імперії й за її межами. Це був дійовий засіб згуртування трударів, підвищення їх загальноосвітнього рівня.

Розгортання профспілкового руху в період революції супроводжувалося боротьбою політичних партій за вплив у спілках. Особливу активність виявляли більшовики, які вбачали в професійних об'єднаннях можливість для легальної роботи серед широких мас робітництва. Організаційний ресурс профспілок дозволяв тим політичним силам, які магимуть на них вплив, розраховувати на зростання соціальної бази і поширення своїх програмних положень. Через професійні об'єднання більшовики намагалися залучити до антиурядових, революційних виступів пролетарські верстви. За дорученням партії, члени РСДРП ініціювали створення ряду спілок. Так, спілку залізничників Південно-Західної залізниці було організовано завдяки зусиллям О.Шліхтера, Г.Крижанівського, Л.Скорнякова³¹. Велику роль у створенні та діяльності спілок залізничників Одеси відіграли І.Авдеев, Ф.Голубков, П.Мизикевич³².

Опонуючи більшовикам, меншовики висунули тезу про "нейтральність" профспілок. Більшовики вважали, що цехова практика побудови спілок, їх ізоляція від партійних впливів породжує в робітничому русі замкнутість і пасивність, зменшує політичний потенціал пролетаріату, в якому вони вбачали "могильника капіталізму".

Один із перших радянських дослідників історії профспілкового руху С.Айнафт вважав, що у період 1905–1907 рр. більшовики й меншовики мали подібні погляди на профспілки, відстоюючи їх безпартійність³³.

Радянські історики, апологети зуючи роль більшовиків та їх партії в робітничому русі, твердили, що між останніми і меншовиками існували суттєві розбіжності у тлумаченні цього питання. Більшовики вважали, що безпартійність профспілок – це їх організаційна самостійність стосовно партій. Разом із тим вони розглядали профспілки як класові організації, що мали об'єднувати широкі верстви пролетаріату, авангардом та передовим загonom якого є марксистська партія³⁴. Насправді за більшовицькою риторикою стояло прагнення підпорядкувати профспілки й спрямувати їх на досягнення власних політичних завдань.

Більшовицька партія створювала свої фракції у спілках, які мали відігравати роль форпостів у процесі оволодіння професійними об'єднаннями. Більшовицькі фракції, що вперше з'явилися в кількох професійних товариствах Одеси, служили опорою у пропаганді марксистських ідей. Водночас вони виконували функції нейтралізації впливів інших політичних партій.

На конференції кравців Катеринослава, скликаній з ініціативи меншовиків, було прийнято рішення, за яким право вступати до спілки надавалося й тим кравцям, що наймали робочу силу. Більшовики вважали, що це негативно впливає на класовий характер професійних об'єднань, гальмує їх зростання і роботу.

Послідовну та непримиренну боротьбу більшовики вели також проти есерів. Вбачаючи у профспілках зародки бойових, пролетарських дружин, вони, на думку перших, своїми авантюрними діями шкодили революційній справі. На Петровському заводі есери поширювали думку про те, що професійні спілки – це товариства зі збирання коштів для придбання зброї. Це дійсно відлякувало багатьох робітників, які небезпідставно побоювалися поліційних санкцій³⁵. Виступаючи проти легалізації профспілок, есери намагалися перевести їх діяльність у підпілля й надати змовницького характеру.

Свої ідейні та програмні положення соціалісти-революціонери втілювали у життя, причому вони не гребували крайніми засобами, включаючи терористичні акти. Влада реагувала на подібні ексцеси миттєво і безжально, й відлуння каральних заходів зачіпало також профспілки. Наприклад, після замаху есерів на директора Дружківського заводу було розпущено осередок спілки металістів на цьому підприємстві³⁶. Наслідком вчиненого анархістами вбивства директора Південноросійського товариства друкарської справи в Одесі стало закриття профспілки друкарів³⁷.

Вдаючись до терору, есери та інші ліворадикальні сили втрачали популярність у пролетарському середовищі й об'єктивно сприяли посиленню позицій поміркованих меншовиків і навіть більшовиків.

Та все ж соціалісти-революціонери мали вплив у цілому ряді професійних об'єднань, зокрема спілках ремісників, службовців, залізничників та ін. Особливо міцними виявилися їх позиції у Всеросійській залізничній спілці, якій вони намагалися нав'язати "політико-професійну платформу". Під цією платформою вони розуміли певні політичні установки, обов'язкові для всіх членів даної професійної організації. Так, головною вимогою для майбутніх членів спілки висувалося визнання ідей Установчих зборів. За таких умов для професійного об'єднання залізничників вступали переважно службовці, адміністративні працівники, яких приваблювала можливість легальної реалізації демократичних вимог. Далекі від політики робітники залишалися поза межами спілки. У лютому 1907 р. відбулася нарада вузлових залізничних організацій РСДРП із різних міст імперії, у тому числі з Києва, Катеринослава, Харкова, на якій статутні вимоги Всеросійської залізничної спілки зазнали критики³⁸.

Предметом гострої дискусії стала практика творення професійних організацій за національною ознакою. Російські, українські, єврейські профспілки піддавалися критиці за їх "національне спрямування", ізоляціонізм, розмежування найманих працівників за національною належністю. Особливо різко виступали проти національних спілок російські більшовики, що сповідували ідеї інтернаціоналізму та згуртування пролетарів усіх націй і народностей.

Таким чином, революція 1905 р. спричинила деякі поступки царизму, перші кроки на шляху до демократичних свобод, чим скористалася свідомо й активна частина трудящих. Перетворення профспілкового руху зі спорадичного у масовий відбивало загальні тенденції в суспільстві, а також прагнення найманих працівників шляхом самодіяльності й чіткої громадської позиції засвідчити наявність волі та спроможності на якісно новому рівні відстоювати власні соціальні права.

Незважаючи на всі спроби політизації профспілкового руху, він усе ж залишався в межах економічних і соціальних питань. У період 1906–1907 рр. професійні спілки знаходилися на ранній стадії свого розвитку й багато в чому нагадували перші каси та товариства взаємодопомоги XIX – початку XX ст. Так, статут професійного об'єднання "Київська спілка робітників з металу", ухвалений за-

гальними зборами 2 липня 1906 р., фактично нагадував статут каси взаємодопомоги. З 58 параграфів документа 29 присвячувалися компетенції, виборам і функціонуванню загальних зборів та правління, 2 – членству у товаристві, а решта – коштам каси, ревізії її справ, порядку видачі позик, розподілу прибутків і витрат. Про інші форми роботи спілки в основоположному документі не йшлося. Тому від звичайної каси взаємодопомоги він відрізнявся хіба що назвою. Оскільки більшість аналогічних об'єднань мала подібні статuti, немає підстав говорити про те, що у роки першої російської революції профспілки стали школою політичного виховання й класової боротьби для робітничого класу. Не слід забувати, що органи правопорядку та спецслужби пильно контролювали діяльність усіх громадських об'єднань, у тому числі й професійних, і відразу припиняли діяльність тих, які виходили за межі дозволеного "Тимчасовими правилами...".

Проте утримати спілки в "прокустовому ложі" урядового законодавства було неможливо. Найбільш рішучі керівники та члени професійних організацій явочним порядком розширювали межі їх компетенції й втручалися у вирішення тих питань, які висувало життя. Якщо легальні профспілки у статутах стримано визначали серед своїх завдань "захист економічних і правових інтересів своїх членів", то нелегальні йшли далі та нерідко висували страйк як головний засіб боротьби за права трудящих. Навіть загроза перед неминучим покаранням не змогла зупинити організаторів 22-денного загального страйку робітників борошномельних і крупорушних млинів у серпні 1906 р. Результатом виступу стало запровадження 8-годинного робочого дня, організація примирної камери, забезпечення оплачуваної 2-тижневої відпустки, грошова допомога в разі хвороби. Завдяки організованому спілкою друкарів страйку в багатьох друкарнях Катеринослава було введено 8-годинний робочий день, на 20-30% підвищено зарплату, припинено понаднормові роботи, а також під впливом цього виступу визнано право на 8-годинний робочий день, членів спілки машинобудівників та шевців – на 9-годинний, а друкарі, хіміки, робітники тютюнової, пробочної, шкіряної та інших галузей одержали підвищення заробітної плати на 10-40%. Окремі об'єднання отримали право брати участь у регулюванні внутрішнього розпорядку на виробництві⁹⁹.

Роль професійної спілки у боротьбі трудящих за свої права продемонстрував страйк корабельних команд і портових робітників Одеси в травні–червні 1906 р. Профспілка "Морська реєстрація" керувала діяльністю страйкового комітету, який висунув низку вимог. Адміністрація порту й Чорноморського торгового пароплавства спочатку погодилася на те, "щоб спілка контролювала прийом та звільнення з роботи, взяла на облік безробітних моряків і встановила черговість у прийомі нових працівників на роботу". А через 5 місяців, у листопаді 1906 р., вона заборонила діяльність цієї спілки. Після цього остання перейшла на нелегальне становище й організувала загальний страйк, в якому взяли участь близько 3 тис. чол. Страйкарів матеріально підтримали спілки та трудові колективи інших підприємств міста. У той час есери й анархісти вдалися до економічного терору, висаджуючи в повітря та підпалюючи судна. У відповідь влада заарештувала членів страйкового комітету і силою припинила страйк.

За допомогою страйкарів домагалися працевлаштування безробітних одеська спілка робітників слюсарного виробництва, київська спілка металістів та інші.

1907 р. ознаменувався тривалим і впертим страйком робітників Дружківського металургійного заводу. Приводом для виступу стало звільнення 400 робітників різних професій. Адміністрація та влада вдалися до силового тиску на страйкарів, за 20 днів було звільнено 1694 чол., заарештовано поліцією кілька активістів, яких звинувачували в революційній діяльності. У лютому до Дружківки було стягнуто близько 200 військових, і губернатор просив надіслати ще 2 роти солдатів та ескадрон кавалерії, хоча робітники поводитися спокійно й не давали

підстав для застосування зброї. Об'єктом переслідувань стали профспілкові активісти. Поліція повідомляла, що "страйком керує дружківська професійна спілка в особі свого правління, що назвало себе страйковим комітетом". Голова спілки "Коробов, він же виборщик від робітників (до II Державної думи. – О.Р.), вчора заарештований, розшукуються і підлягають арешту виборщики Шевченко й Фачеев, обидва – члени правління спілки"⁴⁰. Катеринославський губернатор призупинив діяльність дружківської профспілки, але робітники та спілки інших підприємств продовжували підтримувати страйкарів. Трудові колективи Петровського заводу зібрали й передали страйкуючим 984 руб., Новоросійського товариства – 565 руб. Гартманівці також підтримали виступ, вимагаючи прибрати з підприємства ненависних адміністраторів і не звільняти 840 чол., у тому числі майже весь профспілковий актив⁴¹.

У 1907 р. страйки охопили понад 60 підприємств Одеси. Більше двох місяців тривав страйк на фабриці жерстяних коробок, який закінчився успішно: звільнених робітників поновили, власник погодився на участь виборних від робітників у прийомі та звільненні працівників⁴².

Коли товариство власників швейних закладів оголосило локаут, одеська швейна спілка організувала страйк у всіх 72 майстернях верхнього жіночого одягу. Локаут було зірвано, але й профспілку рішенням генерал-губернатора закрили⁴³.

Вже у 1906–1907 рр. підприємці почали наступ на завоювання трудящих у революційних подіях 1905 р. Так, власники київських друкарень почали змінювати деякі параграфи "правил внутрішнього розпорядку" і запроваджувати нові, що погіршувало становище працівників. В окремих друкарнях повернулися до порядків, які панували тут до липневого страйку 1903 р. У 20-ти поліграфічних закладах, підпорядкованих фабричній інспекції, не лише скасували 8-годинний робочий день, встановлений у жовтні 1905 р., а й збільшили його до того, який існував улітку 1903 р. За даними фабричної інспекції від 30 серпня 1906 р., у 9 друкарнях (293 робітники) тривалість робочого дня становила 10 год., тобто 60 год. на тиждень, ще в 11 (838 робітників) – 9 год., тобто 54 год. на тиждень. Коли працівники друкарні Яковлева оголосили 28 лютого 1907 р. страйк, адміністрація попередила їх про звільнення. Згодом, наймаючи нових робітників, власники друкарні поставили їх у ще гірші умови. Вимоги робітників зустрічали організований опір власників, які створили власну спілку та діяли узгоджено⁴⁴.

Падіння попиту на друкарську продукцію, зменшення обсягів виробництва на поліграфічних підприємствах, загальна економічна криза створювали додаткові труднощі для працюючих і знижували їх життєвий рівень.

Страйки були не єдиною формою боротьби за права трудящих та повсякденної роботи професійних організацій. Спілки використовували нагромаджені кошти для матеріальної допомоги своїм членам, хворим і безробітним. Під час локаутів 1906–1907 рр. профспілка металістів Катеринослава створила бюро, яке збирало кошти й видавало грошову допомогу та продуктові пайки безробітним. У робітничому районі Чечелівці діяли безплатні їдальні, організовані за сприяння спілки. Таку ж роботу проводили професійні об'єднання машинобудівників, хіміків, шкіряників Одеси, спілка прикажчиків Харкова. Фонди допомоги безробітним у великих промислових містах були централізованими, оскільки багато спілок не мали навіть мінімальних засобів для цього. Загальний план витрат затверджувався на засіданні центрального бюро разом із представниками усіх спілок. Кошти з фонду відпускалися на оплату обідів і помешкань для ночівлі безробітних та бездомних. Наприклад, київські профспілки утримували їдальні на 140 осіб, а також щоденно видавали 60–70 безробітним гроші на обіді⁴⁵.

За рахунок профспілкових коштів робітникам надавалася медична і юридична допомога. Так, юрист повинен був 4 рази на місяць чергувати у приміщенні спіл-

ки, давати консультації та поради, складати різноманітні клопотання, виступати у судах із конфліктних справ. Медичною і юридичною допомогою користувалися ті спілчани, які додатково вносили до скарбнички 15 коп. А взагалі система юридичного і медичного забезпечення в деталях обговорювалася на загальних зборах.

Професійні об'єднання займалися не тільки "хлібом насущним", а приділяли також значну увагу й культурно-освітнім справам. Спілка металістів на заводі Гартмана збрала бібліотеку, читачами якої стали близько 1000 чол. Крім того, вона відкрила 2-класну школу для дітей та недільну загальноосвітню школу й вечірні курси для дорослих⁴⁶. Власні книгозбірні мали професійні товариства металістів Брянського, Дружківського, Донецько-Юр'ївського заводів, спілки Одеси, Києва, Миколаєва, Харкова.

Не обмежуючись вирішенням суто економічних питань, професійні спілки брали участь у політичному житті країни. Побоюючись їх політизації, царизм різко негативно ставився до спроб втягнути професійні об'єднання у вир політичної боротьби. За участь у виборній кампанії до II Державної думи керівники і члени спілок Катеринослава, Одеси, Харкова зазнали переслідувань. Наприкінці 1906 р. із цієї причини було припинено діяльність 5 професійних товариств. Всіляко перешкоджав проведенню передвиборних зборів робітників Донбасу тимчасовий генерал-губернатор Південного гірничозаводського району. Причиною цього було те, що під час підготовки до виборів активізувалися ліворадикальні партії, які намагалися знайти підтримку організованій у спілки частини пролетаріату.

Оцінюючи економічні здобутки найманих працівників у період 1905–1907 рр., перш за все слід відзначити підвищення заробітної плати на багатьох підприємствах. Якщо у 1905 р., за даними фабричних інспекторів, середній заробіток фабрично-заводських робітників становив 205 руб., то у наступному році – 231 руб., а в 1907 р. – 241 руб. Відбулося також значне скорочення кількості та розміру штрафів: у 1904 р. у 9 губерніях зафіксовано 77 516 випадків штрафування (сума стягнень – 29 129 руб.), у 1905 р. – 48 648 випадків (16 181 руб.). Тенденція до скорочення штрафних санкцій виявилася стійкою й у наступні два роки, що дає підстави говорити про обмеження сваволі адміністрації підприємств⁴⁷.

Помітним завоюванням трудящих стало скорочення тривалості робочого дня. З червня 1906 р. на металообробних підприємствах, типолітографіях, великих заводах Катеринослава встановлено 10-годинний робочий день, на текстильних фабриках і млинах він зменшився з 13 до 11,5 год.⁴⁸ На київських машинобудівних заводах робочий день скоротився з 12,5 год. у 1905 р. до 10 год. у 1906 р., тютюнових фабриках – з 12 до 9–11,5 год., винокурнях – з 13–15 год. до 10 год.⁴⁹ На початку 1905 р. робітники Харківщини працювали в середньому по 10 год. на добу, а влітку 1906 р. на заводі тютюнових гільз – 9,5 год., на чавуноливарних, залізорудних, машинобудівних, вагоноремонтних, суднобудівних підприємствах – 9 год. Робітники багатьох цукроварень, а також друкарень Полтави і Миколаєва за допомогою страйків домоглися 8-годинного робочого дня⁵⁰.

Рішучість та організованість трудящих дозволили здійснити успішний наступ на капітал, домогтися поступок із боку адміністрації підприємств і влади. В одній із партійних газет підбивалися підсумки того періоду: "Це була епоха найбільших завоювань, досягнутих катеринославськими робітниками. Повсюдне скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, скасування понаднормових робіт, колективний договір і у хлібопекарів – навіть право штрафувати хазяїв на 100 руб. за порушення цього договору, поліпшення гігієнічних умов праці тощо складало цілу епоху в робітничому житті міста. Лекції та реферати, бібліотеки й читальні задовольняли культурно-освітні запити робітників. Бюро для відшукування заробітку, реєстрація безробітних, медична та юридична допомога, матеріальна допомога й дешево ідальні служили задоволенню матеріальних потреб робітничого населення"⁵¹.

І все ж ситуація була далеко не ідеальною. У 1907 р. більшість виступів робітників на захист своїх інтересів закінчувалася не на їх користь. У цілому по імперії лише 16,2% страйків закінчилися задоволенням вимог працюючих, 26,1% – компромісними рішеннями, 57,6% – поразкою страйкарів⁵². Уже в 1906–1907 рр. підприємці прагнули взяти реванш та нівелювати завоювання трудящих. Державні органи, жорстко обмежуючи професійні об'єднання економічною сферою, карали їх за будь-яку спробу політичної діяльності. То ж у цілому успіхи, досягнуті в боротьбі за інтереси найманих працівників, можуть вражати лише з огляду на те принизливе становище, в якому вони перебували до початку революції. Наступний період показав, що ані влада, ані капітал не збиралися здавати свої позиції.

¹ Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. – К., 1967. – Т. 1. – С. 280.

² *Лось Ф.Є.* Революція 1905–1907 рр. на Україні. – К., 1955. – С. 132.

³ Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 1. – С. 283.

⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 4. – С. 106.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України у Києві). – Ф. 575. – Спр. 294. – Арк. 135.

⁶ Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. – К., 1961. – С. 89.

⁷ ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 397. – Ч. 1. – Арк. 1.

⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – С. 20.

⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1980. – Т. 1. – С. 75. (далі – "КПСС в резолюциях...").

¹⁰ Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991. – С. 24.

¹¹ Там само. – С. 55.

¹² Там само. – С. 61–62.

¹³ Киевское слово. – 1905.

¹⁴ *Стадник А.Н., Прохоренко М.Ф.* Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1959. – С. 32.

¹⁵ ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 397. – Ч. 1. – Арк. 51.

¹⁶ *Косач В.И.* Профсоюзы Санкт-Петербурга (1905–1930). – СПб., 2001. – С. 46–49.

¹⁷ *Стадник А.Н., Прохоренко М.Ф.* Указ. соч. – С. 42.

¹⁸ Очерки истории профсоюзов Харьковщины. – Харьков, 1999. – С. 23.

¹⁹ ЦДІА України у Києві. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1060. – Арк. 3 зв.

²⁰ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 22.

²¹ Там же.

²² Там же. – С. 39.

²³ Там же.

²⁴ Київський державний архів. – Ф. 1. – Спр. 24. – Арк. 108, 109, 164.

²⁵ Архив истории труда в России. – 1921. – № 2. – С. 121.

²⁶ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 39.

²⁷ Освобождение труда. Сборник. – Одесса, 1906. – С. 84.

²⁸ Киевская мысль. – 1907. – № 14. – 30 янв.

²⁹ Там же. – 1906. – № 66. – 23 марта.

³⁰ *Стадник А.Н., Прохоренко М.Ф.* Вказ. соч. – С. 47.

³¹ *Шостак П.В.* Видатний вчений-більшовик (до 90-річчя з дня народження О.Г.Шліхтера). – К., 1958. – С. 8.

³² *Першина С.* Павел Мизикевич – партии рядовой. – Одесса, 1962. – С. 19.

³³ *Айнзафт С.* Первые шаги профессионального движения в России (1905–1907 гг.). – М., 1926. – С. 143.

³⁴ *Гонтар Т.М.* Керівництво більшовицьких організацій України розвитком профспілкового руху (1905–1907 рр.) // Укр. іст. журн. – 1980. – № 2. – С. 49–54.

³⁵ *Овчинников Ю.В.* Большевики Донбасса в борьбе за завоевание легальных организаций рабочего класса в 1905–1907 гг. // Ленин и местные партийные организации России. – Пермь, 1970. – С. 504.

³⁶ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Спр. 18. – Ч. 2. – Арк. 15–29.

- ³⁷ Гонтар Т.М. Зазнач. праця. – С. 53.
³⁸ ЦДІА України у Києві. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 181.
³⁹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 43.
⁴⁰ Революция 1905–1907 гг. на Украине. Сб. док. и материалов. – К., 1955. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 41.
⁴¹ Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. – М., 1947. – С. 126.
⁴² ЦДІА України у Києві. – Ф. 575. – 1906–1907 рр. – Спр. 509. – Арк. 84.
⁴³ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. – К., 1926. – С. 16–17.
⁴⁴ Там само.
⁴⁵ Стадник А.Н., Прохоренко М.Ф. Вказ. праця. – С. 48.
⁴⁶ Берхин И. Вказ. праця. – С. 119.
⁴⁷ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 44.
⁴⁸ Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 1. – С. 322, 323.
⁴⁹ Звезда. – 1911. – 11 июня.
⁵⁰ Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 1. – С. 324.
⁵¹ Социал-демократ. – 1910. – 16 (13) лютого.
⁵² Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. – К., 1961. – С. 106.

The article examines social and economical condition of working masses of Ukraine during the period of First Russian revolution of 1905–1907, role of trade union organizations in uniting workers and peasants for their common struggle for their political and economical rights.

В.М.Ботушанський*

ПЕРЕГУК РЕВОЛЮЦІЙ

У статті йдеться про вплив революційних подій у Російській імперії, зокрема в Україні в 1905–1907 рр. на піднесення боротьби буковинських українців за свої соціальні, демократичні й національні права. Підкреслюється їхня особлива зацікавленість національними домаганнями й успіхами своїх братів з Наддніпрянщини, висловлюється думка про необхідність єднання українців по обидва боки австрійсько-російського кордону в боротьбі за свої права.

За Помаранчевою революцією (здається, п'ятою в нашій історії за останні сто років) якое непомітно виглядає столітній ювілей першої, яка розпочалася 9(22) січня 1905 р. Воно й зрозуміло, більшість людей осмислюють нинішні здобутки демократії незалежної України, живуть надіями на поліпшення становища в усіх сферах життя, не надто оглядаючись назад. Та суспільна пам'ять поколінь, громадянська свідомість підказує нам, що не можна забувати і тих, хто в неймовірно складніших умовах виступав проти тиранії, ризикуючи практично щоразу не лише особистою свободою, майном, а й життям. Бо якщо, скажімо, Помаранчева революція в Києві обійшлася всього незначною кількістю простудних захворювань (і приблизно сімнадцятьма заручинами серед студентства), то шлях учасників першої революції позначено темно-червоним кольором селянсько-робітничої крові, шибеницями зі "столипінськими галстуками", кайданами від етапу до етапу в безнадійну далечінь Сибіру.

Можливо, певна неувага до цієї події столітньої давності пов'язана із тим, що вона подавалася виключно як витвір більшовиків на чолі з Ульяновим (Леніним). А це нині сприймається критично, оскільки більшовицьке керівництво всюди штучно (а то й монополю) завищувало свою роль у всіх сферах буття.

*Ботушанський Василь Мефодійович – д-р іст. наук, проф., зав. кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.

А тим часом, рядовим учасникам тодішніх революційних подій, які виступали проти царизму, за загальне рівне виборче право, за землю, демократичні свободи, 8-годинний робочий день, національне визволення, здебільшого на останньому місці було питання політичної боротьби між більшовиками, яких в Україні тоді налічувалося 4,5 тис., і меншовиками.

Що ж стосується участі в цій умовно названій "російській" (бо росіян в імперії було менше половини) революції народу підросійської України, то одними з найактуальніших вимог були: національна свобода, право українського народу на задоволення своїх національних запитів – усунення ганебної клички "інородці", автономія України, здобуття належних прав у всіх органах представницької влади і самоврядування, скасування Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського акта 1876 р., навчання у школах і вузах рідною мовою, свобода українських слова, періодики, художньої літератури, товариств (зокрема "просвіт") та ін.

Участь українського народу Наддніпрянщини у цій революції викликала велике піднесення серед населення західноукраїнських земель, зокрема Буковини. Вони справедливо вважали, що перемога багатомільйонного українського народу в Російській імперії позитивно вплине і на їхню долю. Про це дедалі частіше з'являлися повідомлення, а то й міркування окремих представників буковинської, зокрема української громадськості на сторінках періодичної преси. Так, газета "Руска рада" від 27 жовтня 1905 р. у статті "Що ся діє тепер в Росії?" писала: "Ми, русини на Буковині, пильно интересуємося тим, що ся нині діє в Росії... Доля тих наших братів, яка є залежна від теперішніх подій у Росії, мусить нас горячо обходити, тим більше, що зміна положення русинів на Україні... в Росії може мати великі наслідки і на наше жите, і на наше положене"¹.

Ще більш рельєфно ця думка простежується у "Письмі українських селян-радикалів із Галичини та Буковини до селян-послів Російської державної Думи в Петербурзі", виданому М.Павликом у 1906 р. у Львові. У цьому листі, датованому 28 липня 1906 р. і підписаному 580 селянами (301 – із Буковини, 279 – із Галичини), зазначалося, що "між вами є й рідні наші брати-українці, репрезентанти 28-мільйонного хліборобського народу українського..., того самого народу, до якого належимо й ми, хлібороби-русини в Австро-Угорщині, де нас є 4 млн. душ, які говорять більше-менше так, як ми отсе пишемо". Далі у листі наголошувалося: "Від того, який лад настане в російській Україні, залежить безпосередньо і наша доля, а то вже тому, що в Росії наших рідних братів, як бачите, сім раз більше, ніж нас тут, і ми, що боремося з ворогами своїми: шляхтичами та чиновниками польськими, мадярськими, німецькими, румунськими й т. и. вже поверх 600 років знемагаємо, нарешті, в тій боротьбі, і без підмоги російської України не в силі забезпечити собі кращої долі"².

Саме в такому ключі (зацікавленням буковинців, насамперед подіями в Україні) слід розуміти і ті численні повідомлення про революційні події та реакцію на них буковинців, які публікувались у місцевій пресі та навіть в офіційних джерелах. Уже 28 січня (за ст. ст. 15), 4, 11, 18, 25 лютого, 4, 11, 25 березня 1905 р. у чернівецькій соціал-демократичній газеті "Volksprese" ("Народна преса") з'явилися передові статті "Революція в Росії", в яких висвітлювались тамтешні революційні події. Ці статті закінчувалися словами: "Честь загиблим, слава борцям, за свободу, права і хліб"³. 4 лютого перша сторінка цієї газети була присвячена революційним подіям в імперії Романових під назвами статей: "Товариші по партії і друзі", "Освобождение?"⁴.

Слід зазначити, що всі виступи в Російській імперії, у т. ч. і в Україні, у буковинській пресі значились як "російські"⁵.

Ряд інформацій про події російської революції, починаючи з лютого 1905 р., вмістив часопис "Промінь" під назвами: "Царство тьми", "Жертви кровавих

днів", "Під теперішню хвилю", "В борбі за свободу" та ін.⁶ 30 січня 1905 р. у залі чернівецької ратуші відбулися міські збори, організовані місцевими соціал-демократами, на яких було засуджено криваві дії царату 9 (22) січня в Петербурзі. Наприкінці зборів виступив один із втікачів із Російської імперії, який свою промову закінчив словами: "Долой царизм! Долой убийцю с трона!". Збори прийняли резолюцію, в якій висловили "симпатію російському пролетаріату, а погорду російському правительству". Учасники зборів намагалися влаштувати демонстрацію протесту перед російським консульством, але поліція розігнала їх. За рішенням зборів було створено комітет (10 осіб) для збору коштів у фонд допомоги сім'ям загиблих революціонерів⁷.

Переслідування учасників революційних подій у Російській імперії, єврейські погроми викликали втечі багатьох політичних емігрантів на західноукраїнські землі. На кінець лютого 1905 р. на Буковині їх було 1024, у т. ч. 704 у Чернівцях. Крайове управління Буковини на початку березня 1905 р. розпорядилося вислати їх назад під тим приводом, що, мовляв, для них нема тут роботи, а наймаючись, вони знижують платню місцевим робітникам, що багато хто з них хворі і т. д.⁸ Проте чернівчани виступили проти цього наміру. Чимало цих емігрантів взяли участь у першотравневих демонстраціях 1905 р. у Чернівцях, Вижниці, Сторожинці, Сучаві.

Буковинські українці (очевидно, беручи приклад зі своїх східних братів-українців, які в революційній боротьбі виступали солідарно із представниками інших націй) у своїх домаганнях більш демократичних виборчих законів до сейму і громадських рад проявляли небувалу раніше міжнаціональну толерантність, прагнення діяти разом для досягнення спільної мети. Свідченням цього можна вважати резолюцію чисельного (6 тис. учасників) крайового віча в Чернівцях, скликаного народовцями на початку липня 1905 р. Після ґрунтового виступу українського професора Чернівецького університету С.Смаль-Стоцького та інших ораторів віче серед ряду ухвал вписало і таке: "Пам'ятаючи на се, що волоський (молдавський, румунський. – В.Б.) нарід зв'язаний з руским (українським. – В.Б.) (задля спільної релігії) вузлом приязних і сусідських відносин, віче висказує для него свою повну симпатію... Віче підносить із горячим признанем поміч з боку жидівського (єврейського. – В.Б.) населення... і заявляє одногосно, що руского народу не відтягнуть ніякі цькування від приязних відносин з жидами, з якими русини від віків живуть у згоді"⁹.

11 листопада 1905 р. єврейські студентські товариства влаштували перед російським консульством у Чернівцях демонстрацію протесту проти єврейських погромів у Російській імперії, внаслідок чого у приміщенні консульства було вибито шибки¹⁰.

Революція на сході, певні її здобутки (маніфест царя 17 жовтня 1905 р. про деякі свободи) спонукали громадськість Австро-Угорщини, у т. ч. і Буковини, розпочати восени 1905 р. масові виступи за введення загального виборчого права, прийняття відповідних законів про вибори до парламенту, крайових сеймів і громадських рад. Під час цих масових зібрань висловлювалася й солідарність із російськими революціонерами, виступали і емігранти-втікачі з Російської імперії. Так, 12 листопада 1905 р. у залі магістрату і перед ним, на площі Ринок, відбулися масові збори городян, на яких розглядалися такі питання: "Перемога російської революції" та "Загальне виборче право і загальний страйк". Дещо перебільшуючи успіхи російської революції, доповідачка Бригітта Ульріх, зокрема заявила: "Наші братя в Росії перемогли" і висловила "симпатію героям революції, які знищили царизм". Промовець Якоб Пістінер у своєму виступі зазначив, що "зараз настав час, коли корони серйозно захиталися... на Сході у сусідній з нашою країні хитається корона все більше і більше перед переможною революцією...

Росія кличе всіх громадян спільно до [виборчих] урн" і закликав усіх до рішучої боротьби за загальне виборче право. У прийнятому меморандумі місцевих соціал-демократів із вимогою загального виборчого права, зокрема зазначалося: "Раз сама Росія – цей невичерпний арсенал контрреволюції – має уже загальне виборче право (перебільшення. – В.Б.), якщо російський селянин уже дозрів до виборчого права, то ми тим більше дозріли. Хай живе загальне, рівне, пряме виборче право при таємному голосуванні до парламенту, ландтагу і громадських рад"¹¹.

Очевидно, під впливом цих виступів навіть крайові власті мусли визначитися зі своїм ставленням до подій на сході, тим більше, що чимало буковинських підприємців (переважно євреїв) мали свої підприємства у царській Росії. 13 листопада 1905 р. Буковинський сейм ухвалив таке рішення: "Представники краю Буковини без різниці походження, віри й політичної партійної приналежності засуджують вбивства і мордування людей у царській імперії і висловлюють цим варварським приниженням людської гідності свій гнів і обурення"¹².

28 листопада 1905 р. по всій Австрії відбулися масові збори та демонстрації, в яких взяли участь понад 1 млн. чол., у т. ч. у Чернівцях – 15 тис., майже по 1 тис. чол. у Сторожинці, Садгорі, Радівцях, Сереті з вимогою загального виборчого права. Під час цих виступів та інших зібрань не раз звучали слова солідарності з борцями за свободу в Російській імперії. Так, на крайовій соціал-демократичній конференції у Чернівцях 15 грудня 1905 р. доповідач Г.Григорович у своїй доповіді змалював важку боротьбу "наших російських братів" і запропонував резолюцію, яку, стоячи, під оплески ухвалили делегати: "Крайова конференція Буковини вітає російську революцію з її дотеперішніми успіхами і висловлює палке бажання, щоб російським товаришам вдалося у класовій боротьбі пролетаріату досягти остаточної перемоги над самодержавством і реакцією"¹³.

До політичної боротьби пробуджувалося й буковинське селянство, на яке істотно впливали місцеві народовці. На багатолюдному вічі 19 грудня 1905 р. у с. Раранче (нині Рідківці), на яке прибули і селяни із Топорівців, учитель Іванович у своєму виступі підкреслив велике значення російської революції, а в резолюції учасники зборів записали: "Народне віче в Раранчу з дня 19 грудня вітає з подивом свободолюбиві елементи всіх народів Росії, а передовсім наших закордонних братів [українців], шле їм привіт та бажає успіхів в їх завзятій борбі за волю...". Аналогічне рішення ухвалило й віче 24 грудня 1905 р. у Садгорі¹⁴.

У резолюції народних зборів, що відбулися 31 грудня 1905 р. у с. Товтри, в яких узяли участь кілька сот селян, висловлювалася симпатія учасникам російської революції: "Віче в Товтрах, зібране 31 грудня, вітає своїх братів [українців] в Росії у боротьбі за волю і шле їм найщиріший привіт, а рівночасно висказує глибоке обурення російському урядові за його варварські подвиги"¹⁵.

У наступному, 1906 р., чернівчани, буковинці і далі підтримували революційну боротьбу трудящих Російської імперії, зокрема українців, та й самі дедалі активніше включались у боротьбу за розширення своїх політичних прав. 28 січня 1906 р. на вічі у с. Мілієві, присвяченому домаганню виборчої реформи в Австрії, виступаючи Лук'янович і Моровик закликали українців та євреїв діяти в цій боротьбі разом¹⁶.

У зв'язку з річницею російської революції робітники Чернівців 13 лютого 1906 р. у залі пивного бару, що розміщувався по вул. Лілійній (нині вул. І.Франка), влаштували збори, на яких виголошувалися урочисті промови на честь революціонерів у сусідній імперії українською, німецькою, румунською і польською мовами¹⁷.

Загальне революційне піднесення в краї яскраво відобразила газета "Буковина" за 16 березня 1906 р. у статті до 25-річчя вбивства царя Олександра II: "Могучі удари російського пролетаріату ... валять не лише велику тюрму народів Росію, благодатний вплив російської революції відчувають скрізь по Європі. Вона

влила свіжу енергію в жили борців і штовхнула могутнім ударом хвилю історичного розвитку значно вперед. Тому-то таке сильне зацікавлення з боку всього пролетаріату російською революцією, тому в кожній фазі розвитку революції в Росії він немов бачить одне огниво з історії власного визволення"¹⁸.

1906 р. знову постало питання про депортацію російських емігрантів. На їх захист, як і в 1905 р., виступили чернівецькі робітники. Зокрема на міських зборах у першій декаді квітня 1906 р., що проходили під головуванням проф. С.Смаль-Стоцького, один із виступаючих д-р Геліос Кобилянський висловив думку, що треба справді відправити російських емігрантів на батьківщину, бо вони забирають роботу у місцевих робітників, або хоча б створити при поліції бюро з їхнього працевлаштування. У відповідь слово взяв Ярослав Весоловський, який засудив "драконські забаганки д-ра Кобилянського". Він підкреслив, що російські емігранти, "то по більшій частині люди, що боролися в Росії за свободу. Ми не сьміємо забути, що коли тепер в Росії... українці стали жити політичним і національним життям, то це наслідок загальноросійської революції. Тепер з нами і в Австрії будуть інакше рахуватись, бо за нашими плечима стоїть 25 мільйонів вільного народу. Коли б цих емігрантів відправили власті до Росії, то їх там жеде хіба шибениця і тюрма, а свідомо видавати людей на смерть не може жоден чоловік, котрий має хоч трохи розвинене почуття людськості. Тож такої ухвали руське (українське. – В.Б.) віче прийняти не сміє, щоб ми видались більше поліцейськими, як сама поліція"¹⁹.

Після першотравневої демонстрації 1906 р. на зборах чернівецьких робітників у тому ж залі пивного бару промовці вітали присутніх емігрантів із Російської імперії, у т. ч. російською мовою (Т.Григорович), підкресливши "заслуги російського пролетаріату"²⁰.

У червні 1906 р. студенти єврейської національності Чернівецького університету влаштували демонстрацію перед будинком російського консульства, протестуючи проти єврейських погромів у Белостоку²¹.

25 липня 1906 р. на робітничих зборах у Чернівцях промовці Я.Пістінер (німецькою мовою), пані Т.Григорович (російською), Тропер і Вольф (єврейською) висловили своє обурення новою спробою крайових властей вислати втікачів (в основному євреїв) у Російську імперію, вказали їм шляхи своєї легалізації, засудили дії поліції – виконавиці депортації²². (Щоправда, упродовж 1906–1907 рр. більшість із цих емігрантів були все-таки вислані або виїхали в інші місцевості. Станом на початок 1908 р. на Буковині їх залишилося всього 269 осіб)²³.

Російська революція дала потужний поштовх до страйкового руху в Австро-Угорщині, у т. ч. і на Буковині. Якщо 1904 р. у краї відбулося 4 робітничі страйки, то у 1905 р. – 17, а всього за 1905–1907 рр. – 34 страйки, в яких взяли участь 4702 робітники²⁴. У селах краю 1905 р. відбулося 8 аграрних страйків, а за 1905–1907 рр. – понад 20 (5 тис. учасників)²⁵. Робітники і селяни добивалися поліпшення свого матеріального становища, а також висували й політичні вимоги, закликали діяти "за російським зразком".

Відчуваючи подих революції по той бік австрійсько-російського кордону, представники політичної еліти краю пропонували віденській бюрократії йти на поступки вимогам народних мас, бо полум'я революції може перекинутися і на Габсбурзьку монархію. Приміром, український депутат від Буковини Микола Василько, виступаючи в лютому 1906 р. у парламенті, заявив: "Переживаємо важні часи, а теперішній рух найшов живий відгомін спеціально між населенням східної частини монархії. І я надіюся, що високе правительство те розуміє, що, якби воно покинуло свою програму (військової реформи. – В.Б.), то тоді б рух сей спалахнув полум'ям, якого пригашене вимагало би обережності й великого вироку з боку міродатних чинників"²⁶.

Під тиском народних мас правлячі кола Габсбурзької монархії, зрештою, мусили піти на розробку нового виборчого закону про загальне виборче право, проект якого було опубліковано в кінці жовтня 1906 р. Газета "Буковина" у зв'язку з цим писала, що стара виборча система "могла була ще утриматися, коли б певні події за границею держави не були сильно вплинули на публічну свідомість і не прискорили розвою, який скорше або пізніше мусів наступити. Борба за конституцію в Росії нагадала нашим правлячим кругам, що не слід гаяти часу, але треба розширювати конституційні права на всіх горожан" (громадян. – В.Б.)²⁷.

Знаменним є й те, що в ході піднесення революційної боротьби по обидва боки російсько-австрійського кордону чільні представники українства все більше усвідомлювали необхідність єднання всіх українців. Ці думки переконливо виклала газета "Буковина" від 24 січня 1907 р. у передовій статті "По сій і по тій стороні кордону". "Переживаємо важну хвилю, у якій рішається значна частина долі нашого народу по сій і по тій стороні кордону, йшлося у статті. Надходить остання пора, йде несказанно важна хвиля і треба віднині вже дбати, щоб хвиля ся знов не перейшла побіч нас... Придивляючися всьому тому, не вільно забувати нам, що борба... народу нашого в Галичині або на Україні мусить займати душі всіх русинів, отже, і буковинців. Кривда галичан, або наддніпрянських земляків наших є теж нашою кривдою. Їх турботи і надії – мусять бути смутком і радістю нашою. Проти злучених сил ворожих ставлю єдність нашу. В тяжкій і рішучій хвилі засадою всієї політики руської (тобто української. – В.Б.) мусить стати однодушність усіх частин України. А друга річ: організація мас народних на широкій демократичній підставі. Втягнути треба в працю громадську найширші верстви, а при тім звертати увагу на всі землі руські (тобто українські. – В.Б.). У той спосіб ведена акція мусить довести до кращих днів"²⁸. (Чи не є це заклик до соборності України, заповітом і для українських діячів сьогодення, у т. ч. і для учасників недавнього сепаратистського зібрання в Северодонецьку).

Буковинці раділи кожному успіху українців на Сході у здобутті своїх національних прав. Після дозволу царським урядом друкувати газети, художню та іншу літературу українською мовою буковинський часопис "Іскра" (редакція у с. Черепківці) у номері за 25 березня 1907 р. відгукнувся такими словами: "Ось там, за кордоном..., пута, що тяжіли на українській мові, вже зняті, і наші брати українці вже можуть обізватись своїм рідним словом"²⁹. Буковинці гаряче бажали братам по той бік кордону свободи, визволення, кращого життя. Цього щиро бажав українцям і буковинський поет Іван Діброва у вірші "Весна", вміщеному у тій же "Іскрі" за 10 травня 1907 р.:

Природо чарів,
Ти мачухо зла,
Коли принесеш
Україні добра?

Коли вже наш люд
Не буде бідить?
По панських ланах
Не буде робить?

Коли вже весна
Засяє йому!
Зносити ще довго
Він має зиму?³⁰

Учасникам революції в Російській імперії висловлювали симпатії, співчуття сім'ям загиблих більшість буковинців-трудівників, за винятком хіба що реакційних елементів, зокрема таких, як провідники москвофілів. Чернівецька соціал-

демократична газета "Борба", характеризуючи згодом ставлення буковинських москвофілів до революційних подій на сході, писала, що "були слова на москвофільських устах повні поліцейської піни против російської революції, яку счинили (як голосили москвофіли) лише жиди, "іннородці" та прускі марки. Під час російської революції кричали москвофіли за шибеницею для революціонерів"¹.

Наведені лише окремі факти (а їх незрівнянно більше) засвідчують про те, що перша російська революція, в якій активну участь узяли й українці підросійської України, справила великий вплив на українців півдавстрійської України, у т.ч. і Буковини. Це проявилось у пошкваленні економічної боротьби (страйки) й особливо боротьби політичної, зокрема за загальне виборче право. Особливістю виступів українців по один і другий бік кордону було те, що вони все більше усвідомлювали себе єдиним народом, штучно розділеним між двома імперіями, що їм необхідно виступати разом. Великі сподівання українців Буковини на перемогу українців Наддніпряниці тоді не здійснилися. Але ці спільні виступи у 1905–1907 рр. значною мірою підготували ґрунт для вікопомного рішення буковинських українців 3 листопада 1918 р. про їхнє бажання возз'єднатися з Україною в єдиній соборній державі.

¹ Руска Рада. – 1905. – 27 жовтня.

² Письмо українських селян-радикалів із Галичини та Буковини до селян-послів Російської державної Думи в Петербурзі. – Львів, 1906. – С. 1–2.

³ Volkspresse. – 1905. – 28 січня.

⁴ Там само. – 4 лютого.

⁵ Там само. – 18, 25 лютого; 4, 11, 25 березня та ін.

⁶ Промінь. – 1905. – 15 січня, 1 лютого, 15 квітня, 1 червня, 15 липня та ін.

⁷ Буковина. – 1905. – 1 лютого.

⁸ Там само. – 31 березня.

⁹ Там само. – 9, 12 липня.

¹⁰ Там само. – 15 листопада.

¹¹ Volkspresse. – 1905. – 18 листопада.

¹² Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der zweiten Session der zehnten Wahlperiode. 1905. – Czernowitz [без зазначення року видання].

¹³ Volkspresse. – 1905. – 2 грудня.

¹⁴ Буковина. – 1905. – 29 грудня; 1906. – 3 січня.

¹⁵ Буковина. – 1906. – 5 січня.

¹⁶ Там само. – 7 лютого.

¹⁷ Там само. – 18 березня.

¹⁸ Там само. – 16 березня.

¹⁹ Там само. – 11 квітня.

²⁰ Там само. – 4 травня.

²¹ Там само. – 24 червня.

²² Там само. – 27 липня.

²³ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.3. – Оп.2. – Спр. 24683. Арк. 8–59.

²⁴ Кукурудзак М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX століття. – Львів, 1982. – С.84, 101.

²⁵ ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 9302. – Арк. 2–295.

²⁶ Буковина. – 1906. – 23 лютого.

²⁷ Там само. – 4 листопада.

²⁸ Буковина. – 1907. – 24 січня.

²⁹ Іскра. – 1907. – 25 березня.

³⁰ Там само. – 10 травня.

³¹ Борба. – 1912. – 25 лютого.

It is told in the article about the influence of revolutionary events in Russian empire, particularly in Ukraine, in 1905 – 1907 upon the raising of struggle of Bukovyna Ukrainians for their social, democratic and national rights. The author underlines their unique interest in national strives and successes of their brothers from Naddnpirianschina, expresses the thought about necessity of joining of Ukrainians on both sides of Austrian-Russian border in struggle for their rights.

Я.В.Верменич*

ЕВОЛЮЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних проблем, пов'язаних з осмисленням досвіду територіальної організації українських земель, виробленням концептуальних підходів до дослідження регіональної специфіки України. Автор пропонує власну концепцію періодизації адміністративно-територіального устрою, сучасні підходи до вивчення термінологічних аспектів проблеми. У центрі уваги – уроки, що випливають із невдалих радянських експериментів 1920–1930-х рр. і мають бути враховані в ході розпочатої урядом реформи адміністративно-територіального устрою.

Проблеми оптимальності адміністративно-територіального устрою життєво важливі для кожної країни. Внутрішня організація держави величезною мірою залежить від того, наскільки точно у її поділ на відповідні складові – адміністративно-територіальні одиниці – враховуються історичні особливості території, її ресурсний потенціал, наявність сильного економічного центру, зручних комунікацій, культурної інфраструктури. Не меншою мірою ефективність управління залежить від якості передавальних механізмів по лінії "центр – регіон", від налагодження системи взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Але проблема адекватності адміністративно-територіального устрою національним інтересам не лише управлінська. Це проблема політична, соціальна, психологічна, екзистенційна; від правильного її вирішення залежить якість життя і самопочуття людини.

Для України, яка ще зовсім недавно не була вільною у виборі своєї адміністративно-територіальної структури, ця проблема є подвійно гострою. Серед країн із багатомільйонним населенням навряд чи можна відшукати співставну з Україною щодо ступеня перекроюваності територій упродовж тисячолітньої історії. Ті схеми територіального поділу, які нав'язувалися державами-метрополіями, були, як правило, гальмами, що перешкоджали природному розвитку ринкових відносин і комунікаційних зв'язків, зумовлювали суттєві диспропорції в економічній структурі. Але не меншою мірою вони "тиснули" на свідомість українця, який почувався чужим на своїй землі. Притаманна Україні слабкість ідентифікаційних і консолідаційних процесів мала своїм підґрунтям територіальну розчленованість і неусталеність зовнішніх і внутрішніх кордонів.

Адміністративно-територіальний устрій, який сьогодні має Україна, був укладкований від Радянського Союзу, де до проблем управління територіями існував полегшений, волюнтаристський у своїй основі підхід. Політика перекроювання територій підпорядковувалася цьогохвилинним потребам і завданням покращення управління; інтереси регіонів у розрахунок не бралися. Пріоритет виробничого принципу доповнювався посиленням централізації управління. Унаслідок цього в обласному поділі далеко недостатньою мірою враховувалися природно-географічні, історичні, демографічні чинники, особливості соціонормативної культури населення. Сьогоднішні українські області надто різні за своїми розмірами, виробничим потенціалом, рівнем урбанізованості, забезпеченням комунікаціями тощо. Це створює чимало складностей як у сфері вироблення концептуальних засад і принципів регіональної політики, так і в царині налагодження "горизонтальних", міжрегіональних зв'язків.

*Верменич Ярослава Володимирівна – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. відділу регіональних проблем Інституту історії України НАНУ.

Необхідність оптимізації адміністративно-територіального поділу України зумовлюється і зовнішньополітичними реаліями. Створення субнаціонального (проміжного між національним і регіональним) рівня управління в Європі стало наслідком активізації процесів міждержавного співробітництва. Формування по-гужного наднаціонального організму супроводжується поступовою зміною ставлен-ва до державного будівництва – розмиваються кордони, відбувається фрагментація територій, формується нова регіональна ідентичність. Регіони перетворюються на основні осередки європейського політичного простору, що дає підстави говорити про "Європу регіонів". Країна, яка обрала євроінтеграційний курс, має співвідно-сити свою регіональну політику із критеріями й стандартами ЄС. Така стратегія є тим більш необхідною у зв'язку з тим, що ще в липні 1997 р. Україна без застере-жень ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування.

Практика освоєння і використання простору у різних суспільствах – ціка-вий об'єкт для наукового осмислення. Кінець ХХ ст. у США, країнах Європи, у Росії став часом бурхливого розвитку регіоналістики як поля міждисциплінарної співпраці науковців і управлінців у визначенні пріоритетів регіонального розвит-ку та територіальної організації. За І.Курасом, "нове бачення термінів "region", "регіональний розвиток", "регіональна політика" тощо покликало до життя мак-рокатегорію "регіоналістика", яка набуває ознак науки у класичному розумінні"¹. У цьому руслі успішно долається та неувага до з'ясування історичних витоків ре-гіоналізму, яка донедавна була притаманна соціально-економічному регіонознав-ству. Рубіж ХХ і ХХІ ст. ознаменувався виділенням в окремий науковий напрям історичної регіоналістики, яка займається ретроспективним дослідженням проце-сів регіоналізації та регіонального розвитку у природничо-географічному, історич-ному, етно- й соціокультурному контекстах. Відповідний науковий напрям утвер-дився в структурі Інституту історії України НАНУ, чим створюється ґрунт не тільки для позитивного вирішення питання підготовки історії адміністративно-те-риторіального устрою українських земель, але й для посилення впливу історичної науки на процес прийняття управлінських рішень.

Не менш активно процеси територіальної організації досліджуються в межах різних напрямів сучасної географії (економічної, соціальної, історичної, політич-ної, культурної). Останнім часом сформувалися нові наукові напрями, що вивча-ють зв'язок просторової організації, територіальності, розселення, поведінсько-культурних норм – історична суспільна географія, соціальна і поведінська еколо-гія, геоурбаністика. Однак, як точно підмітив В.Тишков, дослідників простору під-стерігають теоретичні пастки, які здатні провокувати і політичні помилки. Об'єк-тивних критеріїв адміністративного поділу не існує; "сам принцип виділення тих або інших територій за набором характеристик соціально і культурно обумовле-ний". А це означає, що дослідника має цікавити не стільки історія членування те-риторій, скільки мотивації змін і їх відображення в суспільній думці².

Всебічне врахування історичного досвіду – неодмінна умова успішності будь-якого реформування системи територіальної організації. Без просторового іс-торико-географічного осмислення мотивації попередніх перетворень адміністра-тивно-територіального поділу навряд чи можливі успішні кроки на цьому шляху. Тим часом проблеми адміністративно-територіального устрою і його реформуван-ня досить рідко привертають увагу істориків. У СРСР інтерес до цих проблем різ-ко зростав напередодні чергової реформи і так само швидко згасав після її невда-лого, як правило, завершення. Якщо говорити про стан вітчизняної розробки про-блем територіальної організації, то крім підготовленої Секретаріатом Кабміну до-бірки історико-географічних та інформаційно-аналітичних матеріалів і невеликої брошури М.Дністрянського³, важко назвати працю, яка давала б ретроспективу змін адміністративно-територіального устрою у великому часовому діапазоні.

Радянський підхід до висвітлення проблем адміністративно-територіального устрою хвибував на тенденційність і однобічність. Навіть за наявності очевидної картини провалу чергової реформи тональність її аналізу витримувалася в оптимістичних тонах, радянський досвід незмінно оголошувався прогресивнішим у порівнянні з "буржуазним". Зміна осіб на владному Олімпі негайно тягнула за собою переоцінки, що межували із шараханням: так, нестримна апологетика досвіду раднаргоспів поступилася місцем його безапеляційному відкиданню. Не доводиться вже говорити про практичну відсутність теоретико-методологічних розробок із проблем організації територіального управління.

Сьогодні Україна вперше із часу здобуття незалежності стоїть перед власним, ніким не нав'язаним вибором адміністративно-територіальної структури. Не можна, проте, не бачити того, що процес формування ефективної регіональної політики й реформування адміністративно-територіального устрою в Україні надмірно затягнувся. Ще в серпні 2000 р. була створена комісія з питань адміністративно-територіального устрою. Передбачалося, зокрема, вивчення можливостей укрупнення сільських територіальних громад, іноземного досвіду у формуванні системи адміністративно-територіального устрою, проведення експертизи відповідних нормативних актів. Через два роки спеціальна міжвідомча урядова комісія мала приступити до розробки відповідних законопроектів. Але невдовзі всю цю роботу було практично законсервовано, хоч дискусії про шляхи вдосконалення адміністративно-територіального устрою у суспільстві тривали.

Очевидно, що ці дискусії виявилися малорезультативними саме тому, що від самого початку не була вироблена оптимальна модель реформування системи адміністративно-територіального устрою. Не було розв'язане головне питання – про пріоритетність, умовно кажучи, "громадівського" чи "державницького" шляхів розвитку територіальної управлінської системи. Адже одна структура влади створюється там, де територіальний колектив (громада) розглядається як суб'єкт влади на певній території. І принципово інша, коли вибудовується сильна "вертикаль" виконавчої влади, яка може зазнавати децентралізації в міру наближення до "місць". Спроби поєднати ці два підходи (на началах "муніципального дуалізму") навряд чи можуть бути успішними.

Сьогодні владні структури України демонструють не тільки чітке усвідомлення необхідності адміністративно-територіальної реформи, але й наявність організаційних механізмів для її реалізації. Реформа вступила в етап практичного здійснення, причому її завершення планується у стислі строки – до осені 2006 р. Однак на темпах і якості пропонованих змін відчутно позначається відсутність початкового бачення обрисів нового адміністративно-територіального устрою. Те, що реформу було розпочато без науково обґрунтованої моделі, відлунує багатьма нестиківками, уповільненим рухом до кінцевої мети, а то й кроками у зворотному напрямі.

На ролі науки доводиться наголошувати тому, що її потенціал у ході підготовки реформи використовувався далеко не повною мірою. Не торкатимуся тут теми економічних обґрунтувань, але очевидно, що роль теоретичної регіоналістики в моделюванні нової структури територіальної організації могла б бути більш вагомою. Що ж до історичного бачення еволюції адміністративно-територіального устрою і регіональних особливостей ментальності, то ці аспекти на етапі підготовчого періоду урядовців, схоже, взагалі не цікавили. Не були проаналізовані ані основні віхи формування територіальної структури, ані минулі реформаторські спроби, ані особливості вітчизняної системи місцевого самоврядування.

Що може дати вітчизняній соціогуманітаристиці і управлінській практиці ретроспективне дослідження проблем адміністративно-територіального поділу? По-перше, воно надає можливості виявлення історичних коренів проблем, які сьогодні гальмують процес створення надійної економічної основи суспільного ро-

звитку і формування української політичної нації. По-друге, воно підводить науковий фундамент під визначення тенденцій регіоналізації, які мають довготривалий характер і які обов'язково слід враховувати в процесі адміністративно-територіального реформування. По-третє, воно формує критерії оцінки ефективності тих моделей регулювання регіональних процесів, які використовувалися в минулому і які можуть бути придатними в осмисленні уроків для майбутнього. І, нарешті, по-четверте, без всебічного дослідження "перекроювання" територій і їхньої мотивації неможлива як ефективна регіональна політика, так і авторитетна регіональна наука.

Рамки статті надто вузькі для того, щоб відтворити бодай основні віхи "перекроювання" українських земель упродовж століть. Автор бачить своє завдання у тому, щоб сфокусувати увагу на деяких теоретико-методологічних проблемах територіальної організації в Україні, зокрема, на питаннях термінології, періодизації, уроках, що випливають з історичного досвіду адміністративно-територіального реформування.

1. Просторова парадигма і тезаурус територіальної організації

Методологічний ключ до пояснення просторових відносин у зв'язку з часом дає сучасна геохронополітична парадигма, яка ґрунтується на розрізненні бачення політичної дійсності у просторі і в часі і пропонує просторовий підхід як інструмент політичного аналізу. М.Ільїн за аналогією з "діапазонами темпоральності" – повсякденністю, історією та хроносом – виділяє просторові горизонти – місцезвиток, регіон, глобальний світ. Регіон у цій системі виступає як "узagalьчення простору – землі, краю, країни". Висуваються пропозиції "урівноважити" хронополітику хорополітикою, спеціально зайнятою концептуальним осмисленням політичного простору⁴.

Кожній еволюційній формі політичної організації притаманний певний горизонт сприйняття простору, який задає рівень складності політичної стратегії. Російське імперське бачення простору покликала до життя стратегію "збирання земель", жорсткої централізації й уніфікації, яка до певного часу забезпечувала не лише стабільність і територіальну цілісність, але й величезні територіальні прирощення. Але в кінцевому рахунку ця стратегія виявилася руйнівною і катастрофічною для всієї вибудованої впродовж століть політико-адміністративної системи. Географічний простір перестав бути "невичерпним ресурсом", що призвело до істотного звуження політичного простору. Цим була значною мірою зумовлена переорієнтація російської національної ідеї – з простору на час, від ідей євразійської діалогу до ідей самоздійснення⁵. Утім, останнім часом імперська ідея реанімації російського політичного простору дедалі більше виступає як вагомий конструкт суспільної свідомості в РФ.

Актуалізація проблем простору в сучасних суспільних науках відбувається не тільки під тиском політичної практики, але й унаслідок природного розвитку наукового знання в умовах глобалізації. У нових, створених глобалізаційними процесами, умовах саме поняття регіоналізації істотно трансформувалося. Від розуміння регіоналізації як різновиду інтеграції або районування науковці дедалі активніше переходять до позначення цим поняттям процесів підвищення ролі регіонів у житті суспільства, регіональної самоорганізації й диференціації. Якщо раніше поняття регіоналізації та адміністративно-територіального устрою майже цілком перебували у сфері прикладної районістики, то тепер вони є ключовими в системі регіонології і регіонознавства. Перша, яку називають ще регіонікою, являє собою систему наукового пізнання процесів і факторів районуутворення. Друга є частиною країнознавства, що досліджує специфіку адміністративно-територі-

ального устрою і розвитку регіонів. Хоча слід визнати, що ієрархія складових регіоналістики, вибудована у свій час географами, нині потребує коригування з урахуванням міждисциплінарності нового наукового напрямку і нових тлумачень регіоналізму й регіоналізації.

Просторовий контекст суспільної регіоналізації присутній нині в усій системі як природничих, так і соціогуманітарних наук. Простір став не просто середовищем існування людини, але й мірилом її цивілізованості. На зміну політичним завданням просторової експансії прийшла парадигма гармонізації простору і сталого розвитку соціумів. Простір почали розглядати як систему, як цілісність, що потребує постійної підтримки. Потрібними виявилися не лише нові психологічні рішення, але й нова екологічна мораль. А, отже, підлягає переосмисленню весь багатомісячний досвід життя людини у замкненому просторі, у тому числі й досвід внутрідержавної регіоналізації. Вибудовувати моделі майбутнього членування простору тепер неможливо без усебічного врахування історичного досвіду регіональних спільнот.

У термінах соціальної географії соціально-географічний простір – це простір суспільства в сукупності з усіма сферами географічного середовища. Іншими словами – це простір антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя соціуму частини географічної оболонки землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя. У ході формування соціально-просторової спільноти відбувається утворення територіальних суспільних систем – регіонів різного таксономічного рангу.

Не випадково в понятійному арсеналі сучасного регіонознавчого дискурсу помітне місце займають поняття "просторовість" (spatiality), "просторове середовище" (built environment), "просторовий розвиток", "просторова матриця" тощо, а також "аспатіальність" як заперечення просторового виміру буття. Підходи до оцінки просторових чинників, сформовані в рамках конструктивізму, оперують категоріями регіональної ідентичності як "відчуття належності", прихильності до певної суми норм і цінностей, що поділяються добровільно. Простір піддається науковому аналізу як історично сформоване середовище, що "включає в себе регіональність (локальність) як форму його існування"⁶. Регіональний простір розглядається не лише як соціальне середовище, що створює матеріально-екзистенційні умови життя, але і як інформаційний та мотиваційний простір, у рамках якого індивіди взаємодіють й інтерпретують події, що відбуваються⁷.

Географами запропоновано двошарове бачення категоріального апарату просторової концепції. Шар загальних категорій включає абстрактне поняття простору, теоретичне поняття території і буденне поняття місця. Другий шар включає конкретні поняття з однозначним змістом: ландшафт, середовище, територіальні ресурси, комунікація, розселення, щільність населення тощо.

Методологічний ключ до створення моделей ретроспективної регіоналізації пропонує хорологія – системний підхід до дослідження земної поверхні з множинністю індивідуальних просторів і місць. Не будучи у змозі охопити і дослідити безліч просторових і часових утворень – як природних, так і "рукотворних" – географія пішла шляхом використання принципу дискретності, диференціації наукового простору, увівши в обіг поряд із поняттям "хорографія" також термін "хорологія". Разом з країнознавством хорологія формує образ ідеографічної географії, тобто тієї галузі географічного знання, яка описує властивості окремих "просторів-територій" за допомогою методу районування. За Б.Родоманом, районування відіграє в географії таку ж роль, як класифікація у біологічній систематиці⁸. У горизонтальній структурі геопростору (географічного універсуму) "місце" проявляється у вигляді набору "територій" і "районів". Співвідношення "геоверсуму" територій і регіонів відбиває філософське розуміння діалектики загального, особливого і специфічного.

Сукупність уявлень про простір, його наповнення, структуру, властивості його частин, адекватна даному контексту, географами позначається поняттям "когнітивно-географічний контекст" (КГК). КГК являє собою спектр взаємопов'язаних просторових уявлень, які "схоплюють" географічний образ і роблять його доступним для наукового "препарування". Найбільш поширеним КГК, за Н.Замятіною, є той, який умовно можна назвати планіметричним. Географічні образи, що в ньому взаємодіють, нагадують геометричні елементи площини: точки (міста, регіони, країни), лінії (кордони і шляхи сполучення), фігури (регіони і країни у відношенні до внутрішніх географічних об'єктів). Співвідношення кількох просторових об'єктів передається поняттям "елементарні хорологічні співвідношення".

Актуальним для всіх регіонів є й т.зв. рамковий (адміністративний) контекст. Йому притаманна диференціація образів залежно від історії адміністративних відносин відповідних територій. Приміром, території, що підпорядковувалися Москві, а потім стали самостійними, за інерцією часто сприймаються нею як "свої"⁹.

Потреба в осмисленні й науковому узагальненні досвіду адміністративно-територіального реформування в Україні сьогодні дуже велика. Основні напрями моделювання й аналізу можна представити у такому вигляді: осмислення факторів, що обумовлюють еволюцію адміністративно-територіального поділу, інвентаризація тезаурусу територіальної структури (простір, територія, місце, регіон, регіоналізація, адміністративно-територіальна одиниця тощо), систематизація одиниць територіального поділу у часовому вимірі (кількість, статус, ієрархія, розміри території, кількість населення), аналіз динаміки трансформації адміністративно-територіальних кордонів, особливостей управління територіями і місцевого самоврядування. Цікавим міг би бути просторовий аналіз конфігурації територіально-адміністративних одиниць на основі зіставлення картографічних зображень по періодах, із виявленням закономірностей районування. Російська дослідниця О.Шульгіна наголошує на важливості критичної оцінки системи адміністративно-територіального поділу на кожному етапі, а також виявлення тенденцій змін адміністративно-територіального поділу як основи системи державного територіального управління (збільшення або зменшення числа адміністративно-територіальних одиниць, укрупнення їх чи подрібнення; зміна критеріїв, принципів формування системи адміністративно-територіального поділу)¹⁰.

Жодне історичне дослідження немислиме без створення географічного образу країни – цим поняттям позначається як її зовнішнє сприйняття (кордони, членування території, конфігурація регіонів), так і її внутрішній політичний і культурний "ландшафт" (регіональна ідентичність, система розселення, топоніміка тощо). Аналізу адміністративно-територіального поділу при цьому надається першорядного значення, оскільки до нього "прив'язані" бюджетна й фінансова системи, статистичний облік, прогнози розрахунки. Для системи управління територіями багато важить не тільки бачення сьогоденної регіональної структури, але й проникнення у глибину століть із метою з'ясування мотивації наших пращурів щодо територіальних поділів і переділів.

Не менш важливе для історико-географічного вивчення конкретної країни поняття образ території. Його визначають як систему характеристик, що передають особливості того чи іншого регіону. Цей просторовий образ достовірний тією мірою, наскільки у ньому схоплені риси регіональної ідентичності саме цього регіону, при цьому по можливості – в історичній ретроспективі, із урахуванням множинності внутрішніх кордонів: між державами, політичними та культурними системами, ареалами відмінних економічних укладів, етнічними та мовними групами, релігіями тощо. Оскільки Україна завдяки своєму розташуванню виступала впродовж віків як своєрідна арена зіткнення кількох цивілізацій, "контактна зона", образ її територій значною мірою визначався географією.

Проблема територіальної організації – своєрідний центр усієї системи географічних наук, у тому числі й регіонології. У поняття територіальна організація суспільства вкладається просторова організація (територіальна структура) життя людей, що склалася на певному етапі соціально-економічного розвитку. Вона включає в себе розміщення населення і галузей виробничої і невиробничої сфери, природокористування, територіальний поділ праці, економічне чи національно-етнічне районування, територіально-політичну й адміністративно-територіальну організацію держави. Під це поняття може підводитися також сукупність процесів чи дій, спрямованих на територіальне структурування суспільства.

Російський регіонознавець М.Шаригін вбачає закономірності розвитку територіальної організації життя суспільства у вигляді послідовних стадій: створення відносно автономних територіальних спільнот; територіальна концентрація і формування районів, вузлів, центрів; просторова диференціація і формування таксонів різного просторового рівня. Територіальна організація розглядається ним одночасно як явище і як процес. Як явище вона реалізується у формі ієрархії районів різного рангу, як процес має вигляд постійного руху і пульсації життя населення у просторі – часі¹¹.

Територіальна система України склалася ще в епоху феодалізму, коли князь асоціювався зі своєю вотчиною, а відносини між феодалами фактично формувалися як відносини між територіями. Територіальний принцип був визначальним у збиранні податків, несенні військової служби. У процесі історичного розвитку територія стала виконувати функції службового утворення, підпорядкованого розв'язанню певного кола проблем. Засновник української географії С.Рудницький вважав національну територію головною ознакою нації. Психічна структура людини, доводив він, великою мірою залежить від "специфічностей терену". Усі українські землі вчений поділяв на черенні (центральні), граничні (прикордонні) та українські колонії у Євразії¹².

Загалом же поняття "територія України" було впродовж багатьох століть умовним, по суті метафоричним. Україна ні в якій формі не була присутня у територіальному поділі обох імперій – Російської і Австро-Угорської. О.Толочко справедливо звертає увагу на те, що статус України в "мисленій географії" Росії упродовж XIX ст. лишався двозначним. Простір, що пізніше буде названо Україною, "належало виобразити" з різнорідних елементів: "козацької" Малоросії, "запорозької" й "татарської" Новоросії, "польських" Волині та Поділля, австрійської Галичини. На зламі XVIII – XIX ст. мало кому спало б на думку, що усі ці різнорідні регіони мають спільну історію і заселені одним народом¹³.

Хоч як би ставитися до досвіду територіальної організації в СРСР, не можна не бачити того факту, що поняття "Україна" лише в Радянському Союзі набуло конкретних обрисів і навіть дістало можливість впливати на розширення українського "простору". Але каркас, що скріплював простір СРСР і обумовлював його членування, виявився слабким – не в останню чергу завдяки закладеному в ньому іманентно механізмові членування. "Саме єдине і тотальне облаштування простору створило такі регіони, структурна схожість яких із державою і дала змогу відносно швидко саморозчленуватися самій державі"¹⁴.

Поняття "місце" (localization, locational approach) використовується для "адресної прив'язки", вписування певного об'єкта у конкретний географічний простір. Для регіоналістики одним із основоположних є поняття населене місце. Його застосовують на означення структурного елемента системи розселення; це може бути стаціонарне поселення (місто, село, хутір, монастирський комплекс) або територіально цілісний компактний ареал концентрації населення. Поняттям локальна система розселення позначаються територіально зосереджені сукупності міських та сільських поселень, які об'єднуються територіально-виробничими, тру-

довими та соціально-культурними зв'язками і внутрісистемною інженерно-транспортною інфраструктурою. Внутрішню єдність цих систем забезпечує взаємодоповнюваність економічної бази та оздоровчо-рекреаційного господарства, спільна турбота про оптимальне використання території, тяжіння до міста як до систем-оформуючого центру. Із соціологічного погляду локальна система розселення може ототожнюватися із первинним територіальним осередком – соціумом.

Індустріально-урбаністична доба породила феномен поляризації соціально-економічного простору, вплив якого на територіальну структуру суспільства визначається насамперед характером відносин між центром і периферією. Поняттям "центр" позначається як певний адміністративний осередок, так і місце генерування технологічних, соціальних, культурних та інших інновацій. Територія – ареал впливу центральних інституцій і те живильне середовище, яке в ідеалі має забезпечувати життєдіяльність центру. Контрасти між центром і периферією – джерело виникнення і відтворення територіальної нерівності. Соціологами (І.Валлерстайн) запроваджене також поняття напівпериферії; вона розглядається як проміжна ланка між центром і периферією, яка експлуатується ядром, але сама виступає у ролі експлуататора щодо периферії. За О.Стегнієм та М.Чуриловим, "напівпериферія – найбільш динамічна ланка в усій ієрархічній системі, саме за її рахунок відбувається, як правило, реорганізація простору в періоди економічних криз"¹⁵.

Саме сегментованість простору (просторова мозаїчність) і його придатність до регіоналізації створює можливість для здійснення територіально обмежених і водночас внутрішньо самодостатніх наукових досліджень, що охоплюються системою понять "регіональна історія", "регіонально-історичні дослідження", "регіональна історіографія". Хоч принцип територіально-структурної кваліфікації доволі умовний (регіональні кордони – величина надто рухома і в просторі, і в часі), однак, він фактично є єдиним, здатним забезпечити ретроспективне членування простору за певними більш-менш сталими ознаками.

Основоположним у системі територіально-структурної кваліфікації простору є поняття адміністративно-територіальний устрій. Ним позначається система територіальної організації, яка вибудовується на основі поділу території держави на складові частини з метою забезпечення чіткої організації органів державної влади та управління на місцях. Необхідність такого поділу зумовлюється віддаленістю певних територій від державного центру, яка робить неможливим безпосередню реалізацію функцій і завдань влади на цих територіях і зворотний зв'язок по лнії "влада – громадяни" без відповідних "передавальних" механізмів.

У ст. 132 Конституції України чітко визначений фундамент, на якому ґрунтується система адміністративно-територіального устрою. Це засади єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, екологічних, географічних і демографічних особливостей етнічних і культурних традицій. При визначенні структури територіальної організації мають всебічно враховуватися кількісний і національний склад населення, оптимальність у розміщенні продуктивних сил, необхідність наближення органів влади до громадян, забезпечення розвитку та належного функціонування місцевого самоврядування, створення необхідних умов для надання населенню соціально-побутових і культурних послуг.

У систему адміністративно-територіального устрою входять як території (автономні утворення, області, райони), так і населені пункти (міста, села, селища). Складові частини державної території – адміністративні одиниці – мають територію свого підпорядкування і можуть поділятися на дрібніші адміністративні одиниці. Останні, у свою чергу, як правило, діляться на ще дрібніші. Так утворюється

ся ієрархія адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкована завданням управління територіями. Вона дає змогу вибудувати "вертикаль" органів державної влади і управління, здійснювати в разі потреби цілеспрямовані процеси централізації чи децентралізації.

Історики, географи, економісти, теоретики систем управління вивчають ієрархію адміністративно-територіальних одиниць, конфігурацію територіальної мережі, логіку районування, об'єктивні потреби реформування системи територіальної організації. Остання, як правило, диктується поточними політичними потребами держави або зміною її статусних територіальних відносин внаслідок війн, анексій, розмежувань тощо. Зміна політичних принципів управління також, як правило, тягне за собою реформування адміністративно-територіального устрою.

Поняттям адміністративно-територіальна одиниця позначається частина території держави, що виступає як просторова основа для організації і діяльності місцевих органів влади та самоврядування. За географічними ознаками адміністративно-територіальні одиниці поділяються на регіони і населені пункти.

Сучасною вищою ланкою адміністративно-територіального устрою України є область. Власне, із областю найчастіше асоціюється і поняття "регіон". Коли говорять про відносини між центром і регіонами, мають на увазі, як правило, здійснення державних функцій управління через відповідні механізми в областях. Однак, правомірність ототожнення області з регіоном у дискусіях з приводу оптимізації національних і регіональних інтересів постійно ставиться під сумнів. На думку О.Валевського, в Україні "існують області – як адміністративно-територіальні одиниці, однак не існує "регіону", тобто суб'єкта державної політики, який би адекватно усвідомлював власні інтереси та інтереси якого були б настільки значущими, що для їх задоволення потрібно було б створити ще одну палату в парламенті"¹⁶.

Отже, існує потреба в розмежуванні понять "регіон як адміністративно-територіальна одиниця" і "регіон як суб'єкт економічної діяльності і політики". Однак і в теорії, і на практиці із таким розрізненням доводиться зустрічатися рідко. Значно частіше поняття "регіон" і "адміністративно-територіальна одиниця" ототожнюються. Некоректність такого ототожнення досить чітко прояснена В.Керцманом, який виділяє кілька видів регіонів. Ототожнення правомірне, коли під регіоном розуміють адміністративну одиницю субнаціонального рівня, яка має чітко визначені кордони, знаходиться в ієрархічній системі державного управління, на неї поширюється дія одного кола нормативно-правових актів. Під це визначення підпадають області України, Автономна Республіка Крим. Але поняттям "регіон" позначають і неадміністративну територіальну одиницю субнаціонального рівня. У цьому випадку йдеться про кілька областей: Карпатський регіон, на думку більшості регіоналістів, об'єднує Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Закарпатську області. Або про регіон, який включає частини адміністративно-територіальних одиниць, наприклад, регіон гірських Карпат, який об'єднує гірські населені пункти вказаних областей, що підпадають під дію закону "Про статус гірських населених пунктів". У такому розумінні регіон також має чітко визначені територіальні межі, але його кордони не збігаються із кордонами адміністративно-територіальних одиниць (областей та районів).

Крім того, поняттям "регіон" позначається територія, на якій реалізується (чи може бути реалізована) певна програма. Територіальні характеристики такого регіону, як правило, нечіткі: вказується тільки на його центр, а кордони можуть бути розмиті. Сказане стосується, приміром, рекреаційного регіону Українських Карпат. Нарешті, регіонами (євро регіонами) останнім часом називають юридично оформлені (за нормами Ради Європи) території транскордонного співробітництва. Коли говорять, приміром, про Карпатський євро регіон, мають на ува-

зі територію, частина якої взагалі знаходиться за межами території, а, отже, і юрисдикції України.

Отже, поняття "регіон" є поліфункціональним і багатоскладовим, і "адміністративно-територіальна одиниця" – лише один із багатьох можливих його різновидів. Як зазначає фахівець з проблем європейського регіоналізму І.Іванов, саме по собі поняття "регіон" є в Європі радше збірним, ніж строго визначеним. Як у системах управління, так і у широкому вжитку під цей термін підводяться досить різні типорозміри територій окремих держав. Серед спеціалістів і досі тривають суперечки щодо того, чи варто підходити до цього поняття "нормативно" (тобто спираючись на суто адміністративні принципи поділу), чи "аналітично" (тобто через групування певних територіальних зон з схожими або взаємодоповнюваними характеристиками)¹⁷. Географи розрізняють регіони різних рівнів – від локального і національного до континентального і глобального, причому одні визначають регіон як господарсько-економічну спільність, а інші – як географічно-адміністративну одиницю. Кордони соціально-просторових одиниць найчастіше вимальовуються невиразно. Тому в історичних працях регіон – це здебільшого територіальний спосіб виокремлення й узагальнення, а не чітко окреслений об'єкт.

Пошук формальних критеріїв регіоналізації як на практиці, так і у науковій рефлексії становить значну трудність. Рухливість внутрішніх кордонів, взаємопереплетення горизонтальних та ієрархічних зв'язків, часті "перекроювання" територій стають на заваді створенню універсальних методів ідентифікації членування. Як правило, дослідники визначають регіон або інтуїтивно, або на підставі адміністративно-територіальних критеріїв. Утім, домінують інструментально-цільові підходи. Релятивістську (функціоналістську) позицію демонструє засновник американської регіональної науки В.Айзард. Як дефініція, вважає він, регіон зникає, як тільки ми заглиблюємося у сферу суто просторового теоретизування. Регіон повертається в ролі концепції, потрібної для обґрунтування наших доктрин. "Ієрархію регіонів визначає тільки наукова проблема... Регіон детермінований тим питанням, дослідженням якого ми займаємося"¹⁸.

У найзагальнішому вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. Коли регіон визначається в такий спосіб, увага фокусується на домінуванні внутрішніх зв'язків (економічних, соціальних та інших) як більш інтенсивних щодо зовнішніх, які сполучають регіон із рештою території як частину з цілим¹⁹. В ухваленому 1994 р. статуті Комітету європейських регіонів поняттям "регіон" позначається територія, яка є очевидною єдністю з географічного погляду, або такою територіальною єдністю, спадкоємність і населення якої поділяє спільні цінності та намагання зберігати і розвивати свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного та соціального прогресу²⁰. Хартія регіоналізму, що її прийняв Європарламент 1998 р., визначає регіон як гомогенний простір, що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських структур та історичної долі²¹.

Про наявність величезної кількості дефініцій регіону і різних підходів до визначення його функціональних особливостей автору доводилося писати вже не раз²². При цьому відзначалося, що в радянській системі понять термінологічне різноманіття, пов'язане з територіальним аспектом суспільного відтворення, не мало великого значення, оскільки розвиток будь-якої території визначався винятково галузевими рішеннями. Нині, за умов, коли територіальна одиниця є об'єктом управлінських рішень, а самі ці рішення можуть прийматися на різних рівнях управління, існує потреба у вдосконаленні понятійної системи, а також у законодавчо-правовому закріпленні статусу кожного рівня.

Необхідність у більш чіткому визначенні регіону впливає з багатоманітності міжтериторіальних зв'язків в історичній ретроспективі. Даремно було б намагатися відшукати формальні критерії, за якими можна було б, приміром, чітко охарактеризувати просторові межі Волині чи Поділля. А проте цілком можливо виробити загальні принципи ретроспективного структурування простору. Умовні регіони можуть бути великими чи малими, але вони мають відповідати двом вимогам: 1) бути більш-менш однорідними за типом господарювання, ментальністю населення, культурними традиціями; 2) мати історично сформований центр, який є епіцентром тяжіння для населених пунктів і зв'язує їх у певну цілісність.

Географами запропоновано і поняття, яким позначається сфера притягання населених пунктів. "Район Дирихле" – це територія, що примикає до даного населеного пункту; вона обмежена половиною відстані до кожного з найближчих населених пунктів. Одиницею виміру притягальності населеного пункту може служити також константа Г.Гольца – середній час, який витрачається жителями міста для поїздки з дому до роботи (у середньому 40 хв.)²³.

Теорія регіоналізму в Україні розробляється в різних аспектах – геоісторичному (цивілізаційному), територіальному, економічному, політичному, етнокультурному та інших. І самі дефініції регіону, і їх змістовне наповнення надто різні залежно від потреб, якими продиктоване їх дослідження. Автор монографії про регіони України В.Симоненко звертає увагу на те, що коли йдеться про внутрішньополітичні і внутрішньоєкономічні проблеми окремих держав, то під регіонами мають на увазі й адміністративний район, і територію, що виділена за певною ознакою для вирішення конкретної проблеми²⁴. У найширшому розумінні поняття "регіон" має в Україні три різні виміри. Ним позначаються: 1) макрорегіони – групи сусідніх областей, об'єднаних спільністю історико-географічних чинників, ресурсів, структури й організації господарства, екологічними завданнями; 2) мезорегіони, що загалом відповідають області; 3) мікрорегіони, кожен із яких являє собою своєрідну за природно-економічними, етносоціальними або іншими ознаками частину області чи Автономної Республіки Крим.

Домінування в радянській традиції економоцентричних поглядів до дослідження регіону соціологи запропонували подолати на шляхах розрізнення економічного та соціологічного розуміння регіону. Але наголос соціології на специфіці соціальної структури, історично закріпленого способу життя населення не дістав належного обґрунтування, насамперед, за допомогою історичних джерел. Чіткого розрізнення соціологічного й економічного розуміння регіону так і не було досягнуто. Більше того, як констатує І.Кононов, соціологія регіонів, внаслідок непевності її предмета і методів, "загубилася у тіні успішніших регіональних досліджень економічного та географічного планів"²⁵.

Доводиться констатувати, що чіткої моделі регіональної структури українського соціуму не було створено і в рамках теорії управління та політико-правової науки. У теорії управління регіон – це основна складова частина державного територіального устрою, яка визначена єдиною політикою державного регіоналізму і має організаційну відокремленість, цілісність, економічну і географічну самодостатність, право місцевого самоврядування, систему державних органів, які є елементами (підсистемами) державної структури влади й управління країною. Його визначають також як найбільшу адміністративно-територіальну одиницю субнаціонального рівня, що має виборну владу, юридичну незалежність та власний бюджет²⁶.

У політико-правових дослідженнях дедалі більшого поширення набуває функціональний підхід до визначення регіону. Тут увага фокусується на виявленні тих якісних властивостей мезорівня влади й управління, які дають йому змогу бути ефективним посередником у взаємовідносинах центральної та місцевої влади. Якщо дивитися на регіон з інституційного погляду, то під ним пропонуєть-

ся розуміти мінімально необхідну територію, якій можуть бути надані повноваження планування і програмування свого власного розвитку.

Більшої конкретизації у визначенні регіону досягнуто в системі національної статистики України. Тут термін "регіон" ідентифікує адміністративно-територіальну одиницю – область, район, населений пункт, а також об'єднання адміністративно-територіальних одиниць, що вивчаються за спільними ознаками, на основі яких здійснюється статистичний облік подій, явищ і процесів, проводиться планування певних спільних подій щодо функціонування і розвитку регіону. Українська національна статистика пропонує розрізнити два класи регіонів: адміністративно-територіальні (регіони базового чи первинного поділу) і регіони вторинного територіального поділу (ті, які виділяються за культурно-етнічними, природно-ресурсними, географічними ознаками, особливостями економічної діяльності або сфери впливу спеціально організованих органів управління). Приміром, за культурно-етнічними ознаками виділяють Слобожанщину, Поділля, Полісся, Карпати, Крим тощо, за природно-ресурсними – Донецький та Львівсько-Волинський вугільний басейн, Карпатську курортну зону, за географічними ознаками – Західний, Східний, Південний, Центральний, Донецький регіони⁷.

Із сказаного ясно, наскільки дефініції регіону залежать від того, який саме аспект його життєдіяльності цікавить конкретного дослідника. Цим зумовлена певна односторонність у дослідженні процесів регіоналізму й регіоналізації. Одним із засобів її подолання є відхід від розгляду регіонів як суто територіальних феноменів. У сучасному науковому лексиконі домінує погляд на регіон як на самостійне просторово локалізоване співтовариство, засноване, з одного боку, на єдиній економічній базі, а, з іншого – на єдності політичної, організаційної і бізнес-культури. Це не обов'язково територіальна спільність, об'єднана політико-адміністративним устроєм, але майже завжди – природно сформований цілісний історико-географічний простір. Регіон як адміністративно-суспільний організм – один із багатьох можливих варіантів (хоч і найважливіший) регіональної організації. Адміністративний каркас – здебільшого лише її форма, а зміст визначається міцністю і самодостатністю регіональної громади. Тому застосування понять "територія", "регіон", "регіональна система", "політико-адміністративна одиниця" як однорядкових хоча і є правомірним, але допускає певний ступінь спрощення.

Як бачимо, поняття "регіон" і "адміністративно-територіальна одиниця" зовсім не ідентичні. Навіть якщо прийняти як даність практику отождолення регіону з областю, доведеться визнати, що область як адміністративно-територіальна одиниця – це лише одна з багатьох можливих іпостасей регіону – "регіон на мезорівні". Загалом же поняття "регіон" і "адміністративно-територіальна одиниця" взаємонакладаються лише у невеликій частині притаманних їм смислів. Як динамічна соціоекосистема, регіон може бути адміністративно-територіальною одиницею, але частіше не є нею. Так само поняття "адміністративно-територіальна одиниця" може бути ширшим, ніж поняття "регіон". Адже адміністративно-територіальними одиницями є, приміром, села чи сільські ради, до яких поняття "регіон" незастосовне.

На відміну від поняття "регіон", яким можуть позначатися зовсім різні просторові утворення, термін район більш конкретний, чіткіше формалізований. Регіон далеко не завжди виступає як таксономічна одиниця в системі якогось територіального членування; для району це необхідна умова. Тому останнє поняття є більш органічним у тих контекстах, де йдеться про "рукотворні" політико-адміністративні або економічні одиниці. Як правило, поняття "район" вживається на означення нижчої таксономічної одиниці порівняно з регіоном. Перебуваючи на нижчому ступені ієрархії, район ні змістовно, ні термінологічно не поглинається районом більш високого ієрархічного рівня. У регіональній же структурі кожний

новий рівень ієрархії – це новий рівень генералізації, новий акт класифікації геопростору. Регіон, який перебуває на нижчому ієрархічному щаблі, втрачає свій регіональний статус і набуває рис ареалу або зони²⁸.

Очевидно, саме з цієї причини деякі географи, як приміром М. та О.Паламарчуки, віддають перевагу поняттю "район" перед терміном "регіон", найбільші одиниці районоутворення найчастіше пропонуються називати макрорайонами. Районоутворення у баченні М. та О.Паламарчуків – це об'єктивний процес формування і розвитку районів як інтегральних виробничо-територіальних або суспільно-територіальних систем, що відбувається незалежно від його пізнання. У поняття "районування" вкладається процес членування території на відносно цілісні частини, а також результати цього процесу. Від об'єктивного процесу районоутворення воно відрізняється метою і у зв'язку з цим – деякою суб'єктивністю²⁹.

Загалом же поняття "район" у зіставленні з регіоном останнім часом втрачає свої позиції або звужується. Російські фахівці звертають увагу на те, що, незважаючи на іноземне походження поняття "район", воно практично не застосовується в жодній країні Заходу. Етимологія терміну досить заплутана. Зазвичай поняття "район" виводять від французького rayon (промінь, радіус). Однак у тлумачному словнику французької мови серед 8 значень слова "rayon" немає жодного, близького до поняття "територія". Територіальний смисл відповідне поняття має в іспанській мові, звідки, очевидно, і походить³⁰.

Більш широке застосування в Україні поняття "регіон" порівняно з "районом" якоюсь мірою є віддзеркаленням модної у наш час "вестернізації" системи основоположних понять. Але не меншою мірою воно є відображенням загальносвітових тенденцій до децентралізації систем управління, передачі на регіональний рівень певних функцій, що раніше розглядалися як загальнодержавні, посилення ролі місцевого самоврядування. Не можна не брати до уваги і напрям еволюції теоретичного "розведення" понять "регіон" і "район": очевидно, що в ході реорганізації структури адміністративно-територіального поділу обидва поняття збережуться, але синонімічними вони навряд чи будуть.

У практичному слововживанні поняттям "район" позначається середній рівень адміністративно-територіального устрою. Район в Україні – це невеликий регіон з переважно агропромисловим характером економіки, з відповідною транспортною, інформаційною та іншою соціальною інфраструктурою, спрямованою на забезпечення зв'язку між сільськими та міськими населеними пунктами, що входять до його складу як самостійні адміністративно-територіальні одиниці.

Відповідно до ст. 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Із цього переліку, однак, випали сільські і селищні ради. Загалом схема існуючого адміністративно-територіального устрою України подається у спеціальній літературі як чотирирівнева ієрархічна структура. На першому рівні знаходиться АРК, області, міста зі спеціальним статусом – Київ і Севастополь. На другому – райони, міста обласного (в АРК – республіканського) значення, райони в цих містах. На третьому – міста районного значення, селищні й сільські ради, райони у містах. І нарешті, на четвертому – знов-таки міста районного значення, селищні і сільські ради³¹. Система не тільки складна, але й невпорядкована: одні й ті ж адміністративно-територіальні одиниці можуть належати і до третього, і до четвертого рівнів ієрархії. Водночас чітко проглядається відсутність в адміністративно-територіальному устрої найнижчого базового рівня, який би окреслював межі та функції територіальної громади, хоч про неї як про основу місцевого самоврядування йдеться у ст. 140–143 Конституції України.

Відсутність чітких меж сільських рад, районів, областей (а, отже, і невизначеність точних площ адміністративно-територіальних одиниць) вкрай утруднює

праву розпаювання земель. Існування численних анклавів (таких, як м. Славутич Київської області на території Чернігівської області), багатополюсність та чезезможність роблять особливо нагальними завдання делімітації та демаркації меж адміністративно-територіальних одиниць. Надмірна подрібненість системи адміністративно-територіального устрою (490 районів, 451 місто (у тому числі 173 міста державного, республіканського та обласного значення), 122 райони в містах, 393 селища міського типу, 10263 сільські ради, 28651 сільський населений пункт)³² стає на заваді оптимізації регіональної політики і розкриттю потенціалу місцевого самоврядування.

Проблеми адміністративно-територіального устрою вивчаються в рамках багатьох наукових дисциплін і напрямів – теорії управління, державознавства і правознавства, історії, політології, соціально-економічної географії тощо. Одна із галузей останньої – географія населення – спеціально досліджує розміщення й територіальну організацію населення, їх місце в процесі виробничої діяльності й у взаємодії суспільства із довкіллям. У фокусі уваги географії населення – територіальні форми розселення (міські і сільські). Головне операційне поняття тут – населене місце, під яким розуміється структурний елемент системи розселення, стаціонарне поселення, територіально цілісний компактний ареал концентрації населення. Розрізняють міські й сільські населені місця – місто, село, селище, хутір – класифікація тут як кількісна, так і функціональна. Історики й містознавці ставляться до поняття "населене місце" із певним упередженням – адже поселення може бути тимчасовим, сезонним, мобільним³³.

Поняття населений пункт тісніше пов'язане з адміністративно-територіальним поділом. Ним позначається "нижній поверх" адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких здійснюється місцеве самоврядування (місто, село, селище). Населені пункти – це місця осілого життя людей, розташовані на території тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці. Поняттям "населений пункт" в адміністративному праві позначається частина комплексно заселеної території, яка склалася в результаті господарської і суспільної діяльності, має стаде населення, власну назву і зареєстрована у передбаченому законом порядку. Населений пункт – частина системи розселення, визначений суспільною необхідністю компактний ареал концентрації населення з усіма умовами для нормальної людської діяльності. Класифікація типів поселення відбувається за ознаками поділу на ті, що мають адміністративне значення (адміністративні центри) і ті, що його не мають. Населені пункти поділяються також на міські й сільські. До перших належать міста та селища міського типу, до других – села та селища.

Такою є адміністративно-територіальна структура України напередодні реформи територіальної організації. Очевидно, що навіть на першому етапі (при збереженні обласного поділу) вона зазнає істотних змін. Адекватність цих змін історичним традиціям, історично сформованій системі комунікаційних зв'язків, особливостям політичної і соціонормативної культури населення залежатиме значною мірою від ступеня осмислення історичного досвіду, у тому числі об'єктивних і суб'єктивних мотивацій численних перекроювань територій. Тому проблема періодизації еволюції адміністративно-територіального устрою переростає рамки суто наукової, набуває практичного значення.

2. Проблеми осмислення й періодизації історії адміністративно-територіального устрою

Осмислення процесу окультурення простору і центрування в ньому просторових образів і кордонів – одне з пріоритетних завдань історичної регіоналістики. При цьому надзвичайно важливим уявляється зважений підхід до врахування гео-

просторових чинників: адже зрештою територію і кордони формують не стільки степи чи гори, скільки війни, політична боротьба, династичні угоди тощо. Часові і просторові параметри тут тісно переплітаються. Загалом же хорологічні підходи в осмисленні "окультуреного" простору дають більше, порівняно з хронологічними, матеріалу для висновків і узагальнень, оскільки дозволяють повніше врахувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов і зовнішніх впливів. Регіональні особливості виступають при цьому не реліктами минулого, а безпосереднім результатом багатогранного за своїми виявами процесу культурної еволюції. Дослідження регіональної специфіки дає змогу підкріпити конкретно-історичним матеріалом ідею багатомірності історичного процесу, виявити причини і наслідки існуючого різноманіття культурних форм і поведінських реакцій.

За В.Кубійовичем, адміністративний поділ майже ніколи не перебуває в гармонії з природними особливостями і географічними факторами. Політичні кордони завжди мінливі і розтинають географічні краї. Як правило, адміністративний поділ "є компромісом різних тенденцій, а саме колишніх адміністративних поділів, актуальних політичних і національних тенденцій, господарських змін і господарської еволюції, стану комунікацій, притягальної сили людських скупчень"³⁴.

Час від часу схеми територіальної організації доводиться переглядати – це відбувається під тиском як політичних зрушень, так і економічного розвитку, виникнення нових центрів тяжіння, вичерпаності ресурсів тощо. До перегляду системи територіальної організації часто спонукає зростання ролі міст. У не новому, але досить влучному визначенні суті урбанізації Є.Шипович та С.Мохначук звертають увагу на процеси "згущення об'єктів, які тяжіють до територіальної концентрації і посилення зв'язків між ними", "концентрації населення, міст, формування специфічних форм розселення, ускладнення міських функцій". Для теорії адміністративно-територіального поділу особливий інтерес становлять праці географів і економістів, які досліджують організуючу роль міст як центрів систем розселення, а також процесів субурбанізації (розмивання ядер міст, формування міст-супутників, поширення міського способу життя)³⁵.

Геоурбаністика в системі географічних дисциплін розглядається як наука, що аналізує процес виникнення міст і міського способу життя як відповідь на певні потреби території³⁶. Однією із складових частин геоурбаністики є характеристика районних факторів формування міст як ланок територіально-виробничих комплексів. Своєрідний територіальний погляд на місто, який пропонує геоурбаністика, може чимало дати історичному містознавству, дещо надмірно зосередженому на аналізі містобудівної спадщини і внутрішніх функцій міст. Аналіз процесу виникнення міст і формування їхнього обличчя як відповіді на певну територіальну потребу здатний істотно розширити діапазон історичної регіоналістики. Поза межами такого підходу створення об'єктивної картини районування в Україні в історичному вимірі й надалі буде проблематичним.

Регіональний розвиток – результат взаємодії багатьох факторів, серед яких не останню роль відіграють зміни структури територіальних утворень та їхніх кордонів, спеціалізація територій, особливості управлінських підходів. Історія України склалася так, що кардинальні зрушення в її територіальній організації були пов'язані здебільшого з геополітичними чинниками. Вплив імперської спадщини на всі сторони суспільного буття у незалежній Україні виявляється насамперед у високому ступені регіональної поляризації і незбігу ціннісних орієнтацій на елітному рівні. Простеження етапів у розвитку процесів регіоналізації може бути корисним для відтворення причин регіональної строкатості і мінімізації її ймовірних негативних наслідків.

У складній палітрі поділів і переділів української території умовно можна виділити 7 періодів.

Перший період пов'язаний із переходом від архаїчної родо-племінної організації до впорядкованої системи адміністративного управління у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві. Давньоруські літописи XI–XII ст. містять згадки про перші територіальні утворення, що прийшли на зміну племенам (Рустю, Галицьку землю, Надбужжя, Холмщину (Забужжя), Перемишлянщину, Наддросся, Переяславщину, Київщину). Система адміністративного управління Київської Русі генетично виросла із родоплемінної системи і військово-десятичної організації, але була істотно скоригована розвитком міського самоврядування (віча) і зміцненням спадкових князівських династій, регламентацією правових відносин. Поділ на землі досить органічно відбивав традиції розселення, пов'язані з особливостями господарювання, етнічною, культурною специфічністю. Та матриця владних відносин, яка сформувалася на Русі, відбивала особливості різних форм соціально-економічного освоєння території та її членування. Зрештою її занепад став наслідком того, що регіонально-корпоративні інтереси знаті взяли гору над загальнодержавними.

О.Мостяєв бачить у міжусобній боротьбі князів Русі передумову першої зі значних біфуркацій в історії України, коли здійснювався вибір шляхів розвитку між централізованою та роздрібненою державою. Ця біфуркація була спричинена насамперед природним послабленням зв'язків між північними та південними регіонами країни, населеними різними племенами і народностями, і пов'язаним із цим превалюванням регіональних інтересів. Формування багатоцентрної системи політичних і культурних тяжінь у цих умовах стало неминучим³⁷.

Варто відзначити, що земельна структура Давньоруської держави досить точно відбивала й історично сформований міжплемінний поділ території, і господарські та правові відносини, що склалися в ході становлення феодалізму як економічної системи. Вдалими виявилися і самі назви територій – земля, волость, які зберегли свою приналежність упродовж цілого тисячоліття і сьогодні раз у раз зринають у політичних проектах як альтернатива областям чи районам.

Нашестя монгольських орд в середині XIII ст. остаточно підірвало значення Києва як центру Давньої Русі і дезорганізувало князівсько-дружинний уклад на всьому просторі Подніпров'я й Прикарпаття. Підпорядкованість південних князівств Русі Золотій Орді була на порядок слабшою порівняно з Північно-Східною Руссю, "але факт залишався фактом: це був віддалений автономний, але все ж улус Золотої орди"³⁸. Утім, поширити на володіння Романовичів систему баскачества як інструменту здійснення адміністративних і фіскальних функцій Сараю не вдалося³⁹.

Із утратою власної державності русичів і вимушеним засвоєнням чужих адміністративних моделей пов'язаний другий період у розвитку адміністративно-територіальної системи на українських землях. Перехід східних українських земель під владу Великого князівства Литовського вніс спочатку небагато змін в адміністративну систему. Після ліквідації удільних князівств окремим землям ще за часів Вітовта видавалися привілеї (установні земські грамоти) на підтвердження специфічних особливостей їхнього внутрішнього устрою за принципом "ми старини не рухаємо, а новини не уводимо".

До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське лишалося, якщо застосовувати сучасну термінологію, своєрідною федерацією земель-князівств, яка зберігала правові традиції давньоруської держави. Ця федерація складалася як етнокультурний симбіоз різних народів, кожен із яких мав юридично зафіксовану гарантію автономності свого буття. Українськими князівствами (Київським, Чернігово-Сіверським, Волинським, Подільським) правили удільні князі з литовської династії Гедиміновичів.

Відмітною рисою державного устрою ВКЛ була соймова система – від вального сойму аж до повітових соймиків. Окремішність земель із місцевими з'їздами-соймами – одна з головних прикмет тогочасного регіоналізму. Утім, навряд чи є підстави зображувати притаманне ВКЛ локальне самоврядування у вигляді "повітового республіканізму", форми співучасті "народу-шляхти" в управлінні державою", як це робить, приміром, польський історик А.Камінський. Близька до істини Н.Яковенко: аристократичне всевладдя отруїло річпосполитський колодязь демократії, перетворивши "повітовий республіканізм" на дзвінку фразеологію. Невідповідність ідеологічних гасел соціальним практикам стала невиліковною хворобою шляхетської демократії⁴⁰.

Люблінська унія 1569 р. істотно змінила не тільки адміністративний, але й політичний, економічний, культурний статус українських земель. Під тиском колонізації поступово витісняються залишки адміністративної системи Давньої Русі; цей процес супроводиться вимушеним засвоєнням адміністративних схем Польщі, Угорщини. Попередні центри і межі земель в основному зберігалися, але назви вже були переважно нові – воєводства, повіти, комітати. А проте поділ на воєводства, що генетично виріс із польської удільної системи, не витіснив остаточно старий земельний і крайовий поділ. В "Описі Європейської Сарматії" О.Гваньїні, виданому у Кракові 1611 р., фігурують Львівська і Галицька земля, Холмська земля, Подільський край, Волинська країна, Київське воєводство⁴¹.

XIV–XVI ст. – період найбільш інтенсивної регіоналізації України. Істотні відмінності виникають насамперед у правових системах – у північній частині України діяло давнє руське право, у Галичині і у багатьох містах ВКЛ переважало німецьке, у Підкарпатській Русі – волоське. На деяких територіях Полісся норми Литовських статутів 1529 і 1566 рр. зберігали силу аж до XIX ст. Відповідно формувалися відмінності у принципах землеволодіння й землекористування, формах громадського устрою, у всій традиційно-побутовій культурі. Яскравою своєрідністю відзначався козацький етнокультурний пласт, що мав власну систему організації з елементами духовно-лицарських начал і своєрідними традиціями військового побратимства.

В.Смолій та В.Степанков звертають увагу на надзвичайно важливе значення для розвитку національної самосвідомості українців – процес творення козацтвом підвалин державності в південному регіоні Наддніпрянщини. Становлення тут самоврядування, судочинства, військової організації перетворює владу польського короля у формальну – за висновками сучасників, козаки "наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку". З кінця XVI ст. у козацькому середовищі виношуються ідеї запровадження власного адміністративно-територіального устрою, які дістали оформлення у вигляді 6 полків під час складання козацького реєстру 1625 р.⁴²

Істотний вплив на систему територіальної організації українських земель справляло поширення в містах німецького (магдебурзького) права з певними ознаками самоврядування. Вплив цей був неоднозначним. Із одного боку, звільнення міст, що дістали магдебурзьке право, від юрисдикції урядової адміністрації перетворило міщанство на окремий стан і сприяло наближенню рис українського міського устрою до відповідного західноєвропейського. Із іншого боку, німецьке право, за М.Грушевським, розривало традиційні зв'язки міст із прилеглою сільською округою і між собою, погіршувало соціальний статус українців, перетворювало колегії райців і лавників у замкнуті прижиттєві корпорації. Від незалежності міст невдовзі "лишився порожній звук"⁴³.

Третій період у розвитку адміністративно-територіальної системи збігається з часом формування власної української державності в результаті завоювань Національної революції середини XVII ст. Скасування польської системи адміністра-

тивно-територіального устрою було важливим елементом національної самоідентифікації і водночас надзвичайно цікавим, вимушеним обставинами воєнного часу, експериментом введення в систему адміністративно-територіального поділу рис військової організації. Специфічна ієрархія територіальних одиниць (полки, сотні, курені) підпорядковувалася завданням ведення війни і саме в час воєнних дій найкраще виявляла свою ефективність.

За Я. Дашкевичем, полково-сотенний адміністративний устрій не мав жодних аналогій серед ближчих і дальніх сусідів України XVII–XVIII ст. За типом влади Україна являла собою військово-демократичну козацьку республіку з політично-адміністративною військовою та судовою владами. Козацька військова адміністрація контролювала всі сфери суспільного життя (крім релігійної)⁴⁴. Систему, що виникла, І. Стороженко вважає територіально-міліційною. Територіальні сотні полку були базою для формування тактичних підрозділів (похідних сотень) і забезпечення їх підготовки та бойової готовності⁴⁵. Автономія Війська Запорізького також базувалася на інституційній моделі військово-політичної організації, поєднаної з певними традиціями, запозиченими із польського шляхетського устрою.

Притаманні новій адміністративній системі ознаки децентралізації диктувалися насамперед економічною і військовою необхідністю: молода держава намагалася скоротити відстань між своїми владними структурами і населенням. Але у своїй основі полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій являв собою по суті першу спробу врахування в територіальній організації українських інтересів, етнічних кордонів, традицій розселення. Струнка ієрархія територіальних одиниць і відповідність тогочасній системі розселення вигідно відрізняла цю систему від нав'язаних ззовні: не випадково вона утверджувалася і в місцях нової колонізації, зокрема, на Слобожанщині.

Створена в ході Визвольної війни полкова система адміністративно-територіального устрою виявила подиву гідну життєздатність: навіть в умовах Руїни, коли Дніпро, за М. Максимовичем, "став розлучником двох рідних половин козацької України"⁴⁶ і на місці єдиної держави з'явилося кілька залежних із мінливими кордонами, метрополії мусили миритися із спорадичним відродженням полкової системи – на Правобережжі до 1714, на Слобожанщині до 1765, на Лівобережній Україні – до 1782 р.

Четвертий період у розвитку адміністративно-територіального устрою на українських землях збігається із поширенням на українські землі російського та австро-угорського адміністративно-територіального устрою. У процесі ліквідації української автономії Росія поступово запроваджувала поділ на губернії (намісництва) та повіти, а Австро-Угорщина – на провінції (коронні краї), які поділялися на округи (у Закарпатті – жупи). В обох імперіях адміністративні межі проводилися довільно, без врахування економічної доцільності, регіональних, етнічних особливостей.

Як зазначав Д. Багалій, створена 1775 р. система губернських установ "була заснована на поліцейському і фіскальному принципі" і тому виявилася "штучною, такою, що не ґрунтувалася на господарсько-економічних ознаках"⁴⁷. До уваги бралися майже виключно чисельність населення – 300–400 тис. для губернії і 20–30 тис. для повіту. Росія формувала свій адміністративно-територіальний устрій відповідно до величезних розмірів своєї території, для України визначені адміністративно-територіальні одиниці були надто великими. Не завжди раціонально розташовувалися і їхні центри. Запровадження у 80–90-х рр. XVIII ст. паралельно з губернською системою укрупнених адміністративних одиниць – намісництв стало новим етапом у процесі уніфікації територіальної адміністрації.

В Австрійській імперії політика влади спрямовувалася на підпорядкування українців полякам; неприродне поєднання в одній адміністративній провінції

двох народів у майбутньому стало причиною гострих тертів і незгод. Але польський чинник теж не можна оцінювати однозначно: поляки давали українцям "наочний приклад національної самоорганізації"⁴⁸. Конкуренція з польським націоналізмом сприяла радикалізації галицького регіоналізму. Український національний рух у західному регіоні мав можливість діяти легально, що створювало передумови для формування зародків громадянського суспільства.

Упродовж XIX ст. регіональна структура України вималювалася досить чітко, тому що в її основі лежали історичні та соціокультурні чинники. Виразну специфіку зберігали Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина), Правобережна Україна (за російською термінологією Південно-Західний край), Слобідська Україна, Південна Україна (Новоросія). Відображення цієї специфіки в історичній літературі несе на собі виразний відбиток політичної кон'юнктури. За влучним спостереженням австрійського історика К.Шарра, "історія і географія, особливо периферійних районів, упродовж тривалого часу пишуться або визначаються вищим, домінуючим над цими районами центром". Російське і австрійське сприйняття західноукраїнського простору відмінне навіть на рівні картографії. Приміром, на виконаній 1795 р. карті кордонів Російської імперії Галичина названа "частиною австрійських заволодінь", а Чернівці віднесені до "частини Молдавії", хоч на той час Буковина вже 20 років перебувала у складі Австрії⁴⁹.

У Російській імперії впродовж всього XIX ст. відбувалася дальша централізація і бюрократизація системи управління, причому система перекроювання територій була звичайною практикою. Особливість централізаторської політики царського уряду на територіях національних окраїн полягала у створенні тут ще одного "поверху" управління: інституту генерал-губернаторств. На думку японського українознавця К.Мацузато, "генерал-губернаторства в Російській державі відігравали вирішальну роль для збереження багатонаціональної імперії – подібно до того, як ключовими органами, що цементували багатонаціональну Радянську імперію, були центральні комітети компартій союзних республік... Саме існування названого інституту передбачало, що в імперії є величезні периферійні території, які не управляються за загальноросійськими законами"⁵⁰. Дещо інший погляд на утворення генерал-губернаторств пропонує В.Шандра, яка розглядає цей процес як своєрідний компроміс між централізаторськими устремліннями російського уряду та автономістськими прагненнями місцевих еліт⁵¹. Незалежно від цих відтінків генерал-губернаторства в Україні уособлювали режим надзвичайного правління.

Найбільш серйозне історіософське осмислення історичної драми, яка спіткала український народ у зв'язку з новим розчленуванням його території, знаходимо у М.Драгоманова. Простежуючи процес розірвання української землі "між сусідніми царствами і начальствами", він вбачає суть цієї драми в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – Малоросія, Слобідська Україна і Новоросія, причому останню (колишні Вольності Війська Запорізького) начальство довільно ділило на губернії, зганяло українців із своїх земель і "розбавляло" іншоетнічним елементом. "В Польщі те ж саме робилося по вєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в Малопольські землі, а друга, північна – в Литовські!.. Так поряд наша Україна була поневолена і поділена"⁵².

Питання про те, чи зможе Україна повернути свою цілісність, Драгоманов ставить у залежність від її здатності стимулювати історичний досвід і відродити громадські традиції самоврядування. На такій основі Драгоманов вибудовував своє уявлення про обласні собори та обласні думи як органи захисту прав самоврядних регіонів. Останнім мало належати право попереднього розгляду загальнодержавних фінансових законів, розробка законодавства у місцевих справах, контроль над поліцією.

В Австро-Угорській імперії першим, хто виразно висунув вимогу автономії для українських земель Галичини, був член "Руської трійці" Яків Головацький. Надалі аж до 1918 р. поділ на коронні краї, який ігнорував етнічний склад населення, був об'єктом гострої політичної боротьби, але українці так і не домоглися виділення Східної Галичини і Північної Буковини в українську провінцію з окремим сеймом.

Із пошуком власних, українських моделей територіальної організації пов'язаний п'ятий період становлення адміністративно-територіального устрою в Україні, який належить до часів нетривалого існування УНР та ЗУНР. Уперше в українській історії цим пошукам передував потужний інтелектуальний прорив, спрямований на врахування в адміністративно-територіальному поділі загальноукраїнських інтересів, етнічних меж території, історичних, господарських, військових традицій. Саме в цей час М.Грушевським було розроблено принципово нову концепцію адміністративно-територіального устрою, яка виходила із ідеї відмови від старого губернсько-повітового поділу та запровадження земельного поділу, глибоко закоріненого у вітчизняній традиції. Відповідно до цієї концепції землі мали бути меншими за губернії, але більшими за повіти. Нова земельна структура базувалася на принципі універсальності: землі мали бути і судовими, і виборчими округами. Але головним фундаментом її мала стати ідея децентралізації і широкого громадського самоврядування: до компетенції центральної виконавчої влади (Ради Народних Міністрів) мали бути віднесені лише "справи, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої та національної самоуправи, або дотикають цілої республіки"⁵³. Дійсний, реальний територіальний поділ України, довів Грушевський, мислимий лише на ґрунті "натуральних", реальних зв'язків⁵⁴.

Запропонований Грушевським земельний поділ був покладений в основу "Закону про поділ України на землі", прийнятого Малою Радою 6 березня 1918 р., і закріплений у Конституції УНР, прийнятій 29 квітня. Територію УНР було поділено на 32 землі. За іронією долі день прийняття Конституції виявився останнім днем існування Центральної Ради, і тому новий адміністративно-територіальний поділ лишився на папері. Як велике досягнення української суспільно-політичної думки слід оцінити Акт злуки УНР і ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 р. Від цього часу ЗУНР офіційно вважалася "Західною областю УНР". У ній зберігався старий австрійський поділ на округи.

Шостий період формування адміністративно-територіальної структури в Україні пов'язаний з формуванням державної території УРСР і одночасним територіальним закріпленням результатів нового розчленування України. В Українській РСР він характеризувався безпрецедентним багаторазовим перекроюванням території за відсутності скільки-небудь продуманої концепції регіональної політики. Ці перекроювання не тільки вносили дезорганізацію і безлад в систему управління. Як влучно підмітив В.Кубійович, вони справили вкрай негативний вплив на національну і регіональну самосвідомість. Якщо населення Західної України мало виразне відчуття власної особистості і чітко формулювало свої національні вимоги, то населення Наддніпрянщини надто довго являло собою недиференційовану масу, позбавлену як відчуття цілісності своєї території, так і уявлень про регіоналізм⁵⁵.

Смисл частих і на перший погляд нераціональних територіальних новацій 20–30-х рр. важко пояснити, якщо не брати до уваги мобілізаційний характер радянського суспільства. І завдання індустріалізації, і особливо завдання підготовки до війни диктували необхідність зосередження в містах "аварійної" структури життєзабезпечення і посиленої уваги до комунікацій – розміщення транспортних шляхів і вузлів. Передвоєнні схеми адмінподілу розроблялися під грифом "секретно". Межі областей визначалися з таким розрахунком, щоб кожен міг добратися до обласного центру за 2–3 години, а до райцентру – за 45 хвилин. Запроваджу-

валася ступінчата система організації життя. Для сіл передбачався перший ступінь: завезення лише продуктів першої необхідності і мінімальна медична допомога. Лише четвертий ступінь, під який підпадали обласні міста, гарантував більш-менш нормальний рівень життєзабезпечення⁵⁶.

Більшовикам довелося докласти неабияких (як силових, так і ідеологічних) зусиль для збереження політичної єдності колишнього імперського простору. Але переломити відцентрові тенденції їм було не під силу. Більше того, Москва поставила перед взагалі нерозв'язною дилемою: заграючи з "окраїнами" і підносячи в такий спосіб статус національних еліт, вона закладала своїми руками вибухівку під каркас держави. А політика анексії, свавілля у встановленні і перегляді адміністративно-територіальних кордонів, штучне створення іонаціональних анклавів, депортації виводили назовні енергію протистояння. Рано чи пізно питання про незалежність квазідержавних утворень у складі СРСР мало стати на порядок денний.

Доля українських земель, що потрапили під владу Польщі, Румунії і Чехословаччини, виявилася різною, але також нелегкою. Західна Україна впродовж чверті століття пережила повернення до воєводств, повітів, країв (при чому відроджувався принцип об'єднання українських земель із етнічними польськими для посилення асиміляційних процесів і приборкання українського руху), нетривалий період української автономії Закарпаття у складі Чехословаччини, інкорпорацію Східної Галичини у територіальну систему СРСР з утворенням областей, нове окупаційне переокроювання територій у період Другої світової війни. Територіальна структура УРСР у тому вигляді, в якому вона сформувалася після Другої світової війни з урахуванням передачі у 1954 р. Кримської області до складу УРСР, дісталася у спадщину незалежній Україні.

Сьомий період у розвитку територіальної структури України, який почався 1991 р., характеризується стабільністю адміністративно-територіального устрою, яка, проте, викликає в суспільстві чимало нарікань. Звертається, зокрема, увага на об'єктивну суперечність, що впливає із зафіксованих у Конституції двох типів адміністративних одиниць: населених пунктів як адміністративних одиниць і адміністративних одиниць окружного типу (область, район). Ілюстрацією такої суперечності можуть бути постійні тертя між Києвом і Київською областю. Недосконала структура областей, яка визначалася у свій час союзним центром, породжує приховане безробіття, високу міграційну рухливість населення. Відсутність у адміністративно-територіальному устрої найнижчого базового рівня (сільських та міських округ) утруднює процес конституювання територіальних громад. Дається взнаки певна конституційна невизначеність Кримської автономії; точніше, невідповідність між формою республіки і обсягом повноважень місцевої адміністрації.

Підсумовуючи цю коротку схему періодизації адміністративно-територіального устрою, зауважимо, що життєздатність виявляли здебільшого ті його вияви, які формувалися знизу, а не нав'язувалися метрополіями. Землі й полки виявилися, всупереч україн несприятливим обставинам, більш укоріненими, ніж, приміром, воєводства чи намісництва. Якщо ж розглядати еволюцію адміністративно-територіального поділу з погляду пошуків оптимальної територіальної структури, то тут, очевидно, має рацію М.Дністрянський: "лише проект нового адміністративного поділу УНР може мати певне методологічне значення, проте не в аспекті механічного перенесення (такі варіанти взагалі неприйнятні), а в плані визначення загального підходу і концептуальних принципів".

Заслуговує на увагу і ще одна закономірність, виведена цим автором: про наявність загальної інерційності в еволюції територіальних структур. Адміністративні межі, центри, територіальні ядра адміністративних одиниць змінюються повільніше, ніж сама політико-правова сутність адміністративних систем. Якщо політичний фактор (зміна змісту структури і типів державного управління) висту-

пає рушієм еволюції, то система поселень і політико-правова спадкоємність є носієм інерції⁵⁷.

Одну з головних причин того, що за 14 років незалежності Україна не спромоглася реформувати недосконалу систему адміністративно-територіального устрою, слід вбачати як у цій інерції, так і особливо у недостатньому науковому забезпеченні "внутрішньої геополітики". Рівень формалізованості і структурної кваліфікації наукового знання про регіони залишає бажати кращого; регіоналістика як міждисциплінарний науковий напрям ще не зайняла належного їй по праву місця в системі природничого і соціогуманітарного знання. Концептуалізація понять "регіон", "регіоналізм", "адміністративно-територіальний устрій", "територіальна громада" і т.п. не завершена, модель оптимального територіального устрою не створена.

Нині, коли Україна стоїть перед вибором нового формату територіальної організації, особливо важливо забезпечити узагальнення й осмислення минулого досвіду самоорганізації – як вітчизняного, так і зарубіжного. Очевидно, що для формування випереджаючих стратегій регіонального розвитку необхідні такі критерії типологізації регіонів, які виходили б із завдань ліквідації штучних, створених відповідно до чийось кон'юнктурних інтересів, бар'єрів між адміністративно-територіальними одиницями. Нова модель взаємовідносин між центром і регіонами передбачає істотну зміну функцій як центральної, так і місцевої влади. Центр має встановлювати "правила гри" – розробляти загальну стратегію, бюджет, систему законодавства, фінансової політики. Регіонам же має бути забезпечена свобода самовиявлення і самоорганізації – природно, у рамках "правил", вироблених центром.

3. Уроки і практичні кроки: як уникнути прорахунків

Вважати, що можна "з чистого аркуша" почати писати літопис сьогодення – небезпечна ілюзія. Кожне суспільство приречене на те, щоб "стояти на плечах" попередніх соціумів і нести в собі їхні здобутки й прорахунки. Те, що сьогодні уявляється новим, насправді – у кращому разі – є лише оновленим продовженням старого. Адміністративно-територіального реформування це стосується не меншою мірою, ніж усякого іншого. Хоч як би хотілося декому все зламати і почати спочатку, йому доведеться виходити із тих альтернатив, що задані віддаленим і близьким минулим. А проблема історичного вибору є тим відповідальнішою, чим менше існує шансів "повернутися назад" у разі усвідомлення його помилковості.

Не менш очевидним є і той факт, що вироблені ще у радянський час механізми регіонального "вирівнювання", селективної "підтримки регіонів" сьогодні перетворилися у гальмівні чинники регіонального розвитку. Узгоджувально-пасивні, патерналістські механізми взаємодії по лінії "центр – регіон" увійшли в гостру суперечність із потребами ринкової економіки. Їх штучне підтримування розширює корупційні канали, сприяє збереженню "клієнт – патрональних" систем економічних зв'язків. Попередня модель стосунків між центром і регіонами остаточно вичерпала себе.

У незалежній Україні існує чітке розуміння того, що в основі оптимізації проблеми адміністративно-територіального устрою має бути вдосконалення системи місцевого самоврядування – як специфічної, глибоко закоріненої у вітчизняній традиції, форми реалізації публічної влади і корпоративних інтересів територіальних громад. У країні прийнято цілий ряд законів, якими регулюються організаційно-правові принципи функціонування цієї системи: "Про місцеве самоврядування в Україні" (21 травня 1997 р.), "Про місцеві державні адміністрації"

(9 квітня 1999 р.), "Про службу в органах місцевого самоврядування" (7 червня 2001 р.), "Про органи самоорганізації населення" (11 липня 2001 р.), "Про статус депутатів місцевих рад" (11 липня 2002 р.) та ін. Чимало аспектів діяльності органів місцевого самоврядування регулювалося відповідними президентськими указами.

Утім, хоч упродовж усіх років незалежності управління територіями і особливо законодавче забезпечення місцевого самоврядування перебували у стані перманентних перетворень, оптимальної моделі, яка влаштувала б і центр, і регіони, так і не було запропоновано. Дискусії здебільшого заходилися на рівні конференцій, "круглих столів", малотиражних монографій. Це породило не тільки атмосферу нестабільності, невпевненості, але й своєрідний "синдром регіоналізму": на регіональній основі почали формуватися групи інтересів, клани, політичні партії, електоральні симпатії. Досягнення національного консенсусу щодо статусу регіонів і їх відносин із центром стало ще більш проблематичним.

Події "Помаранчевої революції" уже вкотре підтвердили, що регіональна поляризація в Україні є довгостроковим чинником і що протистояння Сходу і Заходу вже досягло потенційно небезпечного рівня. Регіональні еліти орієнтуються на різні моделі націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, ціннісних пріоритетах, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети у політичних іграх і від того має тенденцію до посилення.

Відсутність в Україні спільних для всіх регіонів політичних, ідеологічних і культурних цінностей, здатних консолідувати населення країни як єдину громадянську політичну націю, вимагає від владних структур суспільства чіткої політичної стратегії, спрямованої на подолання регіональної біполярності. Реформування адміністративно-територіального устрою в комплексі із оптимізацією регіональної політики повинне зайняти у цій стратегії роль ключової ланки. У ході цієї роботи одночасно розв'язуватиметься кілька різнорівневих завдань: зміцнюватиметься самодостатність регіонів, зменшуватимуться диспропорції у регіональному розвитку, вдосконалюватиметься система управління по лінії "центр – регіон", чітко визначиться роль і місце самоврядування як опори громадянського суспільства. Цим самим буде покладено край спровокованій політичними елітами "війні законів" і нормативних актів, усунуто ознаки розколу в елітному середовищі, відновлено єдність правового поля держави.

Адміністративно-територіальна реформа в Україні набирає обертів, і її контури поволі починають вимальовуватися. Очевидна їх підпорядкованість головним ідеям президентсько-урядової програми – підняти соціальні стандарти в країні до рівня європейських, гармонізувати відносини по лінії "людина – громада – держава", оптимізувати систему управління. Засобом розв'язання цього триєдиного завдання мислиться ефективно, фінансово забезпечене місцеве самоврядування. Реформа починається знизу, із визначення статусу і повноважень територіальної громади. Голова ВР В.Литвин формулює її завдання так: "Виявляти у відомих формах народовладдя соціотворчий потенціал, очищати його від різних нашарувань, примножувати і сповна використовувати в інтересах розвитку демократії та самоврядування, суспільної самоорганізації, прискорення економічного і соціального розвитку країни"⁵⁸.

Реформа оцінюється владними структурами як політичний прорив, який зачепить усі ланки суспільства аж до його першооснови. Такий прорив може бути забезпечений лише у тому разі, якщо ініціатива верхів супроводжуватиметься могутнім "зустрічним рухом" знизу. Громадяни підтримають реформу, якщо відчують співзвучність змін своїм настроям і прагненням.

Доводиться, однак, констатувати, що цілісного бачення цілей і наслідків реформи на першому етапі її реалізації так і не було продемонстровано. Уже той факт, що з посиланням на віце-прем'єра озвучувалися як мінімум три концепції реформи (нова трирівнева на основі макрорегіоналізації, дворівнева на основі дроблення областей і така, що залишає на обласному рівні статус-кво), свідчить про відсутність в уряді готової моделі пропонованих змін, не кажучи вже про розрахунки, їх ціни і пов'язані з ними ризики. Не може не тривожити той факт, що єдиний представник науки, який виступив на Всеукраїнських зборах представників місцевого самоврядування (26 квітня 2005 р.), директор Інституту економічного прогнозування НАН України В.Геєць, не виключав, що внаслідок реформи в регіонах "може народитися олігархічний феодалізм"⁵⁹.

Ситуація, що склалася, дуже нагадує ту, яку можна було спостерігати у 20-х рр. минулого століття, коли радянська влада починала масштабну адміністративно-територіальну реформу, маючи надто туманне уявлення про "кінцевий результат". Зіставлення параметрів двох адміністративно-територіальних реформ, часова відстань між якими становить понад три чверті століття, здатне вивести на висновки, що стосуються не лише практики адміністративно-територіального реформування, але й основоположних засад функціонування політичних систем. Тому уявляється доцільним дещо докладніше висвітлити атмосферу, в якій у 20-30-х роках вироблялися основи тієї адміністративно-територіальної структури, яка дісталася у дещо видозмінену вигляді у спадщину незалежній Україні.

Розробка питання про новий адміністративно-територіальний поділ II сесією ВУЦВК (жовтень 1922 р.) була визнана "ударною, що має державну вагу і значення"⁶⁰. В основу нового районування за триступеневою системою пропонувалося покласти економічні чинники – зосередження промислових об'єктів, тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів, напрям і характер шляхів сполучення. Несправедливо було б твердити, що уряд легковажно поставився до наукового обґрунтування реформи – їй передували серйозні геологічні (П.Тутковський), кліматологічні (Ю.Висоцький), геоботанічні (В.Попов) обґрунтування, не кажучи вже про економічні (М.Шраг, Ф.Матвієнко-Гарнага та ін.). До дослідження історичного підґрунтя реформи було офіційно залучено Д.Багалія. Підготовлений ним історичний нарис адміністративно-територіального устрою українських земель був повністю включений секретарем ВУЦВК О.Буценком у його огляд роботи з районування УСРР 1925 р.

Прискіплива увага владних структур УСРР до проблем районування не в останню чергу пояснювалася політичними причинами. Після закінчення громадянської війни Держплан РСФРР виношував ідею нового економічного районування шляхом створення 12 великих областей (у їх число мали увійти і 2 українські). Доцільність саме такого поділу автор проекту І.Александров на засіданні президії ВРНГ 24 жовтня 1921 р. обґрунтував у такий спосіб: "Наша позиція під час створення автономних областей в теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав". Ішлося, отже, про цілковите нехтування інтересів УСРР, яка на той час була формально незалежною республікою. Її суверенні права високий російський посадовець відверто називав "втраченими"⁶¹.

Природно, що така позиція одного з керівників Держплану РСФРР дістала в Україні вкрай негативну реакцію. Голова Держплану УСРР Г.Гринько чітко заявив, що поділ України на дві економічні області з повноправними крайовими виконкомом означав би ліквідацію України як республіки, що було б за наявної політичної кон'юнктури виявом політичної короткозорості і найбільшою політичною помилкою. Він означав би також украй небажане роз'єднання двох частин України – пролетарської східної і переважно селянської західної. В економічному

районуванні і адміністративному поділі Україну треба брати "як цілість". Але в такому разі вимагає перегляду і сама методологія районування⁶².

У дискусії навколо процесів районування і в проектах, які розроблялися адміністративно-територіальними комісіями на місцях, наголос робився на тому, що абстрактних універсальних методик районування взагалі не існує і що оскільки в республіках доводиться одночасно розв'язувати завдання економічного й адміністративного будівництва, районоутворюючі чинники треба розглядати під кутом зору суміщення економічних і адміністративних завдань. Ішлося про те, щоб, не порушуючи на першому етапі основи губернського поділу, провести нову районізацію знизу, надавши максимальний простір місцевій ініціативі. Досить жорстко задавалися лише кількісні параметри: для району від 25 до 40 тис. жителів, для округу – від 400 до 600 тис.⁶³

Неважко помітити схожість у підходах до проведення реформи у 20-х рр. і сьогодні: те, що нині вона знов починається знизу, свідчить про неуспіх минулих реформаторських спроб саме на низовому рівні. Легко простежити і подібність в запропонованих схемах економічної макрорегіоналізації, якщо порівняти, приміром, підходи Ф.Матвієнка-Гарнагі і сучасних економістів та географів (Ф.Заставний, М.Паламарчук, В.Симоненко та ін.). Незмінною лишилася й орієнтація на кількість населення як на головний районоутворюючий чинник.

"Відштовхування" від кількості населення, притаманне і нинішній реформі – принцип не бездоганний, але в управлінських колах популярний. У сучасному урядовому проекті реформи пропонується прийняти такі орієнтовні цифри – 750 тис. для області і міста-регіону, 70 тис. для району чи міста-району, 5 тис. для територіальної громади. У суспільстві ці пропозиції сприймаються неоднозначно. І зрозуміло чому. Ще фундатор української політичної географії С.Рудницький переконливо довів: в адміністративному поділі неможливо дійти до одиниць цілком рівних щодо кількості населення. За основу, вважав він, треба брати не кількість населення, але природні умови, центри економічного тяжіння, історичні традиції, добрий транспортний зв'язок.

Варто було б взяти до уваги і ще одне застереження видатного географа: для України надто великі адміністративні одиниці типу колишніх губерній – безумовний анахронізм. Не на його користь говорить насамперед стан шляхів, який Рудницький називав "сумним" і який і сьогодні далеко не скрізь змінився на краще. Оптимальними вчений вважав невеликі територіальні одиниці – округи, створені на основі врахування природних і антропогеографічних критеріїв. Вони уявлялися йому співставними з французькими департаментами, новими італійськими провінціями, ленами у Швеції⁶⁴.

Радянська влада була "хронічно глухою" до пропозицій науковців, особливо коли вони звучали з-за кордону. Навіть до цілком лояльних міркувань офіційного експерта Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК Д.Багалія вона прислухалася далеко не завжди. Коли 1925 р. дійшла черга до ліквідації губерній як "зайвої інстанції", ставлення у суспільстві до цього кроку було стриманим. Вважав її передчасною і Багалій. Але, як видно з його доповідної записки, думкою вченого поцікавилися запізно – тоді, коли питання про ліквідацію губерній було вже вирішене VII Всеукраїнським з'їздом рад⁶⁵.

Упродовж десятиріччя карта України перекроювалася чотири рази; схема управління була і чотири-, і три-, і двоступеневою. Поетапно скасовувалися повіти, волості, містечка, запроваджувалися округи, які невдовзі також були скасовані. Утім, ліквідувавши 1925 р. губернії, владні структури УРСР через 7 років змушені були повернутися до обласного поділу, а оскільки області у 1932 р. були дуже великими, це означало по суті "ходіння по колу", у напрямі старого губернського поділу. Щоб не повторити минулих помилок, сьогоднішнім реформаторам

варто було б уважно вивчити мотивацію адміністративно-територіального реформування попередників, звернувши особливу увагу на ціну непродуманих кроків.

Другий урок має застерегти від поспішності. Реформи 20–30-х рр. здійснювалися у просто-таки шаленому темпі: карти змінювалися мало не щомісяця. Впровадження нової системи територіального управління здійснювалося настільки безсистемно, що навіть високі посадовці УСРР визнавали: "невтаємниченій в усі дрібниці й деталі людині вся ця величезна і складна робота уявлялася глибоко механічною, позбавленою всяких підстав, простим, так би мовити, жонглюванням населеними пунктами, сільрадами, волостями і повітами при створенні нових адміністративно-територіальних одиниць – районів і округ"⁶⁶. "Положення про міські і селищні ради УСРР, затверджене ВУЦВК у жовтні 1925 р., містило багато "нестиковок" – не були чітко розведені функції міськрад і виконавчих комітетів, міські ради не могли розпоряджатися власними коштами. Довелось 1927 р. ухвалювати нове "положення", яке орієнтувалося на досвід РСФРР"⁶⁷. Вже 1928 р. комісія політбюро ЦК КП(б)У змушена була визнати, що округи не виконують належну мірою функції регулятора організаційного й господарського життя і є радше "обузою як для своєї периферії, так і для центру"⁶⁸.

Сказане дає підставу погодитися з висновком М.Дністрянського: організація системи територіального управління в УСРР мала вкрай суперечливий характер, оскільки не було розроблено чіткої концепції приведення територіальних структур у відповідність із економічними потребами. "Звідси – хвиля необґрунтованих адміністративних змін як результат методу проб і помилок та відверто волюнтаристських ухвал, що офіційно видавались як єдина багатоетапна реформа"⁶⁹. Деякий економічний вигравш, вважає автор, реформа дала лише на першому етапі, дещо послабивши засилля бюрократії. Не були досягнуті й завдання радянзації апарату влади на місцях: хоч формально влада належала радам та їх виконавчим комітетам, фактично керівництво здійснювали партійні органи"⁷⁰.

Здається, дії методом проб і помилок не виключені і в ході нинішнього реформування. Адже влада явно поспішає, орієнтуючись, як завжди, на чергові вибори. Забезпечити рівнодоступність кожного громадянина (незалежно від місця проживання) до всіх видів ресурсів, необхідних для повноцінного розвитку людини – надто масштабне завдання, щоб вирішити його з "наскоку". А якщо врахувати, що уряд пообіцяв повну добровільність при об'єднанні, можна очікувати і гостре зіткнення думок, дальшу поляризацію соціуму і, зрештою, розбалансування діяльності навіть тих структур, які сьогодні працюють більш менш стабільно.

Третій урок стосується ролі міст у майбутній структурі територіальної організації. Виділення міст в окремі адміністративно-територіальні одиниці (міста-регіони, міста-райони) здатне спростити схему міського самоврядування і забезпечити міським територіальним громадам кращі можливості для пошуку найбільш придатних схем самоорганізації. Дехто з аналітиків бачить у створенні міст-регіонів "надійне щеплення від сепаратизму"⁷¹. Але навряд чи наслідки такого кроку будуть позитивними для периферії. Можна сказати напевне, що регіональні диспропорції, які становлять в Україні величезну проблему, не зменшаться, а, навпаки, посиляться. Адже сучасне місто – надзвичайно складний соціальний організм, який формує каркас просторових стратегій – комерційних, соціальних, культурних, рекреаційних та інших не лише для себе, а й для прилеглого регіону. Варто згадати застереження В.Кубійовича: "Великі міста виникають і розвиваються тільки там, де вигідне положення дозволило їм значно вплинути на околиці, тобто створити собі обширну зону впливу"⁷². Руйнування цієї зони шляхом її відокремлення від міста може обернутися непередбачуваними наслідками.

Досвід радянських адміністративно-територіальних реформ 30-х рр. здатен підказати і оптимальний розмір регіону на найвищому, найближчому до центру

рівні. Серед запропонованих Р.Безсмертним концепцій є і така, що виходить з ідеї макрорегіоналізації: 8 регіонів (країв), у які увійдуть від 250 до 500 районів і 400 громад. Ідея зовсім не нова: впродовж 14 років незалежності економістами, географами, істориками було запропоновано понад 10 різних схем районування на основі макрорегіоналізації, розроблених, зокрема Ф.Заставним (1992–1994), В.Поповкіним (1993), О.Шаблієм (1994), М.Пістуном (1995), М.Паламарчуком (1997), П.Кравченком (2001), М.Долішнім, В.Кравцівим, В.Симоненком (2002) та ін. Здебільшого йдеться про 6–9 макрорегіонів, виділених з урахуванням історичних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, щільності населення, рівня урбанізації тощо. Як правило, мова йде про економічне районування, але деякі варіанти пропонуються і як моделі майбутнього адміністративно-територіального поділу.

Щоправда, останнім часом прихильників макрорегіоналізації поменшало. Можна здогадатися, чому. Адже поділ України на 6–8 регіонів може бути, навіть незалежно від суб'єктивних бажань політиків, реальним кроком до федералізації країни. Зрозуміло, не варто, як це подеколи робиться навіть на найвищих щаблях влади, з порога відкидати ідею федералізації, яка глибоко закорінена в українській суспільній думці і здобула останнім часом чимало прибічників. Але очевидно, що в нинішніх українських умовах ідея федералізації "працює" не на згуртування поляризованого соціуму, а на його роз'єднання. Тому ідею макрорегіоналізації варто мати на увазі, але лише як інструмент економічного районування. Вводити макрорегіони в систему адміністративно-територіального поділу, на наш погляд, передчасно.

Навряд чи придатна для цієї мети і концепція країв-соціополісів, яка пропонує будувати новітню адміністративно-територіальну систему, виходячи з принципу історичних субетносів. Привабливо, зрозуміло, як це пропонує, приміром, Я.Дубров, побачити в адміністративно-територіальній структурі Волинь, Галичину, Полісся, Поділля, Слобожанщину, Запорожжя тощо⁷³. Але архаїка неминуче увійде в суперечність з економічними потребами, як і з тими традиціями, що склалися впродовж останнього століття. У кінцевому рахунку вона також працюватиме на дезінтеграцію.

Як компромісну, але теж базовану на історичному досвіді, слід розглядати пропозицію Б.Данилишина. Звертаючи увагу на те, що кожна країна має власні форми територіального устрою, що сформувалися на ґрунті історичних та національних традицій (землі в Австрії, департаменти в Польщі, кантони у Швейцарії, графства у Великобританії тощо), він пропонує у перспективі ліквідувати обласний поділ України і запровадити земельний. Мається на меті виділення 8 земель – Київської, Волинської, Карпатської, Подільської, Придніпровської, Донецької, Причорноморської, Харківської (Східної) та Автономної Республіки Крим. Водночас пропонується укрупнити існуючі райони або запровадити нову адміністративну одиницю з відродженням історичної назви – повіт. Повіти мають утворюватися на базі сусідніх районів (замість 20–25 районів у кожній області має бути 5–10 повітів)⁷⁴. Утім, відмінності тут саме в назвах, а не в суті реформування.

Не варто ігнорувати і думку тих географів, які вважають, що в цілому поділ території України на області є вдалим (йдеться не про межі областей, де є багато недоречностей, а про їх загальну кількість і взаємоприлягання). Твердження на зразок того, що "у наш час не можна змінити цю політико-територіальну структуру без істотних втрат у соціальному та економічному відношенні" можна зустріти навіть у навчальних посібниках⁷⁵.

Знайти компроміс при наявності різноспрямованих підходів надзвичайно важко, але управлінці мусять його шукати, використовуючи як вітчизняний, так і зарубіжний досвід. І орієнтуватися при цьому не так на визначення внутрішніх кордонів, як на перебудову системи управління регіонами.

Оптимальною може бути ступінчата структура управління, подібна до тієї, яка досить успішно пройшла перевірку у сусідній Польщі. Проведена у Польщі адміністративно-територіальна реформа сьогодні оцінюється фахівцями як вдалий експеримент подолання "організаційного розгардіяшу", як територіальна реінтеграція Польщі після періоду адміністративної роздробленості⁷⁶. В її основі – значна децентралізація завдань і компетенцій, сполучена із концентрацією відповідальності на всіх рівнях. Особливо корисним для України може бути послідовно проведений принцип субсидіарності, тобто практика розв'язання проблем, що виникають, на найнижчому з усіх можливих рівнів. Територіальна громада – фундамент місцевого самоврядування – аналог польської гміни. Запорука її дієздатності – власний бюджет, причому не "спущений" згори, а створений на основі податкових надходжень саме з даної території. Територіальні громади з власними виборними і виконавчими органами мають бути створені як у селах (за наявності як мінімум 4 тис. мешканців), так і в містах (на основі мікрорайонів).

Наступний, якщо йти знизу, рівень – районний. Те, що тут також повинне бути стовідсоткове місцеve самоврядування, а районні адміністрації мають відіти в минуле, закладено в державну модель реформи, і з цим варто погодитися. Укрупнення районів, у тому числі в містах, теж не викличе особливих заперечень. Вільна від розподільчих функцій, ця ланка відповідатиме в основному за охорону порядку, санітарно-епідеміологічну, пожежну безпеку, стан шляхів, лісів тощо. Бюджет її знов-таки доцільно формувати знизу, від місцевих надходжень, – це стимулюватиме виробничу активність і пошук інвестицій.

Найскладнішим, очевидно, буде визначення мережі областей з таким рахунком, щоб мінімізувати поділ регіонів на промислові й аграрні, самодостатні й депресивні. Вирішувати це непросте питання варто на основі якнайважливішого врахування думки областей, в яких мають бути створені планувально-координуючі центри (агентства регіонального розвитку) з участю управлінців, науковців, представників громадських об'єднань. На рівні цих центрів повинна вестися вся робота по обговоренню, уточненню меж, розв'язанню взаємних претензій тощо. Паралельно має вироблятися стратегія розвитку майбутнього регіону, шляхи залучення необхідних інвестицій.

Із досвіду регіональної політики Європейського Союзу експерти виводять уроки, придатні для реформування територіальної організації в Україні. Звертається, зокрема, увага на оптимальний розмір адміністративної одиниці, який повинен забезпечити функції сумісності регіонів і налагодження мережі зв'язків між ними. Такі принципи регіональної політики ЄС, як децентралізація в розумних межах, субсидіарність, концентрація та адиціоналізм (пошук регіонами власних джерел фінансування) цілком придатні для застосування в українських умовах. Справа за створенням ефективного правового поля, виробленням загальної стратегії регіонального розвитку держави, формуванням ефективного регіонального самоврядування⁷⁷.

А головний урок, що впливає з аналізу радянських реформ, на наш погляд, такий: у реформуванні важливі і величина регіонів, і їхні конфігурації, але якщо при цьому не виявлене розуміння їхньої самодостатності й специфічних інтересів і не забезпечене їхнє реальне самоврядування, реформи "пробуксовуватимуть". Європейський досвід свідчить: регіональна влада добре працює там, де принаймні рада провінції формується на основі прямих виборів, а виконавчі органи (губернатори) обираються цією радою. В Україні практика призначень голів державних адміністрацій президентом значною мірою нівелює можливість самоврядування, робить його "одноруким". Вона створила парадоксальну ситуацію: на обласному і районному рівнях виявилися розведеними центри прийняття рішень і політичної відповідальності за наслідки їх реалізації. Правоздатність районної і обласної рад

увійшла у конфлікт з їх надто обмеженою дієздатністю внаслідок відсутності у них власних виконавчих органів. У такий спосіб, за Ю.Гануцаком, було створено алогічну систему з гримучою сумішню самоврядних і державних функцій. "В особі державних адміністрацій реалізовано еклектичну модель, у якій, за великим рахунком, немає майбутнього"⁷⁸.

Таким чином, зміна внутрішніх кордонів держави – захід потрібний, але сам по собі він не вирішує кардинально проблему оптимізації територіального устрою. Необхідна зовсім нова модель відносин між центром і регіонами – така, що передбачає зміну ролей і модифікацію функцій на всіх рівнях влади. Вона має потягнути за собою не просту децентралізацію владних функцій, а нову філософію політики з опорою на самодостатність регіонів і реальне місцеве самоврядування на всіх рівнях. А неуспіх може стати детонатором небезпечних суспільних збурень. Владі варто прислухатися до думки представників територіальних громад: їм потрібне не "перемалювання карт", а право місць розпоряджатися ресурсами. Інакше не виключене народне повстання, "і тоді... помаранчева революція виглядатиме репетицією"⁷⁹.

Очевидне одне: поспішність у цій справі небезпечна, модель реформи має пройти кілька стадій громадського обговорення. До справи перегляду структури областей слід підходити обережно і вдумливо, враховуючи рекомендації науковців, місцевих органів влади, громадських об'єднань, агентств регіонального розвитку. На етапі проектування необхідно уважно змоделювати всі рівні реформи, тому що на кожній стадії неможливо буде обійтися без внесення відповідних поправок до Конституції. Зрештою, не так вже й важливо, якими будуть межі самоврядних територій. Важливо, щоб останні справді були самоврядними й самодостатніми у своїх діях. А це означає, що модель відносин "центр – регіон" має стати принципово іншою і що адміністративно-територіальна реформа має супроводитися бюджетною і податковою. За центром має лишитися розробка загальнодержавної стратегії, оптимізація законодавства, контроль за виконанням.

Отже, успіх реформи великою мірою залежатиме від врахування історичного досвіду і від залучення науковців до експертиз політичних проектів. Уже зараз фахівці мають висловити свою думку в дискусіях з приводу доцільності відновлення статусу містечок замість селищ міського типу – адже це національна форма самоорганізації населення, якої не було в Росії. Надзвичайно важливим є використання в ході реформи міжнародного досвіду регіонального розвитку.

Сьогодні можна з упевненістю говорити про те, що ХХІ ст. буде століттям зростаючої ролі регіонів. Стабільність і збалансованість в українському суспільстві великою мірою залежатиме від того, наскільки чіткою й орієнтованою на довге життя буде її нова регіональна структура. Переосмислення уявлень про територіальний устрій держави, форми територіального управління, статус регіонів повинне відбутися не під тиском політичної практики, а в ході наукових узагальнень, на основі з'ясування історичного підґрунтя локальних систем розселення, регіональних відмінностей в економічному укладі. Регіоналістика сьогодні вже має достатній інструментарій для стимулювання пошуку регіональних ідентифікацій і з'ясування закономірностей членування простору шляхом аналізу типів господарських зв'язків, систем комунікацій, фінансових потоків. Що ж до історичної регіоналістики, то саме їй під силу "запропонувати такі варіанти районування, які якнайповніше враховуватимуть історичні особливості розвитку регіонів, ментальності й настроїв їх населення. Зрозуміло, за тієї умови, якщо вдасться створити на міждисциплінарній основі цілісну систему регіонознавства, якої Україні поки що бракує"⁸⁰.

Пошук оптимальних критеріїв територіальної організації має розглядатися як важливе загальнодержавне завдання. Зрештою від того, як його вдасться ре-

лізувати, залежать і результати соціотрансформаційних процесів в Україні, і темпи формування української політичної нації, і євроатлантичні перспективи держави.

- ¹ *Курас І.Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 192.
- ² *Тишков В.А.* Культурний смысл пространства // <http://www.etnonet.ru/lib>.
- ³ *Адміністративно-територіальний устрій України: історія та сучасність.* – К., 2001; *Дністрянський М.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992.
- ⁴ *Чихарев І.А.* Хронополитические исследования: опыт синтеза // *Полис.* – 2003. – №6. – С. 56, 57.
- ⁵ *Цымбурский В.Л.* Метаморфоза России: новые вызовы и старые искушения // *Вестник Московского университета. Серия 12. Социально-политические исследования.* – 1994. – №4. – С. 38.
- ⁶ *Енциклопедія етнокulturознавства: понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи.* – Ч.1. – К., 2000. – С. 74.
- ⁷ *Стегній О.Г., Чурилов М.М.* Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С. 9.
- ⁸ *Родоман Б.Б.* Уроки географии // *Вопросы философии.* – 1990. – №4. – С. 41.
- ⁹ *Замятина Н.Ю.* Вариации географических образов: когнитивно-географические контексты // *Полис.* – 2004. – №5. – С. 85–94.
- ¹⁰ *Шульгина О.В.* Административно-территориальное деление России в XX веке: историко-географический аспект // *Вопросы истории.* – 2005. – №4. – С. 23, 24.
- ¹¹ *Шарыгин М.Д.* Региональная организация общества. – Пермь, 1992. – С. 8–11.
- ¹² *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 25; *Його ж.* До основ українського націоналізму. – Відень, 1923. – С. 162.
- ¹³ *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії // *Україна та Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах.* – Т. 1. – К., 2004. – С. 275, 276.
- ¹⁴ *Каганский В.Л.* Кривда и правда евразийства // *Общественные науки и современность.* – 2003. – №5. – С. 79.
- ¹⁵ *Стегній О.Г., Чурилов М.М.* Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – С. 7.
- ¹⁶ *Валевський О.* Регіон як суб'єкт політичного процесу: аналіз однієї ілюзії перехідного суспільства // *Контекст.* – 2002. – №3. – С. 17.
- ¹⁷ *Иванов И.Д.* Европа регионов. – М., 1998. – С. 15.
- ¹⁸ *Див. Макарычев А.С.* Регионализм и региональная культурная идентичность // <http://www.crimea.edu/Education/notes.html>.
- ¹⁹ *Маслаков В.В., Зубков К.Н., Пленкин Ю.В.* Модель региона-квазикорпорации // *Регион: экономика и социология (Новосибирск).* – 2000. – №2. – С. 18.
- ²⁰ *Регіональна політика та механізми її реалізації.* – К., 2003. – С. 108.
- ²¹ *Див.: Регионы и регионализм в странах Запада и России.* – М., 2001. – С. 11.
- ²² *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003; *Ї ж.* Історична регіоналістика в Україні // *Укр. іст. журн.* – 2001. – №6. – С. 3–21; 2002. – №2. – С. 3–26.
- ²³ *Арманд А.Д.* География через призму дополнителности // *Вопросы философии.* – 2004. – №4. – С. 118, 125.
- ²⁴ *Симоненко В.К.* Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997. – С. 27.
- ²⁵ *Кононов І.* Соціологія і проблеми просторової організації суспільства // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2004. – №4. – С. 72.
- ²⁶ *Романюк С.* Політика регіонального розвитку в Україні: сучасний стан і нові можливості // *І (Львів).* – 2002. – №23. – С. 68.
- ²⁷ *Регіональна політика та механізми її реалізації.* – С. 479–481.
- ²⁸ *Пестерев В.В.* Проблема территориально-структурной квалификации региональных исторических исследований и подходы к её решению // <http://midday.narod.ru/problem.htm>.
- ²⁹ *Паламарчук М., Паламарчук О.* Соціально-економічне макрорайонування // *Географія та основи економіки в школі.* – 1998. – №2. – С. 4.
- ³⁰ *Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И.* Основы региональной политики. – СПб, 1998. – С. 30, 31.

- ³¹ Адміністративно-територіальний устрій України: історія та сучасність. – С. 248.
- ³² Там само. – С. 186.
- ³³ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. Теорія і практика містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – С. 5.
- ³⁴ *Кубійович В.* Україна як географічне ціле і її частини // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1994. – С. 119.
- ³⁵ Докладніше див.: *Ткач Д., Заставницький Т.* Розвиток української геурбаністики в ХХ ст. // Історія української географії. – 2002. – №6. – С. 82–87.
- ³⁶ *Богорад О.Д., Тевелєв О.М., Падалка В.М., Підмогильний М.В.* Регіональна економіка. Словник-довідник. – К., 2004. – С. 46.
- ³⁷ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 112, 113.
- ³⁸ История внешней политики России. Конец XV–XVII век. – М., 1999. – С. 80.
- ³⁹ *Головка О.В.* Держава Романовичів та Золота Орда (40 – 50-ті рр. XIII ст.) // Укр. іст. журн. – 2004. – №6. – С. 14.
- ⁴⁰ *Яковенко Н.* "Ничого не має бити дорожшого над вольность" // Український гуманітарний огляд. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 11–26.
- ⁴¹ *Гваніні О.* Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – №11–12. – С. 127–136.
- ⁴² *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 16.
- ⁴³ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 142, 143.
- ⁴⁴ *Дашкевич Я.* Полково-сотенний лад XVII–XVIII ст. на Україні – штучна "біла пляма" // Пам'ятки України. – 1990. – №1. – С. 7.
- ⁴⁵ *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996. – С.42–46.
- ⁴⁶ *Максимович М.А.* Бубновская согня // *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – Т.1. – К., 1876. – С. 770.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1048. – Арк.91.
- ⁴⁸ *Касьянов Г.* Теорії нації і націоналізму. – К., 1999. – С. 325.
- ⁴⁹ *Шарр К.* Буковина – страна на окраине империй // П'ятий конгрес міжнародної асоціації українців. Історія. – Ч.2. – Чернівці, 2004. – С. 56–61.
- ⁵⁰ *Мауцзато К.* Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 69–82.
- ⁵¹ Див. докладно: *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001.
- ⁵² *Драгоманов М.П.* Передне слово [до "Громади 1878 р."] // Вибране. – К., 1991. – С. 276–336.
- ⁵³ Адміністративно-територіальний устрій України: історія та сучасність. – С. 40.
- ⁵⁴ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 109.
- ⁵⁵ *Кубійович В.* Україна як географічне ціле і її частини – С. 122, 123.
- ⁵⁶ Чи можна поділити Україну порівну // Галицькі контракти. – 2000. – №34.
- ⁵⁷ *Дністрянський М.С.* Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – С. 148–150.
- ⁵⁸ Голос України. – 2005. – 27 квітня.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.656. – Арк.16.
- ⁶¹ Докладніше див.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 279, 280.
- ⁶² Матеріали по районированию Украины. УССР. Госплан. Секция по районированию. – Харьков, 1923. – С. XI, XII.
- ⁶³ *Буценко А. К* вопросу районирования Украины. – Харьков; К., 1925. – С. 12.
- ⁶⁴ *Рудницький С.* Декілька заміток до справи районізації України // Історія української географії. – Вип. 2. – Тернопіль, 2000. – С. 46, 47.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1048. – Арк.94.
- ⁶⁶ *Буценко А. К* вопросу районирования Украины. – С. 11.
- ⁶⁷ *Гребеннікова О.В.* Міста Донбасу в 20-х роках ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (36. статей). – Вип. 18. – К.; Донецьк, 2001. – С. 149, 150.

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2673. – Арк. 12–14.

⁶⁹ Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – С. 146.

⁷⁰ Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – С. 96.

⁷¹ Дзеркало тижня. – 2005. – 29 січня.

⁷² Кубійович В. З антропогеографії Нового Санча // Наукові праці. – Т.1. – Париж; Львів, 1996. – С. 473.

⁷³ Докладніше див.: Регіональна політика та механізми її реалізації. – С. 37.

⁷⁴ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. – С.263, 264.

⁷⁵ Соціально-економічна географія України. Навч. посібник. – Вид. 2-ге. – Львів, 2000. – С. 79.

⁷⁶ Кулеша М. Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: із досвіду розробки та впровадження // <http://www.cdd.kiev.ua/projects>.

⁷⁷ Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України. – К., 2000. – С. 50–53, 93, 94.

⁷⁸ Дзеркало тижня. – 2005. – 29 січня.

⁷⁹ 2000 (Київ). – 2005. – 20 мая.

⁸⁰ Реєнт О.П. Актуальні проблеми історії України // Україна соборна. Зб. наукових статей. – Вип. 1. – К., 2004. – С. 21.

The article is dedicated to analysis of theoretic and methodological problems, related to the understanding of experience of Ukrainian lands organization, development of conceptual approaches to the research of regional specifics of Ukraine. The author proposes his own idea of periodization of administrative-territorial system, modern approaches to the study of terminological aspects of the problem. The lessons that come out from unsuccessful soviet experiments of 20th – 30th and have to be considered during the started by government reform of the administrative-territorial system are in the centre of attention.

Н.М.Юсова*

ЗАПОЧАТКУВАННЯ В СРСР ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ПРОБЛЕМ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.)

У статті розглянуто політико-ідеологічні й наукові причини та чинники започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу. На основі залучених архівних джерел простежено перший етап діяльності міждисциплінарних комплексних комісій; з'ясовано труднощі, що з ними зіштовхнулися радянські етногенетики в цей період. Висвітлено питання про внесок українських науковців у справу організації етнологічних досліджень.

Проблематика походження східного слов'янства та його подальшого етнічного розвитку й понині залишається не лише недостатньо висвітленою, але й досить дискусійною. Зрозуміло, що спроби об'єктивістського наукового вирішення вказаної проблематики не можуть обійтися без урахування доробку попередніх поколінь дослідників.

У другій половині 1930-х рр. в академічній науці СРСР були поновлені, а точніше сказати, започатковані етногенетичні дослідження. Причому основна увага зосереджувалася на питаннях походження слов'янства, особливо його східної гілки. Які політико-ідеологічні та наукові фактори зумовили започаткування студій зі східнослов'янського етногенезу? З якими проблемами організаційного характеру довелось зіткнутися дослідникам у зазначений період? На ці та інші питання спробуємо дати відповідь у нашій розвідці. До розгляду залучена як історична періодика, так і тогочасні джерела, віднайдені в архівосховищах Москви, Санкт-Петербурга та Києва.

* Юсова Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

У науковій літературі причини та деякі перипетії започаткування досліджень із проблем етногенезу східного слов'янства в академічній науці СРСР уперше розглянуті на початку 1990-х рр. у двох статтях російських науковців¹. Якщо співавтори однієї з них – О. Аксьонова та М. Васильєв – основну увагу зосереджують на академічних дискусіях із проблем етногенезу слов'янства та його східної гілки, то В. Шнірельман розглядає проблему відновлення етногенетичних досліджень у СРСР переважно через призму змін у сталінській національній політиці. Як встановили названі співавтори, головним політико-ідеологічним "імпульсом інтенсивної розробки проблем слов'янської етногонії" академічними інститутами стали партійно-державні рішення середини 1930-х рр. із питань історичної науки й освіти². Співавтори вірно відзначають, що ці директиви та розпорядження дали поштовх для цілком наукового академічного проекту – створення багатотомної "Історії СРСР". У свою чергу, робота над першими томами проекту викликала необхідність вироблення цілісної концепції походження слов'ян та їх східної гілки. Але постає питання – якими причинами була викликана ця активність владних структур, котра призвела до докорінної зміни співвідношення інтернаціональних і національних парадигм у більшовицькій ідеології? Приєднуємося до тих дослідників³, які вважають, що одним із таких мотивів була загроза нової світової війни, особливо після приходу до влади в Німеччині нацистів.

Згідно з партійно-державними документами 1934–1936 рр., необхідно було поглиблено розробляти історію народів СРСР⁴. За цим стояло важливе політичне надзавдання – обґрунтувати виникнення багатонаціонального СРСР⁵. Є прямі свідчення про існування такого надзавдання, хоча О. Аксьонова й М. Васильєв їх не наводять. Так, у травні 1939 р. при обговоренні макету 1-го тому багатотомної "Історії СРСР", один із доповідачів заявив: "Одна із центральних ідей пеститомника (спочатку планувалося п'ять томів, потім шість, а згодом число томів щороку збільшувалося – Н.Ю.) повинна відповісти на головне питання: як історія підготувала це подиву гідне об'єднання народів у Радянському Союзі..."⁶. В одному з інформаційних повідомлень про роботу Інституту історії АН СРСР над багатотомником підкреслюється, що в даній праці "потрібно показати з марксистсько-ленінської точки зору історичний процес, який привів нашу країну до перемоги в ній пролетарської революції, до створення Союзу ... і побудови соціалізму"⁷. Однією зі складових цього історичного процесу були моменти, які охоплювали аспекти етногенезу, у тому числі слов'янського, на території майбутнього СРСР і які, виходячи з гострої політичної актуальності, необхідно було висвітлити з марксистсько-ленінського погляду з метою протидії "фашистській лженауці"⁸.

Дійсно, однією з головних причин актуалізації й прискорення етногенетичних пошукових проектів було посилення ідеологічної боротьби з нацистською Німеччиною, яка відкрито готувалася до агресії. Про роль цього політико-ідеологічного фактору названі російські співавтори згадують досить побіжно⁹. Щоправда автор іншої статті – етнолог В. Шнірельман – відводить цьому чиннику належне місце¹⁰, але недостатньо розкриває його роль.

Із приходом до влади нацистів (1933 р.) у Німеччині розгорнулася велика пропагандистська кампанія проти СРСР, що було негайно відзначено радянською пресою. У відповідь на це (за порадою наркома іноземних справ СРСР М. Литвінова) 1935 р. політичне керівництво СРСР розпочало контркампанію¹¹, акцент в якій робився на протиставленні, за висловом Г. Костирченка, "парадигми радянської миролюбності та інтернаціоналізму таких крайніх форм німецького націоналізму, як войовничий расизм і антисемітизм"¹². Рівень боротьби вимагав теоретичної підтримки та конкретної історичної аргументації з боку радянських науковців, щонайперше істориків та етногенетиків.

З огляду на ідеологію пангерманізму, у вересні 1936 р. сектор історії середніх віків новоствореного Інституту історії АН СРСР затвердив перспективний план наукових досліджень, серед яких намічалися пошукові проекти з історії слов'янських народів¹³. Боротьба з нацистськими фальсифікаціями історії

слов'янства (насамперед східного) стала найбільш актуальним завданням для радянських істориків¹⁴. До цього ще 1934 р., на XVII з'їзді ВКП(б), закликав Й. Сталін¹⁵. Необхідно було показати вищий рівень соціально-культурного розвитку слов'янських племен і народів, порівняно з німецькими, у давні періоди історії¹⁶. Серед науковців, напевне, першим висловив таку думку В. Равдонікас (1933 р.)¹⁷.

У листопаді 1937 р. директор інституту академік Б. Греков у доповіді, присвяченій підсумкам досліджень з історії СРСР за 20 років (виголошена на засіданні Відділення суспільних наук АН СРСР (далі – ВСН), серед головних питань, які необхідно вирішувати історикам, одним із перших назвав проблему етногенезу на теренах Східної Європи¹⁸. Виходячи з тогочасних реалій, очевидно, що академік мав на увазі передусім актуальність студій у царині етногенезу східних слов'ян.

Із кінця 1930-х рр. етногенетичні дослідження стають головним напрямком радянської науки¹⁹. На це були залучені кращі сили радянських фахівців та асигновані великі кошти²⁰. У нових політичних умовах питання "етногонії", насамперед слов'янської та східнослов'янської, стояло в авангарді "історичного фронту", що проголошувався "головним ідеологічним фронтом"²¹, а проблема етногенезу народів СРСР вважалася однією з ключових в історичній науці²². Усе це зумовлювалося боротьбою з пангерманізмом і нацистською расовою доктриною.

Створення Президією АН СРСР Комісії з проблем етногенезу наприкінці 1930-х рр., передусім, було продиктовано та вмотивовано названими вище причинами. Як указувалося в рішенні Президії, етногенетичні дослідження мають велике значення в боротьбі "зі спотвореннями в царині історії, особливо ж із фашистськими фальсифікаціями"²³. На першій нараді з питань етногенезу (вересень 1938 р.) у виступі головуючого, професора О. Удальцова, підкреслювалося, що дана проблематика актуальна у зв'язку з необхідністю "протидії фашистській, людиноненависницькій, расистській теорії походження народів і племен"²⁴. А на сесії ВСН АН СРСР у жовтні того ж року О. Удальцов закликав присутніх протиставити "лженауці фашистської Німеччини" вчення про етногенез "з точки зору марксистсько-ленінської теорії"²⁵.

Радянські академічні інститути ще від 1933 р. планували у своїй науково-дослідній роботі завдання боротьби з расовими доктринами. Так, при Інституті антропології та етнографії АН СРСР у березні 1935 р. було створено спеціальну дослідну групу расової теорії і її критики (керівник – один з адептів глотогонічної теорії академіка М. Марра С. Биковський²⁶). Щодо Державної академії історії матеріальної культури (далі – ДАІМК), то протиборотство з расовими та іншими націоналістичними теоріями в археології та етнології посіло важливе місце в її діяльності ще в першій половині 1930-х рр.²⁷ Цим також займалися науковці українського філіалу академії, зокрема В. Петров²⁸.

Однак завдання провадити більш активну боротьбу з нацистськими фальсифікаціями історії було поставлене перед академічною історичною наукою вже після засудження школи М. Покровського та початку радянської контрпропагандистської кампанії проти нацистів.

Сучасна російська дослідниця А. Шарова робить акцент на тому, що провідному закладові, яким був Інститут історії АН СРСР, "потрібно було працювати над темами "оборонного значення", "ідейної оборони" країни, оскільки до нападу на неї готувалися Німеччина і Японія"²⁹. Одночасно авторка статті наводить велими промовистий факт, підтверджений архівним матеріалом. Скажімо, якщо секторам давньої історії та середніх віків на 1937 р. ставилося цілком конкретне директивне завдання державної ваги – "розвінчати фашистські концепції історії", то стосовно решти структурних підрозділів інституту дирекція вимушена була з жalem констатувати, що вони "повинні намацати це державне замовлення. Але вони цього ще не зробили. Усе йде невлад"³⁰. Отже, на 1937 р. існувало, можна вважати, єдине державне замовлення – усєбічно протидіяти й розвінчувати нацистські інтерпретації історичного процесу. Решта або ж була його складовими, або ледь угадувалися через свою невизначеність та розмитість.

Як відзначав О. Удальцов на першій нараді з питань етногенезу, радянська історична наука має у своєму розпорядженні "нове вчення про мову М.Я.Марра, що є незамінним знаряддям у боротьбі з фашистським мракобіссям"³¹. Проте, ця боротьба не могла бути ефективною хоча би з огляду на те, що марристи відкидали етнічність як таку³². Для того, щоб успішно протистояти шовіністичній ідеології "великого німецького народу" самих лише інтернаціональних гасел у класовому оформленні було замало. Необхідно було поєднати інтернаціонально-класову ідеологію з мобілізацією етнічного фактору. Очевидно, що йшлося про слов'янський чинник (насамперед, російський).

На заваді відновленню російської патріотичної ідеології стояло багаторічне панування в СРСР антиросійської пропаганди, що її найбільше підсилювали праці М. Покровського та його послідовників. Засудження школи М. Покровського (середина 1930-х рр.) покляло цьому край. Відтепер радянські історики мали змогу активно протидіяти ідеології пангерманізму й нацизму.

Отже, для підняття патріотизму російської нації необхідно було відновити ідеологію "великого російського народу", але надати їй при цьому класового забарвлення. Новий сталінський курс, як слушно відзначає В. Гриневич, "об'єктивно призводив до розмивання старої інтернаціоналістської закваски радянського патріотизму новими етатистськими й націоналістичними барвниками"³³. Подібну ж думку формулює німецький дослідник А. Каппелер: "радянський патріотизм усе більше покривався російсько-національним флером"³⁴. Ще категоричніше висловлюється Я. Ісаєвич. Згідно з його спостереженнями, у 1930-х рр. гасло інтернаціоналізму "було залишено як димову завісу, яка прикривала справжню сутність держави, що відверто стала на шлях продовження не лише політики, а й ідеологічних традицій Російської імперії"³⁵.

Науковим імпульсом розробки академічними інститутами проблем слов'янської етногонії стала робота над багатотомною "Історією СРСР", яка викликала необхідність створення цілісної концепції походження слов'ян і їх східної гілки³⁶. Про це, скажімо, свідчили в 1940 р. радянські історики-славісти та етногенетики³⁷. Дослідження етногенезу слов'ян, насамперед східних, з кінця 1930-х рр. стало провідною темою в планах Інституту історії³⁸ та Інституту історії матеріальної культури ім. М.Я.Марра (далі – ПМК)³⁹ АН СРСР.

З ініціативою створення найдавнішої історії народів СРСР, на думку авторів передмови до багатотомного видання "Нариси історії СРСР", виступив академік Ю. Готьє, який розробив загальний план видання⁴⁰. Сучасний етнолог В. Шнірельман уважає, що він же зініціював створення хронологічно ширшого проекту – багатотомної "Історії СРСР" з найдавніших часів до сьогодення⁴¹. Однак інші дослідники ставлять це під сумнів⁴². Утім, безперечним є те, що ще в 1920-х рр. Ю. Готьє визначив той напрямок спільних досліджень суміжних галузей, який був реалізований під час роботи академічних інститутів над першими томами фундаментальної "Історії СРСР" (кінець 1930-х рр.)⁴³. Мається на увазі включення академічною наукою до системного комплексного вивчення так званого "доісторичного періоду історії СРСР" (у Ю. Готьє – "Росії") через поєднання зусиль археологів та істориків. Зокрема, вдалося реалізувати побажання Ю. Готьє стосовно поєднання слов'яно-руської археології й історичної галузі в питанні спільного студіювання походження слов'ян і їх східної гілки (у Ю. Готьє – "російського народу")⁴⁴. Зауважимо, що, як свідчив 1939 р. сам учений, він одним із перших порушив питання про "слов'ян на російській платформі в Східній Європі"⁴⁵. Ю. Готьє також свідчив, що його гіпотеза про етногенез східних слов'ян у цілому була підтверджена на основі залучення й аналізу широкого масиву археологічних матеріалів П.Третяковим⁴⁶. Цей відомий "слов'яно-руський" археолог був головним автором концепції етногенезу східних слов'ян та очолював колектив науковців, який займався етногенетичними дослідженнями у зв'язку з роботою над 1-м томом "Історії СРСР".

На початку 1937 р. було прийнято рішення Президії АН СРСР про створення схеми багатотомника "Історії СРСР"⁴⁷. Підготовча робота тривала впродовж

1936–1937 рр. Спочатку розроблялася схема запланованого видання, завершена вже до кінця 1937 р.⁴⁸ Вона публікувалася в низці наукових журналів із метою ознайомлення й обговорення фахівцями⁴⁹. У підґрунтя схеми, окрім партійно-державних документів середини 1930-х рр., були покладені постанова урядового жур-рі з конкурсу на найкращий підручник із історії народів СРСР та сам підручник за редакцією А. Шестакова, що здобув перемогу⁵⁰.

Перший том мав бути підготовлений колективом ІМК, інші – колективом Інституту історії АН СРСР. Окрім двох названих інститутів у роботі брали участь Інститут сходознавства АН СРСР та деякі інші як колективні, так і індивідуальні виконавці. 1939 р. в ІМК було створено спеціальний колектив науковців, що займався дослідженням етногенезу слов'ян у зв'язку з роботою над 1-м томом⁵¹. Керівником цього колективу, як відзначалося, став П. Третяков. Відповідно до схеми передбачалося в третьому розділі третьої частини 1-го тому проаналізувати інформацію давніх писемних джерел щодо ранньої історії слов'ян та антів, з'ясувати питання про їхню автохтонність на теренах Східної Європи. У четвертому підрозділі планувалося розглянути відомості про народи середньої смуги та півночі Росії, дати характеристику побуту слов'ян, фінів та литовців згідно з пам'ятками другої половини I тис. н. е., а в першому розділі 2-го тому (його готував на той момент Інститут історії) мало бути проаналізовано питання про розселення слов'ян у Східній Європі⁵². Важливість створення 1-го тому підкреслювалася на засіданнях активу й загальних зборах ІМК⁵³.

Окрім роботи над першими томами "Історії СРСР", в ІМК був створений колектив, який під керівництвом М. Вороніна наприкінці 1930-х рр. розпочав роботу зі створення 1-го, а згодом і 2-го томів "Історії культури Давньої Русі" як початкових томів багатотомної "Історії російської культури". Цей проект у подальшому планувалося розширити за рахунок створення окремих праць з історії культури народів СРСР⁵⁴. Мета видання полягала в демонстрації високого рівня культури Давньої Русі⁵⁵. Увага акцентувалася на спільноруському характері культури⁵⁶, а також намічалася висвітлити процес утворення давньоруської держави⁵⁷. У цьому виданні мали бути відображені й питання етногенезу східних слов'ян⁵⁸. Про це свідчить, наприклад, полеміка навколо питання етнічного походження "слов'яно-русів", що виникла при обговоренні макету в березні 1940 р.⁵⁹ Виникнення російського народу мало бути висвітлено в розділах та підрозділах 2-го тому, присвячених розвитку мови, літератури, музики тощо⁶⁰. Окремий підрозділ 1-го тому мав бути присвячений давньоруській мові⁶¹. Цей том був готовий до друку вже наприкінці 1939 р.⁶², але вийшов майже через 10 років. Ще пізніше побачив світ 2-й том⁶³. Серед авторів двотомника були Б. Рибаків, П. Третяков, М. Воронін, М. Каргер, В. Мавродін та ін.

Провідна участь ІМК у дослідженнях етногенезу східного слов'янства свідчить про те, що саме археологи повинні були стати головними творцями нових концепцій східнослов'янського етногенезу. І дійсно, зазначена проблематика стала, за виразом В. Петрова, "майже винятковою монополією" археологів⁶⁴. Хоча вже тоді деякі науковці ставили під сумнів можливість лише за допомогою археологічних матеріалів вирішувати проблеми етногенезу⁶⁵. Утім, дослідження слов'яно-русських археологів з другої половини 1930-х рр. отримують пріоритет. Головними темами для вивчення стають походження й рання історія слов'ян, їхня прабатьківщина, розвиток культури, державності, формування східнослов'янської спільноти⁶⁶. Практично всі ці питання були предметом уваги етногенетики. Вони перегукуються з темами пріоритетних пошукових студій, висунутих на першій нараді з питань етногенезу, яка відбулася 10 вересня 1938 р. в Інституті історії АН СРСР. Так, на нараді, серед головних тем для студіювання висувалися наступні: питання походження слов'ян та російського ("русько-го") народу⁶⁷.

Разом із археологами (М. Артамонов, П. Третяков, Б. Рибаків та ін.) у розробці етногенетичних питань активну участь брали вчені-історики (М. Державін,

О. Удальцов, В. Пічета, В. Мавродін та ін.). Слаборозвинена радянська етнологія (радіше етнографія), особливо після розгрому її на початку 1930-х рр., зробити свій внесок у справу вивчення походження та ранньої історії східного слов'янства була неспроможна. Хоча в 1939 р. Інститутом етнографії АН СРСР (заснований 1937 р.⁶⁸) планувалося видати в одному із збірників дві фундаментальні студії (одну з них – у сфері фізичної антропології) з етнологічної тематики, але, здається, із цього нічого не вийшло⁶⁹. Що ж стосується лінгвістики, представленої, насамперед, комплексним академічним інститутом – Інститутом мови й мислення, створеним М. Марром, то ці гуманітарії, хоча й мали на "озброєнні" "передову" маррівську глотогонічну теорію, проте всіляко ухилялися від участі в етнологічних дослідженнях⁷⁰. Пояснювалося це тим, що згідно з рішенням Президії АН СРСР, нібито в Інституті мови й мислення було відсутнє "міцне керівне ядро лінгвістів – послідовників М. Марра"⁷¹. Утім, у тій же резолюції називалася більш достовірна причина – "відсутність широкої перспективи для подальшої розробки нового вчення про мову"⁷². Очевидно, що на рівні академічного керівництва опосередковано визнавалася безперспективність глотогонічної теорії. Прикметно, що й переважна більшість визначних радянських славістів, здатних професійно оцінити це "вчення", ще на рубежі 1920-х – 1930-х рр. негативно сприйняла марризм, убачаючи в ньому ідеологізований напрямок гуманітарної науки⁷³.

Вирішення проблем етнології (в тому числі слов'янського) вимагало багато часу у зв'язку зі складністю питання⁷⁴. Навіть у 1949 р. провідний радянський етнограф-теоретик С. Токарев констатував: етнологічна теорія в радянській науці має значні прогалини, вона, можна вважати, не є розробленою⁷⁵. Утім, майже всі фахівці декларували наявність у радянській науці теоретичного підґрунтя для досліджень у галузі етнології та глотогонії – теорії М. Марра⁷⁶, хоча її обмеженість стосовно реконструкції процесів етнології авторитетні радянські вчені визнавали ще в довоєнний період (тобто напередодні німецько-радянської війни). Наприклад, 1940 р. у виступі на безрезультатній сесії Відділення історії й філософії (далі – ВІФ) АН СРСР академік Ю. Готьє називав глотогонічну теорію "умоглядною навіть для лінгвістики"⁷⁷.

Стосовно ж археологічної конкретики, то теорія М. Марра, приміром, аж ніяк не вирішувала проблем інтерпретації археологічних культур, пам'яток чи артефактів в етнологічному розумінні. До того ж, радянська археологічна наука (якщо вести мову про етнологічні процеси на території Східної Європи) тільки приступила до повномасштабних досліджень і, власне, нагромадженого фактичного матеріалу було ще замало для відповідних узагальнень. На першій нараді з питань етнології йшлося про те, що окрім Інституту історії та ІІМК, певна робота із цих питань ведеться в Інституті етнографії й необхідно ще задіяти Інститут мови й мислення та Інститут антропології⁷⁸, але реально теоретичними та конкретними розробками етнологічної проблематики займалися в основному археологи та історики. Постійні заяви наукового керівництва про необхідність комплексних міжгалузевих досліджень для вирішення питань етнології⁷⁹ тривалий час так і залишалися лише побажаннями. Визнавалося, що студії мають бути саме комплексними, адже матеріали тільки однієї науки, узяті окремо, самі по собі, не зумовлюють вирішення зазначеної проблематики як на концептуальному, так і на конкретно-історичному рівнях⁸⁰.

Спроби об'єднати зусилля академічних установ для вирішення етнологічних проблем простежуються по архівних джерелах з кінця 1930-х рр. Так, подібне завдання містилося в плані науково-дослідної роботи ВІФ АН СРСР на 1939 р., де йшлося про об'єднання зусиль Інституту історії, ІІМК, Інституту етнографії та Московського антропологічного інституту. Було визнано також за доцільне включити питання з етнології в п'ятирічний план⁸¹. Очевидно, що виходячи саме з міркувань необхідності комплексного вирішення етнологічних питань та з метою координації зусиль науковців і була організована Комісія з проблем етнології.

незу при ВІФ АН СРСР. Головним її завданням стала координація роботи, пов'язаної з дослідженням проблем слов'янського етногенезу⁸².

Точна дата створення комісії не відклалася ані в тогочасній періодиці, ані в матеріалах архівосховищ. У пізніших згадках щодо часу її створення навіть члени комісії або залучені до її діяльності науковці не спромоглися вказати, коли ж вона була створена⁸³. Така ж ситуація простежується з її аналогом в АН УРСР⁸⁴. Як припускають О. Аксьонова та М. Васильєв, союзна комісія була створена восени 1938 р. між вересневою нарадою з питань етногенезу в Інституті історії та жовтневою сесією ВСН⁸⁵. Однак, це припущення не обґрунтоване джерелами. 1939 р. академік-секретар ВІФ А. Деборін на квітневій сесії, спеціально присвяченій питанням етногенезу, повідомив присутнім як про щось нове, що при відділенні утворена зазначена комісія й запропонував зацікавленим фахівцям узяти участь в її роботі⁸⁶. Це було занесено до протоколу засідання сесії ВІФ⁸⁷. А. Деборін назвав лише одного представника комісії – її голову О. Удальцова. Із цього можна припустити, що реально комісія ще не працювала, хоча формально була створена десь напередодні. М. Державін у листі до А. Деборіна вказував, що дана комісія створена постановою Президії АН СРСР від 14–15 квітня 1939 р.⁸⁸ Утім, в одному з пунктів протоколу засідання ВІФ від 26 березня 1939 р. сказано, що така комісія вже організована, але потребує доповнення й розширення складу⁸⁹. Отже, можна погодитися з О. Аксьоною та М. Васильєвим, що на березень 1939 р. комісія вже безумовно існувала⁹⁰. До її складу ввійшли: О. Удальцов⁹¹ (голова), І. Орбелі, В. Струве, І. Мещанинов, М. Державін, М. Плисецький, С. Толстов, А. Мішулін⁹². За пропозицією А. Деборіна засідання комісії могли проводитися як окремо, так і в рамках сесії відділення⁹³. Насправді, окремі сесії комісії кілька разів проводилися як до війни, так і під час її, але, як правило, етногенетична проблематика обговорювалася також і на сесіях ВІФ.

Як свідчать джерела, етногенетична проблематика виходила на перше місце при розробці історії окремих народів СРСР⁹⁴. Проте комісії з питань походження відповідних народностей (української й білоруської) були створені лише при АН УРСР і АН БРСР. Це, вочевидь, підкреслює те велике значення, яке керівництво надавало ролі й місцю східнослов'янських республік (особливо УРСР). За пропозицією В. Пічети, висловленою 1941 р., координувати роботу республіканських академічних комісій із питань походження української та білоруської народностей мав Інститут історії АН СРСР⁹⁵.

Створення етногенетичної комісії в УРСР необхідно пов'язувати з хвилею уваги до українського питання, що виникла у зв'язку з приєднанням у 1939–1940 рр. Західної та Південно-Західної України до УРСР. Нове радянське ставлення до спільного українсько-російського історичного минулого вимагало висвітлення з нових позицій і проблем походження українського народу. Вивчаючи це питання, необхідно було артикулювати положення про спільне походження українського й російського народів – "єдинокровних братів"; синхронність, а також історичну закономірність їх формування відповідно до методології історичного матеріалізму. Актуальність прояснення питання стосовно походження й формування української народності була важливою в умовах, коли щойно відбулося воз'єднання майже всіх етнічних українських земель. У політичному сенсі це завдання обумовлювалося необхідністю добитися лояльності українського народу (найперше – "західників") на засадах українського радянського патріотизму в умовах загострення міжнародної ситуації.

Отже, десь у 1940 р.⁹⁶ було створено комісію АН УРСР для координації роботи інститутів ВСН АН УРСР із вивчення проблеми під назвою "Походження української народності й формування її в націю"⁹⁷. Ця проблематика була включена в академічний п'ятирічний план (1941–1945 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Вона визнавалася однією "з найбільш важливих в області історії України"⁹⁸. Зазначена проблематика була виразно віднесена саме до компетенції історичної галузі, але, враховуючи ту обставину, що вирішення цього пла-

нового завдання визнавалося можливим лише "на основі вивчення історичних, археологічних, мовних, літературних і фольклорних стародавніх джерел", то окрім Інституту історії України (далі – ІУ) АН УРСР, дослідженням відповідних аспектів питання зобов'язані були зайнятися інші інститути ВСН АН УРСР (Інститут археології, Інститут мовознавства, Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут українського фольклору)⁹⁹. У зв'язку із цим, названим академічним інституціям було заплановано виконання семи науково-дослідних підтем у рамках зазначеної проблематики. Виконання трьох підтем припадало на ІУ, а інших – по одній на кожен із решти інститутів¹⁰⁰.

Виконавцями цього пріоритетного планового завдання від ІУ призначалися наукові співробітники відділу історії феодалізму – член-кореспондент АН УРСР С. Юшков (керівник), М. Петровський та К. Гуслистий¹⁰¹. Перший із них, як представник від ІУ, входить до складу названої комісії¹⁰². У плані для ІУ намічалось, з-поміж іншого, "вивчення спадщини класиків марксизму-ленінізму щодо визначення самого поняття народність"¹⁰³. Двома іншими підтемами були – "робота з періоду Київської Русі" та "висвітлення історіографії з питання походження народності"¹⁰⁴. Друга підтема ("робота з періоду Київської Русі") в переліку підтем була конкретизована: "Держава й право в період Київської Русі"¹⁰⁵. Керівником підтеми – "Історія східних слов'ян Київської Русі" – по Інституту археології призначався відомий український учений, археолог, етнограф, історик, фольклорист В. Петров¹⁰⁶. Утім, названа шойно підтема якось корелювалася з роботами "по вивченню слов'янських племен на Україні" (виконавці – В. Козловська й В. Довженок) та "дослідженню ранньофеодальних міст" (виконавці – В. Гончаров, В. Довженок, І. Іванцов, П. Курінний, Я. Пастернак та І. Самойловський)¹⁰⁷. У плані науково-дослідної роботи Інституту археології названі напрямки виразно пов'язувалися з розробкою проблеми про походження української народності. Також стверджувалося, що всі ці теми мають значення й для розв'язання проблеми походження російського та білоруського народів¹⁰⁸.

Очевидно (за аналогією з С.Юшковим) керівник планового завдання в Інституті археології В.Петров мав також бути членом етногенетичної комісії при ВСН АН УРСР (спочатку як представник від Інституту археології, а згодом – від Інституту фольклору АН УРСР¹⁰⁹). Ще одним членом комісії мав бути академік А. Кримський, який в Інституті мовознавства розробляв тему "Походження української мови"¹¹⁰ (робота мала вийти 1941 р. обсягом 8 друк. арк.)¹¹¹.

На 1941 р. ВСН АН УРСР планувало провести дві конференції, що адекватно вкладалися в русло проблематики походження східних слов'ян – "Слов'яни та Київська Русь" (на базі Інституту археології в березні 1941 р. за участю науковців від ІУ та інших установ і вузів, у тому числі ІМЖ АН СРСР), а в травні-червні того ж року мала відбутися конференція вже на базі ІУ за участі представників від інститутів ВСН АН УРСР та Інституту історії АН СРСР (проблематика конференції відповідала вузловим темам п'ятирічного міжінститутського комплексного планового завдання ("Походження української народності й формування її в націю")¹¹²).

Чи відбулися заходи – наразі невідомо. Із передвоєнного часу є достовірна інформація лише за один виступ на конференції ("розширена сесія") на теренах УРСР з актуальної тематики етногенезу східних слов'ян. Це виступ В. Петрова на червневій сесії 1940 р. ВСН АН УРСР із доповіддю "Про походження антів"¹¹³.

На думку В. Пічети, "молоді українські історики" К. Гуслистий та Ф. Ястребов (укладачі нарису "Київська Русь і феодальні князівства"), а також окремо К. Гуслистий у наступному випуску серії нарисів з історії України ("Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.)"¹¹⁴) оминули вирішення проблеми утворення українського народу¹¹⁵. Подібним чином висловився також і С. Юшков у рецензії на перший із цих нарисів¹¹⁶. Водночас названі українські науковці направлялися від АН УРСР для роботи над багатотомником "Історії СРСР"¹¹⁷ і, напевно, мусили б займатися (принаймні К. Гуслистий) про-

блемою походження української народності, адже К. Гуслистий був у складі групи Інституту історії України з дослідження цього питання.

У Москві вказаним питанням займався професор А. Савич. 1940 р. він виступив із доповіддю "Про утворення української народності" на одній із сесій ВІФ АН СРСР¹¹⁸. Інші наслідки його роботи нам невідомі. В. Пічета 1940 р., поряд із А. Савичем, називав "нашим українознавцем" М. Рубінштейна й сподівався, що той виступить із питання походження українського народу¹¹⁹. Архівні джерела свідчать, що в цей період М. Рубінштейн розробляв тему етногенезу українців для свого лекційного курсу в Московському інституті філософії, літератури, історії (далі – МІФЛІ). У цьому контексті показовими є програми, що зберігаються в особовому фонді вченого. Одна з них – це програма його лекційного курсу в МІФЛІ на 1940–1941 навч. рр., а друга – програма з історії України для університетів і педінститутів, що вийшла 1940 р. в Києві. Обидві методичні розробки подібні¹²⁰. У зв'язку з актуалізацією проблематики етногенезу слов'янських народів у київській програмі окремим пунктом лекції № 10 є "Сформування російського, українського й білоруського народів"¹²¹. У М. Рубінштейна вказується лише питання формування українського народу (лекція № 8)¹²² і це логічно, бо він читав спецкурс з історії України, а не східнослов'янських народів. У плані лекцій № 3–4 є пункт "Історія України й проблема етногенезу українського народу"¹²³. Темі лекцій як М. Рубінштейна, так і його київських колеґ, своїми назвами говорять про те, що актуальна проблематика східнослов'янського етногенезу відразу впроваджувалася до вузівських лекційних курсів, тобто докладалися зусилля для негайної апробації в студентській аудиторії.

Приблизно одночасно з українською в АН БРСР формально була створена комплексна комісія з питань походження білоруського народу (про це свідчив у січні 1941 р. В. Пічета¹²⁴). Однак комісія себе ніяк не проявила, тому що 1943 р. В. Пічета знову пропонував на одному із засідань чергової сесії Комісії з питань етногенезу при ВІФ АН СРСР створити таку комплексну комісію при Інституті етнографії АН СРСР. Директор цього інституту С. Толстов, приєднуючись до висловленої пропозиції, зауважував: якщо така структура буде створена, то вона повинна діяти в тісному контакті з АН БРСР¹²⁵. Складності зі створенням білоруської комісії, скоріше за все, були пов'язані з відсутністю відповідних наукових кадрів у БРСР. Питаннями походження білорусів займалися вчені поза межами Білорусії, зокрема в Москві та Києві. Приміром, у столиці УРСР проблему походження білоруської народності досліджував згаданий вище В. Петров, про що свідчать його неопубліковані праці тих років¹²⁶ (одна з них спеціально присвячена даній проблемі, що видно навіть із назви – "Земля дреговичів та її найдавніша колонізація. До проблеми походження білоруської народності"¹²⁷).

Інший кваліфікований учений, який з перших років радянської влади комплексно досліджував питання, пов'язані з походженням та етнічною історією білорусів, – академік АН БРСР В. Пічета – з другої половини 1930-х рр., після заслання, жив і працював у Москві¹²⁸. 20 січня 1939 р. він отримав звання члена-кореспондента АН СРСР¹²⁹. Наприкінці 1930-х рр. В. Пічета, у зв'язку з актуалізацією питань етногенезу слов'ян, знову звернувся до студіювання проблеми походження білорусів. Уже 1938 р. він виступив із доповіддю на зазначену тему в Інституті історії АН БРСР, а 1939 р. – в Інституті історії АН СРСР¹³⁰. Окрім того, В. Пічета апробував питання походження й етнічної історії білорусів¹³¹ та слов'янського етногенезу взагалі¹³² в лекційних курсах, читаних ним у Московському педінституті. Вчений брав активну участь в обговореннях питань етногенезу, що відбувалися на засіданнях сесій ВІФ АН СРСР наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр.¹³³ Щоправда, на цьому етапі у В. Пічети (втім, як і в інших дослідників) відсутні опубліковані праці, де б безпосередньо розглядалися питання етногенезу. Однак у низці статей, в основному присвячених возз'єднанню західнобілоруських та західноукраїнських земель із відповідними національними утвореннями в складі СРСР, він усе ж торкається питань етногенезу та етнічної історії як білоруського, так і українського народів¹³⁴.

Робота над багатотомною історією народів СРСР спонукала Інститут історії АН СРСР порушити питання про вивчення етногенезу східнослов'янських народів¹³⁵. Актуальна тема була відображена й у плані ВІФ АН СРСР на 1940 р.¹³⁶ Дана наукова лакуна з огляду на надзвичайну суспільно-політичну актуалізацію вимагала швидкого заповнення. Проте, як зауважував академік Б. Греков із приводу можливості швидкого розв'язання питань етногенезу слов'ян, це такі "питання, над якими світова наука працює впродовж століть"¹³⁷. Тож не дивно, що на спільному засіданні ВІФ та Інституту історії АН СРСР у січні 1941 р. Б. Греков зазначив, що складне питання про походження східнослов'янських народів досі не вирішено¹³⁸. Із ним солідаризувався В. Пічета, який відзначив, що окрім заслуханих упродовж 1940 р. на сесії ВІФ АН СРСР доповідей із походження української та білоруської народностей, нічого, по суті, не зроблено. А ця робота, на думку В. Пічети, вимагає колективної комплексної праці із залученням спеціалістів суміжних галузей, насамперед лінгвістів, інакше питання вирішити неможливо¹³⁹.

Хід роботи над багатотомником було розглянуто на сесії ВІФ АН СРСР, що відбулася в кінці січня 1941 р. На сесії, окрім московських і ленінградських істориків, були представники національних республік (зокрема, від ІУ виступав С. Юшков). Один з авторів 1-го тому підручника з історії СРСР для історичних факультетів вузів В. Лебедев, звітуючи на ранковому засіданні сесії 28 січня 1941 р. про роботу над другим виданням цього тому, відзначив, що в першому виданні серед інших проблемних питань було порушене "питання про походження великоросійської, білоруської й української народності"¹⁴⁰. Це спонукало Інститут історії АН СРСР розглянути в 1940 р. на засіданнях сектору історії СРСР цикл дискусійних доповідей, в яких пропонувалися ті чи інші шляхи вирішення проблеми¹⁴¹. В. Лебедев прозвітував про те, що у зв'язку з проблемними питаннями історії СРСР (у тому числі питаннями етногенезу), Інститутом історії АН СРСР налагоджено зв'язки з українськими, білоруськими та казахстанськими науковими закладами історичного профілю¹⁴². Проте С. Юшков у своєму виступі наголосив, що контакту між історичними інститутами практично немає, а між тим подібні засідання проводяться і в ІУ¹⁴³. На думку вченого, тематику етногенезу східних слов'ян потрібно обговорювати, залучивши не тільки спеціалістів (як-то: істориків, лінгвістів та археологів), але й розширивши територіальні межі дискусійного процесу за рахунок включення представників різних регіонів СРСР, адже існує "низка питань ... котрі не можуть бути розв'язані силами самих лише московських учених"¹⁴⁴. Одним із таких С. Юшков називав питання походження української народності¹⁴⁵, тож він категорично наполягав на включенні до складу відповідних столичних структур представників української й білоруської АН. Для розв'язання зазначеного комплексу проблем із етногенетичної тематики (як і інших, не менш важливих і актуальних для функціонування історичної науки) вчений пропонував провести низку спеціальних конференцій на всесоюзному рівні. Коментуючи виступ, академік-секретар ВІФ АН СРСР А. Деборін вказав, що всі порушені С. Юшковым питання вже розглядалися, навіть і самим А. Деборіном на попередньому засіданні сесії від 27 січня. Академік нагадав С. Юшкову, що вже два представники від ІУ ввійшли до складу головної редакції багатотомника з історії СРСР¹⁴⁶ (ідеться про К. Гуслистого та Ф. Ястребова¹⁴⁷).

На цій же сесії низку важливих питань східнослов'янського етногенезу порушив О. Удальцов¹⁴⁸. Він приєднався до тих науковців, які пропонували об'єднати зусилля етногенетиків центру та союзних республік, залучивши в комісію з питань етногенезу дослідників із регіонів¹⁴⁹. О. Удальцов також пропонував для поліпшення діяльності комісії створити її осередки при різних науково-дослідних інститутах як у центрі, так і на місцях. Голова комісії поінформував присутніх про намір скликати дві сесії в 1941 р. – намічалось розглянути взаємозв'язок етногенезу східних слов'ян та інших народів Східної Європи (фінно-угрів, балтів, скіфів, сарматів, аланів тощо)¹⁵⁰. Реалізуватися цим планам завадила війна.

Отже, імпульсом і каталізатором створення багатотомної "Історії СРСР" стали політико-ідеологічні чинники. Цей проєкт також став науковим поштовхом для започаткування академічних досліджень у царині етногенезу слов'янства та його східної гілки. Однією з основних виявилася проблема організаційного характеру – координування паралельної роботи академічних установ у центрі (Москва, Ленінград) і на місцях. Ще однією проблемою була відсутність у радянській гуманітаристиці загальної теорії етногенезу (цю лакуну теорія М. Марра аж ніяк не заповнювала). Питання про те, наскільки ефективною була робота радянських учених на етапі становлення етногенетики, вимагає подальшого вивчення.

¹ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 86–104; Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 42–66.

² Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 87.

³ Див. напр.: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицкий С. В., Лисенко О. Є. Радянський проєкт для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 123–133; Гриневич В. А. Україна на початковому етапі Другої світової війни // Політична історія України. XX ст.: У 6-ти тт. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2003. – С. 105–128; Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М., 2003. – С. 140–177.

⁴ Постановления Президиума АН СССР // Историк-марксист. – 1937. – № 4–5. – С. 141.

⁵ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 87.

⁶ Див.: К. К. В Академии наук СССР // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1939. – № 2. – С. 170.

⁷ Шунков В. Работа Института истории АН СССР над многотомной "Историей СССР" // Историк-марксист. – 1940. – Кн. 4–5. – С. 156.

⁸ Див. виступ О. Удальцова на жовтневій сесії ВСН АН СРСР у 1938 р.: На сессии ООН АН СССР // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 260.

⁹ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 88.

¹⁰ Шнирельман В. А. Указ. соч. – С. 42–66.

¹¹ Див.: Костырченко Г. В. Указ. соч. – С. 177–179.

¹² Там же. – С. 178, 179.

¹³ 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни: 1917–1967. – М., 1971. – С. 203.

¹⁴ Див., напр.: Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (далі – НА ИИМК РАН). – Ф. 2. – Оп. 1936 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48, 49; Советские по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 6. – С. 201; Волин В. Великий русский народ // Исторический журнал (далі – ИЖ). – 1938. – № 5. – С. 3; Левченко М. В. Византия и славяне в VI–VII вв. // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 23; Горянов Б. А. Славянские поселения и их общественный строй // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 308; Мишулин А. В. Древние славяне и судьбы Восточноримской империи // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 290–294; От редакции // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 38; Очередные задачи // ИЖ. – 1937. – № 6. – С. 9; Алаторцева А. И. Журнал "Историк-марксист". 1926–1941. – М., 1979. – С. 241–243; 1937 год. Институт красной профессуры // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 123, 131.

¹⁵ Див.: Горянов Б. А. Указ. соч. – С. 308; Мишулин А. В. Указ. соч. – С. 294; Сессия Отделения истории и философии Академии наук СССР 25–27 марта 1939 года // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 210.

¹⁶ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1935 г. – Ед. хр. 196. – Л. 6, 7(об.); Левченко М. В. Указ. соч. – С. 23–48; Горянов Б. А. Указ. соч. – С. 308–318; Мишулин А. В. Указ. соч. – С. 290–307.

¹⁷ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. – Ед. хр. 58. – Л. 11.

¹⁸ Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1102.

¹⁹ Див.: Артамонов М. И. Достижения советской археологии // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 128, 129.

²⁰ Див.: Шнирельман В. А. Указ. соч. – С. 59.

²¹ Пор.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 86.

- ²² Див. напр.: Центральный державный архив-музей литературы и мистецтв України (далі – ЦДАМЛМУ). – Ф. 1292. – Оп. I. – Од. зб. 57. – Док. 2. – Арк. 7.
- ²³ Див.: В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939. – № 4–5. – С. 175. Пор. з постановою жовтневої сесії 1938 р. ВСН АН СРСР // На сессии ООН АН СССР. – С. 261.
- ²⁴ Совецание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ²⁵ На сессии ООН АН СССР. – С. 259.
- ²⁶ Див.: *Решетов А. М.* Институт антропологии и этнографии АН СССР 1933–1943 гг. // *Этнографическое обозрение*. – 2003. – № 3. – С. 31.
- ²⁷ *Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С.* О методах вредительства в советской археологии и этнографии // *Историк-марксист*. – 1937. – Кн. 2. – С. 88, 89; НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. – Ед. хр. 19. – Л. 11; Там же. – Оп. 1934 г. – Ед. хр. 48. – Л. 3; Там же. – Оп. 1936 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48, 49; Там же. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 127. – Л. 40.
- ²⁸ Див.: *Петров В. П.* Расова теорія на послугах германського фашизму // *Наукові записки ЦМК*. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 49–71; ЦДАМЛМУ. – Ф. 241. – Оп. 1. – Од. зб. 19; Там само. – Од. зб. 20 (зауважимо, що датування архівними працівниками даної праці вчезного зроблено невірно; виходячи з актуалізації праці, її викладу, стилю, посилянь тощо вірогідніше датувати її серединою або другою половиною 1930-х рр.); Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України). – Ф. 16. – Оп. 1. – Од. зб. 199.
- ²⁹ *Шарова В. А.* Маленькие радости большого террора: первые годы Института истории АН СССР // *Одиссей*. 2004. Человек в истории. – М., 2004. – С. 324.
- ³⁰ Докладніше див.: Там же. – С. 337.
- ³¹ Совецание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ³² Див.: *Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С.* Указ. соч. – С. 89.
- ³³ *Гриневич В. А.* Україна на початковому етапі Другої світової війни. – С. 106.
- ³⁴ *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. – М., 2000. – С. 279.
- ³⁵ *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 26.
- ³⁶ *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ. соч. – С. 87.
- ³⁷ Див.: *Алаторцева А. И.* Журнал "Историк-марксист". – С. 242.
- ³⁸ Там же. – С. 241.
- ³⁹ НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 19, 34; Там же. – Ед. хр. 47. – Л. 19; Там же. – Ед. хр. 50. – Л. 27.
- ⁴⁰ Предисловие // *Очерки истории СССР*. – Том II: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III–IX вв. – М., 1956. – С. 5.
- ⁴¹ *Шнирельман В. А.* Указ. соч. – С. 59.
- ⁴² Див.: *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ. соч. – С. 87, прим. 1.
- ⁴³ Див.: Архив Российской академии наук (далі – АРАН). – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 547. – Л. 3.
- ⁴⁴ Див.: *Готье Ю.* Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства. – Т. I. Каменный век. Бронзовый век. Железный век на юге России. – Л., 1925. – С. 18; *Бахрушин С. Юрий Владимирович Готье* // *ИЖ*. – 1944. – Кн. 2–3. – С. 77, 78; Пор.: *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ. соч. – С. 103.
- ⁴⁵ АРАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 10. – Л. 11.
- ⁴⁶ Там же. – Л. 12.
- ⁴⁷ Постановления Президиума АН СССР // *Историк-марксист*. – 1937. – № 4–5. – С. 141.
- ⁴⁸ Див.: Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки // *Историк-марксист*. – 1937. – Кн. 3–4. – С. 146; Институт истории АН СССР в 1937 году // *Историк-марксист*. – 1937. – Кн. 5–6. – С. 265.
- ⁴⁹ Схема пятитомника по истории СССР // *Историк-марксист*. – 1938. – Кн. 1. – С. 174–204.
- ⁵⁰ Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки. – С. 146.
- ⁵¹ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 3, 4; Научный архив Института археологии РАН. – Ф. 5. – Ед. хр. 95. – Л. 46.
- ⁵² Схема пятитомника по истории СССР. – С. 177, 178.
- ⁵³ Див. напр.: НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 3, 18.
- ⁵⁴ Там же. – Ед. хр. 47. – Л. 18.
- ⁵⁵ Хроника // *Вестник АН СССР*. – 1940. – № 2–3. – С. 130; *Воронин Н. Н.* О I томе "Истории русской культуры" // *Краткие сообщения ИИМК*. – Вып. 4. – М.; Л., 1940. – С. 43, 44.
- ⁵⁶ *Воронин Н. Н.* О I томе "Истории русской культуры". – С. 44.
- ⁵⁷ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 112. – Л. 23 (об.).

- ⁵⁸ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 5.
- ⁵⁹ Там же. – Л. 19, 20 (об.).
- ⁶⁰ Там же. – Л. 20.
- ⁶¹ Воронин Н. Н. О I томе "Истории русской культуры". – С. 44.
- ⁶² АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 10. – Л. 9.
- ⁶³ История культуры Древней Руси: В 2-х тт. – Т. I. – М.; Л., 1948. – 438 с.; Т. II. – М.; Л., 1951 – 546 с.
- ⁶⁴ НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 149. – Арк. 98.
- ⁶⁵ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 79.
- ⁶⁶ Шнирельман В. А. Указ. соч. – С. 60.
- ⁶⁷ Совещание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ⁶⁸ 50 лет советской исторической науки. – С. 207.
- ⁶⁹ Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 91.
- ⁷⁰ Там же. – С. 91.
- ⁷¹ В Президиуме АН СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 91.
- ⁷² Там же. – С. 91.
- ⁷³ Докладніше про неприйняття академічними славістами "нового вчення про мову" М. Марра див.: Робинсон М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). – М., 2004. – С. 145–184, 381.
- ⁷⁴ Див. напр.: АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 39 – Л. 27–32.
- ⁷⁵ Див.: Токарев С. А. К постановке проблем этногенеза // Советская этнография. – 1949. – № 3. – С. 12–36.
- ⁷⁶ Див. напр.: На сессии ООН АН СССР. – С. 259; АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 79; Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 205. – Л. 4.
- ⁷⁷ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 45.
- ⁷⁸ Совещание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ⁷⁹ Див., напр.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 91, 92; Сапегин А. А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 1. – С. 44, 45.
- ⁸⁰ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 39. – Л. 27–30 (об.).
- ⁸¹ Там же. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 9, 10.
- ⁸² Там же. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 77.
- ⁸³ Див. напр.: АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 148 (152); Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки (далі – НИОР РГБ). – Ф. 444. – К. 8. – Ед. хр. 18. – Л. 2.
- ⁸⁴ Див. напр.: Стенограмма выступления директора Института истории Украины АН УРСР М.Н. Петровского на нараде з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах. – К., 1996. – Ч. II. – С. 11.
- ⁸⁵ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 88, 89.
- ⁸⁶ АРАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 77.
- ⁸⁷ Там же. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 15.
- ⁸⁸ Там же. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 77.
- ⁸⁹ Там же. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 6.
- ⁹⁰ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 89, прим. 5.
- ⁹¹ О. Удадьцов почав займатися проблемами етногенезу, як він сам зазначив в автобіографії, з 1938 р. Див.: Научно-отраслевой архив Института археологии Российской академии наук (далі – НОА ИАРАН). – Ф. Р-6. – Ед. хр. 62. – Л. 13 (об.).
- ⁹² В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939 – № 4–5. – С. 175.
- ⁹³ АРАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 78.
- ⁹⁴ Див. напр.: Там же. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 25, 26; Там же. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 49. – Л. 174; Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 10. – Л. 116–119, 120–122, 123; Историческая наука в СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 211.
- ⁹⁵ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. – Л. 87, 88.
- ⁹⁶ Див.: Там же. – Л. 87. – С. 11.
- ⁹⁷ Сапегин А. А. Указ. праця – С. 44, 45.
- ⁹⁸ Там само; Академія наук УРСР у 1941 р. – К., 1941. – С. 106.
- ⁹⁹ Академія наук УРСР у 1941 р. – С. 28.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 107.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 110.

- ¹⁰² Про це свідчить сам С. Юшков. Див.: Науковий архів ІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 25, 25 (зв.).
- ¹⁰³ Академія наук УРСР у 1941 р. – С. 110.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 107.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 112.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Відомості про те, де працював В. Петров напередодні війни, див.: Архів відділу кадрів ІА НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1969 р. – Спр. 24. – Арк. 74 (зв.), 78.
- ¹¹⁰ Академія наук УРСР у 1941 р. – С. 107, 114, 115.
- ¹¹¹ Там само. – С. 177.
- ¹¹² Там само. – С. 146.
- ¹¹³ Див.: Червнева сесія відділу суспільних наук АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1940. – № 6. – С. 73.
- ¹¹⁴ *Гуслистый К. Г.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.) // Нариси з історії України. – Вип. II. – К., 1939. – 194 с.
- ¹¹⁵ Див.: АРАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. – Л. 7 (об.).
- ¹¹⁶ Пор.: *Юшков С.* [Рец.]; Нариси з історії України. 1-й вип. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Вид-во АН УРСР. К., 1937. 206 стр. // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 1. – С. 173.
- ¹¹⁷ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 276.
- ¹¹⁸ Див.: В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4–5. – С. 164.
- ¹¹⁹ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 11. – Л. 106.
- ¹²⁰ Пор.: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 12. – Ед. хр. 17; Там же. – Ед. хр. 20.
- ¹²¹ Там же. – Ед. хр. 20. – Л. 6.
- ¹²² Там же. – Ед. хр. 17. – Л. 1 (об.).
- ¹²³ Там же. – Л. 1.
- ¹²⁴ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. – Л. 87.
- ¹²⁵ Там же. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 16. – Л. 20, 47, 47 (об.).
- ¹²⁶ В особовій справі В. Петрова сказано, що напередодні війни в стадії рукопису в нього було дев'ять праць із питань слов'янського етногенезу. Див.: НОА ІАРАН. – Ф. Р-6. – Ед. хр. 48. – Л. 18, 19. Див. також: Червнева сесія відділу суспільних наук АН УРСР. – С. 73; ЦДАМЛМУ. – Ф. 241. – Оп. 1. – Од. зб. 109; Там само. – Од. зб. 19, 20, 32. 33; Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 272 (виходячи з того, що рукопис праці виконано почерком дружини В. Петрова, а на 2 арк. стоять його ініціали в підкресленні другого посилання, вважаємо, що ця стаття належить В. Петрову. Що стосується датування, то вона написана між 1932 р. та 1936 рр. Нижня межа встановлюється тим, що є посилання на працю 1932 р., а верхня тим, що В. Петров покликається без застережень на працю М. Покровського, що не могло б бути після його засудження 1936 р.); Од. зб. 243 (авторство В. Петрова встановлюється текстуральними збігами з іншими його працями, характерною для нього стилістикою й проблематикою. Щодо датування, то це дослідження написане не раніше 1930 р., бо є посилання на працю за цей рік. Але, скоріше за все, дана праця написана в кінці 1930-х рр. з огляду на актуалізацію питань етногенезу східних слов'ян).
- ¹²⁷ ЦДАМЛМУ. – Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 243.
- ¹²⁸ АРАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Л. 8-10.
- ¹²⁹ Там же. – Л. 9; Академик В. И. Пичета. Страницы жизни. – Минск, 1981. – С. 124.
- ¹³⁰ Див.: *Пичета В.* Образование белорусского народа // Вопросы истории. – 1946. – № 5–6. – С. 3; В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4–5. – С. 164.
- ¹³¹ Див.: АРАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 97; Там же. – Ед. хр. 106 – Л. 6 (об.), 13 (об.), 14; Там же. – Ед. хр. 205.
- ¹³² Там же. – Ед. хр. 205. – Л. 4, 4 (об.), 6, 7 (об.), 9.
- ¹³³ Див.: *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ.соч. – С. 89, 93, 99, 102.
- ¹³⁴ Див.: *Пичета В.* Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. – 1939. – Кн. 10–11. – С. 3–11; *Его же.* Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С.155–170; *Его же.* Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. – № 18. – С. 45–50; *Его же.* Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии

сни. – М., 1939. – 40 с.; *Его же*. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. Див. також: АРАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110.

¹³⁵ Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. V. – М., 1985. – С. 45.

¹³⁶ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48.

¹³⁷ Цит. за: *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ. соч. – С. 100.

¹³⁸ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. – Л. 12.

¹³⁹ Там же. – Л. 87.

¹⁴⁰ Там же. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 29.

¹⁴¹ Там же.

¹⁴² Там же. – Л. 29, 30.

¹⁴³ Там же. – Л. 37.

¹⁴⁴ Там же. – Л. 38, 39.

¹⁴⁵ Там же. – Л. 39.

¹⁴⁶ Там же. – Л. 41.

¹⁴⁷ Там же. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 276.

¹⁴⁸ Там же. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 118–121.

¹⁴⁹ Там же. – Л. 120, 121.

¹⁵⁰ Там же. – Л. 120.

In the article, the author examines political, ideological and scientific causes and factors of establishment of researches of East Slavonic ethnogeny problems in SRSR. On the basis of obtained archive sources it is observed the first stage of interdisciplinary combined commissions' activity; found out the difficulties, which soviet social anthropologists confronted in that period. The author sheds light upon Ukrainian scientists' input in the matters of ethnogeny researches organization.

О.М.Донік*

БЛАГОДІЙНІСТЬ В УКРАЇНІ (XIX – початок XX ст.)

Статтю присвячено розгляді такого важливого суспільного явища на українських землях у XIX – на початку XX ст. як благодійність. З останньої третини XIX ст. через суттєві зміни в соціально-економічному житті спостерігався підйом благодійності, який характеризувався сплеском соціальної активності, розмаїттям організаційних форм і напрямів застосування, соціальним пріоритетом та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосувалося нової активної сили суспільства – підприємців.

Традиція благодійності, яка протягом століть була важливою складовою суспільного життя на українських землях, сьогодні є актуальною як у науковому плані, так і в практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду. Проблема походження доброчинності**, її прояви за різних історичних епох та систем суспільних відносин, співвідношення понять "благодійність" і "меценатство" й досі залишаються дискусійними. Ще 1891 р. російський історик В.О.Ключевський у благодійній лекції, прочитаній на користь постраждалих від неврожаю в Поволжі, про неоднозначність цієї проблеми зазначав: "Благодійність – ось слово з досить суперечливим значенням та з досить простим змістом. Його багато хто по-різному тлумачить, і всі однаково розуміють. Спитайте, що означає робити добро ближньому, і, можливо, ви отримаєте стільки ж відповідей, скільки у вас співрозмовників. Але поставте їх просто перед нещасним ви-

*Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

**У статті як синонім терміну "благодійність" ми вживаємо також термін "доброчинність".

падком, перед страждаючою людиною з питанням, що робити – і всі будуть готові допомогти, хто чим може. Співчуття таке просте та безпосереднє, що хочеться допомогти навіть тоді, коли знедолений не просить про допомогу, навіть тоді, коли допомога йому шкідлива або небезпечна, коли він може зловживати нею"¹.

У сучасне поняття благодійності вкладається широкий зміст (від звичайної матеріальної допомоги до меценатства), що уособлює як високі моральні принципи, так і громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки. Московська дослідниця Г.М.Ульянова зазначає, що "термін "благодійність" стосується сфери громадської активності, пов'язаної з передачею юридичними й фізичними особами... грошових та матеріальних засобів, а також із особистим співробітництвом приватних осіб у справі допомоги нужденним"². Історик із Санкт-Петербурга О.Р.Соколов акцентує: "Благодійність є добровільна соціальна діяльність, пов'язана з безплатною передачею матеріальних цінностей, у тому числі й створених працею в процесі самої благодійної діяльності, та спрямована на досягнення більшого соціального добробуту"³. Стосовно словосполучення "соціальний добробут", дослідник пояснює, що благодійність може розходитися як із державною, так і з приватною громадською думкою.

Таким чином, благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Така підтримка надається не тільки біднякам, які живуть у злиднях, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань⁴.

У свою чергу під терміном "державна благодійність", який досить часто зустрічається в публікаціях, слід розуміти опіку або соціальне забезпечення з боку держави. Навіть тоді, коли заклад, створений громадськими зусиллями, потрапляє до сфери державного регулювання та фінансування, він змінює свою соціальну природу й не може вважатися благодійним.

У Росії проблема доброчинності почала розглядатися з середини 50-х рр. XIX ст., коли в країні розгорнулася публічна дискусія із багатьох її аспектів. Зокрема вже в період із 1855 р. по 1881 р. із цього питання було опубліковано близько 4 тис. книг і статей, що свідчило про величезний інтерес громадськості до зазначеної проблеми⁵. Особливо поглиблене теоретичне осмислення цього явища проглядалося з кінця XIX ст. У підсумку до 1917 р. бібліографія з даної теми налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг, брошур, статей і заміток у періодичній пресі, видавалися журнали, присвячені благодійній тематиці. Найбільш значні публікації було здійснено Є.Д.Максимовим, П.І.Георгієвським, В.Ф.Дерюжинським, С.К.Гогелем, М.М.Дмитрієвим⁶ та ін. У них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями. При цьому дослідники акцентували увагу на непродуктивності державної опіки, закликали робити ставку на розвиток громадського й приватного піклування. Після 1917 р. доброчинність було визнано явищем класового (перш за все буржуазного) суспільства. Тому ця проблема за радянських часів зовсім не досліджувалася.

Тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. в СРСР, а після його розпаду насамперед у Росії, серед науковців відродився інтерес до історії благодійності (перш за все як позитивного фактора процесу модернізації суспільства). Сучасні російські дослідники (Я.М.Щапов, Г.М.Ульянова, П.В.Власов, М.В.Фірсов, О.К.Павлова, О.Р.Соколов⁷ та ін.) за останні півтора десятиліття чимало зробили щодо вивчення цілого спектра питань з указаної проблематики, приділивши значну увагу доб-

рочинності як явищу суспільного життя, державній політиці із цього питання в різні періоди вітчизняного минулого, прояву благодійності в її історичному розвитку, місцю й ролі у вирішенні соціальних та культурно-освітніх проблем суспільства, ідейно-моральному й соціальному підґрунтя такої діяльності, поширенню її в середовищі підприємців та інших груп населення.

Українські науковці теж приділяють дедалі більшу увагу вивченню історії вітчизняної благодійності. Пояснюється це як недослідженістю проблеми, так і тим, що добродійна діяльність є одним із механізмів практичної взаємодії суспільства й держави, характеризується своєрідними організаційними формами, соціальними пріоритетами й особистими прагненнями благодійників, соціально значущими результатами. На сьогодні історія вітчизняної благодійності ще тільки на стадії наукової розробки. Зокрема С.І.Поляруш, Ф.Я.Ступак, Ю.І.Гузенко, О.М.Донік, Г.В.Степаненко розглядали становлення й функціонування мережі інституцій громадської, церковної, земської благодійності, приказів державної опіки в Україні переважно на регіональному рівні у XIX – на початку XX ст. та в роки Першої світової війни⁸.

Багато дослідників зверталися до персональної історії – діяльності окремих відомих добродійців, серед яких насамперед слід назвати родини цукрозаводчиків Терещенків, Харитоненків, катеринославського громадського діяча й підприємця О.М.Поля, одеського купця й промисловця Г.Г.Маразлі та ін.⁹ Деяких аспектів благодійної діяльності підприємців, зокрема в галузі освіти й соціальної політики стосовно робітників, торкнулася Т.І.Лазанська¹⁰. Як атрибут громадянського суспільства добродійність аналізувалася в публікації М.Ф.Дмитрієнко та О.В.Яся, котрі показали як історичний аспект порушеного питання, так і головні риси сучасної благодійності¹¹.

У підсумку студії з вітчизняної благодійності характеризуються фрагментарністю, а сама проблема переважно розглядається на регіональному рівні. Досі не написано історії благодійності в Україні, не створено цілісної наукової картини її розвитку, у тому числі в XIX – на початку XX ст., коли всі сфери економічного, соціального й духовно-культурного життя більшої частини українських земель перебували під впливом державних інститутів Російської імперії.

Історія української благодійності – складова й невід’ємна частина національного минулого. Її витоки та поширення нерозривно пов’язані з етно- й культурогенезом в Україні й особливо з прийняттям християнства (988 р.). З утвердженням нової віри та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедолених і немічних. Релігія стала рушійною силою розвитку добродійності, яка визнається нормою християнської моралі й утіленням чеснот справжніх її представників. У середні віки та нові часи церква й, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим і незаможним, виконуючи три основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання.

Така благодійність церкви, крім релігійних мотивів, обумовлювалася відповідними постановами. Церковний статут 996 р. покладав опіку хворих, інвалідів, жебраків та інших соціально незахищених категорій населення на духовництво, визначивши десятину на утримання монастирів, храмів та лікарень і притулків при них¹². Не випадково в сучасних словосполученнях "сестра милосердя" й "брат милосердя" збереглася пам’ять про те, що першими людьми, які присвятили себе шляхетній справі догляду за знедоленими, були ті, хто прийняв чернечу обітницю.

Водночас заснування благодійних закладів та опікування ними, право "подання" на будівництво церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян, а згодом – братських організацій та козацтва. Розвитку добродійності

в середні віки також сприяло ктиторство, коли певна особа споруджувала або відновлювала церкву, відмовляючись від своїх прав на неї. В умовах відсутності української державності в литовсько-польську добу багато княжих родів, церковних діячів, місцевих урядників протегували розвиткові української культури й освіти, опікувалися православною церквою, соціально незахищеними категоріями населення. Хрестоматійною стала згадка про роль князя К.Острозького, митрополита П.Могили в обороні православної церкви та розвитку української культури¹³.

Протягом XVI–XVIII ст. важливу роль у справі піднесення національно-релігійної свідомості українського народу відігравали громадські організації міщанства – братства, які багато уваги приділяли влаштуванню шпиталів, притулків, лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді. Із появою на політичній арені козацтва воно перебирає на себе функції головного захисника національно-релігійних інтересів українців. Особливо слід згадати гетьмана П.Сагайдачного, який із усім Військом Запорізьким записався до київського Богоявленського братства, матеріально допомагав київській, львівській та луцькій братським школам. Створення під час Визвольної війни середини XVII ст. Української козацької держави каталізувало зміцнення самосвідомості, утвердило почуття єдності й національної гідності народу. Гетьмани та козацька старшина опікувалися православною церквою, яка тоді нерозривно пов'язувалася з народністю, була головним чинником існування національної культури. Гетьмани Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, полковники Михайло Миклашевський, Костянтин Мокієвський, кошовий Петро Калнишевський та інші залишили свій незгладимий слід в історії вітчизняної благодійності й меценатства.

Зі свого боку простий народ намагався зарадити знедоленим, усіляко допомагаючи церкві в цій справі. Так, Павло Алеппський – син антиохійського патріарха, подорожуючи Україною в 1654–1656 рр., у своєму описі відзначив шпиталі, що "в усій країні козаків, на кожній вулиці та в кожному селі побудовані для їхніх бідняків і сиріт., які слугують їм притулком; на них ззовні багато образів; хто до них заходить, дає їм милостиню"¹⁴. І далі: "У козаків є безліч удів та сиріт, бо з часів появи гетьмана Хмеля й до сьогодні не припиняються страшні війни. Протягом усього року, по вечорах, із заходом сонця ці сироти ходять по всіх домівках просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві приємним, захоплюючим душу наспівом; їхній голосний спів чути на великій відстані. Закінчивши спів, вони отримують з тієї хати милостиню грошима, хлібом, харчами чи іншим, необхідним для підтримки їх існування"¹⁵. Ще один іноземець, французький історик XVIII ст. Ж.-Б.Шерер, засвідчив: "У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків. Найперше, чого вчать молодь, це є повага й шана до людей похилого віку"¹⁶. За даними О.М.Лазаревського, у 40-х рр. XVIII ст. на території семи полків Лівобережної України нараховувалося 589 шпиталів, більшість з яких – у сільській місцевості¹⁷.

Таким чином, християнське вчення стало основою благодійності на українських землях в умовах існування традиційного суспільства. Слід зазначити, що благодійні вчинки здійснювалися і як масова реакція наслідування, моди, моральної спокути гріхів, самоствердження в суспільстві. До останньої чверті XVIII ст. взаємини влади й суспільства із соціальними групами, які потребували допомоги, регулювалися традиціями церковного милосердя, селянської громади, етикою певних соціальних груп. Відтак піклування про найбідніші прошарки населення в Україні мало церковно-громадський характер та цілком залежало від ініціативи окремих осіб. Загалом же "дух добротності в українському народі виявляв-

ся інтенсивніше, ніж будь-де, з одного боку, унаслідок піднесення релігійного почуття, яке постійно загострювалося боротьбою за свободу віри, з іншого, – унаслідок такого соціального ладу того часу, який не стримував, а, навпаки, розвивав особистий почин та громадську самодіяльність¹⁸.

Російська ж традиція в цьому плані суттєво відрізнялася від української, де централізована влада із середини XVI ст. намагалася поставити благодійність під контроль, надати їй організованих форм. В епоху Петра I проглядалася спроба створити єдину систему громадської опіки методами жорсткого державного примусу й регулювання. І коли з останньої чверті XVIII ст., за часів Катерини II, українське суспільство остаточно стало складовою загальноросійського, втративши залишки громадських свобод і самоврядування, воно мало підпорядковуватися імперській системі управління соціальними процесами. Самодержавна влада намагалася повністю підпорядкувати собі громадське життя, що не могло оминати й такого, здавалося б, нейтрального щодо влади, але важливого для суспільства явища, як добродійність. Попри деякі послаблення в окремі періоди протягом XIX – початку XX ст. державного контролю, постійно проглядалися спроби влади нав'язати власні стандарти, використовувати засоби благодійності для реалізації своїх цілей, а відтак придушити те, що завжди було найбільш привабливим у благодійності – вільну соціальну творчість, реалізацію власних проектів "кращого майбутнього"¹⁹.

Із кінця XVIII ст. благодійність в Україні поступово видозмінюється від церковно-громадської до державно-громадської. Під керівництвом держави, яка визнала власну соціальну відповідальність, організовуються нові форми утримування окремих соціально незахищених груп людей, зміцнюються традиції громадської добродійності там, де цілі влади та суспільства збігалися. Відповідно фінансування соціальних програм здійснювалося державою, церквою, різними громадськими організаціями й приватними особами.

Різномічні прагнення держави, пов'язані з ілюзією гармонійної співпраці влади й суспільства у сфері благодійності, збереження своєї соціальної опори, зміцнення корпоративної системи, особливо чітко проглядалися в першій половині XIX ст., що призвело до виникнення таких складних за своєю соціальною природою, внутрішньо суперечливих, державно-громадських інститутів, як Прикази громадської опіки, Відомство установ імператриці Марії, Імператорське людинолюбне товариство. Так, указ 1775 р. "Про установи для управління губерній" передбачав вирішення проблеми підтримки найбільш вразливих представників різних станів – дворян, купців, міщан, вільних селян – через створення Приказів громадської опіки, в яких чітко визначався пріоритет держави. На них покладалося владштування й утримування притулків для дітей та дорослих, лікарень, будинків праці, народних шкіл тощо. Створення відповідних приказів було обумовлено компромісом держави й приватної ініціативи, її інтеграції (залучення коштів насамперед представників дворянського стану) до державної системи соціальної опіки. Адже прикази фінансувалися державою тільки при заснуванні (15 тис. руб.). Надалі, за законом, на створення різних закладів їм дозволялося примножувати капітал за рахунок фінансових операцій, ведення самостійної господарської діяльності й добровільних пожертв²⁰. Згідно з тим же указом 1775 р. засновувалися органи дворянської опіки й міські сирітські суди – установи, за участі яких дворяни, купці та міщани під контролем держави мали піклуватися про вдів та сиріт, нужденних представників своїх станів.

Епоха Олександра I, в якій замерехтіла лібералізація громадського життя (звичайно, це стосувалося вищих прошарків суспільства), відзначалася певною активізацією добродійності. 1811 р. завдяки зусиллям представників дворянства виникло "Харківське товариство благодіяння", в якому активно працювали брати

Г.Ф. та А.Ф.Квітки. До 1817 р., коли товариство припинило свою діяльність, воно надало допомогу 149 родинам, опікувалося долею 17 хлопчиків-сиріт дворянського стану, відкрило інститут шляхетних дівчат²¹. На хвилі патріотичного піднесення значний сплеск благодійності спостерігався під час війни 1812 р.

Об'єднання державної опіки й громадської благодійності в першій половині XIX ст. найбільш повно проявилось в діяльності Відомства установ імператриці Марії й Імператорського людинолюбного товариства. Так, із 1797 р. дружина Павла I Марія Федорівна, яка активно займалася доброчинністю, стала опікуватися на державному рівні Санкт-Петербурзькими й Московськими виховними будинками. 1828 р. всі навчальні й благодійні заклади, які перебували під її безпосередньою опікою, утворили особливе відомство – IV відділення Власної його імператорської величності канцелярії. Із приєднанням деяких інших закладів це об'єднання в 1854 р. отримало назву "Відомство установ імператриці Марії". Уже на той час йому підпорядковувалося 228 благодійних, навчальних і кредитних закладів, з яких близько двох десятків – в українських містах²². Імператорське людинолюбне товариство, яке перебувало під опікою царської родини (засноване 1816 р. представниками петербурзької знаті), ставило за мету утримувати по всій країні навчально-виховні, лікувальні, благодійні заклади, насамперед притулки й богадільні²³. Левова частка фінансового забезпечення діяльності цих товариств надходила з державної скарбниці.

Із приходом до влади Миколи I (грудень 1825 р.) активність у сфері доброчинності почала спадати, що було викликано прагненням уряду після повстання декабристів і революційних рухів в Європі поставити під тотальний контроль громадське життя, новою спробою загнати благодійність у жорсткі рамки вироблених державою правил і повного її підпорядкування. Це відбилося й на діяльності зазначених об'єднань, які в 30-х–40-х рр. XIX ст., відчуваючи спад громадської ініціативи, переживали застій. Створення ж нових доброчинних товариств ускладнювалося тим, що затвердження статуту кожного з них вимагало "височайшого" дозволу. До того ж у березні 1848 р. імператор наклав таємну заборону на заснування нових благодійних організацій, уважаючи, що надавати допомогу нужденним слід шляхом особистих пожертвувань або через Прикази громадської опіки (заборона була скасована 1859 р.)²⁴. І хоча справа підтримки знедолених перебувала під контролем державних відомств, під особистою опікою царської родини, усе ж чимало благодійників і тоді відстоювали право на соціальну творчість, можливість впливати на непросте життя так, як особисто їм здавалося правильним та потрібним.

Твердження найвідомішого дореволюційного дослідника доброчинності Є.Д.Максимов ("за старого порядку відкриття приватних благодійних товариств, тобто до 1862 р., на всьому величезному просторі Росії існувало й більш-менш правильно функціонувало тільки 8 благодійних товариств"²⁵), яке неодноразово повторюється в сучасних працях з історії доброчинності, не відповідає дійсності. Згідно з найбільш повним оглядом благодійності, зробленим канцелярією установ імператриці Марії 1901 р., у період між 1801 р. і 1855 р. виникло 101 товариство, а ще раніше, до 1801 р. – 9. І це без урахування тих об'єднань, які припинили свою діяльність на час анкетування²⁶.

У 30-х–40-х рр. XIX ст. в найбільших українських міських центрах було засновано низку філантропічних організацій загального типу, зокрема "Київське товариство допомоги бідним", "Одеське жіноче благодійне товариство", "Благодійне товариство в місті Кам'янці-Подільському", "Харківське благодійне товариство", "Миколаївське благодійне товариство"²⁷ та ін. Ними керували дружини генерал-губернаторів або інших місцевих сановників, тому вони були в основному дамськими. Поряд із цим дворяни, офіцери у відставці, купці засновували спілки для

допомоги бідним людям. Так, засновуючи 1833 р. Київське товариство допомоги бідним (1888 р. воно отримало нову назву – Благодійне товариство), заможне жіноцтво поставило собі за мету виявляти бідняків, які соромляться просити милостиню, і надавати їм допомогу, але не тільки грошима та речами першої необхідності, а й пошуком відповідної роботи²⁸. Патронат із боку дружин київських генерал-губернаторів, зрозуміло, полегшував для об'єднання вирішення багатьох організаційних питань. Особливо товариство розширило коло своїх дій, коли отримало у своє розпорядження садибу Я.Я.Сулими по вул. Лютеранській, 16. У "Сулимівці" були влаштовані притулки, їдальні, навчальні, лікувальні та різні допоміжні заклади, які розпочали роботу 1859 р. (у завершеному вигляді благодійне містечко остаточно оформилося до середини 1880-х рр.)²⁹. Подібну картину створення протягом другої половини XIX ст. кількох благодійних установ спостерігаємо в діяльності Харківського благодійного товариства, заснованого 1843 р.³⁰ Узагалі, філантропія, як одна з можливостей самовираження, прояву суспільної ініціативи, набула особливого значення для жінок, що яскраво проглядалося протягом останньої третини XIX – на початку XX ст., коли реалізувалося чимало великих благодійних починань.

Під впливом соціально-економічних змін, спричинених реформами Олександра II, у влади почало формуватися нове ставлення до добровільних товариств, які відбивали появу незалежної громадської думки, нової суспільної свідомості й прагнення до самостійної діяльності. Поразка Росії в Кримській війні розцінювалася як національне приниження, що викликало громадську активність, спрямовану на лібералізацію суспільного життя та модернізацію економіки³¹. Скасування кріпосного права, розвиток ринкових відносин спричинили величезні зрушення в структурі населення України. Процес урбанізації призвів до поступового збільшення населення міст, що відбувалося переважно за рахунок колишніх селян. Поряд із цим поглиблювалася соціальна поляризація населення, частина якого неспроможна була пристосуватися до умов ринкової економіки. Поява маси знедолених і безробітних стала серйозною соціальною, економічною й психологічною проблемою, за вирішення якої довелося взятися на всіх рівнях: державному, муніципальному, земському та індивідуальному. В умовах, коли уряд неспроможний був забезпечити бодай мінімальний догляд стосовно знедолених прошарків суспільства, коли сфера соціального забезпечення ще не розвинулася, доброчинність була важливим чинником матеріальної підтримки певних категорій населення і своєрідним засобом згладження суспільної напруги.

Водночас соціально-економічний та духовно-культурний розвиток країни вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, створення мережі навчальних закладів із підготовки фахівців, опіки над незаможною учнівською й студентською молоддю, заснування установ охорони здоров'я для забезпечення медичним обслуговуванням нижчих суспільних верств, підтримки культурно-мистецьких закладів і окремих митців. Суттєвим джерелом фінансування цих галузей суспільного життя були добровільні пожертвування.

Розвиток капіталізму з притаманними йому соціально-економічними суперечностями та новими об'єктивними потребами обумовив розширення завдань і зростання ролі благодійності, яка стала відносно доступним видом громадської діяльності. І хоча в діях влади не проглядалося продуманої політичної лінії із цього питання, визнання важливої ролі громадських ініціатив щодо вирішення нагальних проблем суспільства, уряд робив певні кроки до ослаблення бюрократичних перепон у заснуванні доброчинних організацій, визнав нові соціальні пріоритети й форми благодійної діяльності, надав деякі пільги й переваги тим, хто брав у ній участь, оскільки така активність полегшувала тягар державних витрат на допомогу бідним. Закон 1862 р. передавав право затвердження статутів відповід-

них товариств безпосередньо міністрові внутрішніх справ³². Законодавчий акт був реакцією на посилення громадської активності в сфері доброчинності. Зокрема 1861–1863 рр. до Міністерства внутрішніх справ надійшли клопотання про дозвіл на відкриття 43 благодійних товариств і товариств взаємодопомоги – більше, ніж за весь період царювання Миколи I³³. Переконавшись в ефективності такої процедури, уряд 1869 р. передав цьому ж міністерству всі повноваження щодо затвердження статутів громадських та приватних доброчинних закладів³⁴. Згідно із законом, процедура відкриття філантропічних установ хоча й спрощувалася, проте вимоги до їхнього фінансового забезпечення були високими. Держава нерідко дивилася на благодійні проекти як на додатковий тягар, як на нав'язування їй нових витрат. Благодійний заклад дозволялося відкривати тільки тоді, коли він був забезпечений усім необхідним для існування. При цьому розраховувати при його заснуванні на лотереї та інші випадкові й ненадійні доходи не допускалося. Тож утілити в життя власний доброчинний проект мали змогу тільки досить заможні громадяни. У цьому контексті законодавчий акт 14 грудня 1877 р., який дозволив присвоювати новоствореним закладам імена благодійників, ще більше стимулював до таких ініціатив, які визначалися десятками й сотнями тисяч рублів³⁵.

Простір для громадської ініціативи значно розширився зі створенням земських та міських органів самоврядування. Запровадження 1864 р. земств призвело до поступової ліквідації Приказів громадської опіки. Так, у "Положенні про губернські та повітові земські установи" зазначалося, що до їхнього відома належало "завідування земськими благодійними закладами й інші заходи опіки; спроби припинення жебрацтва, піклування про спорудження церков"³⁶ (тобто опіка соціально незахищених громадян у межах своїх територій, які раніше належали до відомства приказів).

Виділивши в окремі напрями діяльності медичне обслуговування та освіту, земства за браком коштів із часом обмежили коло опікуваних чітко окресленим контингентом осіб, що справді потребували допомоги. Необхідність індивідуального підходу до малозахищених громадян призвела до того, що вони поступово відмовилися від більшості стаціонарних закладів піклування, замінивши їх патронатом. На утриманні земств залишилися богадільні й будинки для психічно хворих. З іншого боку, вони змушені були урізноманітнити форми підтримки різних категорій зубожілого населення³⁷. Міські управи також виділили в окремі напрями освіту, охорону здоров'я й традиційну благодійність. Певний відсоток коштів із бюджету (залежно від його розміру) спрямовувався на утримання благодійних закладів і надання матеріальної допомоги нужденним. Якщо одеське самоуправління 1900 р. витратило на це 301 тис. руб. (після Петербурга й Москви цей показник був третім у країні), то київське – у декілька разів менше³⁸. У решті великих українських міст із кінця XIX ст. справа соціальної опіки збіднілого населення поступово перейшла до дільничних попечительств, створених міськими управами, які надавали матеріальну підтримку, медичну допомогу, працевлаштовували³⁹. Наприклад, за даними 1909 р., київське міське самоуправління на допомогу нужденним витратило 222 тис. руб.⁴⁰ Особливо роль органів місцевого самоврядування зростала під час неврожаїв, стихійних лих, епідемій, коли вони брали на себе завдання налагодження дешевого харчування та безкоштовного лікування, організацію громадських робіт.

Реформи Олександра II активізували й діяльність церкви в цьому напрямку. У серпні 1864 р. було затверджено положення про парафіяльні попечительства при православних церквах, які мали опікуватися храмами в господарському плані, просвітництвом дітей, нужденними в межах своїх територій. Будучи релігійно-громадськими установами, до складу яких входили священники й парафіяни, а основним джерелом надходжень були добровільні пожертви, вони в містах і селах

утримували притулки, будинки для людей похилого віку та душевнохворих, школи, лікарні, споруджували й ремонтували храми, надавали знедоленим матеріальну підтримку⁴¹.

Звернення представників різних соціальних прошарків до нагальних проблем суспільства в 60-х–70-х рр. XIX ст. сприяло оформленню організованих форм доброчинності, які стали провідними в наступні десятиліття – спеціальні попечительства, комітети, товариства, фонди, заклади та установи (усе це відбувалося в руслі загального піднесення легальної громадської діяльності). Вони надавали можливість збіднілим верствам населення отримати як матеріальну підтримку, так і включитися до більш-менш повноцінного життя, що свідчило про якісно новий ступінь розвитку суспільства. Тоді ж відбулося суттєве зміщення вектора благодійних зусиль. Опіка людей похилого віку, дітей, інвалідів, скалічених та відставних вояків відсувалася на другий план. Натомість на першому стояли сприяння освіти, охороні здоров'я й різнобічна допомога міській бідноті, що дозволяло пом'якшити соціальні контрасти, підняти рівень міської гігієни, грамотності простолюду⁴².

Після деякого спаду діяльності доброчинної діяльності в 1880-х рр., викликаного суспільним невдоволенням підсумками пореформеного розвитку й поміркованою урядовою політикою після вбивства Олександра II, у наступні роки й аж до 1917 р. вона невпинно зростала завдяки активності різних прошарків громадянства. Уряд, намагаючись контролювати процеси в сфері благодійності, координувати дії громадськості, наприкінці XIX ст. змушений був ініціювати організаційні й законодавчі заходи проти зубожіння робочого люду. У червні 1897 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило нормативний статут для товариств допомоги бідним, який стосувався тих об'єднань, що здійснювали доброчинність загального типу. Різке зростання кількості таких організацій у країні і їхні важливі соціальні функції змусили уряд полегшити процедуру заснування, запропонувавши їм зразок статуту. Дозвіл на відкриття цих товариств відтепер надавав губернатор⁴³. Спрощення процесу відкриття благодійних організацій передбачало посилення відповідальності й контролю місцевих органів влади, а право затвердження спеціалізованих доброчинних об'єднань залишалося, як і раніше, за міністром внутрішніх справ.

Із затвердженням у березні 1906 р. "Тимчасових правил про товариства та союзи" для завідування справами відкриття, реєстрації, заборони та закриття цих організацій було створено губернські в справах про товариства присутствія на чолі з главою місцевої адміністрації. Особи, які бажали створити якесь об'єднання, зобов'язані були подати про це письмову заяву губернаторові, котрий мав право призупинити дію будь-якого з них, а стосовно його закриття вносив відповідну пропозицію на засідання присутствія⁴⁴. Остаточою правотою губернатора відкривати філантропічні спілки закріплювалося указом 1911 р. "Про зміни порядку затвердження статутів благодійних закладів і правил для завідування ними"⁴⁵.

На початку XX ст. в Україні вже відзначалося становлення певних елементів системи соціального захисту, що поєднували державні, церковні, станові, земські, міські, різних громадських товариств і окремих осіб благодійні заклади. Причому установи двох останніх видів щодо своєї кількості та охоплення тих, хто потребував опіки, посідали провідне місце в суспільстві. Так, скликаний 1910 р. з метою обміну досвідом і координації дій численних інституцій I Всеросійський з'їзд діячів доброчинності констатував існування в імперії 4762 таких об'єднань і 6278 закладів відповідного спрямування. При цьому лише 25% їхнього бюджету становили надходження з державної скарбниці, від земств, міст і станових установ, а 75% – добровільні кошти громадян (понад 60 млн. руб.)⁴⁶. Водночас більшість благодійників, які брали участь у роботі громадських, земських і міських

товариств та закладів усе більше усвідомлювали свою діяльність як опозиційну, спостерігаючи явний розрив між результатами власних зусиль і різким зростанням соціальних груп, які потребували різнобічної допомоги.

Таким чином, глибокі зміни в суспільстві, розпочаті реформами 60-х–70-х рр. XIX ст., суттєво розширили соціальну базу для розвитку доброчинності на українських землях, що позначилося на масштабах, формах та напрямках такої діяльності. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, вона стала нормою життя чималої кількості підданих імперії – купців та промисловців, інтелігентів і чиновників, працівників земських і міських органів самоврядування, міщан та навіть селян. У нових умовах діяльність державних установ, станових об'єднань, церковнопарафіяльних попечительств виявилася неспроможною впоратися із соціальними проблемами суспільства, що стало на шлях модернізації всіх сфер життя. Головною силою в ділянці благодійності відтепер стали земські й міські установи, громадські організації та окремі приватні особи. Громадськість намагалася оперативного реагувати на конкретні проблеми суспільства, прагнула шукати реальних шляхів поліпшення становища соціально незахищених категорій співвітчизників, виявляла дедалі більший інтерес до заснування й утримання відповідних організацій і закладів.

Особливо це стосувалося купців та промисловців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання добродійних капіталів. Ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. Здебільшого добродійні організації об'єднували ліберальну інтелігенцію й соціально орієнтованих підприємців, були найбільш доступним видом громадської діяльності. Розгортали вони свої благодійні акції як на релігійно-моральних, так і прагматичних засадах. Зокрема в купців релігійний чинник відіграв важливу роль у мотивації добродійних учинків. У переважній більшості вийшовши з низів, кращі представники буржуазії зберігали традиції та релігійність народу, які були моральним стрижнем духовності й культури. До того ж заможність у ті часи в суспільній думці асоціювалася з таким моральним поняттям, як відповідальність. Серед купців (особливо це стосувалося старообрядців) побутувала думка, що Бог за багатство жадає відповіді. Тому філантропія розглядалася як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що благодійна діяльність ставала родинною традицією та передавалася з покоління в покоління⁴⁷.

Звернення промисловців і комерсантів до добродійності мотивувалося й суто прагматичними підходами. Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини. Найбільш заможні підприємці окремо жертвували великі суми грошей на заснування відповідного закладу з тією метою, щоб створити рекламу своїм діям. Нерідко участь у добродійній діяльності набувала однієї з форм задоволення пихи й амбіційності ділової людини, а меценатство, колекціонування творів мистецтва мотивувалося бажанням утвердити в очах оточуючих високий стандарт життя, перейняти від придворного світу один з атрибутів аристократизму.

До того ж влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. За суттєві пожертвування вони отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами, входили до штату Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії та інших об'єднань, які перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців. Особливо така практика спостерігалася наприкінці XIX – на початку XX ст., у пе-

ріод бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей. Як констатувала Комісія з перегляду статуту про цивільну службу, "маючи на увазі пошавлення благодійності й з метою залучення заможних приватних осіб до пожертвувань на справу громадської опіки, члени різних добродчинних товариств та закладів, які не мають ніяких службових обов'язків, зрівняні статутами й штатами цих установ до осіб, котрі перебувають на державній службі, до того ж за посадою їм присвоєні нерідко досить високі чини..."⁴⁸.

У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки. На тлі незначних за розмірами державних субсидій значення приватних пожертв було вагомим, особливо з боку ділових кіл. Відповідно різні жалувані атрибути з боку влади підвищували соціальний статус та престиж жертводавців, особливо це стосувалося тих заможних купців і промисловців, які були вихідцями з нижчих соціальних прошарків⁴⁹.

Із середини XIX ст. у підприємницькому середовищі почали складатися певні психологічні стереотипи й поведінка стосовно пожертвувань на суспільні потреби. Участь у добродчинній діяльності купців і промисловців набула форми престижної соціальної поведінки. На багатьох великих підприємствах уже з кінця XIX ст. відрахування на навчальні та лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Поряд із цим благодійна діяльність демонструвала чималі громадські потенції купців і промисловців, які яскраво розкривалися в роботі їхніх представників в органах міського й, деякою мірою, земського самоврядування. Із переходом до сфери їх компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів протягом останньої чверті XIX ст., практика підприємницької благодійності отримала нові стимули для розвитку. Спектр її мотивів розширювався за рахунок появи нового, котрий російська дослідниця Г.М.Ульянова назвала "мотивом довіри до громадського самоврядування"⁵⁰. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців та промисловців у муніципальній діяльності. Найбільш далекоглядні з них дедалі виразніше відчували міцніший зв'язок із суспільством, майбутнє якого було немислиме без розвитку освіти, науки й культури, що спиралися на міцну економіку.

Ілюстрацією глибокого розуміння буржуазією необхідності дбати про громадські інтереси можуть бути слова підприємця Ізраїля Бродського – батька відомих промисловців, фінансистів і меценатів Лазаря та Лева, який при кожному добродчинному пожертвуванні зазначав: "Я даю не тому, що мені хочеться дати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно дати"⁵¹.

В Україні на початку XX ст. статус найбільшого благодійного центру мав Київ, де громадська добродчинність набула великих розмірів, а її вплив був відчутний у багатьох сферах життя міста. Наприклад, 1913 р. тут налічувалося 86 благодійних організацій і товариств, з яких 47 надавали допомогу біднякам, малолітнім та людям похилого віку, 15 – скаліченим і хворим, а 24 – незаможним учням та студентам. За даними лише по 56 організаціях (не враховуючи найбагатше Благодійне товариство), їхні капітали становили 6 072 600 руб., щорічні надходження – 1 075 500 руб., а витрати – 915 400 руб.⁵² Поряд із цим заможні громадяни, серед яких виділялися родини Терещенків, Бродських, Дегтерьових, Попових, Симиренків, Демидових, І.І.Фундуклей, Г.П.Галаган та інші, протягом другої половини XIX – на початку XX ст. засновували на власні кошти лікарні, притулки, гімназії та училища, дитячі садки, споруджували церкви, фінансували роботу культурно-мистецьких закладів, які й донині слугують киянам.

Чимало заможних громадян, серед яких виділялися підприємці, піклувалися про добробут співвітчизників, розвиток закладів соціальної та освітньої сфери в тих регіонах, де вони народилися або проживали й де зосереджувалися їхні ділові інтереси. Яскравим прикладом у цьому плані була діяльність родин проми-

словців та землевласників Терещенків і Харитоненків, які жертвували на потреби суспільства мільйони рублів. Насамперед це стосувалося міст, в яких вони зросли як підприємці, – відповідно Глухів та Суми. На початку ХХ ст. завдяки піклуванню цих доброчинців міста перетворилися на впорядковані, забезпечені відповідною інфраструктурою центри⁵³.

У Києві найбільше одноразове пожертвування приватної особи за весь час існування міста зробив 1898 р. купець М.П.Дегтерьов, заповівши свої капітали й нерухомість у сумі 2,5 млн. руб. Через чотири роки на частину цих грошей було зведено комплекс благодійних закладів – 13 капітальних будівель, які перебували у віданні міської управи та утримувалися на відсотки з решти пожертвуваних коштів⁵⁴. У Катеринославі на капітал (понад 750 тис. руб.), наданий купцем і гласним міської думи І.М.Алексеенком, 1912 р. були споруджені дитяча лікарня, амбулаторія, богадільня для жінок похилого віку, які утримувалися на відсотки з решти пожертвуваних коштів⁵⁵. Цей капітал також був найбільшим із пожертвуваних коли-небудь Катеринославу.

З останньої третини ХІХ ст. доброчинність починає набувати специфічної ролі в соціальному поступі, коли виявляється її випереджаючий, соціально новаторський характер щодо аналогічної діяльності державних інституцій. Із того часу чітко проглядається інноваційний характер громадської благодійності, яка випереджала соціальні стандарти, що домінували в практиці держави, а нерідко й у свідомості суспільства⁵⁶. Тут слід назвати в першу чергу спорудження дешевого міського житла, відкриття закладів із догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, заснування землеробських колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація малолітніх правопорушників), просвітницьких установ та інших соціальних інститутів. Вони вперше з'явилися як підсумок громадської доброчинної діяльності й приватних проектів, без яких важко уявити сучасне суспільство.

Серед таких прикладів слід назвати Київське товариство денних притулків для дітей робітничого класу, створене цілковито завдяки організаторській ініціативі місцевої інтелігенції та пожертвуванням заможних громадян. Поштовхом до його заснування став одноденний перепис населення в місті в березні 1874 р. за участі членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Відвідавши помешкання робітників, вони були вражені жалюгідним станом дітей, котрих матері-поденниці залишали без нагляду вдома. Створюючи товариство, його організатори поставили собі за мету поліпшення їх становища шляхом повної денної опіки в утримуваних ним притулках і піклування про долю вихованців, які досягли шкільного віку, улаштувуючи їх до навчальних і професійних закладів⁵⁷.

Зібрані необхідні кошти, за ініціативою членів Київської громади (насамперед Л.М.Драгоманової та К.І.Чубинської), дали змогу в травні 1875 р. відкрити перший громадський дитсадок на 40 осіб, котрий називався денним дитячим притулком⁵⁸. Наприкінці 1890-х рр. це товариство, яке складалося з майже 200 членів, утримувало чотири дитячі притулки для дітей робітників, де перебувало 355 дітей⁵⁹. 1901 р. в Києві розпочала свою діяльність ще одна аналогічна організація – Товариство сприяння вихованню й захисту дітей. Завдяки активним заходам його членів уже наступного року по вул. Великій Васильківській розпочав роботу дитсадок для дітей незаможних мешканців міста⁶⁰.

Денні притулки для дітей робітничого класу й народні дитячі садки стали попередниками дошкільних закладів, які з'явилися в перші роки радянської влади. Однак більшовицький режим подбав про те, щоб затушувати ту роль, яку відігравали інтелігенція, насамперед українська, та окремі заможні громадяни в їх створенні й діяльності, уперто насаджуючи думку, що громадські притулки для

дітей – завоювання соціалістичної революції. У зв'язку з цим академік С.О.Єфремов залишив у своєму "Щоденнику" в березні 1924 р. такий запис: "На вулицях розвішані плакати: "Бережіть дитячі садки – завоювання революції". Як це розуміти, яким чином дитячі садки, котрі були перед революцією, можуть бути її завоюванням?"⁶¹.

Прикладом пом'якшення окремими благодійниками такої актуальної соціальної проблеми, як робітниче житло, є спорудження підприємцями Терещенками в Києві нічліжних притулків. У місті була відсутня розгалужена система винаймання дешевих приміщень, не велося приватне спорудження недорогого житла для робітників, оскільки не існувало заохочувальних стимулів. Індиферентність держави щодо цієї проблеми, відсутність необхідних коштів у міського самоврядування та загалом нерозвинена індустрія недорогого житлового будівництва спонукали насамперед промисловців дбати про помешкання як для робітничого класу, так і декласованого елемента. Вони усвідомлювали, що питання житла є не тільки економічною проблемою, а й складовою соціальної політики⁶².

Санітарна комісія Київської думи в лютому 1879 р., після обстеження нічліжних притулків, розташованих у робітничих кварталах, дійшла висновку, що для поліпшення жалюгідного становища чорноробів та люмпен-пролетаріату необхідно організувати в місті чотири-п'ять нових притулків. Однак питання про організацію київською владою нових нічліжок так і не було розв'язане⁶³. У цій ситуації до справи пом'якшення житлової проблеми для знедолених мешканців міста взялися Федір та Микола Терещенки, які, відповідно, 1882 р. на Подолі й 1885 р. на Бессарабці, у районах скупчення робітничого люду, власним коштом спорудили притулки, розраховані на 500 осіб кожний⁶⁴. Наприкінці XIX ст. у Києві існувало 12 нічліжок на 1280 місць, тисяча з яких припадала на два притулки братів Терещенків. До того ж інші приватні нічліжки брали 5 коп. за добу, а їхні – були безплатними⁶⁵.

Значна увага приділялася організації трудової допомоги нужденним, улаштуванню будинків працелюбства, де громадяни не тільки отримували одяг, їжу та житло, а й мали змогу заробити собі копійку на прожиття. 1895 р. під опікою дружини царя Олександри Федорівни було засноване "Попечительство трудової допомоги", завдання якого полягало в координації дій по створенню відповідних закладів, що мали боротися не тільки з безробіттям, а й із професійним жебрацтвом⁶⁶. До цієї роботи були залучені чималі громадські сили, які сприяли тому, що в процесі розвитку будинки працелюбства трансформувалися із закладів для надання тимчасової роботи у великі установи з широкою діяльністю, різноманітними формами трудової допомоги всім бажаючим. І вже 1900 р. на українських землях вони функціонували в усіх губернських центрах, а також у таких містах, як Одеса (2 будинки), Миколаїв, Маріуполь, Ніжин. Усього на той час у країні існувало 195 аналогічних закладів⁶⁷.

Об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва народу обумовили той факт, що освітня галузь стає пріоритетним об'єктом доброчинності на межі XIX–XX ст. Така діяльність усе більше набуває важливого суспільного характеру. Громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвитку всіх ланок системи освіти – від заснування громадських організацій та установ, які займалися поширенням освіти серед бідного населення, до створення професійних навчальних закладів усіх рівнів. Найбільш відчутних зусиль у цьому плані, поряд із інтелігенцією, докладали підприємці, віддаючи перевагу розвитку професійно-технічної й комерційної освіти. Так, наприкінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. у містах заснуються товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, з до-

помогою якої буржуазія фінансувала цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких та інших аналогічних об'єднань у багатьох українських містах до 1917 р. функціонувала мережа комерційних училищ та торговельних шкіл⁶⁸.

Підтримуючи організаційні заходи наукової інтелігенції, ділові кола сприяли й становленню в той час в Україні вищої спеціальної освіти. Кошти, надані ними, виявилися вирішальним чинником при заснуванні на межі XIX–XX ст. Київського політехнічного, Катеринославського гірничого, Харківського й Київського комерційних інститутів. Спрямовуючи пожертви до сфери освіти, купці та промисловці не тільки керувалися престижем, а й розглядали їх як своєрідну форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами⁶⁹.

Прагматизм капіталістів в останні два десятиліття XIX ст. спонукав їх при багатьох заводах засновувати народні училища, вечірні класи для пролетарів, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади. У перші роки XX ст., за даними української дослідниці В.І.Кізченко, при підприємствах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено на цукрозаводах (44). На той же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, в яких навчалися 3,3 тис. учнів. Тому багато в чому завдяки організаційним та матеріальним зусиллям промисловців серед робітників України відсоток грамотних напередодні революції 1905–1907 рр. досяг 50,8%, тоді як серед усього населення краю він не перевищував 20%⁷⁰.

Іншим напрямом громадської благодійності по підтримці освітньої сфери, який набув широкого розвитку, було надання різнобічної допомоги незаможним учням і студентам. Із 80-х рр. XIX ст. в українських містах із мережею середніх та вищих навчальних закладів активно розвивали свою діяльність товариства допомоги нужденним учням гімназій і реальних училищ, студентам університетів та інститутів. Допомога насамперед передбачала внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, спорудження гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку в різних невідкладних випадках⁷¹. І хоча діяльність добродійних організацій та окремих осіб не могла вирішити всіх проблем освіти в Україні, а надана ними підтримка була далеко неадекватною тій потребі, яку відчувала школа, усе ж саме благодійність значною мірою компенсувала мізерне фінансування державою цієї важливої для суспільства сфери.

Добродійність не тільки дворянства, а й інших суспільних прошарків із останньої третини XIX ст. активно поширюється й на культурну сферу. Такий діяльності більш пасує термін "меценатство", коли громадська ініціатива та приватні кошти сприяють розвиткові культури, мистецтва, літератури, музики, стимулюють творчу активність митців. Меценатську діяльність вирізняє яскраво виражена суспільна спрямованість, що проявляється в заснуванні окремими особами на свої кошти суспільно корисних культурних установ, у пожертвуванні музеям власних колекцій, у відкритті широкого доступу до приватних зібрань, у наданні матеріальної підтримки талановитим митцям, насамперед творчій молоді, у фінансуванні спорудження храмів тощо.

У цьому напрямку в указаний період найбільший внесок зробили заможні підприємці. Зростання їхніх статків та економічної могутності супроводжувалося зміною соціального статусу, запозиченням звичок і способу життя аристократів. Прилучення до освіти, культури, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню ними суспільного значення меценатства та колекціонування творів мистецтва⁷². Мабуть, ніколи ще інтерес та потяг до мистецтва, художньої творчості

й культури в підприємницькому середовищі Росії не мали такого масового та всеосяжного характеру, як на межі XIX–XX ст., хоча захоплення це викликалося іноді не тільки безкорисливою любов'ю до мистецтва, а й престижністю, надійним вкладенням капіталу.

Той час сучасники не випадково називали "медичвським" періодом в історії культури Росії за небувалий розмах меценатської діяльності буржуазії, натякаючи цим самим на відомого італійського мецената епохи Відродження Медічі. Як відзначають сучасні російські історики, у реальному житті найбільш цивілізована частина підприємців та творча інтелігенція були органічно поєднані, а не ворожі один одному, у чому тривалий час нас переконували⁷³. В Україні серед таких підприємців гідне місце належить членам родини Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Ханенків, О.М.Полю, Г.Г.Маразлі та іншим, які своєю меценатською й особливо колекційною діяльністю наприкінці XIX – на початку XX ст. об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь надбань української, російської й зарубіжної культури, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або після смерті стали загальним надбанням, матеріально підтримували й стимулювали подальшу творчу діяльність художників, літераторів, музикантів. У цьому контексті слід згадати київський Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, який донині залишається найкращим вітчизняним зібранням творів зарубіжного мистецтва, Національний художній музей України, Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького, Київську рисувальну школу (1876–1901).

Особливої ваги набувала благодійність у роки воєнного лихоліття, що яскраво засвідчив період Першої світової війни. З її початком улітку 1914 р. активізація благодійної діяльності в країні сягнула найвищого рівня, відзначаючись розгалуженою мережею установ різного типу. Самодержавний уряд об'єктивно був нездатний власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя для успішного ведення війни. Тому поряд зі зростанням централізованої допомоги постраждалим відбувся сплеск добродітності за безпосередньої ініціативи самих громадян. Охоплені патріотичним почуттям, вони все більше усвідомлювали право кожного співвітчизника, який опинився в скрутному становищі, на певний соціальний захист. Уже до кінця 1914 р. було створено низку філантропічних об'єднань, товариств, комітетів, попечительств для допомоги хворим, пораненим та скаліченим фронтовикам, їхнім родинам, дітям-сиротам, іншим категоріям цивільного населення, які фінансувалися як державою, церквою, так і громадськістю. На громадські кошти засновувалися лазарети, притулки, облаштовувалися санітарні поїзди, виготовлялися ліки й медико-санітарне обладнання та речі, жертвувалися гроші, одяг, продукти харчування й ін. Багато громадян, насамперед молодь, безоплатно працювали в різних лікувальних та благодійних закладах. Із літа 1915 р. діяльність громадських добродітних організацій у величезних розмірах була спрямована на допомогу біженцям та жителям прифронтових територій⁷⁴.

Усе ж найбільш відчутну гуманітарну допомогу на українських землях надавали губернські, повітові, міські, обласні й фронтові комітети Всеросійського земського союзу (ВЗС) і Всеросійського союзу міст (ВСМ) із допомоги хворим та пораненим воїнам, до роботи в яких були залучені представники різних соціальних груп. Земський і Міський союзи та їхні місцеві комітети, які спиралися на земства й думи, були багато в чому спорідненими організаціями за своєю структурою, загальним спрямуванням і завданням діяльності. Спочатку ці громадські об'єднання, згідно з вимогою уряду, мали надавати переважно медично-санітарну допомогу хворим та пораненим воякам у внутрішніх районах. Проте вже з 1915 р., під тиском вимог воєнного часу й за значної фінансової підтримки держави вони розширюють коло своїх завдань, спрямовуючи зусилля на різнобічну допомогу

військовослужбовцям у районах бойових дій, на облаштування, лікування й забезпечення роботою біженців у прифронтовій смузі та в тилу, на боротьбу з епідеміями, беруться за виконання підрядів із забезпечення армії предметами першої необхідності, опікуються скаліченими фронтовиками⁷⁵. У підсумку Земський і Міський союзи частково перебрали функції державних органів, стаючи в багатьох випадках їхнім конкурентом. У першу чергу це стосувалося медико-санітарної справи.

У багатьох містах і повітах українських губерній діяли відділення заснованих ще до війни та з її початком загальноросійських благодійних організацій, які перебували під опікою царської родини й наближених до неї осіб. Це насамперед Тетянинський комітет із надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій, Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім сім'ям, Романівський комітет, Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни, Олександрівський комітет із опіки поранених та ін.⁷⁶ Хоча в роботі цих організацій було багато формалізму, існували різні бюрократичні перепони, усе ж завдяки зусиллям широких кіл громадськості вони зробили значний внесок у роки війни в справу опіки воїнів і цивільного населення.

Значну підтримку потерпілим співвітчизникам на українських землях надавали різні національні добродійні об'єднання, насамперед українське Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій (створене в Києві восени 1914 р.), Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Центральний громадянський комітет Царства Польського, а також Єврейський комітет допомоги жертвам війни, які мали в багатьох українських містах свої відділення⁷⁷.

Займаючись практичною роботою на ниві гуманітарної допомоги, представники української інтелігенції, студентства, буржуазії й деякою мірою дворянства прилучалися до громадської діяльності, набували навичок плідного співробітництва. У підсумку все це призвело до зростання українського впливу в громадському житті. У керівних органах найбільших організацій благодійного спрямування, які діяли на території краю в указаний період, працювало багато відомих згодом діячів Української революції, котрі відіграли значну роль в об'єднанні національно-свідомих елементів у тилу й на фронті. Особливо з розвитком діяльності комітетів Міського й Земського союзів Південно-Західного фронту масовий доступ на службу в їхніх закладах отримали українська інтелігенція та студентська молодь, які проходили справжній вишкіл громадської роботи у важких умовах воєнного часу, що стало в пригоді під час революції⁷⁸.

Таким чином, добродійність на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст. була важливою складовою суспільного життя, хоча така діяльність, як правило, не здатна вирішити жодне з нею ж поставлених завдань власними силами, без державної підтримки. Розвиваючись в умовах імперської влади, перебуваючи під контролем відповідних структур, які нерідко ініціювали заснування тієї чи іншої організації й здійснювали її фінансування, вона змушена була підпорядковуватися стандартам, які нав'язувалися державою, використовувати власні засоби для реалізації її цілей. З останньої третини ХІХ ст. суттєві зміни в соціально-економічному житті надали нового імпульсу розвитку благодійності в Україні, насамперед громадської, яка характеризувалася сплеском соціальної творчості, різноманітними організаційними формами й напрямками застосування, соціальними пріоритетами та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосувалося нової активної сили суспільства – підприємців. І хоча безкорисливість деяких добродійних учинків можна поставити під сумнів, однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати. Саме духовно вмотивована благодійність набувала найбільшого соціального ефекту. Заслуга її є незаперечною в справі гуманізації суспільства, що яскраво засвідчив досвід ХІХ – початку ХХ ст.

- ¹ Ключевский В. Добрые люди Древней Руси. – М., 1896. – С. 3.
- ² Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914 гг. – М., 1999. – С. 8.
- ³ Соколов А.Р. Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – №6. – С. 153.
- ⁴ Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. – М., 2000. – С. 411.
- ⁵ Межов В.И. Благотворительность в России. Библиографический указатель книг и статей на русском языке, вышедших в России в период царствования императора Александра II. – СПб., 1883.
- ⁶ Максимов Е.Д. Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – СПб., 1895. – 105 с.; *Его же*. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – СПб., 1906. – 79 с.; Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность. – СПб., 1894. – 118 с.; Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении. – М., 1897. – 115 с.; Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб., 1908. – 145 с.; Дмитриев М.Н. Дома трудолюбия. – СПб., 1900. – 271 с.
- ⁷ Щапов Я.Н. Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию // Россия в XX веке. Историки мира спорят. – М., 1994. – С. 84–88; Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М., 1999. – 248 с.; Благотворительность в России. Социальные и исторические исследования: Сб. – СПб., 2001. – 837 с.; Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001. – 443 с.; Павлова О.К. Благотворительность в России X–XVIII веков. Тенденции и особенности развития // Клио. – 2003. – №3. – С. 122–131; Соколов А.Р. Указ. соч. – С. 147–158.
- ⁸ Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 209 с.; Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – 208 с.; Його ж. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002. – 87 с.; Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 240 с.; Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155–182; Степаненко А.В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Там само. – С. 133–154.
- ⁹ Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – 2-е изд. – К., 1998. – 528 с.; *Его же*. Семья Терещенко. – К., 2003. – 388 с.; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; Щудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; Платонов В. Человек-легенда: Александр Поль. – Днепропетровск, 2002. – 208 с.; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с.
- ¹⁰ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 281 с.; Її ж. “Прагнути до громадських справ” – девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні: Вип. 9. – К., 1999. – С. 167–181; Її ж. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. 1. – К., 2000. – С. 114–136.
- ¹¹ Дмитрієнко М., Ясь О. Доброчинність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С. 37–44.
- ¹² Максимов Е.Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. – СПб., 1894. – С. 5.
- ¹³ Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва. – С. 20–24.
- ¹⁴ Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 252.
- ¹⁵ Там же. – С. 252, 253.
- ¹⁶ Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С. 67.
- ¹⁷ Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях XVIII в. // Основа. – 1862. – №5. – С. 82–89.
- ¹⁸ Ефименко П. Шпитали в Малороссии // Киевская старина. – 1883. – №4. – Т. 5. – С. 726, 727.

- ¹⁹ Соколов А.Р. Указ. соч. – С. 147.
- ²⁰ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1. – 1775. – Т. 20. – №14392. – С. 271.
- ²¹ Лапин В. Харьковское общество благотворения в 1812–1817 гг. Исторический очерк (по неизвестным документам). Оттиск из журнала «Киевская старина». – К., 1896. – С. 12, 13; Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): В 2 т. – Харьков, 1912. – Т. 2. – С. 904–906.
- ²² ПСЗ РИ. – Собр. 2. – 1854. – Т. 29. – Отд. I. – №28612. – С. 840–844.
- ²³ Там же. – Собр. 1. – 1816. – Т. 33. – №26357. – С. 939.
- ²⁴ Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М., 1992. – С. 286.
- ²⁵ Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России // Общественное и частное призрения в России. – СПб., 1907. – С. 62.
- ²⁶ Линденмейер А. Указ. соч. – С. 284.
- ²⁷ Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва. – С. 44; Гузенко Ю.І. Указ. праця. – С. 65–67.
- ²⁸ Годовой отчет Киевского благотворительного общества за 1898 г. – К., 1899. – С. 177.
- ²⁹ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 128, 129.
- ³⁰ Харьковское благотворительное общество: Краткий очерк возникновения и деятельности. 1843–1895 гг. – Харьков, 1896. – С. 3–20; Поляруш С.І. Указ. праця. – С. 109.
- ³¹ Эйдельман Н. “Революция сверху” в России. – М., 1989. – С. 18.
- ³² ПСЗ РИ. – Собр. 2. – 1862. – Т. 37. – Отд. I. – №37852. – С. 26.
- ³³ Линденмейер А. Указ. соч. – С. 288.
- ³⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 2. – 1869. – Т. 44. – Отд. I. – №46615. – С. 53.
- ³⁵ Там же. – 1877. – Т. 52. – Отд. II. – №57978. – С. 306, 307.
- ³⁶ Там же. – 1864. – Т. 39. – Отд. I. – №40457. – С. 2; №40458. – С. 21.
- ³⁷ Поляруш С.І. Указ. праця. – С. 150.
- ³⁸ Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. – С. 55.
- ³⁹ Гогель С.К. Городские попечительства о бедных в провинциальных городах России // Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8–13 марта 1910 г.: В 2 ч. – СПб., 1910. – Ч. 2. – С. 293.
- ⁴⁰ Ульянова Г.Н. Благотворительность и общественное призрение // Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995. – С. 389.
- ⁴¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2. – 1864. – Т. 39. – Отд. I. – №41144. – С. 688–691.
- ⁴² Благотворительность и милосердие. – С. 113, 114.
- ⁴³ Справочная книжка об обществах и союзах / Сост. В.К.Чарнолуцкий. – СПб., 1912. – С. 83–85.
- ⁴⁴ Там же. – С. 3–9.
- ⁴⁵ Поляруш С.І. Указ. праця. – С. 98.
- ⁴⁶ Ульянова Г.Н. Благотворительность и общественное призрение. – С. 381; Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. – Ч. 1. – С. 3, 4.
- ⁴⁷ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 107.
- ⁴⁸ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М., 1992. – С. 61.
- ⁴⁹ Шепелев Л.Е. Отменённые историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. – Л., 1977. – С. 93.
- ⁵⁰ Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914 гг. – С. 249.
- ⁵¹ Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – С. 223.
- ⁵² Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. Художественно-иллюстрированный альбом. – К., 1913. – С. 150.
- ⁵³ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 54, 55; Скибицька Т. Харитоненки // Пам'ятки України. – 1992. – №2/3. – С. 39, 40, 117, 118.
- ⁵⁴ Благотворительные учреждения М.П.Дегтерева и приют Е.И.Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 г. – К., 1913. – С. 6–8; Государственный архив м. Киева. – Ф. 163. – Оп. 35. – Спр. 12. – Арк. 21.
- ⁵⁵ Болсуновський С.М. Катеринослав–Дніпропетровськ 225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 24.
- ⁵⁶ Соколов А.Р. Указ. соч. – С. 154.

- ⁵⁷ Деятельность Общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1875–1911 гг. – К., 1913. – С. 47, 48.
- ⁵⁸ Макаров А.Н. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – С. 116.
- ⁵⁹ Киевлянин. – 1899. – 1 апреля. – №91. – С. 3.
- ⁶⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 707. – Оп. 227 (1902). – Спр. 65. – Арк. 2, 35.
- ⁶¹ Макаров А.Н. Указ. соч. – С. 117.
- ⁶² Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. – С. 128.
- ⁶³ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 91.
- ⁶⁴ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 123, 124.
- ⁶⁵ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. – С. 259.
- ⁶⁶ Дмитриев М.Н. Указ. соч. – С. 100, 101.
- ⁶⁷ Там же. – С. 222–240.
- ⁶⁸ Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С. 88–91.
- ⁶⁹ Разманова Н.А. Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. – 2004. – №2. – С. 78.
- ⁷⁰ Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. – К., 1972. – С. 27, 33, 41.
- ⁷¹ Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва. – С. 82.
- ⁷² Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – М., 1989. – С. 27–29.
- ⁷³ Российское предпринимательство. XVI – начало XX в. К завершению исследовательского проекта Института российской истории РАН // Отечественная история. 1998. – №6. – С. 48.
- ⁷⁴ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). – С. 155–182.
- ⁷⁵ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. – М., 1916. – С. 6–9; Очерк деятельности Всероссийского союза городов. 1914–1915 г. – М., 1916. – С. 7, 8.
- ⁷⁶ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). – С. 156–159.
- ⁷⁷ Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств (со всеми доп. и измен. по 1 февраля 1916 г.). – 2-е изд. / Сост. Гельмгольд. – К., 1916. – С. 62–67, 84–88, 131–134; ЦДІАУК. – Ф. 917. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1–3.
- ⁷⁸ Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. – 1916. – №1. – С. 52; №3. – С. 36; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 20.

The article is dedicated to the examination of such important social phenomenon on Ukrainian lands in the 19th – early 20th cc., as charity. Because of essential changes in social and economical life, charity raising was observed beginning from the last half of the 19th century, which was characterized by the splash of social activity, variety of organizational forms and usage tendencies, social priority and personal aspirations of benefactors. Especially it related to the new active society force – entrepreneurs.

Р.Я.Пиріг*

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті розглядаються актуальні проблеми наукової біографії М.С.Грушевського, охарактеризовано сучасний стан висвітлення його життєвого шляху, окреслено фактологічні лакуни, які необхідно заповнити дослідникам для творення фундаментальної наукової біографії видатного історика й державного діяча.

Понад сімдесят років тому в Кисловодській міській лікарні відійшов у вічність Михайло Сергійович Грушевський – видатний учений, державний і громадсько-політичний діяч. Постать лідера українського відродження ХХ ст. по праву заслуговує на підготовку фундаментальної біографії.

Сьогодні із жалем доводиться констатувати, що українська історіографія загалом і молода вітчизняна біографістика, зокрема, ще далекі від втілення в життя цього, поза сумнівом, масштабного і складного проекту.

Причини такого стану загальновідомі. Перша – політичний остракізм, якому піддавалося в СРСР ім'я Грушевського як "голови контрреволюційної Центральної Ради", "українського буржуазного націоналіста", "фальсифікатора історії". Тривале ідеологічне табу унеможливило навіть думку про створення біографії вченого.

Друга – неспроможність дослідників з української діаспори (навіть при палкому бажанні) створити такий панорамний життєпис через брак фактичного документального матеріалу. А подекуди й через неоднозначне ставлення до самої поста- ті Грушевського, насамперед у сенсі політичному. Третя причина корениться влас- не у проблемах сучасного грушевськознавства, яке позбавляється публіцистичних, популяризаторських рис і, залишаючись міждисциплінарною галуззю знань, кон- центрується переважно у сфері історичних досліджень. Саме ця обставина дозво- ляє хоч і поволі, але долати старі та нові міфи про Грушевського, заповнювати ін- формаційні лакуни, робити об'єктивні наукові оцінки його життя і діяльності.

Дана стаття ставить два взаємопов'язаних завдання: подати на макрорівні уявлення про ступінь висвітленості життєвого шляху Михайла Грушевського та показати невирішені проблеми створення його біографії.

Необхідність підготовки ґрунтовної біографії Грушевського була задекларо- вана вже на початку 1990-х рр. Археографічною комісією АН України, а потім ввійшла до завдань новоутвореного Інституту української археографії та джере- лознавства, який згодом дістав ім'я Грушевського. В анонсованому 2002 р. плані видання Повного зібрання творів М.Грушевського у 50-ти томах передбачено кіль- ка книг біографічного характеру: т. 44. Біографічний довідник та генеалогія ро- дини Грушевських; т. 49. Біографічна хроніка життя і діяльності М.Грушевсько- го; т. 50. Михайло Грушевський. Енциклопедичний словник¹.

Поряд з усвідомленням актуальності підготовки біографії М.Грушевського як завдання наукового, політичного і морального вимірів, прийшло й розуміння того, що швидко здійснити цей задум не вдасться. Стало очевидним, що для ство- рення повномасштабного біографічного полотна Грушевського потрібно виконати кілька неодмінних умов: повернути його творчу спадщину, зробити її надбанням

*Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, професор, головний наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

не тільки обмеженого кола фахівців, а й широкого загалу; здійснити виявлення й оприлюднення архівних документів щодо життєвого шляху Михайла Грушевського (зокрема гігантського масиву епістолярію, залишеного ученим і його кореспондентами); перевидати прижиттєві випуски автобіографії, а також опублікувати спомини, щоденники; дослідити всі відтинки життя і діяльності Грушевського, функціонування львівської й київської наукових шкіл істориків; відтворити об'єктивну картину взаємин Грушевського із провідними постатями українства, які нерідко мали вельми напружений і складний характер; здійснити розлогі дослідження родоводу Грушевських, намалювати фамільне древо. І нарешті, скласти повноцінну біобібліографію. Безперечно, сучасні українські вчені не розпочинали свою працю на ниві грушевськознавства з "чистого аркуша". Ще із середини 1960-х рр. життя і творчу спадщину М. Грушевського системно починає вивчати один із провідних істориків української діаспори Любомир Винар. Він дослідив різні етапи життєвого шляху видатого історика, опублікував його концептуальні статті, організував видання епістолярної спадщини, споминів сучасників. Л. Винару належать найповніші на той час бібліографії праць М. Грушевського. А очолюваний ним єдиний на Заході україномовний профільний журнал "Український історик" став авторитетним часописом грушевськознавства².

Після здобуття Україною незалежності праці Л. Винара та інших учених стали історіографічним надбанням вітчизняних науковців, склали первісну базу знань із грушевськознавства, дали суттєвий поштовх вивченню життя та діяльності М. Грушевського. Злиття зусиль двох дослідницьких гілок дозволило сформувати нову генерацію грушевськознавців, чії тематичні напрацювання мають створити підґрунтя наукової біографії М. Грушевського як синтетичної міждисциплінарної праці.

Здобутки сучасного вітчизняного грушевськознавства дають певні оптимістичні підстави для конструювання саме такої біографії. Михайло Грушевський повернувся до свого народу. Він сприймається українським суспільством насамперед як видатний учений і громадсько-політичний діяч. В Україні видані його основні науки, публіцистичні, літературні праці. Це, як правило, репринтне відтворення. Вийшли його спомини, щоденники. Життю і творчості М. Грушевського присвячена величезна література. Біобібліографія його творів та праць про нього станом на 2001 р. складала понад 6 тис. позицій³. І назвати її повною аж ніяк не можна.

Якби 68 років земного життя М. Грушевського зобразити у вигляді стрічки, на якій густина фарби буде адекватною оприлюдненій про нього інформації, то отримаємо доволі строкату картину. Найбільш насиченими виявляються львівське двадцятиріччя (1894–1914 рр.) та київські сім років (1924–1931 рр.), дещо блідшими постають тифліські гімназичні, київські університетські роки (1884–1894 рр.), емігрантське п'ятиріччя (1919–1924 рр.). Майже незафарбованими залишаються симбірсько-казанське заслання (1915–1916 рр.) та московське вигнання (1931–1934 рр.).

Проте і в більш-менш висвітлених сторінках біографії М. Грушевського є багато періодів, подій, епізодів, учинків, які потребують не тільки фактологічного висвітлення, а й глибокого осмислення та об'єктивної оцінки. Підготовка біографії людини із таким складним життєвим шляхом, багатогранною діяльністю, непростим характером вимагає деміфологізації цієї постаті. Створений комуністичною пропагандою образ М. Грушевського – "контрреволюціонера" і "буржуазного націоналіста", був майже автоматично дезавуований у суспільній свідомості вже у перші роки незалежності України.

Це пояснюється тим, що стійкість стереотипу "ворожості" М. Грушевського українському народові не йде ні в яке порівняння з аналогічними міфологемами про С. Петлюру, а тим паче С. Бандеру, які так міцно засіли у свідомості частини громадян України, що й нині є суттєвими рудиментами ідеологічної радянськості.

Стрімке руйнування міфів про М.Грушевського припало на добу падіння комуністичних ідеалів та ідолів. І цей духовний вакуум став живильним середовищем для творення нових міфів про М.Грушевського. Як реакція на тривалу табуїзацію імені М.Грушевського, хлинув потік популяризаторських праць, прикрашених нестримними дифірамами на його адресу: "патріарх інтелектуальної України", "міра духовного генія", "гарант усвідомлення і здійснення Україною й українством своєї історичної місії, визначеної Природою й мислимої у вселенських масштабах" тощо⁴. Були й міфи, які дісталися нам у спадок від української зарубіжної історіографії, наприклад, про М.Грушевського – президента УНР. Запроваджена Д.Дорошенком ще у 1930-х рр. легенда⁵, напрочуд легко була сприйнята на віру і міцно прижилася не тільки в публіцистиці, політикумі, державному істеблшменті, а й у науковій літературі. Майже всі, хто писали на цю тему, не уникли величання М.Грушевського "президентом".

Лише у середині 1990-х рр., коли стало зрозуміло, що документи Української Центральної Ради (УЦР) не дають підтвердження даного факту, цей міф починає руйнуватися. Зокрема у виданій до 130-річчя від дня народження М.Грушевського хроніці його життя, в передмові та переліку подій 29 квітня 1918 р. дані про обрання М.Грушевського президентом не наводяться⁶. Серйозний удар цьому стереотипу був завданий і на державному рівні. Ні на стелі біля зведеного в 1999 р. пам'ятника М.Грушевському, ні в промові президента України при його відкритті про "першопрезидентство" Грушевського не йшлося.

Очевидно, що з погляду формального, юридичного, а відтак і наукового, М.Грушевський не був президентом Української Народної Республіки. Такої посади в УНР не існувало, не передбачалася вона й ухваленою в останній день функціонування Центральної Ради Конституцією⁷. Невідомий жодний акт, учинений М.Грушевським як президентом УНР.

Водночас кваліфікація М.Грушевського "президент Ради" була тоді досить поширеною, особливо в газетних публікаціях. Сам Грушевський послуговувався візитною карткою французькою мовою "President du Parlement D'Ukraine" (президент парламенту України), а також пізніше підписувався "бувчий президент Української Центральної Ради". Хоча в протоколах засідань Ради він називався лише головою.

За доби Центральної Ради М.Грушевський був вищою посадовою особою УНР, якщо й не харизматичним, то найавторитетнішим лідером українства. За досить влучним висловом М.Ковалевського, він виконував "верховну функцію репрезентанта держави"⁸. Можливо, саме це дало підстави А.Жуковському назвати М.Грушевського "першим некоронованим президентом української держави"⁹. Найповніший реєстр усіх, хто титулував його президентом, склав історик П.Усенко у праці "Чи був Михайло Грушевський президентом України?"¹⁰, зробивши це з властивою йому пристрасністю полеміста. Однак старий міф продовжує жити. Тільки у вересні-жовтні 2004 р. чимало друкованих і електронних ЗМІ знову розтиражували "президентство" М.Грушевського¹¹.

На жаль, творяться й нові стереотипи. Один із них полягає в намаганні зобразити М.Грушевського в царині державного будівництва більшим і переконанішим самостійником, ніж він був насправді. Як головний аргумент наводиться прийняття IV Універсалу УЦР і публіцистика М.Грушевського початку 1918 р. Задекларовані ним відмови від "песького обов'язку перед Москвою", "кінець Московської орієнтації", зовсім не означали його повного відходу від ідей федералізму¹². Розвиток міжнародної ситуації, фактична війна з боку більшовицької Росії, тобто невдача сподівань скласти на базі колишньої Російської імперії федеративний союз демократичних республік, спонукали Центральну Раду відкласти, за словами М.Грушевського, "федерування до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз твердо стати на принципі повної самостійності Української

республіки"¹³. Д.Дорошенко вже пізніше також оцінював проголошення незалежності УНР як неминучу політичну комбінацію, як вимушений обставинами акт¹⁴.

Сукупний аналіз політичної і публіцистичної діяльності в еміграції 1919–1924 рр. підтверджує, що М.Грушевський залишався переконаним соціалістом європейського гатунку та федералістом. На наш погляд, саме ця ідейна, світоглядна платформа неухильно підштовхувала його до компромісу з комуністичною владою.

Усталена в українській зарубіжній, радянській і сучасній історіографії думка, що серед спонукальних мотивів повернення М.Грушевського в УСРР головними були потреба наукової праці та матеріальні труднощі є не зовсім точною¹⁵. Насправді ж саме ідейно-політичні погляди М.Грушевського, які ситуативно наклалися на оманливі перспективи розвитку щойно утвореного нібито на засадах федералізму СРСР, початок українізації та непівської лібералізації, і стали визначальним фактором рееміграції вченого. Слід наголосити, що саме політичний сегмент біографії М.Грушевського є недостатньо дослідженим і дискусійним. Оцінка діяльності вченого як політика має надто широкий діапазон. Від явно апологетичних на кшталт "великий політик", "глибокореалістичний талант великого політика"¹⁶ до вбивчих звинувачень у спричиненні моральної та фізичної ліквідації української аристократії й найбільшої трагедії України¹⁷.

Як правило, істину шукають десь посередині між цими полярно протилежними кваліфікаціями. Однак щодо М.Грушевського-політика, то й серед відгуків його сучасників, і в новітній історіографії переважають нехвальні оцінки. Дійсно, у львівський період М.Грушевський змінив кілька галицьких партій і, за словами О.Лотоцького, "у ролі активного політика він не міг ніде довго витримати" й опинився "на становищі незалежного політичного обсервера"¹⁸. До аналогічної оцінки схилився й М.Порш¹⁹.

Проте ніхто не може заперечити, що М.Грушевський був визнаним ідейним лідером українського національного руху. Доба революції, головування в Центральній Раді зробили його практичним політиком, стали для М.Грушевського тріумфом і поразкою. Саме останнє визначально вплинуло на оцінку його як політика. Падіння Центральної Ради пов'язувалося насамперед з іменем її голови та партією українських есерів. Це дало змогу деяким українським соціалістичним партіям дистанціюватися від відповідальності за невдачі, а політичним силам, що здійснили державний переворот, обґрунтовувати його нагальну необхідність згубною політикою УЦР.

Загалом сучасні дослідники політичну біографію М.Грушевського завершують падінням Центральної Ради. Це загалом обґрунтовано. Однак слід підкреслити, що в кінці 1918 р. він зробив спробу повернутись у велику політику. Ненавидячи гетьманський режим, М.Грушевський і до Директорії ставився не зовсім приязно. На його думку, це був тимчасовий орган керування повстанням, до якого правління державою переходило без належної конституційної бази. Український Національний Союз М.Грушевський характеризував як "організацію доволі випадкову, судсидіярного характеру". А згодом протигетьманське повстання кваліфікував як "саме темне місце в українській революції"²⁰. Політичні виступи та статті кінця 1918–початку 1919 рр. переконують, що М.Грушевський не спромігся критично оцінити політику Центральної Ради. Виступаючи 24 грудня 1918 р. на з'їзді селянських спілок, він висловив упевненість, що політика УЦР була вірною, а селяни підтримують закон про соціалізацію землі²¹.

Розгорнутою політичною платформою М.Грушевського стала стаття "Пошкоді", датована 18 грудня, тобто написана одразу після падіння Гетьманату. Він пропонує власну конструкцію державної влади в новій УНР. Схематично вона зводилася до наступного: Директорія визнає свою надзвичайну місію завершеною і передає владу Центральній Раді, яка організує уряд, визначає термін скликання

Установчих зборів, а потім делегує їм свої законодавчі функції²². Гіпотетично це був план повернення М.Грушевського до влади, який засвідчив відсутність тверезого політичного аналізу ситуації.

У сучасній українській історіографії набула поширення думка про те, що М.Грушевський був поганим (недобрим, невеликим, слабким) політиком, послідовним адептом якої виступає Я.Дашкевич²³. Вибудовується антагоністична конструкція: "добрий історик – поганий політик". Така теза має підстави для існування, хоч і не нова. На це слушно звернув увагу П.Усенко, навівши контраверсійні оцінки М.Грушевського-історика й політика С.Єфремовим (1924 р.) та І.Кущич-Березовським (1970 р.)²⁴. Поляризуючи поняття "добрий історик – поганий політик", Я.Дашкевич вважає, що ті науковці (зокрема, В.Верстюк), які стверджують про органічну спорідненість творчого доробку і політичної діяльності М.Грушевського дискредитують його як історика²⁵.

Щоб не допустити екстраполяції "поганого політика" на аксіоматично "доброго історика" автор висуває, на наш погляд, не зовсім переконливу тезу про те, що наукова творчість і політична діяльність – "два різні русла біографії"²⁶. Дійсно їх можна спробувати виокремити і писати автономні біографії Грушевського-вченого і Грушевського-політика. Однак ми неодмінно зіткнемося зі взаємодією творчого і політичного. При цьому наукові знання, історична свідомість виступатимуть ідеогенною субстанцією, підґрунтям політичних поглядів, інспірацією походу Грушевського у велику політику. Доречно нагадати думку з цього приводу М.Грушевського: "Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним – тільки він мусить бути проведений відповідно широко"²⁷.

Вважаємо також за доцільне зупинитися на змісті дефініції "політик" стосовно М.Грушевського. У Я.Дашкевича негативна оцінка політика надто універсалізована. Адже політична діяльність М.Грушевського мала багатокомпонентний характер: громадсько-політична, публіцистично-політична і, нарешті, практично-політична. На наш погляд, негативна оцінка М.Грушевського як політика найбільш підстави має для розгляду саме останнього компонента.

Дійсно політична кар'єра голови УЦР М.Грушевського виявилася невдалою. Чи можемо ми це ставити сьогодні йому на карб? Якщо так, то тоді треба відповісти на питання: хто із великих діячів доби української революції був добрим політиком? Винниченко, Скоропадський, Петлюра? Та й чи можуть бути добрі політики серед лідерів революції, яка потерпіла поразку, серед політичних діячів, котрі допустили втрату державності?

Цілковиту рацію має В.Масненко, який вважає підхід до оцінки М.Грушевського – "добрий історик – поганий політик" – дещо спрощеним. Він наголошує: "Напевне, Україна тоді не мала кращого політика такого масштабу, як М.Грушевський. І не його вина, що його наукова історична праця видалась більш продуктивною, ніж суто громадсько-політична"²⁸.

Чи не краще було б прислухатися до мудрої поради І.Лисяка-Рудницького: "Нема сорому в тому, щоб бути переможеним в боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі"²⁹.

Біографія М.Грушевського не буде повною, коли з її сторінок не постане людина з усіма сильними і слабкими, позитивними і негативними рисами. Тут на його біографів чатують принаймні дві суттєві небезпеки. Перша – не впасти в ідеалізацію "свого" героя, гіперболізуючи плюси і обходячи мінуси. Друга – покласти в оцінці людських рис на його сучасників. За цих умов ми попадемо в тета свого і чужого суб'єктивізму.

До того ж колеги М.Грушевського висловлювали досить різноманітні оцінки: від сповнених зневаги до високого пієтизму. Наприклад, В.Винниченко з при-

воду повернення вченого в УСРР писав у кінці 1923 р.: "Спочатку торгувався, скільки йому дадуть у Празі (3250 чes. крон). Очевидно, непочекісти дали більше. Гидко. Огидний старий інтриган"³⁰. А вже пізніше висловлював діаметрально протилежні думки: "Михайло Грушевський і його близькі товариші ... їхали на великий самокритичний подвиг, на важку боротьбу за здобутки нашої революції"³¹.

С.Сфремов звинувачував М.Грушевського в азіатському політиканстві, авантюристві, нечесності³². Безперечно, сприймати такі кваліфікації поза контекстом відносин між обома вченими не слід. Або великий землевласник І.Леонтович називав М.Грушевського "мерзавцем" і заявляв про бажання вискубти йому бороду. А як ще міг поміщик поставитися до ініціатора закону про соціалізацію землі. Молодий і запальний Л.Чикаленко у квітні 1918 р. не без іронії говорив, що Грушевського слід повісити на Центральній Раді замість українського герба³³.

Та, мабуть, найповнішу гаму несхвальних епітетів щодо М.Грушевського втворили його колеги по Науковому товариству ім. Шевченка. Так, у червні 1913 р. перед загальними зборами товариства був поширений матеріал про справи у НТШ. У ньому наголошувалося, що чим більше Галичина осипала Грушевського почестями, тим гостріше "почала відчуватися його вражливість, дивна амбіція з прикметами безмежності, нахил до авторитаризму". Не шкодують автори чорної фарби й при характеристиці адміністративних рис голови НТШ: "розтратність, самоволя, неясність, деморалізація, корупція і непотизм". Ішлося й про "терор та брутальну пімсту" щодо неугодних³⁴.

Однак сприймати на віру всі ці оцінки анонімного Комітету громадського добра, як і більш ранні – також анонімні за формою "Гльоси" С.Томашівського³⁵ можна лише у контексті політичного життя передвоєнної Галичини, глибокого проникнення в атмосферу тогочасного академічного життя Львова, політичної діяльності й особистих рис характеру вченого.

Слід зазначити, що й М.Грушевський не завжди у полемічному запалі був толерантний щодо своїх опонентів. Так, стосовно деяких галицьких політиків він вживав вирази: "моральні каліки", "безпринципові, безхребетні філістери" тощо. Не скупився він і на гнівні філіппіки на адресу гетьмана П.Скоропадського (правда, вже після падіння останнього): "німецька креатура в ролі невідповідального правителя", "просте знаряддя в руках возсоединітелів Росії" і т.д.³⁶.

Цікаву думку щодо оцінки негативних рис видатних особистостей висловив Є.Чикаленко. Говорячи про Б.Грінченка і М.Грушевського, він наголошував: "Може якраз їхні хиби, оте надмірне тщеславіє, славолюбіє, упертість і були тим імпульсом, що примушували їх робити, і в результаті вони зробили колосальну роботу в порівнянні з роботою, зробленою скромними, м'якими, безкорисними діячами нашими"³⁷.

Безперечне одне – М.Грушевський мав непростий характер. Це визнають не тільки його опоненти, сучасники, а й нинішні дослідники. Відомий біограф М.Грушевського Л.Винар пише: "Характер у М.Грушевського був складний. Це учений, який не терпів заперечень, хоча розумів доцільність дискусії і ніколи її не уникав. Просто він бачив куди далі інших і вважав, що його слова (поради, накази, настанови) мають незаперечний характер. Він знав, що таке колегіальність, але дуже не любив цього слова і поняття"³⁸.

Надзвичайно складною і малодослідженою є сфера духовного світу М.Грушевського. Більше того, залишається невизначеним: чи наукова біографія має включати до предмета свого розгляду ці проблеми? Один із фундаторів сучасної української біографістики В.Чишко вважав, що "історик ніколи не ризикує аналізувати в науковому творі особливості внутрішнього світу та специфічні особливості психіки особистості"³⁹. Беззастережно погодитися з цією тезою, як і зовсім відкинути її, не можна. Адже ведуться праці в галузі психоісторії, вивчаються

психологічні аспекти мотивації наукової творчості дослідників минулого. На наш погляд, історик (звичайно, якщо він не є фахівцем у відповідній галузі клінічної медицини) не може претендувати на кваліфікований розгляд психічного стану особи, а тим паче ставити ретроспективний медичний діагноз.

Проте дніпропетровський історик В.Ващенко у монографії "Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського)"⁴⁰ зробив спробу відповісти на запитання: "Чи хворів перший президент УНР на "неврастенію"? Відправною точкою наукового пошуку автор обирає визнання, зроблене М.Грушевським в автобіографії 1906 р. – "загострене неврастенія в рр. 1903–04"⁴¹. Треба віддати належне В.Ващенко, який прискіпливо проштудював майже всю "автомонографію М.Грушевського", тобто його щоденники, автобіографії, спомини, на предмет фіксації його фізичного і психічного стану ("перевтома", "упадок здоров'я", "хорий", "знесилений", "сильні психічні потрясіння", "невроз" тощо). Слід відзначити й опрацювання, поза сумнівом, надзвичайно складного для історика масиву спеціальної літератури, включаючи й новітні праці з діагностики шизофренії, неврозів тощо⁴².

Автор цілком усвідомлює, що традиційні методи верифікації діагнозу хвороби М.Грушевського "тут виявляються безсилими". Дійсно, вже давно немає "об'єкта", "тіла" Грушевського. Та й неврастенія належить до тих психогенних хвороб, які й сьогодні не можуть бути розпізнані за змінами "анатомічного субстрату". А на початку ХХ ст. навіть акад. В.Бехтерев визнавав, що "даже вопрос о том, что понимать над названием "неврастенія" до сих пор служит предметом разноречивых мнений среди врачей"⁴³.

За таких умов В.Ващенко вважає найбільш прийнятним застосувати до підтвердження чи спростування "неврастенії" М.Грушевського методи семіотики. У матеріалах М.Грушевського він віднаходить підтвердження спадкової неврастенії, остільки дід Захарій "терпів на болі голови і приливи крові". Священицькі корені у родоводі Грушевських дають йому "підстави" розглядати у контексті неврастенії проблеми виродження як "загруення крові" і т.д.⁴⁴.

Відавши належне пошуку автором етіології психоаномалій у М.Грушевського, спробуємо відповісти на інше запитання: з якою метою, для чого це робиться? Адже декларація автора: "Центральним завданням нашого дослідження є спроба з'ясувати сенс присутності надпису "неврастенія" в текстах автобіографій М.Грушевського з погляду великої вірогідності його (надпису) відсутності" не стільки прояснює, а заплуते справжню мету праці⁴⁵.

На наш погляд, одне з її завдань полягає у винайденні додаткової аргументації для відповіді на сакраментальне запитання: хто винен у поразці української національно-демократичної революції початку ХХ ст.? Саме у вступі автор ставить симптоматичне запитання, пов'язане з "неврастенією" М.Грушевського: "1. Які наслідки для української незалежності міг мати цей особистісний фактор психічного захворювання провідного українського політика поч. ХХ ст. і яка його питома вага в сукупності інших"⁴⁶.

В.Ващенко не випадково запитання кваліфікував як "висновок-запитання". Адже воно риторичне. Історія не має умовного способу. Вона відбулася такою й іншою не буде. Українська революція 1917–1921 рр. потерпіла поразку. Серед творців її здобутків і втрат – М.Грушевський. І його "хвороба" чи її відсутність вже нічого не можуть додати до реноме цього політика чи відняти від авторитету вченого. Згадана монографія переконує лише в одному: історикові не варто братися за визначення клінічного діагнозу покійних. Навіть, коли він переконаний у власному блискучому володінні методиками психоаналізу З.Фрейда та семіотико-психіатричної експертизи⁴⁷. Безперечно, невдала спроба В.Ващенка в галузі "психо-біо-історіо-графії" (саме так він визначив предметну галузь), зовсім не означає

неприйнятності для історико-біографічних досліджень методик інших наук, у тому числі й психології. Очевидно, вся справа в інтерпретації фактів та верифікації отриманих результатів.

Тепер про деякі важливі, але нез'ясовані епізоди життя М. Грушевського. Як відомо, його заарештували 23 березня 1931 р. у Москві, звинувативши в керівництві "Українським національним центром", який кваліфікувався ОДПУ як "всеукраїнська антирадянська національно-демократична організація під ідейним керівництвом Української партії соціалістів-революціонерів". Його перевозять до Харкова, де він під тиском слідчих повністю визнав свою вину і підписав протоколи допитів. Сценарій "УНЦ" був ще грандіозніший, ніж "Спілки визволення України".

Але раптом події набрали несподіваного і незрозумілого характеру. М. Грушевського везуть знову в Москву і звільняють з-під арешту, взявши обіцянку написати звернення до українських діячів в еміграції. Через десять днів М. Грушевський листів не підготував і більше того – відмовився від попередніх свідчень. Йому дозволили проживати в Москві⁴⁸.

Так майстерно сфабрикована чекістами справа фактично розвалилася, хоча 50 осіб і були через рік засуджені, але показового процесу вже не вийшло. Постає питання: яка могутня сила втрутилася у цю справу, вилучила з неї головного фігуранта, звела нанівець майже дворічну роботу ДПУ?

Цілком аксіоматичним є те, що згаданий поворот у справі М. Грушевського не міг статися без згоди Й. Сталіна. Ніхто інший із вищого партійно-радянського керівництва таку відповідальність на себе не взяв би. Можна лише припустити, що хтось із них клопотався за Грушевського. Цьому є прямі чи опосередковані підтвердження. Можливо, це був родич М. Грушевського по материнській лінії Г. Ломов-Оппоків – відомий діяч більшовицької партії, нарком юстиції в уряді В. Леніна, а на той час заступник голови Держплану СРСР, член ЦК ВКП(б) та ЦВК. М. Грушевський бував у нього вдома. Матеріали зовнішнього спостереження за академіком свідчать про його контакти із секретарем ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем, наркомом фінансів Г. Гриньком, деякими іншими московськими високопосадовцями – вихідцями з України. М. Грушевська 1939 р., клопочучи про звільнення засудженої доньки Катерини, у листі до Й. Сталіна писала: "Ви знали й цінили наукові заслуги мого покійного чоловіка"⁴⁹. Про певні зацікавлення Й. Сталіна справою М. Грушевського свідчить і той факт, що телеграма про похорони академіка була направлена 29 листопада 1934 р. начальникові особистої охорони "вождя" К. Паукеру.

Існує ще одне припущення: перед радянським керівництвом за М. Грушевського могли клопотатися масони. Думка не безпідставна, але з огляду на сувору конспіративність цієї організації навряд чи коли-небудь дістане документальне підтвердження.

Належність М. Грушевського до масонів не підлягає сумніву, оскільки про це досить відверто він пише у своїх споминах. Однак вони стосуються лише обставин його розриву з масонами в 1917 р.⁵⁰ В історичній літературі зроблені перші кроки щодо висвітлення масонської таємниці Грушевського⁵¹.

Імовірно, що він вступив до однієї з масонських лож ще в 1903 р. у Парижі. Російська вища школа соціальних наук, куди він був запрошений для читання лекцій, відома як закордонний осередок масонства, забороненого царем ще у 1822 р. До речі, керівником школи був проф. М. Ковалевський – фундатор новітнього російського масонства.

Один із провідних російських масонів князь Д. Бебутов залишив спогади про утворення на початку 1909 р. у Києві масонської ложі "Киевская заря". Цю акцію здійснював князь С. Урусов у помешканні депутата Державної думи, одного із засновників Українського історичного товариства (УІТ) кадета І. Луцицького.

Майстром-намісником ложі був обраний Ф.Штейнгель – теж кадет і один із керівників УТ, член Товариства українських поступовців (ТУП), депутат І Державної думи. Секретарем був обраний А.В'язлов – депутат Державної думи, член ТУП⁵².

Д.Бебутов серед залучених до новоутвореної ложі М.Грушевського не називає, хоча той упродовж січня 1909 р. перебував у Києві. Це підтверджує, що М.Грушевський до масонів вступив ще раніше. А те, що він не очолив цю київську ложу, пояснюється його постійним мешканням у Львові.

Про належність М.Грушевського до масонських "ветеранів" свідчить і той факт, що саме він разом із Ф.Штейнгелем та М.Василенком представляв київські ложі на всеросійському масонському конвенті влітку 1912 р. у Москві. Наявність у Росії 14–15 лож давала підстави для створення самостійної організації, поряд з іншими Великими Сходами.

Учасник цього таємного зібрання А.Гальперн пізніше свідчив, що між російськими й українськими ложами розгорілася гостра дискусія щодо назви організації: "Переважає більшість конвенту відстоювала назву "Великий Схід Росії"; Грушевський же вимагав, щоб у назві ні в якому разі не було слова "Росія". Він займав у цьому питанні абсолютно непримиренну позицію, заперечуючи взагалі за Росією, як державною одиницею право на цілісне існування; його з низкою застережень підтримував Василенко. Врешті-решт було ухвалено компромісну назву "Великий Схід народів Росії". Слід зазначити, що Ф.Штейнгель у цій дискусії підтримував російську сторону. Не випадково він був обраний до верховної ради російської масонської організації⁵³.

Отже, напередодні Першої світової війни М.Грушевський залишався одним із провідних діячів російського масонства. Однак початок війни, його арешт та заслання ослабили організаційний зв'язок із масонами. Дослідниця масонства в Україні О.Крижановська не виключає, що й висилка вченого не до Сибіру, а в Сибірськ, звідки потім – до Казані та Москви, не обійшлася без заступництва з боку впливових "братів"⁵⁴.

Твердження В.Савченка, що М.Грушевський "в 1917 році став одним з лідерів українського масонства" не зовсім відповідає дійсності⁵⁵. Організаційні зв'язки з київськими ложами були перервані. На масонському конвенті 1916 р. М.Грушевський не був присутній. І лише переїзд восени того ж року до Москви дозволив відновити старі та встановити нові зв'язки. Зокрема відбулися його зустрічі з О.Керенським, М.Горьким, С.Мельгуновим та ін. М.Грушевський контактував із широким колом українських діячів, які перебували в Росії: В.Винниченком, Д.Дорошенком, М.Могилянським, О.Саліковським, Л.Старицькою-Черняхівською, Є.Чикаленком.

Проте, як свідчить сам М.Грушевський, активні спроби знову залучити його до діяльності київських масонів були зроблені лише після того, "коли я вплив на такий показний позиції", тобто очолив Центральну Раду. Зокрема у червні 1917 р., після ухвали І Універсалу УЦР, його викликали на засідання, яке відбулося на квартирі Ф.Штейнгеля, і "хотіли опам'ятати, щоб я не заривався в українській політиці"⁵⁶.

Пробували у даному питанні тиснути на М.Грушевського й через авторитетних петроградських масонів. Планувався навіть приїзд до Києва патріарха російських масонів князя Д.Урусова, який добре знав М.Грушевського. Врешті з цією місією прибула поважна делегація Тимчасового уряду (О.Керенський, М.Терещенко, І.Церетелі – теж масони). На початку жовтня 1917 р. на засіданні верховної ради "Великого Сходу народів Росії" посланці київських масонів Д.Григорович-Барський та С.Чебакін знову ставили питання про вплив на "українських сепаратистів", які мають намір повністю відділитися від Росії. Сам М.Грушевський так описує кінець своїх зв'язків із масонами: "Очевидно, мене після сього призначили непопучником, більше не кликали і замкнулися передо мною навсідги"⁵⁷.

Ці доволі відверті і рідкісні для масонів свідчення він виклав у своїх споми-нах, які ніколи при житті не публікувалися, а відтак М.Грушевський формально не порушив обітницю мовчання. Не виключено, що за роки емігрантського жит-тя 1919–1924 рр. він відновив контакти з колишніми "братами", найвпливовіші з яких теж опинилися на чужині.

І останній сюжет. Обставини і причини смерті М.Грушевського. Восени 1934 р. під час відпочинку в Кисловодську у нього на карку локалізувався карбункул. Із цього приводу спочатку в санаторії, а потім у міській лікарні йому зробили три операції. Розвинувся сепсис. Переливання крові, взятої у доньки Катерини, інше лікування позитивних наслідків не дало. Учений помер.

В українській літературі утвердилася версія про причетність до смерті М.Грушевського всесильного НКВД, висловлена свого часу О.Степанишиною⁵⁸. В архіві Служби безпеки України збереглася історія хвороби М.Грушевського. Її зміст проаналізувала група провідних українських фахівців-медиків (акад. О.Ша-лімов, проф. Ю.Шупик та ін.) і дійшла висновку, що саме ця хвороба стала при-чиною смерті вченого⁵⁹.

Однак ні наявність копії історії хвороби, ні висновок сучасних лікарів-екс-пертів суттєво не вплинули на усталену думку про "слід НКВД" у смерті М.Гру-шевського. Дослідник механізмів сталінських репресій С.Білокінь висловлює при-пущення, що й історія хвороби могла бути енкаведистською фабрикацією. За чин-ними тоді правилами, історія хвороби померлого повинна 25 років зберігатися в архіві лікарні, а потім знищуватися. Однак оригінал був вилучений, а копія пе-редана до НКВС УСРР. Це може пояснюватися піднаглядністю М.Грушевського як у Москві, так і Кисловодську з боку органів НКВС.

І все ж, на наш погляд, залишивши в 1931 р. М.Грушевському у московському за-сланні, ізолювавши його політично, НКВС у кінці 1934 р. не мав достатніх підстав вважа-ти його реальною загрозою для радянської влади, а відтак варгим фізичної ліквідації.

Підсумовуючи викладене, слід зробити кілька висновків:

1. За останні півтора десятиліття виявлено й оприлюднено величезний за об-сягом і різноманітний за змістом емпіричний матеріал, який становить поважну джерельну базу біографічної реконструкції життєвого шляху М.Грушевського. Хоча визнати евристичний потенціал вітчизняних і зарубіжних архівосховищ та бібліотек вичерпаним аж ніяк не можна.

2. Сучасні дослідники життя та діяльності М.Грушевського творчо і критич-но сприйняли напрацювання української зарубіжної історіографії з теми, які власне й стали відправною платформою розвитку новітнього грушевськознавства.

3. Українська історіографічна грушевськіана постійно поповнюється суча-сними працями, які складають тематичні біографічні фрагменти, а у своїй сукуп-ності – мозаїчне полотно майбутнього повного життєпису М.Грушевського.

4. Загалом емпірична база біографії М.Грушевського як наукової проблеми нині вже самодостатня для створення певних її видів: історико-біографічних мо-нографій, нарисів, портретів, які б охоплювали з більшою чи меншою повнотою увесь його життєвий шлях. У контексті тривалої наукової дискусії щодо М.Гру-шевського як політика цілком логічною була б підготовка його політичної біогра-фії. Невід'ємною і домінуючою складовою біографії М.Грушевського стають дос-лідження його праці як науковця, організатора науки, педагога. Даній цілі відпо-відало б створення біографії Грушевського–вченого.

5. Одночасно має вестися активна робота в суміжних біографічних сферах. Складання докладної хроніки життя й діяльності М.Грушевського становило б си-стемний фактологічний каркас біографії та дозволило б рельєфно уявити часові й змістовні лакуни проблеми, а відтак і більш усвідомлено та цілеспрямовано вести науково-тематичний пошук джерел.

6. Написання біографії М.Грушевського має базуватися на методологічних засадах історичної науки, враховуючи й специфічні методики історико-біографічного аналізу, напрацювання вітчизняної біографістики.

7. Досить повільна підготовка Повного зібрання творів Михайла Грушевського виступає суттєвим стримуючим фактором підготовки його наукової біографії. При збереженні й надалі нинішньої ритміки і черговості виходу томів їх біографічний блок побачить світ лише у другій половині ХХІ ст.

8. Створення наукової біографії М.Грушевського залежить від рівня розвитку грушевськознавства. Його життя і діяльність досліджують уже десятки вчених. Сконцентрована спочатку у Києві та Львові, ця тематика набирає дедалі більшого поширення. Проте в її розробці й особливо оприлюдненні результатів зберігається традиція "ювілейної циклічності". Сучасний стан українського грушевськознавства вимагає функціонування, якщо не координаційного, то, принаймні, аналітико-інформаційного центру.

Всім десятилітть тому з нагоди сорокових роковин від дня смерті Миколи Костомарова М.Грушевський писав: "Розуміється, не утворення легенди, не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій"⁶⁰. Цей постулат стосується й нинішніх дослідників, які намагаються скласти історичний портрет М.Грушевського, гідний стандартів наукової біографії.

¹ *Грушевський Михайло*. Твори: У 50-ти тт. – Т.1. – Львів, 2002. – С. 10–11.

² *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – 303 с.; *Український історик*. На пошану Любомира Винара. – 1997. – № 1–4; *Український історик*. – 2003. – № 1–5.

³ Михайло Грушевський: перший президент України, академік. Біобібліографія (1885–2000 рр.). – К., 2001. – 384 с.

⁴ *Романів О.М.* Михайло Грушевський – організатор української науки // *Вісник АН України*. – 1992. – № 1. – С.18; *Кононенко П., Кононенко Т.* Син великого народу // *Грушевський Михайло*. Збірник. – К., 1998. – С.5–6.

⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: У 2-х тт. – Т.2. Українська гетьманська держава 1918 р. – К., 2002. – С.26.

⁶ *Верстюк В.Ф., Пуріг Р.Я.* М.С.Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 144 с.

⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – К., 1997. – С.330–335.

⁸ *Ковалевський М.* По джерелах боротьби: Спомини. Враження. Рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.451.

⁹ *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції. 1919–1924 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2002. – № 1. – С.96–125.

¹⁰ *Усенко П.* Чи був Михайло Грушевський президентом України? – К., 2003. – 100 с.

¹¹ *Анисимов А.* Ошибка президента // *Київський телеграф*. – 2004. – 15–21 октября; *Марочко В.* Невідомі листи першого президента України // *Слово просвіти*. – 2004. – Жовтень–листопад. – № 43(263), № 44 (264).

¹² *Копиленко О.* "Українська ідея" М.Грушевського: історія та сучасність. – К., 1991. – С.154–158; Михайло Грушевський. Збірник. – С.19.

¹³ *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.64.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – Т.1. – С.192.

¹⁵ *Стахів М.* Чому М.Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва: жмут фактів і уривок зі спогадів // *Зап. НТШ*. – Париж, 1978. – Т.1. – С.109–147; *Шевченко Ф.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // *Укр. іст. журн.* – 1966. – № 11. – С.13–30.

¹⁶ *Грушевський Михайло*. Збірник. – С.20–21.

¹⁷ *Прицак О.* У століття народин М.Грушевського // *Листи до приятелів*. – 1966. – Ч.157–159. – Кн. 5–7. – С.13.

¹⁸ Грушевськіана. – Т. 7. – Нью-Йорк; Дрогобич. – 2003. – С.163.

¹⁹ Так само. – С.148.

- ²⁰ Бойко О. Український Національний Союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії української революції. – К., 2002. – С.165.
- ²¹ Відродження. – 1918. – 26 груд.
- ²² Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Т.72 (кн. XII, грудень). – С.233–243.
- ²³ Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна. Наука і суспільство. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С.196; Його ж. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів наукових конференцій. – Львів, 1999. – С.71–73.
- ²⁴ Усенко П. Вказ. праця. – С.67–68.
- ²⁵ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? – С.72.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Грушевський М. На порозі нової доби. – С.4.
- ²⁸ Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. – Київ; Черкаси, 2000. – С.18.
- ²⁹ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С.128.
- ³⁰ Винниченко В. Щоденник: У 2-х т. – Едмонтон; Нью-Йорк. – Т.2. – 1983. – С.250.
- ³¹ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.
- ³² Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С.40.
- ³³ Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т.2. – С.15, 18.
- ³⁴ Грушевськіана. – Т.7. – С.171–175.
- ³⁵ Там само. – С.113–144.
- ³⁶ Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. – С.4–6.
- ³⁷ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.7.
- ³⁸ Грушевськіана. – Т.7. – С.22–23.
- ³⁹ Чижко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С.179.
- ⁴⁰ Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сенс прочитання автобіографії М.Грушевського). – Дніпропетровськ, 2002. – 406 с.
- ⁴¹ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.204.
- ⁴² Ващенко В. Зазнач. праця. – С.25–26.
- ⁴³ Там само. – С.23, 98.
- ⁴⁴ Там само. – С.96–104.
- ⁴⁵ Там само. – С.44.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Див. також: Гирич І. Увага: неофройдисти йдуть! //Дзеркало тижня. – 2004. – № 50. – 11–17 груд.
- ⁴⁸ Пиріг Р. Зазнач. праця. – С.110–123; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 351 с.
- ⁴⁹ Пиріг Р. Зазнач. праця. – С.159.
- ⁵⁰ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С.132–133.
- ⁵¹ Крижанівська О. Сторінка з життєпису Михайла Грушевського // Пам’ять століть. – 1998. – № 5. – С.143–146; Білокінь С. Масони і Україна // Пам’ятки України. – 2002. – № 2. – С.181–208.
- ⁵² Николаевский Б. Русские масоны и революция. – М., 1990. – С.138–143.
- ⁵³ Там само. – С.53–56.
- ⁵⁴ Крижанівська О. Зазнач. праця. – С.145.
- ⁵⁵ Савченко В. Симон Петлюра. – Х., 2004. – С.61.
- ⁵⁶ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С.132.
- ⁵⁷ Там само. – С.133.
- ⁵⁸ Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Нові дні. – 1943. – №3.
- ⁵⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Зазнач. праця. – С.326–327.
- ⁶⁰ Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3 (12). – С.20.

The article examines relevant problems of scientific biography of M.S.Hrushevs'kyi, characterizes modern state of his life pass coverage, outlines factual lacunae that are to be filled by researchers for creation of fundamental scientific biography of well-known historian and state figure.

В.М.Орлик*

ПОДАТКОВІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У статті розглядається історіографія дослідження податкових органів Російської імперії в Україні в кінці XVIII – на початку XX ст.

Великі геополітичні зміни у Центральній і Східній Європі наприкінці XVIII ст., насамперед зникнення таких держав, як Кримське ханство й Річ Посполита, котрі традиційно впливали на розвиток подій в Україні у попередні періоди історичного розвитку, спричинили нову політичну ситуацію для українських етнічних земель, зменшивши з чотирьох до двох кількість держав, до складу яких вони входили. Майже всі останні після третього поділу Польщі (1795 р.), за винятком Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, ввійшли до складу Російської імперії, основу адміністративно-територіального поділу якої на той час становили губернії. Вони являли собою "пространство земли, в пределах которого действуют власти, непосредственно подчиненные центральному правительству и образующие круг так называемых губернских учреждений, которым поручено заведывание известными общими делами государственного управления"¹.

Після уніфікації адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських у 70–80-х рр. XVIII ст. ключовою фігурою на місцях став губернатор. Внаслідок реформування системи управління 1775 р. з'явилася нова адміністративна установа на чолі з віце-губернатором – казенна палата², яка відіграла важливу роль у системі місцевого апарату. До створення палат державних маєтностей³ 1838 р. вона була єдиним органом, що здійснював загальне керівництво податковою діяльністю на рівні губернії. Реформування системи непрямого оподаткування й виникнення акцизних управлінь 1863 р. ще більше звузило повноваження казенних палат.

Історія зазначених фіскальних органів Російської імперії періоду кінця XVIII – початку XX ст. знайшла певне розкриття у різноплановій за проблематикою і глибиною висвітлення аспектів теми літературі. Це й документальні джерела, узагальнюючі праці, монографічні дослідження, довідкова, науково-популярна і навчальна література, матеріали наукових конференцій, критико-бібліографічні видання, публіцистичні твори, мемуари, автобіографії та ін. Для всебічного розкриття процесу дослідження фіскальних органів царизму в Україні з усього історіографічного комплексу доцільно виділити дві основні групи праць: перша – узагальнюючі монографії з проблем фінансового законодавства й місцевих органів управління; друга – дослідження, присвячені урядовим та самоврядним органам оподаткування (казенним і палатам державних маєтностей, акцизним управлінням, податковим інспекторам, сільським адміністраціям й ін.).

Актуальність дослідження проблем фінансової політики Російської імперії в Україні має велике значення. Ще наприкінці XIX ст. академік І.І.Янжул вказував, що "лише одне порівняння та зіставлення історичних фактів, заглиблення у досвід минулого дає нам можливість раціонально оцінювати правильність, доцільність і застосовність того чи іншого фінансового заходу, того чи іншого джерела державних доходів"⁴. Однією із складових цієї політики є податкова, реалізацію якої забезпечують відповідні органи держави.

Проблема повноважень та діяльності органів фіскалу не нова для науки. Перші спроби вивчити це питання належать сучасникам тієї епохи: вченим, чиновни-

*Орлик Василь Михайлович – канд. іст. наук, доц. Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

кам Міністерства фінансів і його місцевих органів, які намагалися не лише навести конкретні дані про податкові функції губернських органів, у тому числі й казенних палат, а і дати певну оцінку їхній діяльності та законодавства, що її регламентувало. Важливу роль у розгортанні досліджень губернських органів управління, в тому числі й фіскальних, відіграло зародження державознавства, яке в першій половині XIX ст. пов'язувалося з іменами М.Сперанського⁵, С.Хапильова⁶, О.Куницина⁷, І.Васильєва⁸, К.Дюгамеля⁹. Ці автори, розглядаючи центральні та місцеві органи управління, досить детально висвітлювали податкові повноваження казенних палат. Виходячи із запропонованої нами класифікації, це – праці першої групи історіографічних джерел.

Значним етапом у вивченні фіскальних губернських органів стала розвідка професора С. Орнатського¹⁰, хоча по суті вона являла собою компіляцію з нормативних актів. Викладення чинного законодавства, переважно без коментарів, було характерною рисою правознавчих студій дореформеної Російської імперії.

Буржуазні реформи 60–80-х рр. XIX ст. дали значний імпульс розвитку цих досліджень. Серед учених переважали послідовники "державної" школи, в центрі уваги яких були проблеми історії російського права й імперських інститутів. Вивченню історії губернських установ присвятив докторську дисертацію відомий російський юрист О.В. Лохвицький¹¹. Багато уваги автор приділив характеристиці місцевих підрозділів міністерств, у тому числі й Міністерства фінансів, зокрема їхнім повноваженням, штатам чиновників та ін.

В нарисі голови Київської археографічної комісії М.В. Юзефовича¹² висвітлено заходи керівництва південно-західних губерній щодо реалізації податкової політики імперії й впорядкування викупних платежів. Автор вказав, що новим київським генерал-губернатором було відмінено військові ексекуції для стягнення недоїмок із селян цього краю¹³.

Над вивченням проблеми історії місцевих органів управління, у тому числі фіскальних, активно працював один з основоположників російського державного права професор О.Д. Градовський. Після закінчення університету він, певний час працюючи в апаратах харківського і воронезького цивільних губернаторів, був добре знайомий із системою місцевого управління, що позитивно вплинуло на глибину його дослідження. Капітальна праця Градовського "Начала русского государственного права" була єдиною в своєму роді у вітчизняній літературі. Твір складається з трьох частин, поділених на книги зі складною внутрішньою структурою. Останній третій том дослідження присвячений органам місцевого управління¹⁴, в якому вчений висвітлив не лише структуру та повноваження губернських адміністративних апаратів, а й подав історію їх формування¹⁵. Автор вказав, що у 80-х рр. XIX ст. організація фінансового управління в губерніях зосереджувалася у трьох установах: казенних палатах, управліннях державними маєтностями та губернському акцизному¹⁶. Не можна не погодитися з тезою Градовського про те, що найбільших змін казенні палати зазнали в часи правління імператорів Миколи I й Олександра II внаслідок створення управлінь державних маєтностей (1838 р.), акцизних управлінь (1863 р.) і контрольних палат (1864 р.)¹⁷

Сучасники дослідника високо оцінили цю працю. Так, зокрема відомий предводитель російського державознавства останньої чверті XIX ст. М.М.Коркунов підкреслював, що О.Д.Градовський майже відійшов від описовості, яка була характерною для тогочасної правової літератури, "не ограничиваясь историческими разъяснениями отдельных институтов, дал им теоретическое, юридическое освещение, осмыслил их как юридические институты, а не только как исторические факты вообще"¹⁸.

Певні відомості щодо історії місцевих податкових органів містяться у другому томі праці М.М.Коркунова¹⁹, в розвідці І. Білоконського²⁰, перших двох томах ютиритомника "Финансы России XIX столетия. История – статистика" відомого

економіста кінця XIX ст. І.С. Бліоха²¹, дослідженні історії фінансових органів царської імперії І.Блеха²² та ін.

Своєрідним різновидом дослідницької літератури з проблем історії центральних і місцевих органів управління, у тому числі й фінансових, є ювілейні видання, частина з яких належить перу чиновників цих відомств, а частина написана спільно з науковцями²³. Значну увагу історії податкових органів приділено в ювілейній колективній монографії, що вийшла з нагоди 100-річчя Міністерства фінансів²⁴. Незважаючи на парадний, офіційний характер видання, книга, за справедливим визначенням сучасного українського дослідника В.Р. Жвалюка, цінна "систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною "прив'язкою" висвітлення розвитку всіх місцевих і центральних структур міністерства на тлі динаміки податкового, митного та ін. законодавства"²⁵.

Певні відомості щодо фіскальних повноважень Міністерства фінансів Російської імперії містяться у циклі статей професора історії права Юр'євського університету О.М. Філіппова²⁶, в дослідженні професора Демидівського юридичного ліцею С.П. Покровського²⁷ й ін.

У поживтєвій вітчизняній історіографії проблеми історії адміністративних установ Російської імперії, в тому числі податкових органів, переважно казенних палат, знайшли відображення у працях М.П.Єрошкіна²⁸, П.А. Зайончковського²⁹ і Б.М. Миронова³⁰.

В довідкових за характером книгах М.П. Єрошкіна висвітлюється структура центральних та місцевих державних установ, їхній особовий склад, де автор значну увагу приділив матеріальному стану службовців.

Однак не можна погодитися з тезою М.П.Єрошкіна про те, що "служба чиновників першої половини XIX ст. оплачувалася досить щедро"³¹. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. працівники казенних палат були переважно незаможними людьми. Незначна зарплата дозволяла їм хоч на мінімальному рівні утримувати себе й свої сім'ї. Нерідко при тимчасовому звільненні за станом здоров'я вони зверталися до імператора з клопотанням про залишення за ними зарплати. Зокрема херсонський віце-губернатор, статський радник³² Повало-Швейновський, клопочучись про залишення за ним окладу, вказував на свою злиденність. Це підтверджував і міністр фінансів, зазначаючи, що він людина вкрай бідна та обтяжена великою сім'єю, внаслідок чого не може себе утримувати без зарплати³³. Той же міністр, доповідаючи імператору, за листом київського цивільного губернатора, таємного радника³⁴ Панкратьєва щодо звільнення за станом здоров'я надвірного радника³⁵ місцевої казенної палати Гудими, вказував на його злиденність і неможливість себе утримувати без окладу³⁶.

Монографія П.А. Зайончковського присвячена дослідженню царського урядового апарату у XIX ст. Автор на основі багатого архівного матеріалу проаналізував різні групи російської бюрократії, зокрема з підрозділів Міністерства фінансів, навів бюджети чиновників середини XIX ст., відповідно до яких середній сімейний з них, котрий отримував на руки 1078 руб. зарплати й вів досить скромний спосіб життя, не міг "звести кінці з кінцями"³⁷. Неодружений чиновник, маючи 715 руб. заробітної плати, для задоволення своїх потреб змушений був давати приватні уроки, перекладати художні та наукові твори тощо³⁸.

В одному з розділів дослідження Б.М. Миронова розглядаються проблеми соціальної мобільності дворянства і чиновництва й діяльності місцевих органів влади.

Останнім часом вивчення історії органів управління активізувалося. З цієї тематики з'явилися монографії О.В.Морякової³⁹ та Є.В. Сапілова⁴⁰.

Книга сучасного російського історика О.В. Морякової присвячена дослідженню системи місцевого управління імперії Романових часів правління Миколи I. Автор висвітлила діяльність установ, підпорядкованих на той час головним

трьом міністерствам Росії: внутрішніх справ, юстиції й фінансів, розкрила їхні взаємостосунки, показала побут та звичаї провінційного чиновництва. Дослідниця чи не вперше в історіографії велику увагу приділила діяльності казенних палат, їхньому особовому складу. О.В. Морякова справедливо зазначила, що вони були одним із найзабюрокрагизованіших місцевих органів влади⁴¹, а щодо "получения различных незаконных доходов казенные палаты стояли на первом месте среди местных государственных учреждений, так как в их ведении находились фактически все виды налогового обложения, в первую очередь винные откупа и акцизные сборы"⁴².

Щодо сучасної вітчизняної історіографії, то вагомий внесок у дослідження адміністративних установ українських губерній зробила В.Шандра⁴³.

Проблеми історії державного механізму Російської імперії, вищого чиновництва, яке було генератором реформ і контрреформ другої половини XIX ст., знайшли відображення в спеціальних дослідженнях зарубіжних учених. Так, зокрема певні аспекти історії податкових органів висвітлюються у монографіях доктора з Німеччини Г.Торке "Російське чиновництво в першій половині XIX століття"⁴⁴, професора Іллінойського університету Г.Ванева "Систематизація російського уряду: соціальна еволюція місцевої адміністрації Російської імперії, 1711–1905"⁴⁵, німецького дослідника Е.Амбургера "Історія організації державних установ Росії від Петра Великого до 1917 р."⁴⁶, у статті американського історика В.Пінтнера "Соціальна характеристика російської бюрократії в першій половині XIX століття"⁴⁷ та інших публікаціях представників переважно американської й німецької історіографії⁴⁸.

Слабким місцем зарубіжних досліджень, особливо тих, що були написані до початку 1990-х рр., на нашу думку, є недостатнє використання їхніми авторами архівних матеріалів із СРСР.

Вище вказувалося, що єдиної фіскальної структури у Російській імперії не існувало. Ці функції було розпорощено між різними державними установами: казенними палатами, палатами державних маєтностей та акцизними управліннями. Перші з них були єдиним органом, що здійснював загальне керівництво податковою діяльністю на рівні губернії до реформування управління державними маєтностями в 30-х рр. XIX ст. На нові палати з 1838 р. покладалося координування оподаткування державних селян. Виникнення акцизних управлінь у 1863 р. ще більше звузило фіскальні повноваження казенних палат. У третій чверті XIX ст. останні перебували в повній залежності від установ, невідомчих Міністерству фінансів з питань стягування податків, не мали ні достатніх засобів, ні можливостей збирати й перевіряти відомості щодо окладних зборів і платоспроможності населення. Лише після створення інституту податкових інспекторів 1885 р. посилилася їх роль в організації та координації стягування прямих податків.

Серед досліджень, присвячених розглядуваній проблемі, якісно виділяється праця начальника відділення Лівляндської казенної палати Я.І. Козловського⁴⁹. Позитивним є те, що автор висвітлив історичні передумови виникнення цих адміністративних установ, вказуючи, що до введення казенних палат у галузі фінансового управління не було ні стабільності, ні системності. Козловський зазначив, що однією з основних функцій новоутворених органів була реалізація податкової політики держави⁵⁰. Аналізована монографія є унікальною у своєму роді. Це єдина в історіографії фундаментальна праця, присвячена цілком історії казенних палат. Автор на основі значного фактичного матеріалу, переважно правового, дослідив їх минуле з останньої чверті XVIII ст. і до початку XX ст.

Інституту податкових інспекторів, що вводився відповідно до закону від 30 квітня 1885 р. й, за задумом законодавця, був виконавчим органом казенних палат, завідував певною їх дільницею, присвячено ряд неоднакових за науковим рівнем досліджень. Це насамперед праці чиновників Міністерства фінансів, влас-

не, податкових інспекторів, що, як правило, мають довідковий характер і спрямовані на поліпшення роботи останніх⁵¹. Значний пласт історіографічного матеріалу становлять дослідження юристів-фінансистів. У цих працях проблеми діяльності відповідних органів розглядалися в контексті реформування фіскальної системи царської імперії⁵². Єдиною дожовтневою фундаментальною працею була монографія К.І. Ровинського, присвячена 25-річчю створення інституту податкових інспекторів у Росії⁵³.

Важливе місце у вивченні фінансових органів імперії Романових в історіографії займає дослідження проблем становлення та функціонування тих, які займалися непрямыми податками, – акцизних управлінь, що, як вказувалося вище, виникли внаслідок реформ у 60-х рр. XIX ст. Історія цих органів всебічно висвітлена в працях Д.О. Миропольського⁵⁴, Е.Ф. Нольде⁵⁵, М.С. Терського⁵⁶, В.О. Лебедева⁵⁷ й ін.⁵⁸ Неабияку роль у розгортанні досліджень системи непрямого оподаткування відіграло введення державної монополії на обіг алкогольних напоїв у середині 1890-х рр. Тоді ж з'явилися праці О.М. Гур'єва⁵⁹, М. Гредінгера⁶⁰, В.С. Снежинського⁶¹, М.О. Осипова⁶² та ін.⁶³

Останнім часом вивчення історії податкової політики і фіскальних органів дещо активізувалося. Значним імпульсом для цього стали серйозні зміни в господарстві держави за останні роки й активні пошуки законодавцями та економістами ефективної моделі податкової системи України.

На даний момент у сучасній українській історіографії є лише одне фундаментальне дослідження, присвячене розглядуваній проблемі, – монографія В.Р. Жвалюка "Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності"⁶⁴, написана на основі його кандидатської дисертації. При позитивній характеристиці цієї монографії не можна не звернути увагу на певні її огріхи, зокрема недостатній історіографічний аналіз досліджуваної проблеми, невикористання праць українських і російських учених, що вийшли у кінці 90-х рр. XX ст.⁶⁵, зокрема В.Шандри, О.Морякової й ін.

Щодо студій, присвячених фіскальним повноваженням палат державних маєтностей, то вони не стали об'єктом всебічного наукового дослідження. Навіть проблеми реформування управління державними селянами П.Д.Кисельовим не знайшли достатнього висвітлення в історіографії. Найбільш значущою у цьому плані є монографія академіка М.М. Дружиніна "Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева"⁶⁶. Автор детально описав податкові повноваження новоутворених палат державних маєтностей та їхніх місцевих органів, зазначаючи, що ці функції були детально нормовані законом від 30 квітня 1838 р., в якому особливу увагу законодавець звернув на проблеми впорядкування мирських видатків⁶⁷.

Питання історії фіскальних органів Російської імперії розглядаються у ряді публікацій автора цієї статті⁶⁸.

Діяльність місцевих громадських організацій щодо збирання податків знайшла висвітлення в ряді досліджень із проблем історії земств⁶⁹, органів міського⁷⁰ та сільського самоврядування⁷¹.

Окрім розглянутих вище двох основних груп історіографічних джерел, існують й інші, які формально не "вписуються" в запропоновану класифікацію, але відіграють важливу роль у дослідженні проблем фіскальної політики російського царизму в українських губерніях. Це насамперед – документальні джерела. Велику цінність для дослідницької роботи мають законодавчі акти. Вони відображають еволюцію податкового законодавства та фіскальних органів, їхніх повноважень, детально регламентують службову діяльність чиновників відповідних відомств від початку прийняття на службу, умов її проходження, штатні розписи цих установ, чітко визначають посадові обов'язки від міністра фінансів до канцеляристів пові-

тових присутствених місць. Саме тому провідну роль серед джерел цілком об'єктивно відіграють правові – такі, як Повне зібрання законів Російської імперії⁷², Звід законів Російської імперії⁷³, Зібрання узаконень і розпоряджень уряду, відомчі видання⁷⁴ та ін. Важко не погодитися з тезою українського історика В. Шандри, що законодавчі акти "не є тільки простим інформаційним банком даних, хоча і значних розмірів. Закони створюються як механізм для проведення певної урядової політики. Саме тому текст закону виступає до певної міри як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури як створювачі законів, а з іншої, – що уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління"⁷⁵.

Для координації діяльності податкових інспекторів та пошуку найбільш раціональних способів реалізації посадових обов'язків останніх з урахуванням регіональних особливостей керівництвом казенних палат проводилися їх з'їзди у губерніях. Матеріали останніх також є досить цінним історичним джерелом⁷⁶. Управляючий Київською казенною палатою О.Ласточкин вмотивовував скликання такого з'їзду восени 1908 р. тим, що "діяльність податкової інспекції Київської губернії недостатньою мірою об'єднана. У різних інспекторів на одні й ті ж питання отримувалися різні відповіді та висловлювалися різні погляди; те, що один вважав важливим, іншому вважається другорядним і навпаки."⁷⁷

Серед опублікованих праць, що характеризують фіскальну політику Російської імперії в українських губерніях у кінці XVIII – на початку XX ст., важливе місце посідають щоденники, спогади, автобіографічні записки чиновників та службовців із помісного дворянства. Про значення цього виду джерел для об'єктивності й всебічності історичних досліджень влучно сказав І.Еренбург: "Коли очевидці мовчать, народжуються легенди"⁷⁸.

В літературі ще у першій половині XIX ст. склалася ситуація значного переважання мемуарів провінційних чиновників і дворян середнього рангу над спогадами придворної аристократії. Мемуари чиновників губернського та повітового рівнів дають досліднику яскраві картини їхніх звичаїв і побуту, ставлення до служби та колег. Автори спогадів вбачали своє завдання в тому, щоб донести до нащадків подробиці їхнього життя. Один із мемуаристів зазначав: "Мне кажется, что я должен писать свои воспоминания, потому что я не великий человек. Великие люди стоят обычно очень высоко, кругозор их слишком широк и невольно занимают их общие интересы человечества, и они невольно останавливаются только на крупных чертах, отпуская вовсе или касаясь только вскользь подробностей. Между тем эти подробности, эти мелочи жизни составляют иногда целую цепь мелких страданий, которыми подламываются самые твердые характеры и которым уступает иногда им и железная воля"⁷⁹.

З усього джерельного комплексу цієї групи особливо хотілося б виділити записки київського губернського предводителя дворянства П.Д.Селецького⁸⁰, опубліковані у "Київській старовині" за 1884 р., а також чиновника судового відомства, шляхтича за походженням Ф.Я.Лучинського⁸¹. Значну частину мемуарної літератури становлять спогади не лише про себе, а й про службу батьків у казенних палатах і казначействах⁸². Серед останніх особливо хотілося зупинитися на мемуарах В.А.Інсарського, який описав побут чиновників Пензенської казенної палати і навіть навів розміри їхніх хабарів та приношень натурою.

Багатий джерельний пласт становлять спогади вищих посадовців Російської імперії, зокрема "Автобіографічні записки" засновника й першого попечителя Київського університету, директора 3-го департаменту Міністерства державних маєтностей Є.Ф. Брадке⁸³, мемуари відомого фінансиста і державного діяча Є.І.Ламанського⁸⁴ й ін.

Короткий огляд літератури з питань податкової політики Російської імперії в українських губерніях свідчить, що ця проблема має певне висвітлення у науковій літературі. Історіографічний масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, в якій переважає досить характерне для студій другої половини XIX – початку XX ст. формально-юридичне висвітлення теми. У поживтневій вітчизняній історіографії проблеми фіскальної політики розглядалися в контексті історії експлуатації селянства державою і поміщиками та розгортання класової боротьби. Тому мусимо визнати, що крапку у дослідженні історії податкової політики російського царизму в українських губерніях ставити ще рано. Воно потребує подальшого глибокого, всебічного, комплексного вивчення.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собр. 2-е. – Т.П. – Ст.10. – СПб., 1831.

² Там же. – Т.ХХ. – № 14392.

³ Общее губернское учреждение //Свод законов. – 1857. – Т.2. – Ч.1. – Кн.2. – №1213.

⁴ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 2002. – С.51.

⁵ Сперанский М.М. Проекты и записки. – М., 1961; *Его же*. Руководство к познанию законов. – СПб., 1845.

⁶ Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. – М., 1980. – С.14.

⁷ Куницын А. Изображение взаимной связи государственных сведений. – СПб., 1817.

⁸ Васильев И. О духе законов, ныне существующих в Российском государстве. – М., 1824; *Его же*. Новейшее руководство к познанию российских законов. – М., 1826.

⁹ Опыт государственного права Российской империи. Составил кандидат философского факультета Дерптского университета К.Дюгамель. – СПб., 1833.

¹⁰ Орнатский С. Действующее законодательство о государственных и губернских учреждениях Российской империи. – М., 1855.

¹¹ Лохвицкий А.В. Губерния, ее земские и административные учреждения. – СПб, 1864.

¹² Юзефович М. Очерк административной деятельности в юго-западном крае за последнее двухлетие (1865–1866). – К., 1867. – 18 с.

¹³ Там же. – С.5.

¹⁴ Градовский А. Начала русского государственного права. – СПб., 1883. – Т.3. – 384 с.

¹⁵ Там же. – С.124–139.

¹⁶ Там же. – С.277.

¹⁷ Там же. – С.278.

¹⁸ Коркунов Н. Государственное право (теория) // Сборник государственных знаний. – Т.3. – СПб., 1887. – С.23.

¹⁹ Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т.2. – СПб, 1893. – С.89–100.

²⁰ Белокопский И. Родина – Мать. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского Государства. – СПб., 1901. – 74 с.

²¹ Блиох И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.1. – СПб., 1882. – С.41–43; Т.2. – СПб., 1882. – С.270.

²² Блѣх И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб., 1895. – 211 с.

²³ Исторический обзор деятельности Комитета министров. 1802–1902. – Т.1–3. – СПб., 1902; История Правительствующего Сената за двести лет. – Т.1–5. – СПб., 1911 и др.

²⁴ Министерство финансов, 1802–1902. – Ч. 1–2. – СПб., 1902.

²⁵ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. – С.12.

²⁶ Филиппов А.Н. Исторический очерк образования министерств в России // Журнал Министерства юстиции. – 1902. – №9–10.

²⁷ Покровский С.П. Министерская власть в России. – Ярославль, 1906.

²⁸ Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968; *Его же*. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая

половина XIX века). – М., 1981. – 252 с.; *Его же*. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). – М., 1885.

²⁹ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978. – 288 с.

³⁰ *Мионов Б.Н.* Русский город 1740-1860. Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990.

³¹ *Ерошкин Н.П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты. – С.77.

³² Статський радник – цивільний чин V класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам бригадира і капітан-командора флоту.

³³ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.560. – Оп.38. – Спр.95. – Арк.9.

³⁴ Таємний радник – цивільний чин III класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам генерал-лейтенанта і віце-адмірала.

³⁵ Надвірний радник – цивільний чин VII класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам підполковника, військового старшини і капітана 2-го рангу

³⁶ РДІА. – Ф.560. – Оп.38. – Спр.95. – Арк.13–13 зв.

³⁷ *Зайончковский П.А.* Указ. соч. – С.83.

³⁸ Там же. – С.81.

³⁹ *Морякова О.В.* Система местного управления России при Николае I. – М., 1998. – 272 с.

⁴⁰ *Сапилов Е.В.* Государственные органы управления финансами России / Ин-т экономики РАН. Центр информации. – М., 2000. – 162 с.

⁴¹ *Морякова О.В.* Указ. соч. – С.137.

⁴² Там же. – С.140.

⁴³ *Шандра В.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с.

⁴⁴ *Torke H.-J.* Das russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts //Sonderdruck aus Forschungen zur Ostenropäischen Geschichte. – Bd. 13. – Berlin, 1967. – S.7–345.

⁴⁵ *Yaney G.L.* The systematization of Rastian government: Social Evolution in the Aimastic administration of imperial Russia, 1711–1905. – VII, 1973. – 412 p.

⁴⁶ *Amburger E.* Geschichte der Behördenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. – Leiden, 1966.

⁴⁷ *Pintner W.M.* The Social Characteristics the Early Nineteenth Centri Russian Burearacy // Slawic Reviw. American Quarterly of Soviet and East European Studies. – Vol.29, 1970. – P.429–443.

⁴⁸ *Raeff M.* Understanding imperial Russia: State and society in the old regime. – N.Y., 1984. – 248 p.

⁴⁹ *Козловский Я.И.* Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России. История и современное устройство их. – Рига, 1901. – 853 с.

⁵⁰ Там же. – С.115.

⁵¹ Справочная книга для податных инспекторов, казенных палат и казначейств. – СПб., 1885. – 832 с.; *Честухин А.А.* Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора. – Х., 1911. – 62 с.

⁵² *Львов Д.М.* Промысловый налог и методы его установления в западноевропейских государствах и России. – Казань, 1878; *Алексеев М.М.* Подоходный налог и условия его применения. – Х., 1885. – 32 с.; *Нюренберг А.М.* Положение о государственном налоге. С приложением извлечений из законодательных указов Правительствующего Сената, разъяснений и циркуляров Министерства Финансов, а также инструкций. – М., 1909. – 416 с.; *Фриман М.С., Шейнес Д.И.* Промысловый налог по действующему русскому законодательству – М., 1913; *Степаненко И.Т.* Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената, изд. до октября 1912 г. – Х., 1913. – 119 с.

⁵³ Податная инспекция в России (1885 – 1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. – СПб., 1910. – 210 с.

⁵⁴ *Миропольский Д.А.* Косвенные налоги в России 1855–1880. – СПб., 1880. – 103 с.

⁵⁵ *Нольде Э.Ф.* Питейное дело и акцизная система. – Ч. 1–2. – СПб., 1882–1883.

- ⁵⁶ Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. – СПб., 1890. – 252 с.
- ⁵⁷ Лебедев В.А. Питейное дело. – СПб., 1898. – 106 с.
- ⁵⁸ Настоящее положение питейно-акцизного дела в России. – СПб., 1884. – 171 с.; Овсянкин Н. Акцизные уставы по винокурению в кратком систематическом изложении. – Варшава, 1887. – 141 с. и др.
- ⁵⁹ Гурьев А.Н. Питейная монополия. – СПб., 1893. – 81 с.
- ⁶⁰ Гредингер М. Основы питейной монополии в России. – Рига, 1895. – 80 с.
- ⁶¹ Снежинский В.С. Заметки о подготовительных работах по введению казенной продажи питей. – СПб., 1896. – 121 с.
- ⁶² Осипов Н.О. Винная монополия, ее основные начала, организация и некоторые последствия. – СПб., 1899. – 126 с.
- ⁶³ Казенная продажа вина. – СПб., 1900. – 538 с.; Фридман М.И. Винная монополия. – Т.2. – Пг., 1916. – 627 с.; Нюрнберг А.М. Уставы об акцизных сборах, по официальному изданию 1901 года. – М. – Б.г. – 1139 с. и др.
- ⁶⁴ Жвалюк В.Р. Вказ. праця.
- ⁶⁵ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. – М., 1996. – 192 с.; Морякова О.В. Указ. соч.; Дмитриев А.Л. Винные налоги и винная монополия в России в XIX – начале XX в. // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб., 2000. – С.126–139 та ін.
- ⁶⁶ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. Предпосылки и сущность реформы. – М. – Л., 1946. – 632 с.; *его же*. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.2. Реализация и последствия реформы. – М., 1958. – 657 с.
- ⁶⁷ Там же. – С.532.
- ⁶⁸ Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) //Український історичний журнал. – 2003. – №2 (449). – С.66–73; *Його ж.* До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст //Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.2 (26) – С.179–185; *Його ж.* Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії //Український історичний журнал. – 2004. – №2 (455). – С.113–120; *Його ж.* Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.VII. – Київ, 2004. – С.75–81; *Його ж.* Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.4(28) – С.239–247.
- ⁶⁹ Дорошенко В. З історії земства на Україні. – Ч.1. Податкова політика і соціально-економічна діяльність. – Львів – Київ, 1910. – 68 с.
- ⁷⁰ Нарлова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. //Великие реформы в России, 1856-1874. – М., 1992. – С.221–238.
- ⁷¹ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб., 1897. – 427 с. Лазаревский Н.И. Ответственность по долгам сельских обществ. – СПб., 1914; Петренко О. Громадська селянська адміністрація в панських маєтках Східного Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.VII. – К., 2004. – С.82–91 та ін.
- ⁷² О сборе государственных податей в губерниях Лифляндской, Курляндской, обих Литовских, Минской, Подольской, Киевской и области Белостокской, вместо денег – хлебом: Высоч. Манифест 17 ноября 1811 г //Полн. собр. законов Рос. империи. Собр. 1-е. – Т.31. – № 24875; О новом образовании малороссийских казаков: Имен. высоч. указ 11 июля 1816 г //Там же. – Т.33. – №26309; О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной в Малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою: Имен. указ 23 марта 1832 г //Полн. собр. законов Рос. империи. Собр. 2-е. – Т.7. – №5246; О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы, также и по казенным взысканиям: Высоч. утв. мнение Гос. Совета, 28 нояб. 1833 г. //Там же. – Т.8. – №6592; О дозволеннии малороссийским казакам переходить в другие податные состояния: Высоч. утв. Положение комитета министров, 23 нояб. 1838 г. //Там же – Т.13. – №11763; О переложении на серебро разных податей и сборов: Имен. указ 9 нояб. 1839 г. //Там же. – Т.14. – №12867;

О дозволенні малоросійським казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатные состояния: Высоч. Утв. Положение комитета министров, 7 февр. 1839 г. // Там же. – №13025; Об учреждении по Харьковской, Полтавской и Курской губерниям хлебных сборов в уплату недоимок: Высоч. утв. положение Особого комитета, 12 марта 1845 г. // Там же. – Т.20. – №18825; №2911; Об отмене подушной и преобразовании оброчной податей: Высоч. утв. мнение Гос. Совета, 28 мая 1885 г. // Полн. собр. законов Рос. империи. Собр. 3-е. – Т.5. – №2988; О преобразовании оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи: Высоч. утв. мнение Гос. Совета, 12 июня 1886 г. // Там же. – Т.6. – №3807 и др.

⁷³ Свод законов Российской империи. – Т.V. – СПб., 1842, 1857, 1893, 1903 и др.

⁷⁴ О привлечении на службу по Министерству финансов лиц с высшим образованием: Цирк. Министерства финансов от 18 окт. 1893 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1893. – Т.4. – С.621–622.

⁷⁵ Шандра В. Вказ. праця. – С.6.

⁷⁶ Журнал заседаний съезда податных инспекторов Киевской губернии 1908 года. – К., 1909. – 176 с.

⁷⁷ Там же. – С.3.

⁷⁸ Эренбург И.Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. – Т.1. – М., 1990. – С.47.

⁷⁹ Сухонин П.П. Листки из далекого прошлого // Колосья. – №3. – 1885. – С.186.

⁸⁰ Селецкий П.Д. Записки Селецкого П.Д. // Киевская старина. – Ч.1. – К., 1884.

⁸¹ Лучинский Ф.Я. Провинциальные нравы за последние полвека. Воспоминания // Русская старина. – Т.91. – №9.

⁸² Инсарский В.А. Половодье. Картины провинциальной жизни прошлого времени. – СПб., 1875; Окрейц С.С. Далекие годы. – СПб., 1899; Мешков И.И. Записки И.И. Мешкова // Русский архив. – 1905. – Кн.2. – №6 и др.

⁸³ Брадке Е.Ф. Автобиографические записки // Русский архив. – 1875. – Кн.1. – №1–3.

⁸⁴ Ламанский Е.И. Из воспоминаний // Русская старина. – 1915. – №3.

The article examines the research of rating authorities of Russian empire in Ukraine in the end of the 18-th – beginning of the 20-th century.

О.А.Удод*

ДИДАКТИКА ІСТОРІЇ: ЯКИМ МАЄ БУТИ УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

У статті містяться історіографічні та дидактичні міркування щодо універсального підручника з української історії, основою якого стали шість монографічних оглядів академіка В.Литвина.

Про загальну дидактику історії, роль і місце української історії в становленні нашої державності, про необхідність і важливість створення нового, сучасного покоління підручників з історії України дискусії (наукові і політичні) не вичухають ось уже останні півтора десяти років. Дискусії, полеміка, колективне обговорення означених проблем є явищем цілком позитивним.

Справа лише в одному – щоб раціональні висновки, результати пошуку істини знаходили своє втілення у конкретних діях посадовців, причетних до організації історичної освіти. Адже в Україні маємо таку організацію вивчення історії, яку зарубіжні дослідники (Йорн Рюзен, Вілфрід Ільге) відносять до “політичного виміру”, тобто організованого державою¹. У зв’язку з цим виникає низка проблем, що діють як позитивно, так і негативно на “культуру історії”, “культуру колективної пам’яті” (за Й.Рюзенем)². З одного боку, маємо бюджетне фінансування видання підручників з історії, підготовку вчителя історії за державним замо-

*Удод Олександр Андрійович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

вленням, фінансування з коштів держбюджету академічних інституцій історичного профілю та ін., а з іншого, – державне планування, державний контроль, преференції з боку держави тим чи іншим навчальним програмам, певним авторським колективам. Державна організація історичної науки та її квінтесенції – історичної освіти неминуче приводить її до такого стану, який у Німеччині називають легітимацийною історіографією³. Петер Шьоттлер та Хрістоф Корнеліссен, характеризуючи німецьку історіографію періоду націонал-соціалістичної держави (1933–1945 рр.) як легітимацийну науку, в “академічному дискурсі” розуміють її як “забезпечення готовності в рамках повних тотальних структур утверджувати або захищати державні рішення, які змістовно ще не були визначені”⁴.

Отже, легітимацийна історіографія означає в цьому сенсі не лише виконання традиційної функції утвердження ідентичності для національного суспільства, відому історикам у процесі становлення націоналізму в Європі у ХІХ ст., а й “сприяння готовності зробити внесок у стабілізацію диктатури та її радикалізацію”. Виходячи з цього і порівнюючи стан німецької й української історіографії у середині ХХ ст., можна стверджувати, що історики не опинилися у тривалому конфлікті зі своєю державою, а перебували в процесі “добровільної лояльної самоадаптації” до неї. Хоча деякі з них за свої погляди зазнали переслідувань із трагічними наслідками, але більшість істориків в епоху авторитаризму і тоталітаризму не були героями⁵.

За весь період після здобуття Україною державної незалежності історики найсильніше відчують на собі вплив кон’юнктурних вимог легітимізації, бо творення підручників з історії ґрунтується не лише на науково-когнітивних передумовах, а й політичних. Ідеться про пошук гармонії між такими явищами, як одержавлення історичної науки, що було характерним у СРСР та УРСР у 1930–1980-ті рр., і державним протекціонізмом у галузі історичної науки, до чого прагнуть історики сьогодні. Відмова від єдиної державної ідеології, плюралізм ідейних та методологічних течій в історіографії не можуть заперечувати одночасно розумну, вважену державну підтримку історичної науки як засобу зміцнення державності, консолідації нації, актуалізації народної історичної пам’яті. В ідеальному уявленні вбачається вибудова такої моделі взаємин держави й історичної науки (корпорації професійних істориків), яка б передбачала, з одного боку, свободу академічної думки, право на творчість, вироблення єдиних підходів у трактуванні минулого на основі результатів публічних дискусій при збереженні та існуванні альтернативних поглядів меншості істориків, а з іншого, – забезпечення державою матеріальних умов функціонування інституцій науково-історичного профілю, стимулювання діяльності громадських утворень у сфері історичної науки, недопустимість адміністрування у проведенні дискусій, преференцій тим чи іншим історичним концепціям. Держава має потурбуватися про створення і функціонування розгалуженої мережі науково-дослідних інститутів (центрів), які б охоплювали комплекс проблем історичної науки і забезпечували її повноцінне функціонування – від теорії історії (філософії історії, методології), джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін до конкретних галузей – історії України, всесвітньої історії. Понад п’ятнадцять років майже усі вважають, що “відсутність в Україні розгалуженої й добре структурованої сфери досліджень зарубіжної історії негативно впливає на розвиток розробок національної історії, оскільки традиційно вітчизняні представники так званої всесвітньої історії були носіями теоретичних і методологічних новацій зарубіжної історичної думки”⁶. Але й до сьогодні в Україні немає академічного інституту всесвітньої історії (такого, як у Росії – Інститут всеобщей истории РАН із 12 відділами, 19 центрами, 6 проектами, 7 постійними семінарами). Повільно йде становлення Академії історичних наук (хоча для Української держави її значення не менш важливе, ніж, скажімо, академії педагогічної чи сільськогосподарських наук).

Державний нейтралітет щодо історичної науки, який сьогодні спостерігаємо, призвів до невизначеності у сфері підручникотворення. З одного боку, ніби-

то маємо багато підручників як для середньої, так і для вищої школи, а з іншого, – їх творення відбувається стихійно, не планово, без урахування потреб споживачів, учнівських контингентів (є явний перебір підручників з історії України ХХ ст., але немає добротних підручників із стародавньої історії України, не розвинуте, наприклад, у країні антикознавство, а тому історики й досі розглядають Північне Причорномор'я в античну епоху, як і в радянські часи, у відриві від української історії). Сформувалася ціла корпорація “фахівців”, які спеціалізуються на критиці, коментуванні кимось написаних підручників. Але в цілому здобутки в теорії підручникотворення, осмисленні феномену філософії підручника (а така галузь філософії існує) ще досить незначні. За оцінкою професора С. Кульчицького, в Україні уже понад десяток років ведеться “підручникова війна”⁷. Люди, яким не до вподоби головні напрями суспільного розвитку (від тоталітаризму до громадянського суспільства, або від радянської імперії до національної держави), бажають повернутися до тих підручників, що існували в радянські часи. Не один раз з ініціативи народних депутатів, які відгукуються на такі настрої (а вони, як правило, лівого напрямку, бо тільки партії цього спектра мають звичку до моноідеології й тотального нав'язування свого світогляду всій масі суспільства) та використовують своє становище для подання офіційних запитів до уряду, проводилися різноманітні “круглі столи” або в Міносвіти і науки, або на радіо чи у пресі. Не позбавлена наша сучасна історія й такого екзотичного явища, як судовий процес, де “відповідачем” виступав шкільний підручник із новітньої історії України (депутат Ю. Звягільський проти професора Ф. Турченка)⁸, а результатом чого стало вилучення зі шкільних бібліотек і знищення 50 тис. книг. Чим не війна?

У дискусіях навколо підручника з історії шукають, окрім політичних та ідеологічних моментів, ще й виразно дидактичні аспекти феномену підручника. Професор Г. Касьянов взагалі ставить під сумнів (“чи потрібен вузівський підручник”) необхідність творення навчальної книги для історичних факультетів вузів. На його думку – це нонсенс, що історія України вивчається за підручниками, вона має штудіюватися за монографіями, документами, за джерелами і т. д. Це має бути “професійна фахова підготовка істориків як істориків, а не як людей, які будуть десять разів пережовувати в більш розширеному вигляді те, що вже писалося, припустимо, для школи”⁹. Думка раціональна, але реалізуватися може лише в ідеальних умовах. А сьогоднішня шкільна історична освіта, що побудована на лівійшому принципі, змушена подавати архіважливі питання нашої історії (етногенез українців, наприклад) на примітивному рівні, бо має справу з 12–13-річними дітьми, і повернутися до поглибленого вивчення проблеми стародавньої історії з дорослими школярами не дозволяє структура історичної освіти. Крім цього, не варто забувати, що вивчення історії як предмета школярі розпочинають у 5 класі й вчать протягом 8 років (до 12 класу включно), і за цей час історична наука значно нарощує свої знання, які мають теж стати надбанням молодих людей. А тому варто зберегти історію України як предмет вивчення в усіх вузах, видозмінюючи, звичайно, його зміст, форми і методи вивчення.

Такими ж поспішними, на нашу думку, виглядають і пропозиції відмовитися сьогодні від поділу історії на дві дисципліни – історію України і всесвітню історію. Причин щодо необхідності збереження окремого курсу української історії багато. По-перше, наше суспільство ще не вийшло зі стану трансформації. Якщо українська історія стала надбанням молоді, яка почала навчання після 1991 р., то середнє і старше покоління за відсутності з боку держави спеціально організованої пропаганди новітніх здобутків української історіографії ще й досі перебуває в полоні стереотипів радянської (великодержавної російської) історіографії. По-друге, не утвердилася ще в усіх галузях історичної науки її україноцентрична концепція. Ще не вироблено звички розглядати всі світові події (як сучасні так і минулі) через призму власних національних інтересів. Наш політикум ще досить легко втягується у відзначення “ювілейних” дат не нашої історії (60-річчя завер-

шення війни проти німецьких нацистів Україна святкувала 9 травня, тоді як європейські країни – 8 травня 2005 р.; за канонами сталінсько-брежнєвської історіографії віддали пальму першості у встановленні Прапора Перемоги над райхстагом М. Кантарії та М. Єгорову, забувши про Героя України О. Береста, який удостоївся цього звання лише 6 травня 2005 р.¹⁰), продовжується (і нарощується) безпрецедентний тиск із боку Росії на українське історичне книговидання, експансія російських (на жаль, досить добротних за змістом і гарно виконаних поліграфічно) історичних книг на український ринок. Співвідношення 9:1 на користь російської книги ще більше підкреслює наше відставання у боротьбі за формування національної самосвідомості та історичної ідентичності. Ось у цій сфері й потрібний розумний державний протекціонізм – підтримка курсу історії України як пріоритетного, розробка і реалізація Національної програми “Українська історична книга”, заснування серії телепередач, проведення міжнародних конференцій із метою налагодження постійного контакту українських учених із зарубіжними колегами, що скоротить відставання (методологічне, організаційне, кадрове і т.п.) вітчизняної історичної науки від світової.

Наведені вище історіографічні та дидактичні міркування з приводу підручника з історії України далеко не вичерпують коло нагальних проблем, які слід вирішувати сучасним професійним історикам та українському політикуму, але актуалізувалися вони з приводу виходу в світ цілої серії книг (всього 6 назв) академіка НАН України, доктора історичних наук Володимира Литвина. Бо одразу (але після ретельного аналізу творчого задуму та його реалізації в цьому шестикнижному проекті) можна констатувати, що наша українська історіографія й історична дидактика підійшли до важливого, етапного рубежу – творення універсального, багатоцільового підручника з вітчизняної історії. Академік В. Литвин на основі своєї багаторічної наукової діяльності (роботу над підручником він розпочав ще з кінця 1980-х років) протягом 2003–2004 рр. видав шість “монографічних оглядів” (за визначенням академіка В. Смолія), які охоплюють найтрудніші періоди історії України XX ст. Перша книга – “Україна: доба війн і революцій” охоплює період 1914–1920 рр., друга – “Україна: міжвоєнна доба” має хронологічні межі з 1921 по 1938 рік, третя – це “Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)”, четверта і п’ята – розбивають українську історію на два десятиліття – “Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955)” та “Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965)”, шоста – об’єднує два наступні десятиліття: “Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985)”¹¹.

Суть і мету цього неординарного проекту пояснив академік В. Смолія, який відзначив, що “В. Литвин пішов по важкому шляху, який, однак, обіцяє бути ефективним: ідеться спочатку про підготовку монографічних оглядів з найбільш складних проблем різних цивілізаційних періодів, а потім – створення на їх основі відповідного підручника”¹². Такий метод, зважаючи на специфіку видання (підручника), має на меті забезпечити ґрунтовну апробацію фрагментів навчальної книги, оформити напрацьований за довгі роки матеріал у цілісне синтетичне видання, узгодити (наскільки це можливо у принципі) “концептуальну різноголосицю”, що існує в інтерпретації радянського періоду. Мова йде про створення універсального (багатоцільового) підручника з історії України, який міг би задовольнити пізнавальні потреби як студентів історичних факультетів, так і учнів середніх шкіл, а також тих, хто серйозно вивчає історію самостійно. Автор проекту працює над реалізацією цієї ідеї давно – з кінця 1980-х рр. Тоді йшлося про створення спеціалізованого підручника для студентів-істориків, але згодом ринок дуже швидко наводнився посібниками різного характеру та формату. Довго монополістом залишалася книга О. Субтельного “Україна: історія”, яка й не створювалася як підручник, та і на Заході, за свідченням М. Богачевської-Хом’як, уступала підручнику П. Магочі, який включав велику кількість джерельного матеріалу¹³.

Окрім цього, кожен вуз вважав за справу честі видати свій підручник з історії України, який мав би враховувати специфіку навчального закладу, що закономірно заперечувало ідею універсального підручника і викликало багато проблем у студентів при переході в інший вуз чи переїзді в інший регіон. Також, на думку тієї ж М. Богачевської-Хом'як, потрібен і на сьогодні підручник для непрофесіоналів (студентів-неісториків), а також для широкого читацького загалу, бо “в Україні знання з історії України (на відміну від зацікавлення) не дуже поширені серед населення”¹⁴. Зважаючи на ці фактори, авторський проект В. Литвина можна вважати своєчасним, необхідним і, на нашу думку, вдалим.

Виходячи із суті та призначення будь-якого підручника з історії, а саме з його природи як синтетичного узагальнення останніх здобутків історіографії (національної, у тому числі діаспорної, та світової) і сучасного стану вітчизняної історичної дидактики, проаналізуємо ці шість книг В. Литвина у двох ракурсах – історіографічному та дидактичному.

***

Перша книга – “Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.)” – присвячена семи рокам безперервних війн і революцій. Не випадково Віктор Савченко чергову свою книгу назвав “Дванадцять війн за Україну”¹⁵, бо якраз дюжину війн можна хронологічно і логічно пов’язати з поняттям “громадянська війна” і “визвольний рух”. Якраз ці війни проходили на державно визначеній території України. Приблизно із 7 млн. жертв громадянської війни на просторах Російської імперії, що розвалилася, близько половини припадає на Україну, де відбувалися найкрупніші битви, поширювалися найжахливіші епідемії, де у містах і повітах 10–15 разів мінялася влада. Якраз український театр військових дій був постійним, адже з 1914 по 1920 рр. в Україні безперервно проливалася кров.

Архітектоніка першої книги вмотивована логікою історичних подій періоду 1914–1920-х рр. та методикою викладу матеріалу автором. Порівняльно-історичний (компаративістський) метод забезпечив чітке контрастування подій, що, в свою чергу, більш рельєфно виокремило саме український зміст описаних подій. Так зображені не тільки воєнні дії на території України під час Першої світової війни, а й виокремлено становище українців на протиставленні – у Австро-Угорщині і в Російській імперії. Виклики революції (1917–1918 рр.) у В. Литвина – це порівняння Російської й Української, зображення тривалого протистояння Центральної Ради і Тимчасового уряду у боротьбі за/проти автономії України. Далі – в третьому розділі – порівняння внеску в українське державотворення (1917–1920 рр.) послідовно УНР періоду Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР під проводом Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки. У зображенні подій Української революції В. Литвин, як і більшість сучасних українських істориків, виходить із концепції українського державотворення. Ось чому серцевину всієї книги становлять факти та їх інтерпретація, що прямо чи опосередковано пов’язані з тими чи іншими аспектами становлення української державності у ХХ ст.

Окреме застереження слід зробити щодо історіографії радянського періоду державотворення (1917–1920 рр.): сучасні українські й діаспорні історики, користуючись парадигмою Української революції, відводять радянським сюжетам другорядне місце або зовсім їх замовчують. Причини падіння дослідницького інтересу до цієї проблематики цілком зрозумілі, але ж робота істориків у цьому напрямі зовсім не припинилася. В. Литвин акцентує увагу на перспективних напрямках наукових пошуків – дослідження внутрішньої природи більшовизму, українсько-російських відносин 1917–1921 рр., більшовицького терору як методу управління суспільством та ін.¹⁶ Окрім цього, він прогнозує можливий інтерес дослідників до переосмислення прийнятої періодизації – війни (1914–1917) і революції (1917–1920), і розглядати натомість, за П. Голдквістом, події “всеросійського пото-

пу” 1914–1920 рр. як одні й ті ж процеси, які спочатку розвивалися приховано, а згодом вийшли на поверхню життя. Подібна інтерпретація хоч не є беззаперечною, проте дозволяє дещо масштабніше подивитися на політичні, соціальні, військові процеси, не розділяючи їх на військові і революційні. По суті, таку спробу трактування історичних подій 1914–1920 рр. здійснено В.Литвином у першій книзі серії.

Друга книга В.Литвина – “Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.)” – охоплює один із найтриваліших періодів нашої історії, а тому за обсягом (512 с.) вона є найбільшою з авторської серії. За своїм характером, це синтезуюче дослідження, а не, власне, монографічне. Праця автора полегшувалася тим, що українська історіографія за останні 15 років має найбільші напрацювання саме з цього періоду – 20–30-х рр. ХХ ст. Майже усталеною в історичній науці є позиція щодо поділу цього періоду на два етапи – нова економічна політика (1921–1928 рр.) і модернізація радянського типу (1929–1938 рр.). У автора багато подій того часу, явищ, характерних періодів називаються знайомими із радянських часів словосполученнями – “культурна революція”, “великий перелом”, “куркульський бандитизм”, “соціалістична індустріалізація” та ін., які беруться в лапки. Такий прийом – іронії – має своє смислове навантаження, показує словесну облуду сталінської пропаганди й допомагає тим, хто знає цю трагічну історію через дидактичний прийом “актуалізації опорних знань” заглибитися в епоху, що вивчається. Але молодь, яка тільки розпочинає вивчати історію, не має подібних “опорних знань”, тому, здається, краще було б вводити більш прийнятні терміни з політичної історії, політології, зарубіжної історичної науки. Так, як наприклад, автор поділив історію західноукраїнських земель на два періоди – до і після Великої депресії (термін, що частіше вживається в зарубіжній літературі, ніж світова економічна криза).

Варто також звернути увагу на авторське тлумачення найважливіших подій міжвоєнного періоду в історії України. Мирна передишка не стала спокоєм для України. Голод 1921–1923 рр. В.Литвин справедливо розглядає як наслідок стихійного лиха і господарської розрухи, але радянська влада скористалася цією бідою, щоб терором викоренити селянський повстанський рух на півдні України. Так само, аналізуючи голодомор 1932–1933 рр., автор досить точно розставляє акценти, зображуючи голод 1931–1932 рр. як наслідок хлібозаготівельної політики держави, а голодомор 1932–1933 рр. – як наслідок хлібозаготівельних компаній влади і терору. Але у загальній архітектоніці другої книги голодомор 1932–1933 рр. підпорядкований пункту 3 розділу II, який має назву “Повторна колективізація сільського господарства”. Книга в цілому виграла б, якби цю тему (голодомор), зважаючи на її світоглядне значення, було виділено у самостійний розділ, чи, принаймні, підрозділ. Окрім цього, виділення “повторної колективізації” змушує читача шукати в змісті “першу” колективізацію, а вона в заголовках не зазначається. При перевиданні, очевидно, буде розширено й історіографічний огляд, зважаючи на фундаментальні видання з цієї теми, що з’явилися у світ після 2003 р.

Дуже слухними є історіософські міркування В.Литвина щодо долі людини і суспільства у той час, моральної відповідальності істориків перед суспільством, адже саме період 1921–1938 рр. потребував від професійних істориків неабиякої мужності та здатності корінним чином переоцінити сумну долю комунізму, допомогти країні зрозуміти, що під “марш ентузіастів” будували щось не те. Автор пише: “Історія – дуже складна наука. Щоб здобути в ній здатність робити свіжі і самостійні висновки, людина повинна більшу частину свого життя присвятити оволодінню незліченним обсягом інформації ... Історики старшого покоління, як правило, виявилися нездатними подолати засвоєні з дитинства комуністичні стереотипи. Одні з них припинили творчу діяльність, інші відійшли від радянської тематики, треті поміняли позначки свого компасу на протилежні, але зберегли недоторканою примітивну марксистсько-ленінську методологію”¹⁸. В.Литвин справедливо виокремлює внесок професора С. Кульчицького у “перегляд всіх основних постулатів історії радянської доби”, який одну зі своїх праць у 1995 р. супровів

підзаголовком, що показав її методологічне призначення: “Спроба побудови концептуальних засад реальної історії”¹⁹.

Суттєвою перевагою цієї книги В. Литвина є вмiле, органічно вплетене у контекст загальноукраїнської історії зображення подій у Західній Україні в 1921–1938 рр. Історії західноукраїнських земель (навіть за обсягом – понад 110 с.) придiлено не менше уваги, ніж висвітленню подій у Великій Україні. Автор провів ідею, що уподiбновала становище українців у міжвоєнний період у складі чотирьох держав – відсутність власної держави, залежність долі українців від рішень, які приймалися за межами території України, в столицях чужих інтересам українців держав. На вдале вирішення В. Литвином цієї проблеми, тобто об’єднання історичних подій у Великій і Західній Україні, видiлення їх однотипності, композиційна побудова книги у такому стилі, що допомагає подолати в історичній літературі деяку відірваність західноукраїнської історії, слід особливо звернути увагу. Це добрий шлях вирішення як дидактичної проблеми – повернення пізнавального інтересу до Західної України, так і важливої історіографічної, а саме досягнення соборності української історіографії. Історіографічний огляд цього періоду дає підстави для окреслення майбутніх наукових пошуків – в українській історіографії немає жодної узагальнюючої праці про становище українських земель у Румунії після 1918 р., хоча там проживала мільйонна українська громада, а в 1941–1944 рр. до них додалася ще й так звана “Трансністрія”, яка теж не вивчена істориками, хоч архiвних матеріалів з її історії є достатньо.

Третя книга В.Литвина – “Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)” – з’явилася напередодні відзначення 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною, а тому її актуальність була зумовлена не тільки необхідністю системної роботи над універсальним підручником, а й, власне, політичними проблемами. Ця книга – ще один помітний внесок у становлення україноцентричної концепції історії Другої світової війни, подолання стереотипів сталінсько-брежнєвської історіографії, що сфальсифікувала історію війни ще в процесі її створення²¹. Сподiваннями на перенесення дискусії навколо теми війни з площини суто політичної, ідеологічної в русло наукове проникнутий і відомий лист десяти професорів-істориків до Президента України В.Ющенка, Голови Верховної Ради В.Литвина, Прем’єр-міністра Ю.Тимошенка “Це потрібно не мертвим – це потрібно живим, або Чи можна монополізувати істину”²². Відрадно, що концептуальні підходи авторів відкритого листа до оцінки подій Другої світової війни збігаються з основними світоглядними висновками третьої частини проекту В.Литвина, а зважаючи на його високий державний статус, допоможе досягти утвердження в Україні того необхідного державного протекціонізму в сфері історичної науки.

Держава, на думку вчених, має створити умови для вільного, позбавленого тиску будь-яких політичних сил наукового осмислення подій Другої світової війни. Наша інтеграція у світове співтовариство має супроводжуватися цивiлізованим, науковим поглядом на своє минуле, консолідацію суспільства довкола національної ідеї. А Україна в черговий раз відзначила ювілей перемоги в тіні Москви, яка перехопила ініціативу, без істотного поступу у вирішенні проблеми воїнів УПА, без найменшого натяку на можливість примирення, що дало підстави журналістам говорити про “нашу поразку в Другій світовій війні”²³.

В.Литвин своєю книгою закріплює той злам, якого досягли українські історики за останні 15 років у трактуванні подій Другої світової війни. Відтепер Україна не розчиняється в Радянському Союзі. Майже більшістю населення сприймається той факт, що війна для мільйонів українців розпочалася 1 вересня 1939 р., а для Закарпатської України – ще раніше. А тому цілком закономірно, що події початку війни – 1939–1941 рр. – займають у структурі книги помітне місце (понад 80 сторінок). Головну увагу придiлено зображенню України в роки окупації та битви за неї (1943–1944 рр.). Події на інших територіях Радянського Союзу і війна поза межами СРСР розглядаються на другому плані, у тій мірі, наскільки вони

впливали на долю України (Сталінградська битва, Тегеранська і Кримські конференції). Значне місце В. Литвин відводить темі “Україна в період окупації”, бо ця сторінка історії ще слабо вивчена й у сучасній історіографії, не кажучи про радянську. Зовсім не досліджувалося повсякденне життя українського населення в умовах окупації, способи виживання людей, мотиви дій радянської влади, яка готувала “випалену землю” для нацистів, а в результаті поставила власне населення на грань виживання. При перевиданні книги як частини універсального підручника варто буде додати нові сюжети, хоч би за матеріалами опублікованої збірки “Київ у дні нацистської навали”²⁴.

Звичайно, протягом 2005 р. в Україні з’явилося дуже багато нових праць з історії Другої світової війни, вони продовжують виходити і далі. Є публікації сміливі, гострі, полемічні, які читаються з більшим інтересом, ніж підручник. Але ж дидактична специфіка навчальної книги якраз і полягає у тому, щоб подати більшість точок зору, збалансувати їх, зробити виважені та максимально обережні оцінки. Думається, що В.Литвину вдалося в цій книзі – “найнебезпечніший” з огляду сприйняття громадськістю – суворо дотримуватися правди реальних фактів, захищених від суб’єктивізму. А така книга буде довго затребуваною читацькою аудиторією.

В четвертій книзі проекту В.Литвина “Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.)” зображується період, який у сучасній історіографії називають добою пізньої сталінщини, маючи на увазі політичний режим, або ж відбудовним періодом, якщо в центр уваги поставити життя переважної більшості населення. Радянська історіографія відбудовному періоду відводила одне п’ятиріччя – 1946–1950-ті рр., але згодом виявилось, що цей процес у кінці того часу не завершився, як твердила комуністична партія. А тому В.Литвин, як і більшість сучасних істориків, повоєнний період розглядає в рамках десятиріччя (1946–1955 рр.). Аналізуючи міжнародне становище України, автор відзначає декларативний характер діяльності створеного 1944 р. зовнішньополітичного відомства. А історія з п’ятимісячним перебуванням на посаді наркома НКЗС УРСР О.Корнійчука, що проявив зайву активність, наочно показала справжні наміри Кремля щодо України. В. Литвин синтезував праці останніх 10–15 років, які достатньо глибоко висвітлювали “білі плями” недавньої історії – голод 1946–1947 рр., масові репресії пізньої сталінщини, депортації, що породили кримську проблему для сьогоденної України, національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА в Західній Україні. Велику питому вагу у цій книзі займають події, пов’язані з боротьбою за владу “у верхах” після смерті Сталіна, а власне українські губляться на задньому плані. У цьому контексті уявляється непростим завданням провести таку необхідну для історичної науки україноцентричну лінію. Тим більше, що період був складний. В умовах централізації всіх сфер життя центр його ваги перемістився у Москву. Українська столиця перетворилася в периферійне місто. Очевидно, щоб вийти з цієї кризової ситуації (в історії не буває пустих сторінок, є ситуація, коли дослідникам невідомі ті чи інші події, факти, явища), треба змінювати методологію досліджень і розширювати їх джерельну базу. Варто було б підняти масив документів, які показують повсякденне життя людей того періоду – житло, побут, харчування й ін. Та через призму повсякденності виходити на світоглядні узагальнення щодо впливу зокрема тоталітаризму на духовне життя, психологічний стан суспільства, що породили явища соціальної мімікрії, конформізму. А поки що треба погодитися з В. Литвином, який стверджує, що той час (1946–1955 рр.) – “найбільш загадковий для істориків-професіоналів період в історії ХХ ст. Адже сталінська тиранія була всепроникною і створювала для тих, хто тоді жив і працював, дуже специфічний і мало схожий на реальність оточуючий світ. Історики тільки починають реконструкцію цього пласту нашого життя”²⁵.

Не менш “загадковим” для науковців є й друге післявоєнне десятиріччя, якому присвячено п’яту книгу проекту В.Литвина – “Україна у другому повоєн-

ному десятилітті (1956–1965 рр.)”. Це – доба, яка давно, з подачі публіцистів (політологів тоді в СРСР не було), була названа добою Микити Хрущова, “відлигою”. Основні історичні процеси того періоду – це зміни у міжнародному становищі країни, балансування на грані війни, реформаторська лихоманка, лібералізація суспільно-політичного життя, суперечливі події в духовному житті: перший політ у космос та боротьба з космополітизмом, антирелігійна кампанія Хрущова й інші добре відомі події та явища. А ось в історіографічному плані ця доба має суттєву особливість: цілковиту відсутність радянських досліджень (з 1964 до 1987 рр. ім’я Хрущова було заборонено, а тому майже ніхто з істориків не торкався проблем другого повного десятиліття). Тому книгу В.Литвина можна вважати і частиною універсального підручника, і самостійним монографічним дослідженням. Своєрідний виклад матеріалу спонукає до важливих історіософських висновків. Життя і діяльність М. Хрущова показують, як людина, що за Сталіна була керівником України й проводила жорстку політику, ставши самостійним вождем, залишила по собі в основному добру пам’ять, хоч і рясно пересипану анекдотами. Автор робить висновок, що не особисті риси керівника визначали стиль його поведінки, а глибинні зрушення у радянському ладі, який уже в 1950-х рр. почала охоплювати системна криза.

Знову, як і в попередній період, щоб зрозуміти хід подій в Україні, треба звертатися до тих, які відбувалися поза її межами. За оцінкою В. Литвина, “доба Хрущова служить найкращою ілюстрацією цієї тези. Адже на вершину компартійно-радянської системи влади тоді дісталася людина, яка тривалий час очолювала українську філію державної партії. Зв’язок Хрущова з українською компартійно-радянською номенклатурою не переривався після переходу до Москви”²⁶.

Зазначений період спричинився безпосередньо до формування тієї інтелектуальної еліти, що розбудила придушене прагнення українства до державності, самостійності. Шістдесятники, які розпочинали з культурництва, переросли в нонконформістів, сформували альтернативний тоталітарному інтелектуально-духовний простір. Принциповий поворот у розвиткові українського руху опору намітився на зламі 1950–1960-х рр. Першими на шлях легальної боротьби з політичним режимом стали дисиденти 60-х – Л.Лук’яненко, І.Кандиба, В. Луцьків.

Одна із змістовних ліній досліджуваного періоду (1956–1965 рр.) – дисидентство – плавно перекидає місток до шостої книги проекту В.Литвина “Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985 рр.)”, бо воно у другій половині 1960-х рр. і другій половині 1970-х рр. логічно підвело до якісно іншої його форми – правозахисного руху, що започаткувався в Україні після Гельсинської наради 1975 р.

З наукового погляду ця книга В. Литвина є по суті першим в українській історіографії монографічним дослідженням періоду “застою”. Академічна історична наука ще не дійшла до цієї епохи. Адже ще багато живих активних учасників тих подій, не відкриті архівні справи, немає усталених оцінок. Структурно книга відповідає традиційним підходам у характеристиці даного періоду: міжнародне становище, суспільно-політичне життя, соціально-економічні проблеми доби “застою”, дисидентський рух, ідеологія та культура “застійної” епохи. Відійти від цієї стандартної схеми, виходячи з дидактичних закономірностей, можна було б з допомогою виділення основної, домінантної світоглядної ідеї цього періоду. Це б могла бути тема кризи тоталітаризму й квазіфедералізму на прикладі України 1966–1985 рр. І навколо цієї ідеї побудувати інші сюжетні лінії. Однією з головних могла також бути історія повсякденного життя, тим більше, що автор кілька разів вживає цю дефініцію, але розкрити, ілюструвати, узагальнити її (при всьому багатстві джерельної бази) відмовився, спонукаючи до цього майбутніх дослідників. Раціональне ядро є й у такому підході – якщо створюється універсальний підручник, який має бути синтезом, то спочатку треба написати конкретно-історичні праці з усіх означених проблем.

В зображенні В.Литвина (під впливом праці Р. Піхоя “Радянський Союз: історія влади”) основним політичним змістом цієї епохи (1966–1985 рр.) була діяльність корпорації політичних олігархів, яку очолив Л.Брежнев, для утримання статусу СРСР як наддержави при цілковитій відмові від реформ, що могли загрожувати її стабільності. Не випадково О. Некрич – колишній співробітник-дисидент Інституту історії СРСР АН СРСР, а згодом американський професор – назвав той час “золотим віком номенклатури”.

Головний же світоглядний висновок із цієї книги В. Литвина полягає у тому, що період “застою” (1966–1985 рр.) генетично пов’язаний із сучасністю і допомагає більш точно та об’єктивно оцінити епоху, в якій ми тепер живемо.

Безперечно, запропонований академіком В. Литвином варіант створення універсального підручника є вдалим, продуктивним. Є поле для вдосконалення підручникотворення як галузі української історичної дидактики. Для того щоб вивести цей проект на справді європейський рівень, варто звернутися до проблеми філософії книги взагалі й підручника зокрема²⁷. У найбільш загальному значенні навчальна, підручна книга – це канон, що дає істинні знання. Але це не означає, що в підручнику історії не може бути полеміки, неоднозначності, різних точок зору. Таким є процес історичного пізнання, і він має бути адекватно відображений у книзі. Всякий підручник є авторським. Не варто автору братися за суперзавдання – нівелювати, замаскувати свою позицію, ціннісні установки, симпатії чи антипатії. А от замовчувати або спотворювати інші точки зору, з якими автор не погоджується, він не має права. Підручник створюється для того, щоб навчати вчитися, думати, розмірковувати, а тому він повинен мати відкритий характер, враховувати інтереси всіх верств суспільства. За визначенням В.Анталовського, “підручник пишеться для народу”²⁸.

Що варто було б доопрацювати в шестикнижковому проекті академіка В.Литвина? По-перше, визначити та узагальнити місце історіографічного огляду у структурі великих тем. Мабуть, історіографія й коротка характеристика джерел повинні передувати розділу, а не завершувати його. По-друге, в сучасному підручнику ілюстрації, схеми, малюнки виконують не, власне, ілюстративну, а дидактичну, навчальну функцію. Не вмотивованої, не поясненої фотографії не повинно бути у книжці зовсім. Через недогляд художнього редактора в цьому проекті є ряд грубих помилок – у п’ятій і шостій книгах вміщено кілька тих самих фото, причому в першій книзі вони просто не відповідають хронологічним межах. В останніх трьох книжках переважають радянські пропагандистські фото, що можуть сформувати у молоді спотворене уявлення про тогочасну дійсність. виправданим є вміщення документів та матеріалів до основних розділів, але вони мають бути пов’язані з текстом або ж містити запитання для їх самостійного аналізу. Взагалі автор пройшов більшу частину шляху до створення не підручника в традиційному розумінні, а до навчально-методичного комплекту, тобто книги, що містила б навчальну програму, основний зміст предмета, методичні рекомендації, теми рефератів, курсових, дипломних праць, хрестоматію й інші компоненти. Подібний НМК створений колегами з політології²⁹.

І ще одне. Підготовка й видання підручників з історії мають здійснюватися у спеціалізованих, добре відомих в Україні видавництвах, які мають кадри фахових редакторів. Це забезпечить від багатьох помилок, які, на жаль, є в цьому проекті, особливо в чотирьох останніх книгах. Є багато коректорських помилок (в історичній літературі помилки в датах просто неприпустимі), не уніфіковано прізвища. Навіть у вихідних даних формат зазначений невірно (60x90/16 замість 60x84/16 фактично). Очевидно, що треба посилити контроль Книжкової палати за станом видання навчальної літератури й дотриманням стандартів (технічних і санітарно-гігієнічних).

І останнє. Підручник повинен мати відповідний гриф Міністерства освіти та науки України, тобто пройти не політичну чи ідеологічну, а педагогічну (дидактичну) цензуру, що тільки поліпшить його якість.

¹ Див.: *Гльге В.* Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії // *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог.* – К., 2000. – С. 77.

² Там само. – С. 76–77.

³ *Історія та історіографія в Європі.* – К., 2004. – Вип. 3 // *Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ столітті.* – С. 7, 14.

⁴ Там само. – С. 14.

⁵ Там само. – С. 8.

⁶ *Гломозда К.Ю.* Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // *Магістеріум.* – Вип. 17. – *Історичні студії.* – К., 2004. – С. 82.

⁷ *Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя* // *Збірник матеріалів семінару Київського проекту інституту Кеннана та Інституту історії України НАН України, 3 жовтня 2002 р.* – К., 2002. – С. 8.

⁸ Див.: *Ким Ю.* Обвиняються... учебники: Ефим Звягильский оценил свою честь в десять миллионов // *Киевские ведомости.* – 2001. – 17 января. – С. 10.

⁹ *Вітчизняна історія в школах і вузах України...* – С. 18.

¹⁰ *Шпак В.* Калиновий прапор над рейхстагом // *Урядовий кур'єр.* – 2005. – 12 травня. – С. 7.

¹¹ *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) – К., 2003. – 488 с.; *Литвин В.М.* Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) – К., 2003. – 512 с.; *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – 464 с.; *Литвин В.М.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – К., 2004. – 240 с.; *Литвин В.М.* Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). – К., 2004. – 272 с.; *Литвин В.М.* Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985). – К., 2004. – 256 с.

¹² *Смолій В.А.* Переднє слово // *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій. – С. 5.

¹³ *Вітчизняна історія в школах і вузах України...* – С. 33.

¹⁴ Там само. – С. 34.

¹⁵ *Савченко В.А.* Дванадцять війн за Україну. – Харків, 2005. – 415 с.

¹⁶ *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) – С. 447–448.

¹⁷ *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / Відп. ред. В. М. Литвин. – К., 2003. – 888 с.; *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* // *Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р.* – К., 2003. – 280 с.

¹⁸ *Литвин В.М.* Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) – С. 363.

¹⁹ *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995.

²⁰ Див.: *Калакура Я.С.* Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // *Вісник Київського національного університету.* – Серія “Історія”. – Вип. 54. – К., 2001. – С. 10–14.

²¹ *Станіслав Кульчицький:* “Советская история войны была сфальсифицирована еще в процессе создания” // *Вечерние вести.* – 2005. – 6–12 мая. – С. 13.

²² “Це потрібно не мертвим – це потрібно живим, або чи можна монополізувати істину” // *День.* – 2005. – 9 квітня. – С. 7.

²³ *Магдиси І.* Наша поразка у Другій світовій війні // *Дзеркало тижня.* – 2005. – 4–10 червня.

²⁴ *Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб.* – К., Львів, 2003 р. – 528 с.

²⁵ *Литвин В. М.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.) – С. 191.

²⁶ *Литвин В. М.* Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965 рр.) – С. 229.

²⁷ Див.: *Куфаєв М.Н.* Проблемы философии книги. Книга в процессе общения. – М., 2004. – 188 с.

²⁸ *Анталовський В.* Підручник пишеться для народу // *УІЖ.* – 1997. – №6. – С. 151.

²⁹ Див.: *Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник.* – К., 2004. – 704 с.

The article includes historiographical and didactic views upon the universal textbook from the Ukrainian History on the base of six monographic surveys of the academician V.Lytvyn.

Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.

Представляючи науковій громадськості збірник великої епістолярної спадщини видатного українського історика запорозького козацтва академіка Д.І.Яворницького (1855–1940) – листи діячів культури (письменників, поетів, акторів, режисерів та ін.), необхідно відразу наголосити, що він є продовженням реалізації програми публікації епістолярної спадщини видатного історика, який тривалий час (1902–1933) був директором Дніпропетровського історичного музею. Перший випуск¹ епістолярію вченого, до якого ввійшло 800 листів представників різних галузей наук і передової громадськості до Дмитра Івановича Яворницького, це тільки частина із тих 6000 одиниць зберігання даного типу джерел, які перебувають у фондах Дніпропетровського державного історичного музею².

За останні роки вітчизняна археографічна наука поповнилася десятками видань, які представляють собою публікацію епістолярних комплексів видатних вітчизняних учених. Однак, як не сумно констатувати, серед них не так уже й багато таких, які б містили листування українських істориків та їх адресатів. Тут немає потреби переконувати науковців стосовно того, яке велике значення має особисте листування відомих представників науки, що дають різнопланову інформацію стосовно ідейних позицій служителів музи Клію, передачі ними в листах до колег, однодумців, визначних громадських діячів своїх поглядів на перебіг подій, сучасниками яких вони стали, на факти з минулого, що привернули їх особливу увагу, або на історію та її складові взагалі. Чим вищим був інтелект, коло інтересів, захоплень особи, чим значніше місце посідала вона у суспільному житті, чим більше віддавала снаги й хисту для правдивого і всебічного висвітлення кардинальних проблем у галузі історичних знань, тим цікавіші й змістовніші її листи. Вони сповнені роздумами, які в ряді випадків так і залишилися неоприлюдненими на сторінках їх праць із багатьох на те причин. У них висвітлюється все те, чим жило суспільство, чим було сповнене творче життя та діяльність учених на крутих зламах історичного буття.

Особливо привертають увагу листи-відповіді на листи-звернення, листи-відгуки на праці, що вийшли друком. У даному випадку дослідники життя і творчості видатних осіб мають змогу відчувати ту адекватну реакцію, яку справили на адресатів рядки з роздумів їх визначних сучасників. Обмін думками у листах – невідмінна складова їх змісту. Листи, як документи особистого походження, чи не як найкраще характеризують їх авторів у плані реакції на появу визначних історичних та літературних творів, публікацій у часописах та іншій періодиці.

У рецензований збірник увійшли листи, надіслані Д.І.Яворницькому діячами української та російської культури, переважно письменниками, поетами, драматургами, публіцистами, журналістами, а також видавцями і редакторами періодичних видань.

Творчість Д.І.Яворницького відзначається широтою дослідницьких інтересів. Це, закономірно, завжди викликало у вчених пильну увагу до його різнопланових наукових надбань. Достатньо звернутися навіть до бібліографії праць тих дослідників, які тією чи іншою мірою тільки в останнє десятиліття вивчали окремі складові великої творчої спадщини Дмитра Івановича, щоб переконатись у постійному незгасаючому інтересі до його творчості³. Укладачі у кінці рецензованої праці (і це заслуговує схвалення) подали великий список літератури, який свідчить про залучення і використання ними у роботі значного наукового доробку українських учених, присвяченого творчості видатного історика.

Оскільки творчість Д.І.Яворницького позначена широтою дослідницьких напрямів, то у його науковому доробку, крім значної кількості історичних⁴ та архео-

логічних⁵ творів, праць із музейної справи⁶ й організації діяльності історичних то-вариств⁷, краєзнавства⁸, археографії, етнографії, фольклору, є вражаючий список художніх творів, завдяки яким він був добре знайим сучасниками, як талановитий популяризатор історії українського народу, передусім історії запорізького козацтва. Обдарований талантом прозаїка і поета, Дмитро Іванович залишив нащадкам у спадщину низку художніх творів – повісті "Наша доля – Божа воля" (1901), автобіографічний роман "За чужий гріх" (1097), "Де люди там і лихо" (1911), "Поміж панамі" (1911). Серед його оповідань слід виділити "Русалчине озеро" (1909), "Драний хутір" (1910), збірку поезій "Вечірні зорі" (1910) та публікації віршів у періодиці.

Д.І.Яворницький любив повторювати: "Ми – археологи-поети", "Ми – історики-маляри"⁹, що чи не найкраще говорить про його життєву позицію: змалювати минувшину таким чином, щоб вона була схожа на правдиве, реалістичне полотно, побачивши яке, тобто прочитавши історичний твір, читач немов би став свідком подій, про які йдеться. Тож художні твори Д.І.Яворницького стали закономірним продовженням його історичних дослідницьких, фундаментальних праць, які вражають нас і досі не тільки чудовим стилем викладу думок, а й широкомасштабністю наукової палітри автора, прагненням залучити якомога більше документів.

Усі художні твори Д.І.Яворницького публікувалися в численних часописах, ("Киевская старина", "Дніпрові хвилі", "Рада" та ін.) і відразу ставали відомими українській інтелігенції, широкому загалу студентства, молоді. Чи не цим можна пояснити ту багатющу кореспонденцію, яка лягала на стіл ученого? Письменники і поети, громадські діячі, науковці – представники гуманітарних і природничих наук, бібліотекарі і лікарі – всіх не перелічити!

За час перебування у Петербурзі Д.І.Яворницький зумів у своєму помешканні організувати т. з. "суботки", на які сходилися не тільки українці, які жили там, а й усі, хто приїздив до "Північної Пальмири". Тож жаданими гостями і бажаними співрозмовниками ставали корифеї українського театру – М.Л.Кропивницький, П.Саксаганський, М.Заньковецька (Адасовська). Із українцями, які проживали у Москві, Яворницький не тільки листувався, а й приїздив до них.

На вечорах у Д.І.Тихомирова, російського педагога й освітнього діяча, (відвідини "гостинної хатини"), який у листах до Д.І.Яворницького завжди звертався не інакше, як "дорогий милий друг", останній познайомився з видатними російськими письменниками І.Буніним, М.Телешовим, В. Вересаєвим, І.Белюсовим. Саме М.Телешов у спогадах відзначив особливості "суботніх" петербурзьких вечорів Дмитра Івановича, оскільки "в пам'яті залишився один професор – Яворницький Дмитро Іванович, правовірний українець із веселими запорозькими оповіданнями, який завжди цікаво і весело розповідав про Запорожжя і запорожців"¹⁰. Особливо близько Дмитро Іванович затоваришував у Москві і з Володимиром Олексієвичем Гіляровським, "дядьком Гіляем", знаним російським письменником і журналістом, про що свідчать його численні листи у рецензованій книзі (№ 148–184. – С. 121–136).

Московські друзі академіка, українські живописці С.Васильківський і М.Самокиш 1900 р. спільно з Д.І.Яворницьким, який прислужився їм своїми унікальними знаннями як етнограф та історик, створили й видали чудовий альбом "Из украинской старины", що став знаковою подією в культурному житті України на початку ХХ ст.

Кожна з підбірок листів до Д.І.Яворницького, вміщена у рецензованій книзі за українською абеткою початкових літер кореспондентів, розповідає не тільки про приязні стосунки дописувачів з обох сторін, а й розкриває щедрі душевні риси обдарованої людини, яка не могла залишатися осторонь питань, що торкалися не тільки історії, а й широкого кола проблем суспільства.

Співпраця з однодумцями, для яких авторитет Д.І.Яворницького був дуже високим, у катеринославський період життя вченого дала рясні плоди. Саме завдяки клопотанню Дмитра Івановича товариство "Просвіта" отримало дозвіл на святкування у 1914 р. 100-річчя від дня народження Т.Шевченка. У виданому 2-му випуску епістолярію знаходимо листи просвітян із проханням прочитати лекції для громади про козаків. Це не тільки листи від діячів із Катеринослава – Є.Вирового, І.Рудичева, К.Котова, Т.Сулими-Бичихина, І.Труби, Н.Дорошенко та ін., а й від просвітянських діячів Кубані, що свідчить про широту географії листування.

Окремої уваги заслуговує розповідь про працю Д.І.Яворницького з відродження діяльності, а насправді – фактичного створення історичного музею ім. О.Поля. Він став наочним свідченням велетенської організаційно-наукової праці Громадянина з великої літери, що невтомно пропагував українську історію та культуру, збирав по світах крихти того, що залишили нам у спадок славні предки. Чого тільки варті безцінні слова з листів до Дмитра Івановича, в яких ідеться про прагнення людей різних прошарків суспільства, які намагалися долучити свою частку до великої справи! Про значення музею, розуміння сучасниками його цінності дізнаємося з листів акторки Н.Дорошенко, архівіста С.Л.Дроздова, який свої враження від експозиції виклав у листі до Дмитра Івановича, констатує наявність "дорогоцінного музейного скарбу"..., що зібрав вчений "на протязі довгих років [свої] корисної для української людності праці" (виділення наше. – Авт.).

А сільський учитель і письменник, збирач і колекціонер української старовини Андрій Вержбицький писав до Д.І.Яворницького 1905 р.: "Знаючи трошки Вас, а більше ту енергію, з якою Ви одшукуете та збираєте шматочки нашої старовини, хочеться допомогти Вам". Листів такого змісту у даному виданні чимало.

Дописувачами Д.І.Яворницького свого часу стали Остап Вишня, Микола Вороний (український поет, театрознавець, перекладач, актор, культурно-громадський діяч), батько українського театру М.Л.Кропивницький (чудовий драматичний актор, режисер, композитор), письменники, фольклорист, етнограф, член-кореспондент АН УРСР О.П.Косач (Олена Пчілка, мати Лесі Українки), народний артист СРСР і Герой Праці П.К.Саксаганський (Тобілевич – брат І.Карпенка-Карого, М.Садовського, М.Садовської), українська письменниця і громадська діячка Л.М.Старицька-Черняхівська та багато ін.

Ми навіть не беремося окреслити коло проблем, які порушені в 457-ми листах, оприлюднених дніпропетровськими науковцями. Це вже справа тих, хто отримав, дякуючи цьому та попередньому виданню, можливість користуватися унікальними джерелами особистого походження.

І нині, коли Україна відзначає 150-річчя від дня народження Д.І.Яворницького, науковій громадськості варто нагадати про безцінні скарби зі спадщини видатного вченого, що дають нам можливість зазирнути за "лаштунки років", перебіг яких безжально віддаляє нас від тих, хто свого часу працював, докладав багаті зусиль для того, щоб ми не забули українських вольностей козацьких і врешті збудували свою незалежну державу.

Наостанку ще раз необхідно подякувати нашим колегам-історикам із музею, упорядникам епістолярної спадщини Д.І.Яворницького і побажати, щоб і надалі наукова громадськість отримувала від них такі потрібні, на високому науковому рівні створені, належно археографічно оформлені праці з документами унікального значення.

¹ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького / Упоряд.: С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піццк, Н.Г.Чередник. – Дніпропетровськ, 1997. – 888 с.

² Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: Каталог музейної колекції / Укладачі: С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піццк, А.С.Журба. – Дніпропетровськ, 1992. – 221 с.

³ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І.Яворницького / Упоряд.: С.В.Абросимова, Н.Є.Василенко, А.І.Перкова та ін.: Вступ. ст. С.В.Абросимової. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 449–458.

⁴ Швидько Г.К. Д.І.Яворницький і дослідження історії України в Катеринославському ІНО // З минулого Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 33–36; Шаповал І. Козацький батько: Образ Д.І.Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки. – Кривий Ріг, 1998; Двірня К.П. Сучасні проблеми історіографічної дослідженості Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995.

⁵ Ковальова І.Ф. Внесок Д.І.Яворницького у розвиток археології України // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 39–41.

⁶ Кондратьєва І.Ю. Д.І.Яворницький як фундатор Катеринославського історичного музею // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 511–516.

⁷ Савчук В.С. Д.І.Яворницький і Катеринославське наукове товариство // Загальне і регіональне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 6–8.

⁸ Фумарова О.М. Краєзнавча діяльність Д.І.Яворницького // Проблеми музейництва та історичного краєзнавства: Наук. конф. – Харків, 1993. – С. 64–74.

⁹ Див.: Єфремов П. Письменник – колорист // Записки іст.-філолог. відділу УАН. – 1927. – Т. XII. – С. 213–230; Скупейко Л.І. Художня спадщина Д.І.Яворницького: Проблеми вивчення // Вчений – подвижник. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 52–54; Василенко Н.Є. Художнє відображення історичного минулого України в наукових дослідженнях та літературних творах Д.І.Яворницького // Література й історія: Тези Всеук. наук.-прак. конф. – Запоріжжя, 1993. – С. 89–91.

¹⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 2. – С. 4.

М.Ф.Дмитрієнко (Київ)

Рубльов О.

Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

Серед наукової літератури, виданої впродовж останніх років і присвяченої дослідженню надзвичайно складної, завжди актуальної, багатоглибини проблеми – інтелігенція й суспільство, – особливу увагу привертає праця О.С.Рубльова, яку можна охарактеризувати як сміливу й водночас уповні доказову та вдалу спробу дати відповідь на низку дражливих питань, що й досі цікавлять громадськість.

Оскільки вказана проблема й дотепер залишається надзвичайно злосудною, зокрема через неоднозначність сприйняття й трактування ролі інтелігенції західних і центрально-східних українських теренів у сучасних процесах розвитку нашої державності, автор уже у вступі окреслив складові, що вказують на актуальність предмету вивчення. Де беруть витоки ідеї про особливості формування світоглядних принципів поділених навіпіл інтелігентських кіл українського народу? Чому Галичину ще й досі намагаються скомпрометувати твердженням про якісь “західняцькі тенденції розвитку”, що начебто не вписуються в загальний поступ “великого єдиного народу” і є проявом окремишньої ментальності місцевого люду? Звідки виростають ідеї сепаратизму в країні, що здобула незалежність і отримала врешті можливість крокувати європейським шляхом розвитку?

Ці й чимало інших питань, що тісно пов'язують минувшину із сьогоденням, автор монографії спробував з'ясувати, звернувшись до джерел. Аналізуючи документи, він дійшов оптимально вірних висновків щодо формування, поступу, а відтак впливу інтелігенції на суспільний розвиток. Ідеться про ту активну частину народу, в якій зростає інтелектуальна еліта – науковці, політики, культурно-освітні діячі, для яких завжди особливою гострою залишається проблема єдності українців.

Особливості історичного розвитку двох частин України, світоглядні відмінності їх населення зумовлені тривалим перебуванням у складі різних політичних

систем, впливами сусідніх народів і культур, ідеологічними, економічними та іншими чинниками. Тільки соборність усіх українських земель може скерувати національне життя в європейське цивілізаційне річище й гарантувати перспективу демократичного розвитку, економічного зростання, культурного й наукового поступу. Уроки власної минувшини й приклад сусідніх народів, здавалося б, переконують у відсутності альтернативи цьому. Однак і донині постає чимало перешкод, зокрема ментального характеру, у вигляді регіонального чванства, що ґрунтується на твердженнях про “спадок винятковості”, переваги над іншими, “справжню українськість”, а відтак меншовартість представників інших місцевостей.

О.С.Рубльов послідовно досліджує шлях, який судилося пройти західноукраїнській інтелігенції в часи визвольних змагань 1917–1921 рр., зупиняючись на впливі, що його вона справила на формування модерної української нації. Слід зауважити, що ці та інші складові питання, які автор виділив у 12-ти розділах своєї праці як особливо важливі для реалізації комплексного дослідження, розглядаються із залученням надзвичайно представницької джерельної бази, інформаційні можливості якої ґрунтовно проаналізовано в спеціальному розділі, зміст якого переконує, що більшість історичних джерел, які спричинили появу тих чи інших висновків автора, вводяться до наукового обігу вперше.

До тематики, що досліджується в монографії, автору вже доводилося звертатися – 1994 р. вийшла його книга “Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)”. Оскільки хронологія рецензованої праці охоплює період 20-х–30-х рр., то можна було чекати механічного включення до неї матеріалів із попередньої книги. Але при порівнянні тексту, а також дослідницьких завдань, реалізованих в обох працях, стає очевидним, що автор завдяки зверненню до архівних документів, які ще не використовувались іншими вченими, здобув нову інформацію, яка не тільки дозволила представити обґрунтовані висновки, яких він дійшов у своїй попередній праці, але й вийти на новий, глибший рівень її осмислення.

Ретельний огляд величезного масиву наукової літератури, з якого власне й починається книга, не лише демонструє читачеві актуальність проблеми „Схід – Захід України” через призму сприйняття ідей та відповідних дій еліти нації на певних історичних етапах, а й переконливо доводить ступінь новизни широкомасштабних дослідницьких завдань. Тож залучені наукові праці та історичні джерела стали тим підґрунтям, що спонукало до пошуків, появи нової, ще зовсім невивченої теми, доводячи високий фаховий рівень О.С.Рубльова, зокрема в умінні розгледіти й сформулювати особливий, самостійний та пріоритетний напрям дослідження.

Вирішивши дослідити західноукраїнську інтелігенцію за період від 1914 по 1939 рр., тобто від початку Першої й до розв’язання Другої світової війни, О.С.Рубльов, на наш погляд, цілком слушно поставив перед собою завдання відтворити її історію на широкому тлі загальнонаціональних і культурних процесів.

Інноваційними виглядають спроби автора простежити процес вивчення регіональної історії західноукраїнських земель у контексті наукових біографій істориків Мирона Кордуби та Івана Крип’якевича. Проте залишається не зовсім зрозумілою теза автора про те, що він “реконструює паралельні біографії”. На наш погляд, життя та наукова діяльність осіб, про яких ідеться, уже значною мірою досліджені, а от порівняльна хронологічна таблиця („автор – назва праці – текст”) могла б доповнити висновки автора.

Досліджуючи внесок західноукраїнської інтелігенції в здійснення політики „українізації” в УСРР (у тексті – УССР) (1923 р. – початок 1930-х рр.), О.С.Рубльов пішов неторованим шляхом виявлення чинників, що стали першоджерелами віри представників західного регіону в можливість кардинальних змін

на користь українства за умов більшовицького правління. Відтак маємо досить цікавий погляд на картину пожвавлених у 1920-х–1930-х рр. наукових і культурних зв'язків інтелігенції розділених кордонами українських земель (розділ IV).

У розділі V, де йдеться про „галичанських” аспірантів М.Грушевського 1920-х рр., О.С.Рубльов торкнувся надзвичайно цікавої теми взаємопроникнення поглядів наставника та його учнів на проблеми ідеологічного й фахового характеру. Автору вдалося з'ясувати, що попри авторитет М.С.Грушевського, молоді науковці Остап Павлик та Василь Костащук не завжди піддавалися його впливу й здатні були дотримуватися власних поглядів.

Деякі розділи (зокрема VII, VIII, X, XI) заслуговують на особливу увагу читача не лише тому, що відкривають нові пласти знань, але й через те, що матеріал, представлений у них, розглядається в досить несподіваному й незвичному ракурсі, із захопленням і водночас глибоким співчуттям до знаних і не дуже відомих осіб, про яких ідеться.

Так, автор віднайшов нові матеріали про консульство СРСР (у тексті – ССРСР) у Львові, де йдеться не лише про офіційні, дипломатичні аспекти діяльності, але й таємні завдання, що їх виконували його співробітники, тобто резидентура (у тексті – експозитура) радянських спецслужб. О.С.Рубльов також узяв на себе сміливість детально розкласти по ідеологічних полицях „советські” пенсії, що їх у 1930-х рр. радянський уряд надавав кільком діячам української науки й культури Галичини. Із тексту VIII розділу читачі довідаються про те, що отримувачам цих пенсій доводилося взамін за таку „благодійну підтримку” надавати „братам зі Сходу” далеко неоднозначні послуги. А чим закінчилося те грання в співчуття, добродійність і широку демократію в поглядах, дізнаємося з наступних розділів монографії: про „похід на галичан”, масові репресії проти українців-інтелектуалів із західного регіону, рішучу спробу викоринити все те, що суперечило доктрині більшовиків, або не відповідало їхньому уявленню про „нову моральність”.

Фабрикація карних справ, безжальне засудження за інакомислення, наклепницькі звинувачення проти високих інтелектуалів – достойників нації, пошуки ворогів серед справжніх уболівальників за майбутнє народу, його державність і процвітання – це далеко не повний перелік засобів, якими не гребували борці проти „галицького сепаратизму”. Численні віднайдені й оприлюднені автором документи щодо розправи більшовицького режиму з представниками інтелігенції західних земель знаходимо в розділі XI („Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті роки”). Автор не піддався спокусі пом'якшити враження загальними виразами, а навпаки, в документальною точністю відтворює страдництво, що випало на долю репресованих українців. Не кожен із них зміг витримати допити й тортури, не в усіх вистачило сил боротися за власну честь і гідність. Не звинувачуватимемо тих, хто не встояв. Молох тоталітаризму й система покарань ламали партійних функціонерів, які фанатично вірили в більшовицькі ідеї, загартованих у боях за перемогу цих ідей видатних військових – то що вже казати про представників наукової еліти!

З-посеред „табірних людей” автор виділяє імена тих, хто є гордістю нації – відомих письменників, діячів культури, академіків, лікарів, освітян. Із численних посторінкових посилань і тексту XI розділу дізнаємося про активний і пасивний опір в'язнів карному апарату, який намагався прищепити засудженим „нову віру”. Автор аналізує та порівнює відомості, подані в численних спогадах колишніх ув'язнених. Джерела особистого походження стали доречним доповненням архівних слідчих матеріалів, що допомогло дослідити суть відносин влади тоталітарного зразка й національної інтелігенції. Ще один вид історичних джерел – епістолярна спадщина „зеків” – ні з чим не порівняне синхронне джерело з однозначною констатацією позиції авторів і їх ставлення до влади. Епістолярій, викори-

станій О.С.Рубльовим, – то невідомий пласт інформації, джерело даних щодо соціального здоров'я суспільства.

Тоталітаризм, що здобув перемогу в боротьбі з демократією й пройшов шлях до свого цілковитого утвердження в СРСР наприкінці 1930-х рр., тоді ж позначився на житті західних земель України. Як українці ставилися до тоталітарної влади, чим “азійська” влада відповідала на запити кращих представників суспільства, яких непокоїла русифікація краю, перебіг соціальних процесів? На ці та інші питання дає відповідь XII розділ монографії.

Книгу доповнюють логічні висновки. Видана завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (з фондів Програми дослідження Східної України ім. Ковальських) монографія О.С.Рубльова є зразком публікації результатів наукового дослідження – безліч посилок на архіви, окремо подано джерела та літературу, а іменний покажчик дозволяє одразу відшукати потрібні прізвища в тексті. Наприкінці книги подано 16 сторінок ілюстрацій, які дають уявлення щодо вигляду осіб, про яких ідеться, аркуші з офіційних документів, поштові листівки та титульні сторінки творів істориків західного регіону та ін.

Хочеться привітати О.С.Рубльова з надзвичайно змістовною й багатопланою завдяки поставленим і вирішеним завданням книгою, а читачів – з появою ґрунтовного дослідження, що стало результатом багатьох років пошукової праці відданої історії людини.

М.Ф.Дмитрієнко (Київ)

Гуржій О.І., Капітан Л.І.

“Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 256 с.

Рецензована праця стала своєрідним підсумком майже двадцятирічної співпраці двох авторів, які вже виклали свої погляди в кількох розвідках, зокрема в публікаціях, присвячених 45-річчю заснування журналу. Практичне ж утілення давніх задумів завершилося успішним захистом кандидатської дисертації Л.Капітан 2002 р. під керівництвом О.Гуржія.

Актуальність рецензованої праці полягає в тому, що в ній розкрито діяльність “Українського історичного журналу”, заснованого 1957 р., на сторінках якого висвітлюється історія України від найдавніших часів до наших днів. У праці переконливо показано, що поява часопису була зумовлена багатьма об'єктивними й суб'єктивними чинниками та стала наслідком тривалої роботи вітчизняних суспільствознавців.

У дослідженні простежується лібералізація суспільної ситуації після ХХ з'їзду КПРС, коли активна десталінізація найпомітніше проявилась у сфері ідеології. Дещо оновлена атмосфера в цілому сприяла розвитку історичних досліджень. При цьому наголошується, що за тих умов особливої ваги набували завдання мобілізації сил науковців, у чому й мав допомогти фаховий часопис.

“Український історичний журнал” у своїй діяльності пройшов нелегкий, тернистий шлях. Наближається його піввіковий ювілей. Цей період був непростим як для країни в цілому, так і для суспільних наук. О.Гуржій і Л.Капітан на прикладі десятків і сотень публікацій часопису показують ці суперечливі процеси в усіх сферах суспільно-політичного життя країни, що істотно позначилися на засадах функціонування журналу. Адже ідеологічний диктат командно-адміністративної системи своїми вимогами кон'юнктурного висвітлення подій і фактів минулого призвів до глибоких деформацій в історичній науці. Автори доводять,

що конкретно це стосувалося й “УІЖ”, тому скорочувалася передплата, звужувався авторський колектив (кому було потрібно читати тенденційні, а то й неправдиві матеріали?!). Труднощі часопису проявлялися в нелегких процесах подолання культу особи, суб’єктивізму й волонтаризму, тискові компартійних чиновників, зокрема щодо добору тематики публікацій і нав’язування суб’єктивних оцінок історичних подій і явищ. Постійно давалися взнаки застаріла видавнича база Академії наук України, відсутність коштів, розгром опозиційної течії шістдесятників, представники якої публікувалися на сторінках часопису. Та й в умовах нашої незалежності багато що довго залишалось по-старому.

Заслуговує позитивної оцінки те, що О.Гуржій і Л.Капітан насамперед прагнули показати якомога більше людей, науковців, учителів, краєзнавців, причетних до шляхетної справи започаткування й активної діяльності одного з провідних періодичних видань України. Значну увагу автори приділили висвітленню особистої ініціативи провідних науковців, насамперед учених Інституту історії АН УРСР та першого відповідального редактора Ф.Шевченка.

Не оминули увагою автори й таких фактів, як смерть І.Крип’якевича, І.Гуржія, усунення Ф.Шевченка як відповідального редактора, вихід із редколегії одного з провідних українських археографів, фахівця з історії України XVII–XVIII ст. І.Бутича. Спрямованість дирекції інституту під тиском владних структур на тогочасну тематику обумовила швидкий відхід від раніше завойованих позицій, бо проголошувалася “прерогатива” здебільшого сфальсифікованих студій з історії соціалістичного будівництва. Не обходять автори увагою й того, що природне прагнення вчених до істини суперечило виконанню тенденційних настанов влади. Оцінка доробку журналу не може бути однозначною, проте факт залишається фактом – тривав процес нагромадження й осмислення історичних знань.

У праці робиться цілком умотивований висновок на основі аналізу майже 500 публікацій в “УІЖ”, що з кінця 1980-х рр. часопис відіграв роль своєрідного орієнтира у формуванні нової вітчизняної історіографії. На його шпальтах знаходились відображення найважливіші аспекти минулого українського народу, що тривалий час фальсифікувались або замовчувались. Часопис відкрив невідомі й повернув забуті імена, факти й події.

Автори концентрують увагу читачів на тому, що всупереч накладеному на висвітлення проблем середньовічної доби табу, на сторінках журналу з’являлися й такі публікації, стаючи основою для монографічних видань. Це свідчить про внесок “УІЖ” у розбудову вітчизняної медієвістики.

Актуальність і значущість теми визначається тим, що на сьогодні в Україні відсутня узагальнююча історіографічна студія про роль історичного часопису в розробці такого важливого періоду історії України, як XIV – середина XVII ст. Доба пізнього середньовіччя на сторінках “УІЖ” і сам процес його становлення та функціонування ще не стали предметом спеціального наукового дослідження. Тому-то в книзі й передбачено висвітлення та розв’язання насамперед семи провідних питань і завдань, що визначають і саму її структуру.

Перший розділ праці – “Функціонування часопису як відображення суспільних процесів у країні” – присвячено передумовам появи видання. Тут же акцентується увага на висвітленні діяльності редколегії в 1960-х – на початку 1970-х рр. У розділі розглядаються події від “застою” до “перебудови”, подаються чітко сформульовані проблеми кінця минулого століття.

У другому розділі книги – “Висвітлення історії України пізнього середньовіччя на сторінках журналу” – важливе місце посідають такі проблеми, як з’ясування питання про українські землі в складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, еволюція станів. Центральне місце відводиться Національній революції та Визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмель-

ницького. Автори простежують різні підходи – від апологетики до об'єктивного вивчення та оцінок. Характеризуються найважливіші аспекти розвитку української культури XIV – першої половини XVII ст.

В останньому підрозділі автори аналізують публікації зі спеціальних історичних дисциплін. Такий підхід до висвітлення цього напрямку вітчизняної медієвістики сприяє всебічному висвітленню досліджуваної проблеми.

У висновках автори наголошують на тому, що „УІЖ” вписав яскраву сторінку в розвиток історичної науки другої половини XX – початку XXI ст. Продовжуючи кращі традиції національної історіографії, синтезуючи світовий історіософський контекст, публікації журналу сприяють осмисленню важливих проблем української історії, а сам факт його тривалого існування свідчить про потенціал українських учених.

„УІЖ” – унікальне явище української історіографії, і водночас живий, творчий організм, здатний до вдосконалення. Він не тільки відбиває на своїх шпальтах процес розвитку української історії як науки, а й сам є активним його учасником, впливаючи на формування світогляду читачів, інтегруючи традиції як української, так і світової історіографії. Ба більше, часопис виробляє на їх засадах концептуальні підходи до вивчення історичних проблем.

Піввіковий ювілей – нагода для аналізу та переосмислення місця „УІЖ” в історіографічному процесі. У цьому контексті дуже вчасним і доречним є вихід у світ монографічного дослідження О.І.Гуржія та Л.І.Капітан.

Можливо, декому з істориків хотілося б, щоб у книзі, крім пізньої середньовічної доби, були ширше представлені інші періоди нашої історії, або щоб глибше був відображений останній підрозділ про спеціальні історичні науки. Звичайно, не завадив би й науково-довідковий матеріал, що підняло б дослідження на вищий рівень. Але це адресується всім науковцям, які досліджують історичну періодику („УІЖ”, „Київська старовина”, „Український історик” та ін.).

Рецензована праця є важливим кроком у вивченні організації наукової та видавничої праці українських істориків другої половини XX ст. Попри мізерний наклад (300 примірників), книжка спонукатиме істориків, культурологів, політологів, журналістів до використання матеріалів „Українського історичного журналу”.

*В.П.Шкварець (Миколаїв),
М.М.Шитюк (Миколаїв)*

Зубов М.І.

**Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва.
– Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 336 с.**

Українське середньовіччя, доба Київської Русі знайшли своє відображення в історичних, філологічних, релігієзнавчих, культурологічних і філософських дослідженнях. Водночас на дослідника давньоруської культури чекає чимало труднощів. Над ним тяжіють стереотипи, закріплені авторитетними науковцями. З'являється ілюзія, що все вже вивчено, коло джерел залишається тим самим, а їхні оцінки можуть відрізнятись хіба що „ідеологічно”. Але насправді при уважному розгляді проблем світогляду наших предків залишається чимало нез'ясованого. Часовий проміжок, який відділяє нас від згаданої епохи, настільки великий, що адекватно реконструювати відповідні ментальні реалії надзвичайно важко. Вивчення цього періоду потребує продуманої методології, аби давні тексти могли давати відповіді на сучасні запитання.

Вдалою спробою розв'язати зазначені складнощі є монографія Миколи Зубова. Усіх фахівців, дотичних до окресленої проблематики, неодмінно зацікавить уже сама тема, бо вона й справді актуальна як для мовознавців, так і для куль-

турологів чи філософів. Автор відзначає, що його дослідження є інтердисциплінарним, і це теж особливість праць, які стосуються доби Київської Русі. Більше того, можна щиро порадіти за справді наукове видання: воно містить розлогий список використаних джерел та літератури, структурований покажчик, де виділено п'ять підтем, а також додаток, який складається з уривку зі слова Григорія Богослова давньогрецькою мовою, кількох слов'янських списків та двох перекладів творів сучасною українською мовою. Отже, навіть при поверховому огляді праці можна сподіватися, що володіння автором давньогрецькою та багатьма слов'янськими мовами обіцяє належний рівень книги. І текст монографії не розчарує.

Вона присвячена антирожаничній проблематиці, яка постає з низки давньослов'янських творів, присвячених боротьбі із залишками язичництва в народі. Ці тексти мають візантійські витoki, зокрема слова видатного отця церкви Григорія Богослова (Теолога). М.Зубов обстоює думку про те, що, звертаючись до текстів Григорія Богослова (інколи за посередництвом південнослов'янських перекладів), давньоруські книжники не просто переписували їх, а ставилися до джерел вибірково, підпорядковуючи їх власним культурним потребам і цілісній композиції, унаслідок чого створювалася "...композиційно-змістовна цілісність, смислові блоки якої самостійно (у всякому разі без опори на відомі сьогодні коментарі до слів Григорія Богослова) і досить усвідомлено тлумачилися східнослов'янськими книжниками" (с. 255).

Але цінність праці одеського дослідника полягає не стільки в тому, щоби переконати читачів в оригінальності києво-руських текстів, скільки в самому методі його дослідження, який переконує навіть більше, аніж висновки, що самі по собі могли б видаватися сумнівними.

Здається, не випадково автор не виносить у назву праці головну для нього полеміку, пов'язану з культом рожаниці (рожаниць) та Рода. Натомість ключовим словом теми є визначення методу, а саме лінгвотекстологія. Власне чітке розуміння й прописаність методології є великим плюсом і додатковим аргументом на користь високого фахового володіння матеріалом, який демонструє М.Зубов. Сутність цього підходу до давніх слов'янських текстів полягає в тому, що на підставі, скажімо, оригінального твору Григорія Богослова та його слов'янських перекладів і списків, з'ясувавши їхні текстологічні особливості та різночитання паралельних місць, помилки, пропуски й вставки, автор монографії прагне змодельювати хід думки давньоруського книжника, реконструювати суспільні концепти, ментальні риси, відображені в мовних явищах.

Такий підхід дає змогу не тільки витлумачити давньослов'янські тексти, коли увага дослідників спрямована головним чином на адекватне розуміння кожного поняття зокрема й роз'яснення відповідних реалій того часу, які стояли за цими поняттями. Лінгвотекстологічний аналіз ставить завдання більш складне, проте цілком необхідне, а саме: відтворити сам тип світогляду, збережений пам'яткою, стереотипи й інтенції давніх "любомудрів", які багато розкажуть не тільки про їхніх авторів, а й про саму епоху. Щоправда, це можливо при особливому підході до твору, коли текст розглядається як центонно-парафразова цілісність. Такий підхід запропонував російський історик І.Данилевський, на якого й посиляється одеський дослідник.

Отже, лінгвотекстологічний метод із необхідністю підводить науковця до відповіді на запитання: а чи можна повністю довіряти слов'янським джерелам і тлумачити їх, як священні тексти?

Микола Зубов – не перший, хто засумнівався в істинності джерельних свідчень про представників слов'янського язичницького пантеону. Так, стосовно Рода ще С.Соловйов та В.Ключевський висловлювались як про дух предків, а не міфологічний персонаж. На противагу цій позиції, існувала й продовжує використовуватися теорія Б.Рибакова про Рода як слов'янського *deus deorum*.

На підставі ретельного аналізу слов'янських повчань проти язичництва (головними творами є "Слово св. Григорія о томъ, како първое погани суще языци кланялися идоломъ..." та Слово Ісаї-пророка), де й згадуються Род і рожаниці та їхні культури як залишки язичницьких вірувань у народі, автор доходить висновку, що Рода і рожаниць як давньослов'янських божеств не існувало, а їхні згадки в текстах обумовлені полемічною інтенцією та обізнаністю давньоруських книжників з античною й усією слов'янською міфологією. Полемічна інтенція давніх пам'яток полягала в тому, що вони були спрямовані на захист православного догмата про Богородицю Діву від язичницьких та єретичних відхилень. Язичницькими відхиленнями є вшанування Богородиці як звичайної жінки-породіллі (рожаниці), а єретичні – у вченні Несторія про Марію як Людинородицю, Христородицю. У цьому контексті, як зазначає дослідник, "...назви *родъ* і *рожаниця* позначають не особні язичницькі персонажі слов'ян, а насправді є культурними концептами тогочасного богословського дискурсу, який стосується сутності догмату про непорочність і цнотливість Діви-Богородиці. Що цей догмат активно обговорювався й що стосовно нього існували розбіжності, свідчить досить значна кількість східнослов'янських джерел – від церковних канонічних і полемічних до літописних, – у контексті яких зміст головніших із так званих повчань проти залишків язичництва в народі набуває суттєво іншого значення: ці повчання відображають не язичницьку минувшину, а актуальні богословські проблеми сучасного їм суспільства" (с. 254).

Також автор трактує як ідеологічні конструкти язичницького бога Сварога, якого вважають батьком Дажбога, перелік східнослов'янських богів і періодизацію язичництва й таким чином пропонує досить радикально розв'язати питання "перенаселення" слов'янського Олімпу. І коли щодо сумнівності існування Сварога чи Дажбога як особних божеств, на нашу думку, слід пошукати більш вагомих доказів, то аргументи на користь Рода та рожаниць як симулякрів давньоруської книжності видаються такими, що заслуговують на увагу. Переконливим є й цитований вище висновок про не останнє місце антирожаничної проблематики в тогочасній богословській полеміці, який і справді логічно впливає з рецензованої праці, але він також спонукає нас до одного уточнення, або зауваження.

У вступному розділі монографії, у підпункті "Церковні повчання в загальнометодологічному аспекті" М.Зубов, пояснюючи причини недостатнього проникнення багатьох сучасних розвідок у змістову цілісність давніх пам'яток, пише так: "З одного боку, незадовільним залишається вивчення східнослов'янського християнства домонгольського періоду, а також недостатнім узагалі є висвітлення питань богословської думки давньої Русі. З іншого боку, подібна незадовільність пов'язана з відсутністю очевидних джерельних вказівок на існування в ті часи власне філософсько-богословської проблематики. Період до XV ст. залишається в цьому відношенні великою білою плямою" (с. 22). Якщо це й справді думка дослідника, а не підсумок певних установок і стереотипів, які він хоче перевірити чи спростувати, то дивно на с. 79 читати таке: "Таким чином, наведені вище варіанти репліки про те, що рожаничну трапезу навчив ставити Несторій, не є випадком – вони виявляються виразною пульсацією ідеологічного поля тогочасної східнослов'янської богословської думки". Та й з усієї роботи постає, що в давньоруському культурному середовищі дискутувалися богословські проблеми. Від себе додамо, що в киево-руських пам'ятках проступають ті богословські й філософські ідеї, які обговорювали давні східнослов'янські любомудри. Це питання співвідношення душі та тіла в людині та їхнього ставлення до гріха ("Притча про Сліпця та Хромця" Кирила Туровського), проблема історії ("Слово про закон та благодать" Іларіона, "Повість временних літ"), проблеми пізнання й мудрості ("Пространне житіє Костянтина Кирила Філософа", "Послання до пресвітера Фо-

ми” Климента Смолятича, “Шестоднев” Йоанна екзарха болгарського) та ін. На нашу думку, авторові слід було б чіткіше висловити свої міркування з цього приводу.

Однак це істотно не впливає на суть дослідження, яке є цілісним, оригінальним і фаховим. Навіть якщо з’являтимуться інші праці, присвячені розглядові аналогічних проблем, а також критичні відгуки, монографія М.І.Зубова заслуговуватиме на увагу.

О.Я.Вдовина (Київ)

М.С.Дорошко

Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – 154 с.

Рецензована монографія висвітлює проблеми формування та функціонування компартійно-державної номенклатури УСРР – основи тоталітарного політичного режиму, встановленого у Радянському Союзі протягом 1920–1930-х рр. Вона є результатом багаторічної цілеспрямованої праці автора, який, залучивши до наукового обігу нові архівні джерела та маловідомі історичні документи, проаналізував загальні закономірності й особливості формування керівної верхівки УСРР. Автором започатковано дослідження феномену номенклатури радянського типу. Вибір теми є цілком виправданим, оскільки дана проблема практично залишається маловивченою.

Досліджуючи проблеми становлення компартійно-державної номенклатури УСРР у 1920–1930-ті рр., М.С.Дорошко досягнув конкретних наукових результатів, які дають усі підстави кваліфікувати його монографію як самостійне оригінальне наукове дослідження, що має комплексний завершений характер.

Зокрема автор рецензованої праці суттєво конкретизував знання про передумови виникнення, основні принципи та джерела формування номенклатури в Україні, проаналізував систему добору, підготовки й висування політико-адміністративної еліти УСРР, розкрив механізми впливу номенклатури на суспільні процеси, охарактеризував систему пільг і привілеїв нової касты управлінців, показав форми контролю за номенклатурою, відстежив її адаптацію в екстремальних умовах зміни політичного курсу державної партії, запропонував своє трактування причин насильницької ротації Й.Сталіним керівної верхівки тоталітарної держави в 1930-ті роки, наслідком якої стала трагічна загибель переважної більшості управлінців у молоху сталінських репресій, склав соціально-політичний портрет керівників різних ланок партійно-державного апарату на основі типових індивідуальних характеристик і узагальнюючих даних про їх компетентність, настрої, соціальну психологію, провів власні підрахунки, які дали змогу визначити кількісний та якісний склад партійно-державної верхівки УСРР 1920–1930-х рр., залучив до наукового обігу маловідомі архівні документи, які допомогли дослідити механізм формування й функціонування апарату тоталітарної влади в УСРР, виокремити основні етапи процесу становлення номенклатури партійно-державних установ.

Разом із тим необхідно висловити деякі побажання. Вважаємо, що автору слід було б звернути увагу на формування номенклатури таких силових структур, як армія, суд і прокуратура, якої він торкнувся побіжно, а також освітніх установ і господарських закладів. Щодо періодизації процесу становлення партійно-державної номенклатури в Україні, то вона, на наш погляд, може стати предметом окремої наукової дискусії.

Монографія М.С.Дорошка є ґрунтовною науковою роботою. Вважаємо, що ознайомлення з нею буде корисним для студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів, науковців, політиків, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами вітчизняної історії.

В.І.Марочко (Київ)

Н.Л.Яковенко

Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К.: Наук. світ, 2003. – 227 с.

Сьогодні Європа переживає складний етап свого розвитку і Велика Британія не може залишатися осторонь загальних європейських процесів. Тому авторка обрала для дослідження цікаву проблему формування та реалізації інтеграційної політики Великобританії. Бо протягом ось уже майже півстоліття політики останньої прагнуть відшукати оптимальні варіанти для реалізації європейського вибору країни. Намагання повернути колишню велич держави сьогодні є наріжним каменем у формуванні міжнародної поведінки керівництва Великої Британії. А особливість британської позиції на континенті призводить до намагання перетворити Європу на сферу політичних мрій і мету зовнішньополітичних зусиль. Ідея відновлення імперії давно вже стала предметом розгляду істориків. Британське керівництво прагне відновити своє лідерство за допомогою формування і розвитку трансатлантичних і особливо європейських об'єднань. Основна увага, безперечно, приділяється участі країни в Європейському Союзі.

Саме в цьому контексті написана рецензована праця, в якій авторка намагається проаналізувати комплекс питань функціонування політичної системи окремої держави в умовах активного та багаторівневого регіонального інтеграційного процесу, прийняття політичних і зовнішньополітичних рішень до умов часткової федералізації відносин в інтеграційному об'єднанні. Варто наголосити, що рецензована книга написана на широкій джерельній базі. Н.Яковенко використала велику кількість як парламентських, так і міжнародних документів, а також документи головних британських політичних партій, скористалася виданою мемуарною літературою, зокрема спогадами М.Тетчер, Ш. де Голля та ін.

Червоною ниткою в монографії проходить теза про постійне бажання Великобританії протягом своєї участі в європейських інтеграційних структурах уповільнити часткову централізацію спочатку в ЄЕС, а потім і в Європейському Союзі. А це, на думку авторки, не могло не створити додаткові складнощі під час формування та реалізації політики Великобританії в європейських економічних структурах. Тому Н.Яковенко не могла обійти увагою питання взаємодії внутрішньополітичного простору та зовнішньополітичних інструментів Великобританії в ході узгодження різними політичними силами умов членства країни в ЄЕС, шляхів адаптації Великої Британії до процесу поглиблення економічного співробітництва. Особливу увагу в монографії приділено дуже цікавому, на наш погляд, питанню розвитку елементів політичної інтеграції і формуванню ставлення вищезгаданих політичних фігур у цих процесах.

Важливе місце у праці відведено особливостям британської політичної культури в порівнянні з культурою континентальною, перш за все у Франції та Німеччині. Значну увагу у книзі приділено аналізу історично обумовленого специфічного ставлення до принципів делегування влади як комунітарним інститутам на чолі європейських інтеграційних структур, так і субнаціональним органам самоуправління. Тому британська сторона винятково обережно поставилася до будь-яких кроків у напрямі поглиблення політичної координації, а також подальшої розбудови інституціональної структури ЄЕС, а пізніше й ЄС.

Авторка успішно досліджує витоки закріплення особливої позиції Великобританії в європейських інтеграційних процесах, а також механізми захисту.

Причому великий інтерес викликає історичний підхід до цих досліджень. Простежуючи розвиток політики післявоєнних британських кабінетів, Н.Яковенко порівнює об'єктивні і суб'єктивні умови, в яких ця політика формувалась, яким чином і коли досягла апогею впливу в ЄЕС, коли і чому виникла криза британської особливої позиції. Все це безпосередньо пов'язується із загрозою маргіналізації країни в комунітарних структурах.

Багато місця в книзі відведено періоду 1990-х рр., коли ставлення внутрішньополітичних сил до європейської інтеграції набуло принципової, визначальної ролі під час національних та європейських виборів усіх рівнів. Це, безумовно, стало свідченням високої інтегрованості Великобританії до комунітарних інститутів та інтеграційних чинників як особливої групи у визначенні характеру й напрямку протікання внутрішньополітичних процесів.

Саме тому авторка наголошує на принциповому характері змін, яких зазнала політика Великобританії в 1990-х рр. Бо у той час у політиці країни замість єдиного вектора європейської інтеграційної політики виокремлюються функціональні комплекси, такі, як економічна співпраця, спільна зовнішня політика і політика безпеки тощо, які тісно переплітаються з іншими елементами не лише зовнішньої, а і внутрішньої політики і впливають на всі сфери життя Великобританії.

Європейська інтеграційна тема остаточно стає невід'ємною частиною політичного процесу країни. Але як у будь-якій великій справі не можна обійтися і без серйозних проблем. Так, спільна політика в галузі безпеки вже традиційно становить один із вузлів суперечностей Великобританії з її провідними партнерами в європейській інтеграції – Францією і Німеччиною. Останні, як наполегливі адвокати розбудови ефективних безпекових інструментів у рамках Європейського Союзу вступають у конфлікт із ключовими інтересами Великобританії, на яких базується її зовнішня політика, ставлячи під загрозу особливе партнерство Великобританії та Сполучених Штатів. Це партнерство є показником “особливої позиції” Великої Британії, бо для неї саме трансатлантичні структури є все ж таки на сьогоднішній день провідними в гарантуванні європейської безпеки. У книзі також розглядаються відносини Великобританії із країнами Співдружності націй – “третього кола” у знаменитій теорії британських пріоритетів сера У.Черчілля.

Спираючись на означену структуру аналізу британської політики в європейських процесах, авторка розглядає українсько-британські відносини. Н.Яковенко не лише констатує наявність збігу британських та українських інтересів у справі розширення ЄС на схід, а й визначає природу таких інтересів у Великобританії.

Разом із цим рецензована праця не позбавлена деяких вад. Слід наголосити на дещо штучному “прив'язуванні” британської політичної проблематики до України. На мою думку, наша держава найближчим часом не належатиме до зовнішньополітичних пріоритетів Сполученого Королівства і поки що не має спільних інтересів в історичному, політичному та економічному аспектах.

Крім того, авторка нерідко надто захоплюється суто політологічними підходами до вивчення проблеми, через що назване історичне дослідження має відповідне забарвлення.

Однак це не впливає на позитивну оцінку книги Н.Яковенко. Безперечно, рецензована монографія є цікавою й важливою науковою працею, що вирізняється як високим теоретичним рівнем, так і суттєвим історіографічним доробком.

А.В.Блануца (Київ), Л.Ю.Жеребцова (Дніпропетровськ)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА КОРОНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

26–27 травня 2005 р. в Каунасі (Литва) відбулася міжнародна наукова конференція “Історія Великого князівства Литовського та Корони в дослідженнях молодих учених: суспільство, релігія, культура”. Її організаторами стали кафедра історії університету ім. Вітовта Великого (Каунас, Литва) та історичний факультет університету ім. Миколая Коперника (Торунь, Польща). Учасники конференції представляли провідні наукові та освітні осередки України, Білорусі, Литви й Польщі (Інститут історії України НАН України (Київ), Інститут мовознавства НАН України (Київ), Дніпропетровський національний університет, Інститут історії Білоруської академії наук (Мінськ), університет ім. Вітовта Великого (Каунас), Клайпедський університет, університет ім. Миколая Коперника (Торунь), Люблінський університет ім. Марії Кюрі-Склодовської (Люблін)). Робочими мовами конференції були литовська, польська, російська та англійська.

Відкрив конференцію голова сенату Литви, директор Інституту еміграції, професор *Егідеюс Александровичюс*. Він привітав учасників конференції й наголосив на великому значенні історії в житті будь-якого народу – чи йдеться про Фінляндію, історія якої триває двісті років, чи Вірменію, історія якої триває понад дві тисячі років.

Робота конференції проходила в камерній обстановці, що й не дивно, адже в одній залі зібралося вузьке коло фахівців із метою представлення свого наукового доробку та вирішення проблем подальшої співпраці й реалізації спільних проєктів. Поділу на секції не було, проте можна окреслити основні проблеми, що їх порушували у своїх доповідях молоді вчені – це різні аспекти історії литовської шляхти доби Великого князівства Литовського (ВКЛ) та Корони.

У доповіді *Павла Маціуша* (Мінськ) ішлося про віленського воєводу, канцлера ВКЛ і видатного діяча епохи Реформації князя Миколая Радзивіла Чорного. Доповідь *Андрія Блануци* (Київ) була присвячена розглядові одного з важливих аспектів соціально-економічної історії Волині другої половини XVI ст. – особливостям обігу земельних володінь шляхти Луцького повіту після судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр., які створили нові правові умови у сфері володіння та розпорядження земельною власністю. Основну увагу доповідач приділив ролі князів у системі поземельних відносин регіону. *Юстина Армонайте* (Каунас) у своєму виступі на основі Литовської метрики проаналізувала роль еліти в структурі подорожуючого двору великого князя литовського Олександра в кінці XV – на початку XVI ст. та визначила найбільш популярні місця зустрічі шляхти й великого князя (Вільнюс, Брест, Мельник, Гродно, Новоградок), а також коло осіб, які частіше за інших брали участь у цих зібраннях. *Андрій Мацук* (Мінськ) у своєму дослідженні охарактеризував взаємини королівського двору й шляхти Великого князівства Литовського в перші роки панування Августа III (1736–1740 рр.).

Правові аспекти історії ВКЛ висвітлив *Дмитро Ващук* (Київ), доповідь якого присвячувалася особливостям системи судочинства Київської землі другої половини XV–XVI ст. Доповідач зробив порівняльний аналіз, а також з’ясував генезу обласних привілеїв Київській землі від 8 грудня 1507 р., 1 вересня 1529 р. та 24 жовтня 1529 р., які стали регулятором внутрішньополітичних відносин у землях ВКЛ, а також показав функціонування норм судочинства в щоденному житті. Дослідження *Віолетти Зелецької* (Торунь), представлене на конференції, присвячувалося практиці складання шляхетських тестаментів (заповітів) XVI–XVIII ст.

У доповідях литовських дослідників порушувалися питання середньовічної ментальності. *Раса Варсакіте* (Каунас) зробила спробу з'ясувати, яким чином уявляли спільноту та особистість міщани протестантської громади Каунаса XVII–XVIII ст. Доповідачка дійшла висновку, що протестанти високо цінили моральну відповідальність, що сприяло відчуттю своєї унікальності в громаді. Ще одна представниця університету ім. Вітовта Великого *Гедре Сабайтуте* на основі опублікованих джерел виявила, що відьми у XVI–XVII ст. були об'єктом ненависті в суспільстві ВКЛ. Польська ж дослідниця *Веса Дужи* (Торунь) у своїй доповіді окреслила образ Вільнюса як столиці у світлі джерел XVIII ст.

Кілька доповідей присвячувалося питанням військової історії. *Гедимінас Лесмайтіс* (Каунас) зробив спробу розкрити образ найманого війська ВКЛ у повсякденній історії XVI ст. *Аісте Ужжузеліте-Тауріне* (Клайпеда) у своєму виступі проаналізувала „пописи” війська ВКЛ 1528 р. і 1567 р. на предмет визначення їхньої вірогідності та значення на прикладі демографічної ситуації Гондинзької області Великого князівства Литовського.

Питанням типології й соціальної структури купецького стану ВКЛ у XVI–XVII ст. за матеріалами Волинського воєводства була присвячена доповідь *Владислава Берковського* (Люблін). Дослідник виділив основні групи населення, що займалися торгівельною діяльністю (мале, середнє та велике купецтво) й розглянув його диференціацію за майновою, національною та релігійною ознаками (адже головну роль у XVI – першій половині XVII ст. відігравав саме релігійний чинник). *Лариса Жеребцова* (Дніпропетровськ) у своїй доповіді розглянула мита, які практикувалися на українських землях ВКЛ, в аспекті культури торгових комунікацій. На основі Литовської метрики та інших джерел було окреслено основні складові митної системи, засоби регламентації торгівельної діяльності (право складу та дорожнього примусу), а також ставлення до них шляхти, купців і міщан.

Неабиякий інтерес викликали доповіді, які торкалися питань середньовічної картографії. *Лайма Бусевичуте* (Каунас) у своїй доповіді за допомогою аудіовізуальної техніки продемонструвала географічний простір Жемайтії в картографії XV–XVIII ст., а *Ярослав Лучинський* (Торунь) – карту Радзивіла, проаналізувавши її як джерело з історії Литви XVI ст.

Звернемо увагу на те, що більшість литовських і польських колеґ свої виступи супроводжували наочним матеріалом, що в методичному плані надає більші можливості для сприйняття й, окрім того, згладжує мовний бар'єр, адже литовські дослідники виголошували свої доповіді литовською мовою, а наочний супровід був більш зрозумілою для інших істориків англійською чи польською мовами.

Окремо слід виділити доповідь *Олесі Лазаренко* (Київ), яка розглядала твір місцеблюстителя київської митрополичої кафедри, архієпископа чернігівського й новгород-сіверського Лазаря Барановича “*Nowa miara starej wiary*” (1676 р.) у контексті релігійної полеміки XVII ст. Л. Баранович, використовуючи аргументи зі Святого Письма й творів отців церкви намагався довести неправомірність католицьких догматів. Оригінальність твору полягає в тому, що тут уміщено до 30 віршів архієпископа, основним мотивом яких є об'єднання Польщі, Литви й України-Русі в боротьбі проти турецької навали. Доповідь *Рити Урбайтуте* (Каунас) була присвячена інформативним можливостям фонду рукописних газет XVIII ст. архіву Радзивіла (Варшава). Авторка проаналізувала походження слів „газета” і “газетка”, розкрила особливості діяльності кореспондентів, види газет, спосіб укладання новин. Головна відмінність між “газетою” та “газеткою” полягала в тому, що перша мала постійну назву, редактора, періодичність виходу, а новини стосувалися перевірених подій, чого не було в другій. Цікаво, що в цих виданнях містяться чимало інформації про події в Україні.

Коло проблем, охоплених на конференції, свідчить про актуальність історії

Великого князівства Литовського й Корони в дослідженнях молодих науковців різних країн, а також про продовження традицій, започаткованих старшим поколінням учених. Хочеться сподіватися, що подібні конференції проводитимуться й надалі, сприяючи налагодженню наукових контактів.

О.М.Собачко

ВСЕУКРАЇНЬСКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА (до 125-річчя від дня народження)”

2005 р. виповнилося 150 років із дня народження видатного політичного й громадського діяча, письменника Володимира Кириловича Винниченка. 20 травня цього року в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України відбулася всеукраїнська наукова конференція, присвячена цій даті. У ній взяли участь представники академічних інститутів та вищих навчальних закладів, студенти з різних міст України.

Зі вступним словом до присутніх звернувся директор інституту, член-кореспондент НАН України, академік, народний депутат України *І.Ф.Курас*. Він привітав учасників заходу й наголосив на значенні політичної й громадської діяльності Володимира Винниченка, підкресливши, що його постать варта уваги учених, політиків і громадськості. Зупинившись коротко на основних етапах життєвого шляху В.Винниченка, доповідач показав його роль в українській історії, внесок у розвиток вітчизняної державницької ідеї, а також дав характеристику останніх робіт про видатного політика. *І.Ф.Курас* наголосив, що ще багато незрозумілого в житті й творчості письменника, яке потребує ґрунтовного дослідження. Він побажав учасникам конференції плідної роботи, цікавих, змістовних виступів та дискусій.

Головував на форумі д-р іст. наук, професор, завідуючий відділом етноісторичних досліджень інституту *В.Ф.Солдатенко*. У доповіді “Суспільно-політичні погляди, революційна й державна діяльність В.Винниченка” він показав неоднозначність сприйняття В.Винниченка як політика, державного діяча, філософа та літератора сучасними науковцями та політиками. Це сприйняття, на думку автора, здебільшого негативне, адже В.Винниченкові ставлять у провину всі невдачі революційної доби. Однак особисті риси В.Винниченка виділили його в середовищі політичної еліти перших десятиліть ХХ ст., а вся його практична діяльність, реальний внесок у розвиток суспільних процесів зумовили провідне місце серед покоління тогочасних революціонерів, політичних, державних діячів.

Історіософські погляди В.Винниченка проаналізував у своїй доповіді д-р іст. наук *О.А.Удод*. На думку доповідача, системних історіософських праць у В.Винниченка немає, можна лише казати про елементи історіософської системи, до яких слід віднести філософський, рефлексійний підхід до аналізу подій української історії; ідею гідності людини як центральної теми історії; концепцію “конкордизму” (що її пізніше називатимуть „теорією конвергенції”) та “колектократії”, специфічний марксизм, на якому позначилися впливи західного лібералізму й гуманізму, поєднання його з українською національною ідеєю.

Доповідь д-ра філософ. наук, члена-кореспондента НАН України *В.С.Пазенка* була присвячена моральним та соціальним аспектам творчої спадщини В.Винниченка з філософського погляду. Для В.Винниченка в його розумінні соціально-моральних цінностей основоположною була ідея організації морально-правової влади, що передбачало справедливість, гідність, інстинкт життя. В.Винниченко як політичний діяч зазначав, що метою була не сама державність, а відродження, розвинування нашої національності, гідності.

Д-р іст. наук *С.В.Кульчицький* та канд. філ. наук, доцент Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка *С.П.Михида* присвятили свої доповіді аналізу марксистського світогляду В.Винниченка. С.В.Кульчицький виклав своє бачення революції 1917–1920 рр. За його переконанням, революцію слід поділяти на російську та українську. У російській революції було два начала – буржуазно-демократичне й радянське. В українській революції переважало перше начало, а друге – радянське – почалося лише з 1918 р. і було маргінальним. В.Винниченко, на його думку, представляв саме друге начало, він мріяв про безкласове суспільство й згодом утілював цю мрію в концепції конкордизму. С.П.Михида вважає, що марксистський світогляд В.Винниченка випливав із його письменницького хисту. В.Винниченко бачив марксизм не в класичному розумінні, а представляв його як загальнолюдську справедливість. Він намагався поєднати національне й комуністичне, при чому в питанні національному почувався значно впевненіше. С.П.Михида доводить, що постійний пошук гармонії в житті, внутрішній конфлікт у повній мірі торкнулися й марксистських поглядів В.Винниченка.

Декілька виступів було присвячено стосункам В.Винниченка й Є.Чикаленка. Д-р іст. наук, завідувач відділу Інституту історії України НАНУ *В.Ф.Верстюк* показав постать В.Винниченка, яка вимальовується зі сторінок щоденника Є.Чикаленка. Канд. іст. наук *І.М.Старовойтенко* зупинилася на листуванні двох непересічних діячів, наголосивши на тому, що висвітлення цього питання було б неможливе без щоденників і листів В.Винниченка, які дають можливість зрозуміти його як людину непересічну, гуманну, справедливу й чесну.

Значна кількість повідомлень, які були озвучені під час конференції, стосувалися громадсько-політичної діяльності В.Винниченка доби Української революції 1917–1920 рр. Із повідомленням “Внесок Володимира Винниченка в консолідацію та об'єднання українських земель” виступив канд. іст. наук *І.Л.Гошуляк*. Він наголосив, що як член Центральної Ради, голова Генерального Секретаріату, голова Директорії УНР В.Винниченко завжди дбав про єдність і соборність українських земель, саме при ньому втілювалися в життя соборницькі ідеї.

Діяльність В.Винниченка як одного з лідерів УСДРП висвітлила у своєму виступі канд. іст. наук *О.М.Любовець*, яка підкреслила, що участь В.Винниченка в цій партії зробила її найвпливовішою партією доби Української революції. Особливості взаємин В.Винниченка з лідерами українських радикал-демократів (соціалістів-федералістів) розкрив д-р іст. наук, доцент Полтавського педагогічного університету ім. В.Г.Короленка *В.В.Стрілець*.

Еволюцію поглядів В.Винниченка на політику російських більшовиків на основі творів “Між двох сил” і “Відродження нації” дослідила д-р іст. наук *Н.І.Миронець*. В.Винниченко поступово дійшов думки, що найбільш адекватною формою організації влади є радянська, а те, що українська революція відкинула цю форму й стало, на його думку, причиною її поразки. За переконанням Н.І.Миронець, слід повернути увагу істориків до художньої літератури як до історичного джерела в разі, коли автор був свідком і учасником подій. Проблема висвітлення ідеї національного відродження в художніх творах В.Винниченка розкрила *О.М.Собачко*.

У конференції взяли участь також доктори іст. наук *В.П.Капелюшний*, *Б.І.Андрушишин*, *В.М.Соколов*, *Р.Я.Пиріг*, д-р політ. наук *В.І.Головченко*, д-р філ. наук *Г.М.Сиваченко*, д-р філософ. наук *М.В.Цюрупа*, кандидати іст. наук *Г.П.Савченко*, *Ф.М.Проданюк*, *В.В.Кучер*, *В.Д.Яремчук*, *А.Ю.Подольський*, *Т.А.Бевз*, канд. політ. наук *О.П.Дубас*, канд. філософ. наук *Ф.М.Медвідь*, *І.О.Сахно*. Загалом виступило понад 30 доповідачів.

У рамках конференції було здійснено презентацію нових видань: В.Солдатенко „Володимир Винниченко (на перехресті соціальних і національних прагнень)”. – К., Світогляд, 2005. – 324 с. + 16 с. фото; С.Кульчицький, В.Солдатенко „Володимир Винниченко”. – К., Альтернативи, 2005. – 374 с.; Г.Сиваченко „Пророк несвоєї вітчизни”. – К., Альтернативи, 2003.

І.К.Патриляк

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (до 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною)”

26–27 квітня 2005 р. в рамках святкування 60-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні, на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася міжнародна наукова конференція “Україна в Другій світовій війні”, в якій узяли участь 99 науковців із чотирьох країн світу, серед яких один академік Академії педагогічних наук України (А.Г.Слюсаренко), 8 професорів (А.О.Буравченков, В.І.Гусев, В.Ш.Гурулі, А.Ф.Мінгазутдінов, В.Ф.Колесник, В.Ю.Король, В.П.Капелюшний, А.Г.Слюсаренко), 28 докторантів, доцентів і кандидатів історичних наук, 48 аспірантів, один магістр і 14 студентів. Зарубіжні гості конференції представляли Білорусію, Грузію та Росію.

Вступним словом конференцію відкрив декан історичного факультету, проф. В.Ф.Колесник, який у своїй промові наголосив на тому особливому місці, яке Друга світова війна посідає в історії українського народу, акцентував увагу слухачів на необхідності ретельно підходити до вивчення раніше замовчуваних, незручних тем, які досі провокують у суспільстві гострі суперечки й тривалі дискусії. Він також відзначив, що йому приємно бачити серед учасників конференції ветеранів війни та молодих науковців. На його думку, таке спілкування між ученими різних поколінь дозволить вивести низку наукових проблем на новий рівень дослідження.

На пленарному засіданні з ґрунтовною доповіддю виступив проф. В.Ю.Король, член правління Київського міського та обласного патріотичного клубу “Пошук”. Актуальна й гостра тема його виступу – “Ціна здобутої перемоги: втрати Червоної армії в роки Великої Вітчизняної війни”, зацікавила учасників конференції, викликала десятки запитань і спонтанну дискусію. Доповідач оприлюднив нові дані щодо втрат Червоної армії в найбільших битвах та операціях, детально зупинився на фактах навминого замовчування цифр реальних втрат радянських військ, яке відбувалося не лише в роки радянської влади, але й після розвалу СРСР. Дослідник, зокрема, переконливо продемонстрував фальсифікації бойових втрат, здійснювані генералами російського генштабу.

Голова правління Київського міського та обласного патріотичного клубу “Пошук”, ветеран Великої Вітчизняної війни В.Д.Рябчук у своєму виступі наголосив на неприпустимості політизації найскладніших проблем Другої світової війни, на аморальності тих політичних дивідендів, які намагаються заробити окремі політики, спекулюючи на почуттях людей. Він також розкрив найголовніші напрями роботи патріотичного клубу “Пошук”, поділився останніми здобутками, розповів про проблеми організації, яка займається пошуком, ідентифікацією та перепохованням радянських воїнів.

Виступ голови ради ветеранів 13-ї армії Ф.П.Лещенка був присвячений участі українських партизанів Київщини в боях за столицю України. Як безпосередній свідок подій, він розкрив чимало нових фактів, що збагачують знання дослідників із даної тематики.

Останній доповідач на пленарному засіданні, доцент Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка О.В.Марущенко, продовжуючи тематику історії партизанського руху в Україні, зробив узагальнюючий огляд сучасної вітчизняної історіографії даної проблеми. Учений охарактеризував основні тенденції розвитку української історіографії радянського партизанського руху в Україні в роки нацистської окупації, показав головні напрями та школи, які особливо рельєфно виявилися у вітчизняній історичній науці останніх років. О.В.Марущенко наголосив на зростанні інтересу до історії радянського партизанського руху в Україні, відході вчених від традиційних для попередніх десятиліть заідеологізованих формул і міфів.

Подальша робота конференції проходила в шести секціях – “Участь українського народу у Другій світовій війні: історіографічний та джерелознавчий аспект” (керівники секції: завідувач кафедри новітньої історії України, доц. *С.Ф.Пивовар*, доц. кафедри архівознавства та допоміжних галузей історичної науки *М.Г.Палієнко*, секретар секції доц. кафедри новітньої історії України *А.М.Пижик*), “Українське питання” в міжнародних відносинах. Бойові дії на території України, їх наслідки” (керівники секції: проф. кафедри новітньої історії України *В.Ю.Король*, доц. кафедри новітньої історії України *Г.П.Савченко*, секретар секції аспірант *О.П.Крикніцький*), “Нацистський окупаційний режим в Україні та рух Опору” (керівники секції: доц. кафедри архівознавства та допоміжних галузей історичної науки *Ю.М.Сорока*, канд. іст. наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства *І.К.Патриляк*, секретар секції аспірант *С.В.Червінський*), “Суспільно-політичне, культурне та релігійне життя в Україні в роки Другої світової війни” (керівники секції: академік АПН, професор кафедри новітньої історії України *А.Г.Слюсаренко*, доц. кафедри новітньої історії України *О.І.Петасюк*, секретар секції аспірантка *С.І.Іванисько*); “Актуальні питання історії України” (керівники секції: доц. кафедри новітньої історії України *О.Г.Лиліччук*, канд. іст. наук, асистент кафедри новітньої історії України *А.А.Попок*, секретар секції аспірант *В.І.Огієнко*), “Актуальні питання всесвітньої історії” (керівники секції: проф. кафедри історії Росії *І.В.Верба*, доц. кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн *О.П.Машевський*, секретар секції аспірантка *Ю.А.Пирожкова*).

На першій секції розглядалися питання історіографії історії ОУН (*В.П.Капельюшний*, *С.Ф.Пивовар*), формування джерельної бази історії Другої світової війни (*С.Ф.Павленко*), доля архівів української еміграції в роки війни (*М.Г.Палієнко*), сучасна історіографія визволення Києва та Київської оборонної операції 1943 р. (*А.М.Пижик*), сучасна російська історіографія про підготовку СРСР до війни (*М.В.Сергєєв*, *А.А.Погорєлов*) та інші історіографічні й джерелознавчі проблеми.

На другій секції було заслухано 14 повідомлень, що охоплювали проблематику, пов’язану з дослідженням “українського питання” напередодні й під час війни та бойовими діями на території України. Особливо слід відзначити доповіді професорів *А.Ф.Мінгазутдінова* (“Зміцнення єдності армії й народу в ході визволення України від фашистських загарбників”) та *А.О.Буравченкова* (“Українське питання” в програмних засадах РВА генерала А.Власова). Жваву дискусію викликали повідомлення доцентів *В.М.Павленка* (“Міжнародні відносини напередодні Другої світової війни”), *А.О.Руккаса* (“Участь українців – офіцерів польської військової авіації – у Другій світовій війні”) та *Г.П.Савченка* (“Громадські форми підготовки санітарно-оборонних кадрів в Україні (1943–1945 рр.)”).

Цікаві дискусії розгорнулися на третій секції навколо доповідей доцента Дніпропетровського національного університету *В.К.Клеца* “Етнічні німці в антифашистському русі на Дніпропетровщині (1941–1944 рр.)”, доцента *Ю.М.Сороки* “Радянський партизанський рух на західноукраїнських землях 1941–1944 рр.”, *І.К.Патриляка* “Колективний портрет вояка УПА військової округи “Богун” (1943–1944 рр.)”, *С.В.Червінського* “Причини краху націонал-соціалістичної пропаганди в системі окупаційного режиму в Україні (1941–1944)”.

Проблемам освіти (*А.Г.Слюсаренко*, *О.О.Салата*, *І.М.Кулик*, *В.М.Удовик*, *К.П.Мальцев*), міжнаціональних стосунків (*В.І.Гусєв*), культури та мистецтва (*О.І.Петасюк*, *О.О.Сморжевська*, *С.І.Іванисько*), церкви (*Н.С.Сердюк*) були присвячені виступи учасників четвертої секції.

Актуальні проблеми всесвітньої історії та історії України обговорювалися на п’ятій і шостій секціях.

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки міжнародної наукової конференції, зроблено узагальнення й вироблено рекомендації. Закри-

ваючи конференцію, заступник декана з наукової роботи історичного факультету доц. *О.Ю.Комаренко* відзначив високий науковий рівень доповідей, виголошених на конференції, подякував учасникам форуму та висловив сподівання, що подібні зібрання, присвячені дослідженню Другої світової війни, стануть традицією на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

В.В.Курченко (Нью-Йорк, США)

IV ГРИГОРЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ В КОЛУМБІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

16 лютого 2005 р. в Колумбійському університеті з ініціативи Центру українознавчих студій відбулися IV Григоренківські читання “Від українського правозахисного руху 1970-х рр. до Помаранчевої революції” (“From the Ukrainian Human Rights Movement of the 1970’s to the Orange Revolution”). Відкрив захід керівник програми професор історії *Марк фон Гаген (Mark von Hagen)*.

Доповідь президента інституту „Схід-Захід” *Адріана Геврика (Adrian Hewryk)* присвячувалася подіям в Україні кінця 2004 р., пов’язаним із президентськими виборами, і професійній роботі аналітичних інституцій, до числа яких входив інститут “Схід-Захід”.

Політолог *Андрій Григоренко*, який очолює фонд імені свого батька, генерала Петра Григоренка, повідомив про розширення діяльності фонду та відкриття самостійного вебсайту за адресою www.grigorenko.org. Головною метою діяльності фундації є збереження, використання й експонування документів, публікацій та інших пам’яток боротьби з тоталітаризмом, зокрема Української Гельсинської групи. А.Григоренко нагадав присутнім етапи з життя П.Григоренка, наголосивши, що важливість відстоювання національних прав гноблених народів Петро Григорович збагнув ще в 1960-х рр. Відтоді ці проблеми були осердям його правозахисної діяльності.

Д-р *Павло Литвинов*, один із діячів правозахисного руху, у своїй доповіді зміг передати атмосферу помешкання подружжя Григоренків під час їхнього перебування в Москві. На нього, тоді ще молодого чоловіка, сильне враження справила особистість Петра Григоренка. На відміну від інших, здебільшого студентів-романтиків, він цілком усвідомлював механізм системи покарань інакодумців у СРСР. Професор П.Литвинов емігрував до США раніше, ніж сім’я Григоренків і зустрівся з ними тоді, коли генерала вдалося вирвати з радянської психіатричної неволі.

Надія Світлична підкреслила, що вже 1976 р. Петро Григорович став членом-засновником Української Гельсинської групи. На її думку, ця подія була дуже важливою, хоча сприймалася неоднозначно. У листопаді 1978 р. Надія Світлична разом із Петром Григоренком узяли участь у з’їзді Світового конгресу вільних українців. “Пригадую, яку хвилю невдоволення певної частини делегатів викликало те місце у виступі Григоренка, де він сказав, що сподівається на самостійність України, але йому небайдуже, чи вона буде демократична, чи фашистська”, – промовила Н.Світлична. Петро Григорович не дожив до повалення радянської системи, але ідеї, які він сповідував – гідності й свободи кожної людини – проросли у виступах на Майдані наприкінці 2004 р., завершила свій виступ Н.Світлична. По цьому відбулася дискусія.

Б.Л.Дем'яненко (Переяслав-Хмельницький)

II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА Й ВИКЛИКИ ЧАСУ”

19–20 травня 2005 р. в рамках науково-методологічного проекту “Наддніпрянина – Галичина – Донбас – духовна вісь України”, співзасновниками якого є Інститут історії України НАНУ, Донецький національний університет, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького та Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди в Переяслав-Хмельницькому ДПУ ім. Григорія Сковороди працювала II міжнародна наукова конференція “Соборність України: історична спадщина й виклики часу”. В її роботі взяли участь 54 особи: 40 – згідно з надісланими заявками (у тому числі 10 осіб – професори, доценти та викладачі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди) і 14 осіб зареєструвалися в день роботи. Серед зареєстрованих учасників на конференції були присутні академік НАН України; член-кореспондент НАН України; член-кореспондент АПН України; 15 докторів наук, професорів; 14 кандидатів наук, доцентів; 22 особи представляли аспірантів, держслужбовців, учителів міських шкіл, музейних і бібліотечних працівників, ЗМІ.

На заході були присутні: директор Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор, академік НАН України Валерій Андрійович Смолій; заступник директора Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України Олександр Петрович Рєєнт; ректор Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Григорія Сковороди, д-р іст. наук, професор, член-кореспондент АПН України Віктор Петрович Коцур; міський голова Переяслава-Хмельницького Григорій Романович Сокур; представники Інституту історії України НАНУ, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, Національного університету “Киево-Могилянська академія”, Дніпропетровського національного університету, Донецького національного університету, Донецького юридичного інституту, Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ (Львів), Національної академії оборони України (Київ), Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Григорія Сковороди, Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

Зі вступним словом до учасників та гостей конференції звернувся ректор Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Григорія Сковороди, член-кор. АПН України *В.П.Коцур*. Він висловив переконання, що присутні на заході науковці зроблять вагомий теоретичний і практичний внесок у розробку тематики конференції.

Із привітанням до учасників наукового форуму звернувся директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України *В.А.Смолій*. Він відзначив, що конференція має два зрізи – науковий і прикладний, тож до голосу науковців повинні прислухатися політики й суспільство. *В.А.Смолій* висловив переконання, що конференція повинна вдатися, адже в залі присутні професіонали своєї справи.

Міський голова Переяслава-Хмельницького *Г.Р.Сокур*, привітавши учасників і гостей, висловив думку, що роздуми на межі тисячоліть зобов'язують нас пам'ятати уроки історії, пов'язані з віковою боротьбою українського народу за суверенітет, культурну ідентифікацію, територіальну та етнічну соборність.

Із доповідями на пленарному засіданні виступили: заступник директора Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор, член-кор. НАН України *О.П.Рент* („Соборність України як наукова проблема й виклик часу”); завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор *О.Є.Лисенко* (“Релігійний чинник під час президентських виборів 2004–2005 рр.”); ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди, д-р іст. наук, професор, член-кор. АПН України *В.П.Коцур* (“Розстріляне відродження”: інтелігенція УСРР та Західної України”); д-р іст. наук, професор кафедри історії слов’ян Донецького національного університету *О.М.Бут* („Ідея автономізму й соборності України: історичний досвід і виклик часу”); декан історичного факультету, завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, д-р іст. наук, д-р філософії, професор *М.В.Кугутяк* („Формування української нації й проблема соборності”); провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, головний редактор видавництва “Тенеза”, д-р іст. наук, професор *О.А.Удод* („Проблема соборності української історіографії”); завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, д-р іст. наук, професор *В.В.Масненко* (“Історична думка та свідомість як чинники консолідації в сучасній Україні”); завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, д-р іст. наук, професор *А.Г.Морозов* (“Українська кооперація Наддніпряни – суспільно-політична та фінансово-економічна опора УНР”).

19 травня 2005 р. працювали такі секції: №1 – “Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні” (головували: декан соціально-гуманітарного факультету Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, д-р іст. наук, професор *Б.І.Андрусихин* та д-р філософ. наук, професор кафедри політології Національного університету “Кієво-Могилянська академія” *С.Г.Рябов*; секретар секції – канд. іст. наук, доцент кафедри загальної історії, методології й методики навчання Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Григорія Сковороди *Т.М.Соловйова*); №2 – “Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації” та №3 – “Історична регіоналістика в контексті соборності України” (на них головували д-р іст. наук, професор кафедри історії слов’ян Донецького національного університету *О.М.Бут* і проректор із наукової роботи Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Григорія Сковороди, канд. філософ. наук, доцент кафедри філософії та політології *С.М.Рик*; секретар секції – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Григорія Сковороди *С.І.Горошко*).

Наступного дня було підбито підсумки конференції, а по тому учасники заходу відвідали “Музей просто неба” Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”. Наступна конференція відбудеться восени 2005 р. на базі Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

М.І.Мушинка (Пряшів, Словаччина)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПІСЛЯ 1989 РОКУ”

13–15 червня 2005 р. в Конгресовому центрі „Академія” в Старій Лесній у Високих Татрах відбулася наукова конференція на тему „Національна політика Словачької республіки після 1989 року”, яку організував Інститут суспільних наук Словачької академії наук (Кошице). На конференції, в якій брали участь науковці з різних словацьких та закордонних установ, було виголошено 25 доповідей. Головну („Історичний та соціально-психологічний контекст політики Словачької республіки по відношенню до етнічних менших”) зачитала *Віра Бачова* (Кошице). *Ладислав Орос* (Кошице) говорив про права національних меншин у

міжнародних договорах і їх застосування в Словаччині, а *Моймир Бенджа* (Братислава) – про національну політику в Європейському Союзі. *Марцела Гбурова* та *Мартин Пекар* (Пряшів) доповідали про зміну національної політики Словаччини після розпаду Чехословаччини 1992 р. і її перспективи.

Після одинадцятьох вступних (загалом теоретичних) виступів, надійшла черга доповідей про конкретне застосування національної політики уряду Словаччини до окремих етнічних меншин: німців (*Соња Габзділова* та *Мілан Олейник*), євреїв (*Петер Салнер*, *Катерина Градська* та *Едвард Нижнянський*), ромів (*Анна Юрова*, *Олександр Мушинка*), угорців (*Ласло Сарка*, *Йозеф Кіш* та *Штефан Шутай*) і русинів-українців.

Русинам-українцям на цій престижній конференції було присвячено чотири доповіді. Директор Інституту суспільних наук *Маріан Гайдош* та науковий співробітник цього інституту *Станіслав Конечний* розглянули ставлення окремих урядів Словацької республіки (Моравки, Мечіара й Дзуринди) до русинів-українців. Уже перший уряд Словаччини розділив цю національність на дві – русинів і українців, і кожну з них фінансував окремо. Наступні уряди на підставі демографічної статистики систематично скорочували фонди на розвиток культури даної національності, довівши їх до мінімуму. *Анна Плішкова* у своїй доповіді наголосила, що навіть ці мінімальні фонди, призначені на підтримку культури національних меншин, частогусто використовуються не за призначенням. *Петро Шолтес* накреслив перспективи дальшого розвитку української національності в умовах Європейського Союзу. На його думку, асиміляція русинів-українців із майоритним словацьким населенням триватиме. У майбутньому можна очікувати припливу в Словаччину українців із України, які на ринку праці заповнюватимуть місця словаків, що вирушають за кращим заробітком до інших країн ЄС. Тема доповіді *Миколи Мушинки* була присвячена дослідженню народної культури русинів-українців Словаччини після 1989 р.

Майже після кожного блоку доповідей відбувалася жвава дискусія. Особливо бурхливою вона була після доповіді *Олександра Мушинки*, який на конкретних прикладах довів, що вся підтримка уряду Словаччини, надавана ромам, спрямована не на їхню інтеграцію, а на сегрегацію, тобто ізоляцію від майоритного суспільства.

Наукова конференція була складовою святкування 30-ліття від часу заснування Інституту суспільних наук САН (Кошице), першим директором якого був українець *Юрій Бришкар*, уродженець села Ряшів Бардіївського округу. У святкуванні брали участь представники різних державних та наукових установ Словаччини й закордоння. Професор *Степан Віднянський* (Київ), вітаючи інститут від імені Інституту історії України Національної академії наук України, передав його дирекції щойно видані перші два томи шеститомної „Енциклопедії історії України”, висловивши сподівання, що в майбутньому наукові стосунки між Інститутом суспільних наук САН та Інститутом історії України НАНУ поглиблюватимуться.

І.І.Скиба (Ужгород), О.В.Ферков (Ужгород)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "УКРАЇНА – УГОРЩИНА: СПІЛЬНЕ МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ"

14–16 квітня 2005 р. в Інституті історії України НАНУ відбулася перша за роки незалежності Української держави міжнародна наукова конференція „Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення”, ініціаторами якої були Інститут історії України НАНУ, Інститут історії Угорської академії наук, Демократична спілка угорців України, Посольство Угорської Республіки в Україні, Державний комітет України в справах національностей та міграції.

У конференції взяли участь понад 50 науковців та політиків з обох країн. Відкриваючи захід, директор Інституту історії України НАНУ академік *Валерій Смо-*

лій відзначив важливість та актуальність нового погляду на тисячолітню історію українсько-угорських взаємин і побажав форуму плідної роботи. Учасників конференції привітали державний секретар уряду Угорської Республіки *Вільмош Сабо*, Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні *Янош Тот*, заступник директора Інституту історії Угорської академії наук *Аттіла Пок*, заступник голови Державного комітету в справах національностей та міграції *Рауль Чілачава*, голова Демократичної спілки угорців України, народний депутат України *Іштван Гайдош*, Посол з особливих доручень Міністерства закордонних справ України *Дмитро Ткач*, який, зокрема, поділився спогадами про становлення добросусідських відносин між незалежною Україною та Угорщиною в 1990–1992 рр., оскільки був першим Надзвичайним і Повноважним Послом України в Угорщині.

Угорська сторона була приємно вражена повідомленням проректора з міжнародних зв'язків Ужгородського національного університету (УжНУ) *Миколи Палінчака* про відкриття в навчальному закладі з 1 травня 2005 р. кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції.

У перший день конференції з основними етапами та проблемами історії українсько-угорських взаємин учасників форуму ознайомив д-р іст. наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії й міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ *Степан Віднянський*. Свою доповідь він розпочав із характеристики історичного минулого двосторонніх відносин, початок яким поклало переселення мадярських кочових племен із Південного Приуралля на Тисо-Дунайську низовину в добу раннього середньовіччя. Активні, дружні, чи менш активні, а іноді й ворожі, але ці зв'язки не переривалися ніколи. Учений виділив п'ять основних етапів у розвитку українсько-угорських взаємин і наголосив на проблемах, що потребують подальшого вивчення: слов'янська спадщина в угорській історії та автохтонність населення Карпат, характер його державності до XII ст.; угро-руські відносини напередодні й під час ординської навали та культурно-духовні рецепції двох сусідніх народів; спільна боротьба проти турецьких загарбників та австро-габсбурзького гніту в XV–XVIII ст.; взаємна підтримка українського й угорського національно-визвольних рухів у XIX – на початку XX ст.; непрості взаємини під час світових воєн; характер та досвід українсько-угорських відносин у повоєнний період. На якісно новий рівень українсько-угорське співробітництво вийшло після постсоціалістичної трансформації в Угорщині та проголошення Україною державної незалежності (1990–1991 рр.).

Українсько-угорські стосунки в добу раннього середньовіччя предметно проаналізували й узагальнили відомі вчені – член-кореспондент НАН України *Микола Котляр* та професор Печського університету *Марта Фонт*, які тривалий час плідно досліджують цю проблематику. Активним було обговорення після основних доповідей, участь в якому взяли директор Інституту української мови НАНУ, член-кореспондент НАН України *Василь Німчук*, директор Будапештського історичного музею, професор *Іштван Фодор*, заступник директора Інституту археології НАНУ, д-р іст. наук *Гліб Івакін*, викладач Прикарпатського національного університету *Мирослав Волощук*. Жваву дискусію серед дослідників викликало питання про державну належність Закарпаття в IX–XI ст. М.Фонт переконливо доводила, що з огляду на географічне розташування краю, він не міг безпосередньо належати до Київської Русі – можна говорити лише про сферу впливу Давньоруської держави на цей регіон, так само, як і Угорщини.

14 квітня в приміщенні Посольства Угорської Республіки в Україні за участю учасників міжнародної наукової конференції відбулася презентація видання “Київський щоденник. З.ХІІ.1941 – 19.І.1942” Нандора Феттіха. Про унікальне джерело з історії Києва часів окупації розповів головний редактор книги, д-р мистецтвознавства, професор *Олександр Федорук*, а з науковими коментарями та

враженнями про роботу над виданням виступили укладачі *Д.Малаков, Г.Полюшко* та *С.Мадяр*. Учасники зустрічі дізналися про передісторію щоденника, адже він вийшов друком відповідно до рішень українсько-угорської комісії в справі повернення культурних цінностей, що під час Другої світової війни потрапили на територію іншої країни. Угорська сторона виявила люб'язність, передавши рукопис із правом публікації українській стороні.

Не менш насиченим і дискусійним був другий день конференції. Тематика доповідей охопила період пізнього середньовіччя, нового й новітнього часу. Виступили вчені як із України, так і з Угорщини – професор *Іван Мандрик* та канд. іст. наук *Оксана Ферков* (Ужгород), кияни *Віктор Горобець, Тарас Чухліб, Андрій Гурбик* та *Микола Несук*, професор Егерського університету *Шандор Гебеї* та дослідники військової історії *Ференц Полман* і *Андор Біро* (Будапешт). Зокрема, *О.Ферков* представила доповідь про стан розробки проблеми українсько-угорських зв'язків періоду середньовіччя в угорській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. Було відзначено, що попри наявність багатьох дискусійних питань, дана тематика не була розкрита в повній мірі, проте в другій половині XIX – на початку XX ст. в угорській науці було закладено підвалини вивчення угорсько-українських взаємин, адже стрімко розвивалася славістика, що вплинуло на постановку питання зв'язків угорців із східними слов'янами. Окремі твердження дослідниці викликали дискусію серед науковців. Зокрема *М.Фонт* зауважила, що потрібно обережніше підходити до питання визначення меж пізнього середньовіччя, а *М.Котляр* у тлумаченні історичних подій закликав спиратися на першоджерела, а не на їх інтерпретації в пізніші часи.

Центральне місце при аналізі українсько-угорських зв'язків нового часу було відведено подіям середини XVII ст., а саме українсько-трансільванським взаєминам 1648–1657 рр. Професор *Ш.Гебеї* на оригінальних джерелах висвітлив дипломатичні зв'язки *Богдана Хмельницького* з угорсько-трансільванським князем *Д'єрдем Ракоці*, а д-р іст. наук *В.Горобець* порушив маловивчене в історичній науці питання українсько-трансільванської військової співпраці 1657 р. в контексті формування протестантської ліги. Зі змістовними доповненнями до історії українсько-угорських взаємин цього періоду виступили наукові співробітники Інституту історії України НАНУ *Т.Чухліб* та *А.Гурбик*.

Із проблемною доповіддю про національну політику угорського уряду щодо закарпатських комітатів Австро-Угорщини в кінці XIX – на початку XX ст. виступив завідувач кафедри нової й новітньої історії та історіографії УжНУ професор *І.Мандрик*. Доповідач відзначив, що твердження про насильницьку мадяризацію на Закарпатті в цей період є значним перебільшенням і досить переконливо аргументував свій висновок.

Під час роботи конференції (15 квітня) відбулося підписання Договору про наукове співробітництво між Інститутом історії України НАНУ та Інститутом історії Угорської академії наук. Документ підписали академік *В.Смолій* та професор *А.Пок*. Крім того, було створено Комісію істориків України та Угорщини, до складу якої ввійшло 14 науковців (по 7 від кожної сторони). Головою української частини комісії обрано професора *С.Відняського*, угорської – професора *І.Фодора*.

Окреме засідання конференції присвячувалося розглядові складних питань українсько-угорських відносин часів Першої та Другої світових воєн. Новаторськими за постановкою проблем були доповіді *Ф.Полмана* („Військові цілі Австро-Угорської монархії в Першій світовій війні та Україна”), *М.Несука* („Взаємовідносини УНР і Австро-Угорщини під час мирних переговорів у Бресті”) та *А.Біро* („Угорські солдати й партизани в Україні в роки Другої світової війни”). Із цікавим повідомленням про нові джерела з історії українсько-угорських взаємин часів Першої світової війни виступила директор Українського науково-дослідного

інституту архівної справи та документалістики д-р іст. наук *Ірина Матяш*. Жваву дискусію викликала доповідь голови Товариства угорської інтелігенції Закарпаття *Дьордя Дупки* щодо реабілітації закарпатських угорців, репресованих 1944–1945 рр. Зауважимо, що в пункті 5 протоколу Х засідання українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин (3–4 квітня 2001 р.) угорська сторона вимагала прийняття Україною закону про реабілітацію осіб, репресованих через національну належність, чого поки що не зроблено – проект Закону України „Про реабілітацію осіб, підданих репресіям за національною ознакою” все ще перебуває на розгляді у Верховній Раді України. Тож на конференції за згодою обох сторін було прийнято рішення підготувати звернення до вищого законодавчого органу України щодо повторного розгляду даного питання й прийняття відповідного закону.

Останній день конференції науковці присвятили характеристиці сучасних двосторонніх відносин. Започаткував обговорення професор *Дмитро Ткач* (“Особливості становлення українсько-угорських міждержавних відносин”). Із доповідями “Закарпаття в системі міждержавних відносин України й Угорської Республіки” та “Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості й пріоритети” виступили *Іванна Бабинець* та *Єва Кіш* (Ужгород). Було відзначено, що українсько-угорське співробітництво має сталу історичну традицію, яка сягає часів Київської Русі та Угорського королівства, спільну історію, активні людські контакти, адже Закарпаття впродовж століть входило до складу Угорської держави. Актуальність українсько-угорського співробітництва посилюється ще й тим, що Угорщина є членом ЄС. Таким чином, українсько-угорський державний кордон став “східними воротами” ЄС. Посилений інтерес Угорщини до Закарпаття й угорської меншини краю, як відзначила *І.Бабинець*, пояснюється тим, що саме на території області проживає 151,5 тис. угорців з-поміж 156,6 тис. у межах усієї України. На сучасному етапі актуальним є вирішення та розгляд таких питань, як перспективи розвитку транскордонного співробітництва та суспільно-політичний і духовно-культурний розвиток угорської меншини Закарпаття. У контексті характеристики українсько-угорського транскордонного співробітництва *Є.Кіш* відзначила, що Україна ще не готова вступити до ЄС.

Підсумовуючи роботу форуму *А.Пок* (заступник директора Інституту історії Угорської академії наук) відзначив, що серед дискусійних проблем, які порушувалися на конференції, можна виділити питання щодо національних меншин, а саме угорської в Закарпатській області, адже дане питання має як політичні, так і історичні особливості. Спільним завданням для угорської та української сторін повинно стати належне забезпечення культурно-духовних потреб угорців, які проживають в Україні. Угорський учений наголосив, що й українці, і угорці Закарпаття є громадянами України – будь-яке протиставлення може зашкодити дружнім відносинам між нашими державами. На завершення *А.Пок* від імені угорської делегації подякував за гостинність, плідну співпрацю, приємні враження, отримані в столиці України, і запевнив, що сподівається на поглиблення співпраці, а надто в рамках новоствореної Комісії істориків України та Угорщини.

Від імені істориків УжНУ за можливість узяти участь у роботі конференції подякував професор *І.Мандрик*, а від Демократичної спілки угорців України – заступник голови спілки, заступник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника *Тібор Вашш*, який організував для учасників заходу екскурсію в лавру.

Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. – К.: Укр. незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.

Брехуненко В.

Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К.: Ін-т археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2005. – 368 с.

Відділення наук про землю НАН України. – К.: Відділення наук про землю НАН України, 2003. – 272 с.

Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, №633: Історія. – Х.: НМЦ "СД", 2004. – Вип. 36. – 359 с.

Войтович Л.В.

Нащадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – 248 с.

Головащук С.І.

Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К.: Наук. думка, 2004. – 448 с.

Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення: Матер. Другої Міжнар. наук. конф. Київ 28 листопада 2003 р. – К.: МАУП, 2004. – 320 с.

Гуржій О.

"Український історичний журнал" та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. /О. Гуржій, Л. Капітан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 256 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2004. – Вип. 28. – 228 с.

Жайворонок В.В.

Велика чи мала літера? Словник-довідник. – К.: Наук. думка, 2004. – 202 с.

Заруба В.

Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – 456 с.

Заруба В.М.

Архів Іллі Новицького. Опис колекції документів останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2004. – 140 с.

Заруба В.

Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ.: Ліра ЛТД, 2004. – 352 с.

Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х.: Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди, 2004. – Т. 10. – 383 с. (Серія: "Нова").

Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2004. – 41 с.

Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія. – К.: Наук. думка, 2004. – 583 с.

Київ. Роки, події, люди... (Календар знаменних дат і подій на 2005 рік). – К.: КМО УТОПК, 2004. – 55 с.

Колодко Г.В.

Від шоку до терапії: Економіка і політика трансформації. – Л.: Бібліотека журналу "І", 2004. – 564 с.

Котигоренко В.

Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

Кривонос Р.А.

Німеччина у структурі європейської співпраці: Моногр. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2004. – 166 с.

Кучер В.І.

Україна у Другій світовій війні (1939–1945): Посіб. для вчителя. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.

Людина в есенційних та екзистенційних вимірах: Проект "Наукова книга". – К.: Наук. думка, 2004. – 247 с.

Малиновська О.

Україна, Європа, міграція: міграція населення України в умовах розширення ЄС. – К.: Бланк-Прес, 2004. – 171 с.

Мельниченко В.

Михайло Грушевський: "Я оснувався в Москві, Арбат 55". – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 448 с.

Нікілєв О.Ф.

Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): Моногр. – Д.: Дніпропетр. нац. ун-т, 2004. – 208 с.

Наукові записки. – К.: ІПіЕНД, 2004. – Вип. 25. – 460 с.

Невигадане. Усні історії остарбайтерів /Авт.-упоряд. Г.Г.Грінченко. – Х.: Райдер, 2004. – 236 с.

Незалежний культурологічний часопис "І". Число 35: Мова німої України. – Л., 2004. – 262 с.

Нескорений Велет. Сторінки з історії Свято-Троїцького Мотронинського монастиря. – Черкаси: Діа-плюс, 2004. – 224 с.

Південна Україна кінця XVIII ст. в альбомі Жана Анрі Мюнца /Упоряд. Ю.А.Мицик. – Запоріжжя: РА "Гандем-У", 2005. – 60 с.

Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Потильчак О.

Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2004. – 55 с.

Потильчак О.

Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): Організаційно-структурний аспект. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2004. – 88 с.

Потильчак О.

Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2004. – 482 с.

Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К.: Світогляд, 2004. – 530 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. VIII. – 295 с.

Рубльов О.

Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1934). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

Сидак В.С.

Революцію назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб / В.С.Сидак, В.А.Козенюк. – К.: Генеза, 2004. – 248 с.

Ситник П.К.

Проблеми формування національної самосвідомості в Україні: Моногр. / П.К.Ситник, А.П.Дербак. – К.: НІСД, 2004. – 226 с.

Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 4. – 244 с.

Стельникович С.

Тарас Бульба-Боровець: Нарис повстанської діяльності. – Коростень: Друк, 2004. – 138 с.

Турченко Ф.Г.

Історія України. Друга половина XVIII – початок XX ст.: Підруч. для 9 кл. загальноосв. закл. – К.: Генеза, 2005. – 352 с.

Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К.: ЕММА, 2004. – 1216 с.

Український історичний збірник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – 502 с.

Літературу підібрали: завідувач науково-інформаційним відділом
Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха, головний спеціаліст
науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ
І.Л.Островська

C O N T E N T S

On the occasion of 150th birth anniversary of academician D.I.Javornyts'kyi

A b r o s y m o v a S. V. (*Dnipropetrovs'k*). An expert of cozachchyna 4

On the occasion of 125th birth anniversary of V.K.Vynnychenko

K u l ' c h y t s ' k y i S. V. Volodymyr Vynnychenko: World Outlook Evolution 47

S o l d a t e n k o V. F. The documents of Central Committee of RCP(b) of 1920 about V.Vynnychenko .. 70

On the occasion of 100th birth anniversary of the First Russian revolution of 1905-1907

R e i e n t O. P. Revolutionary and social movements of the working masses of Ukraine 89

B o t u s h a n s ' k y i V. M. (*Chernivtsi*). Interchange between the revolutions 107

S T U D I E S

V e r m e n y c h J a. V. The evolution of the administrative and territorial division in Ukraine: the problems of conceptualization 114

J u s o v a N. M. The foundation of the research work upon the problems of East Slavonic ethnogeny in the USSR (end of the 1930^s-beginning of the 1940^s) 145

D o n i k O. M. Charity in Ukraine (the XIX-beginning of the XX centuries) 159

M E T H O D O L O G Y. H I S T O R I O G R A P H Y. F O N T O L O G Y

P y r i h R. Ja. Problems of the preparation of the scientific biography of Mykhailo Hrushevs'kyi .. 178

O r l y k V. M. (*Kirovohrad*). Tax administrations of the Russian Empire in Ukraine (historiography of the problem) 190

U d o d O. A. Didactics of history: what the true Ukrainian history book is supposed to be 199

R E V I E W S

D m y t r i e n k o M. F. Correspondence heritage of academician D.I.Javornyts'kyi.

Ed. 2. The letters of the cultural workers to D.I.Javornyts'kyi 210

D m y t r i e n k o M. F. O.Rubliov. West-Ukrainian intelligency in the national, political and cultural processes (1914-1939) 213

S h k v a r e t s ' V. P. (*Mykolaiv*), S h y t i u k M. M. (*Mykolaiv*). O.I.Hurzhi, L.I.Kapitan. "Ukrainian Historical Journal" and the problems of domestic science of middle-ages in the second half of the XX century 216

V d o v y n a O. Ja. M.I.Zubov. Lingvotextology of the middle-age Slavonic lecture against paganism 218

M a r o c h k o V. I. M.S.Doroshko. Communist and state nomenclature of the Ukrainian Socialist Soviet Republic in the 1920th-1930th of the XX century: social historical analysis 221

K r u s h y n s ' k y i V. Ju. N.L.Jakovenko. Great Britain in modern system of the international relations: declaration of the European leadership 222

C H R O N I C L E S A N D I N F O R M A T I O N

B l a n u t s a A. V. (*Kyiv*), Z h e r e b t s o v a L. Ju. (*Dnipropetrovs'k*). Relevant problems of the history of the Grand Principality of Lithuania and the Crown of the researches of young scientists .. 224

S o b a c h k o O. M. All-Ukrainian scientific conference "Social and political activities of Volodymyr Vynnychenko (*on the occasion of 125th birth anniversary*) 226

P a t r y l i a k I. K. International scientific conference "Ukraine in the Second World War (*on the occasion of 60th anniversary of the victory upon the Nazi Germany*)" 228

K u r c h e n k o V. V. (*New York, USA*). IV Hryhorenko's lecturing in the Columbian University 230

D e m i a n e n k o B. L. (*Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi*). II International scientific conference "Unitary State of Ukraine: historical heritage and the challenges of time" 231

M u s h y n k a M. I. (*Prešov, Slovakia*). Scientific conference "National politics of Slovakia Republic since 1989" 232

S k y b a I. I. (*Uzhhorod*), F e r k o v O. V. (*Uzhhorod*). International scientific conference: "Ukraine-Hungary: common past and present" 233

N e w b o o k s 237

Шановні читачі!

ПЕРЕДПЛАТА

на

«Український історичний журнал»
не закінчується ніколи!

Наш журнал можна передплатити в
найближчому поштовому відділенні з
наступного числа
Редакція «УІЖ»

Індекс журналу
74499